

Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom

Zlatica Sáposová – Štefan Šutaj
(Eds.)

Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom

Zlatica Sáposová – Štefan Šutaj
(Eds.)

UNIVERSUM
2 0 1 0

Povoľnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom

Publikácia vyšla ako výsledok riešenia úlohy **VEGA č. 2/0044/09** *Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – osudy slovenských presídlencov.*

Zostavili: Zlatica Sáposová, PhD.
Prof. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc.

Recenzenti: PaedDr. Marián Gajdoš, CSc.
doc. PhDr. László Szarka, CSc.

Vydalo: Vydavateľstvo UNIVERSUM-EU, s. r. o.
pre Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach,
Katedru histórie Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach
a Fórum inštitút pre výskum menšín v Šamoríne

© Text – autori
© UNIVERSUM-EU, spol. s r. o., Javorinská 26, 080 01 Prešov
(www.universum-eu.sk)

Prešov 2010

ISBN 978-80-89046-64-5

Obsah

ÚVOD

Štefan Šutaj

Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – migrácie a Slovensko –
výskum a výsledky 7

I. HISTORICKÉ KONTEXTY A TEORETICKÉ OTÁZKY VÝSKUMU MIGRÁCIÍ V 20. STOROČÍ

René Petráš

K problémům právní terminologie v národnostní otázce 21

Jana Šutajová

Národnostná politika 31

René Petráš

Mezinárodní právo a transfery obyvateľstva po druhej svetovej válce 36

Michal Šmigel' – Miroslav Kmet'

Výmeny obyvateľstva v strednej a východnej Európe v kontexte druhej svetovej vojny
(na pozadí percepcie a názorov) 50

Stanislav Konečný

Migrácia a národnostná štruktúra obyvateľstva Slovenska 66

Milan Olejník

Vplyv politických zmien na etnickú identitu slovenského a maďarského obyvateľstva
Slovenska v prvej polovici 20. storočia (roky 1918 – 1948) 78

II. VÝMENA OBYVATEĽSTVA MEDZI ČESKOSLOVENSKOM A MAĎARSKOM 1946 – 1948

Jaroslav Vaculík

K výměně obyvateľstva mezi Maďarskem a Československem 95

Kugler József

A szlovákiai (felvidéki) magyarság második világháború utáni jogfosztásának kérdése,
illetve a lakosságcsere az elmúlt félévszázad magyar (magyarországi) történetírásában,
emlékeztében 107

Timea Veresová

Migrácie obyvateľstva po druhej svetovej vojne v maďarskej historiografii 125

Jozef Beňa

Maďarský štát a štátne občianstvo Maďarov na Slovensku v rokoch 1945 – 1948 133

Rastislav Karaba

Postoj katolíckej cirkvi k výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom
a k umiestňovaniu presídlencom do Čiech a na Moravu v rokoch 1946 – 1948 147

Helena Grežd'ová	
Činnosť Československej presídľovacej komisie v Budapešti	163
Soňa Gabzdilová	
Oblasťné úradovne osídľovacieho úradu v regióne východného Slovenska	180
Zlatica Sáposová	
Sťažnosti Slovákov k výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom v dokumentoch MZV ČR	191
 III. ETNOGRAFICKÉ KONTEXTY VÝSKUMU VÝMENY OBYVATELSTVA MEDZI ČESKOSLOVENSKOM A MAĎARSKOM	
Ján Botík	
K výskumu procesov sociálnej a kultúrnej adaptácie reemigrantov v krajine ich pôvodu	203
Magdaléna Paríková	
Orálna história a možnosti jej využitia pri skúmaní etnokultúrnych procesov (Analýza výsledkov etnologického výskumu v prostredí presídlencov na južnom Slovensku)	212

*Slovenské presídlenkyne z Poľného Berinčoku
v Maďarsku v Gute (dnes Kolárovo) ➤*

ÚVOD

Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – migrácie a Slovensko – výskum a výsledky¹

Štefan Šutaj

EXCHANGE OF CITIZENS BETWEEN CZECHOSLOVAKIA AND HUNGARY – MIGRATION AND SLOVAKIA – RESEARCH AND RESULTS

Objective of prefatory contribution of text-book is to clarify project goals. The theme of exchange of citizens between Czechoslovakia and Hungary is interpreted in relation to migration in Europe after the end of both world wars and principles of creation of national states after breakdown of Habsburg monarchy. Project concerns on European coherences of migrations of citizens and brings basic facts about exchange of citizens between Czechoslovakia and Hungary, too.

CSEHSZLOVÁKIA ÉS MAGYARORSZÁG KÖZÖTTI LAKOSSÁGCSERE – SZLOVÁKIA ÉS A MIGRÁCIÓ – KUTATÁS ÉS EREDMÉNYEK

A bevezető tanulmány a projektum céljait mutatja be. A csehszlovák-magyar lakosságcsere problémáját a világháborúkat követő európai migrációs folyamatok keretében és a Habsburg birodalom felbomlása utáni nemzetállam eszmék kialakulásának tekintetében közelíti meg. Továbbá foglalkozik Európa lakosságának migrációs folyamataival és a csehszlovák-magyar lakosságcsere alapvető tényével.

Pôvodným zámerom riešiteľov projektu bolo usporiadať pracovné stretnutie riešiteľov a niektorých spolupracovníkov, na ktorom sme si chceli ujasniť zámery pri riešení projektu VEGA Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – osudy slovenských presídlencov. Vzhľadom na veľký záujem, ktorý vzbudilo zverejnenie plánu realizovať takúto konferenciu, sme sa rozhodli uskutočniť pracovné stretnutie širšieho okruhu záujemcov o problematiku povojnovej výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom.

Jedným z dôvodov nášho záujmu o výmenu obyvateľstva bola aj skutočnosť, že problematike výmeny obyvateľstva bola venovaná pozornosť predovšetkým ako problému týkajúceho sa presídľovania obyvateľstva maďarskej národnosti z Československa do Maďarska. Osudy slovenských presídlencov z Maďarska zostávali väčšinou iba na okraji záujmu výskumníkov. Naším cieľom je prehĺbiť historický výskum a venovať sa aj získaniu spomienok posledných pamätníkov, presídlencov. Považujeme to za dôležitú súčasť výskumnej úlohy.

Uvedomujeme si, že výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom nebola izolovanou historickou udalosťou, ale bola súčasťou migračných pohybov, ktoré sa začali v Eu-

1 Príspevok vznikol v rámci riešenia úlohy VEGA č. 2/0044/09 Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – osudy slovenských presídlencov.

rópe už po prvej svetovej vojne a môžeme povedať, že boli pokračovaním predchádzajúceho vývoja.

Ľudské dejiny sú aj dejinami migrácií, sú aj dejinami násilných presunov obyvateľstva, násilného vysídľovania či vyhánania obyvateľstva na základe etnickej príslušnosti. Výnimkou nie sú ani dejiny 20. storočia. Pochopiť udalosti po druhej svetovej vojne, vrátane realizácie výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, znamená včleniť ju aj do širšieho kontextu migrácií po druhej svetovej vojne s akcentovaním predchádzajúceho vývoja.

Tieto presuny sa uskutočňovali rôznymi formami. Stretávame sa s núteným vysídľovaním obyvateľstva medzi štátmi, výmenami obyvateľstva medzi štátmi, deportáciami v rámci územia jedného štátu, presídľovaním zdôvodňovaným potrebami štátu aj s dobrovoľným presídľovaním. Súčasťou pohybu obyvateľstva medzi štátmi boli aj zmeny hraníc či vytváranie nových štátnych útvarov, ktoré následne ovplyvňovali aj pohyb obyvateľstva a dobrovoľnú či násilnú zmenu ich etnickej identity.

20. storočie v strednej Európe bolo poznamenané migráciami vyvolanými rozpadom habsburskej monarchie, vytvorením nástupníckych štátov a následnými zmenami hraníc. Preferovaný princíp vytvárania národných štátov vyvolal snahy novosformovaných štátov strednej Európy, vrátane štátov, ktoré tvorili základ monarchie (Rakúska a Maďarska), rôznymi spôsobmi modifikovať etnickú rôznorodosť vytvorených regiónov. Išlo o snahy vedúce od postupnej asimilácie inoetnického obyvateľstva, cez násilnú zmenu národností až k úsiliu o zmeny hraníc sformovaných po prvej svetovej vojne.

Zmeny hraníc, ku ktorým dochádzalo v 20. storočí, významným spôsobom zasiahli do života obyvateľstva stredoeurópskeho regiónu. Systém mierových zmlúv po prvej svetovej vojne, najmä Versailleskej, Saint-germainskej a Trianonskej, viedol k vytvoreniu nových štátnych útvarov, ktoré mali charakter národných štátov. Hranice nových štátov neboli určované len na základe etnických princípov, ale rozhodovali predovšetkým strategické, vojenské, prírodné a geograficko-politické princípy. Integrita Maďarského kráľovstva a aj rakúskej časti monarchie boli nahradené národnými štátmi, ktoré v sebe obsahovali väčšie či menšie časti pôvodne vládnuvich národov. Popri prirodzenej migrácii obyvateľstva, ktorá je typická pre ľudstvo, sa už v čase pred prvou svetovou vojnou národnostné spory na Balkáne riešili vzájomne organizovanou výmenou obyvateľstva. Do konca roku 1913 sa sťahovali Bulhari z gréckej Macedónie do Bulharska a Gréci z Bulharska do Grécka. Mierová zmluva z Neuilly po prvej svetovej vojne v čl. 56 ukladala Bulharsku a Grécku vymeniť si etnické menšiny. Na realizáciu akcie bola vytvorená komisia zložená zo zástupcov oboch štátov a zástupcov Spoločnosti národov. Presídlenie sa uskutočnilo do 1. apríla 1927. V tom čase sa uskutočnila aj výmena obyvateľstva medzi Gréckom a Tureckom na základe zmluvy z Laussane z 30. januára 1923. V rámci akcie, ktorá sa ukončila 31. marca 1925, boli presídlení mohamedáni z Grécka a Gréci z Turecka.

Presuny obyvateľstva ako spôsob riešenia etnických a mocenských problémov využívali diktátorské režimy Nemecka a Sovietskeho zväzu aj v čase druhej svetovej vojny. Nemecko sa snažilo o vytvorenie etnických hraníc presídlením Nemcov z niektorých krajín (predpokladá pre takéto riešenie obsahovali dohody s Talianskom z roku 1939, Estónskom a Lotyšskom z roku 1939, Rumunskom z roku 1940, so Sovietskym zväzom o Litve a Lotyšsku z roku 1941, Bulharskom z roku 1941 a Chorvátskom z roku 1942). Presídlenie obyvateľstva neobišlo ani juh Maďarska v čase vojny. Išlo napr. o presídľovanie Sikulov z Bukoviny do Báčky, ktoré riadila

vládna delegácia zo Segedína. Presídlenie 12 000 Sikulov trvalo 41 dní. Srbské obyvateľstvo sa vysídľovalo z Báčky.

Nespokojnosť s vytvorenými hranicami zo strany štátov, ktoré Versaillský systém považovali za nespravodlivý, a nástup profašistických režimov v Európe v 30. rokoch viedli k intenzívnym snahám o zmenu hraníc. Výsledkom boli anšlus Rakúska, výsledky konferencie v Mníchove v septembri 1938, dvoch viedenských arbitrážnych rozhodnutí vo vzťahu k Česko-Slovensku a Rumunsku a svetový vojnový konflikt v rokoch 1939 – 1945, ktorý spustil ďalšiu vlnu migrácií a dobrovoľných či násilných presunov obyvateľstva.

Ani ukončenie druhej svetovej vojny neukončilo presuny obyvateľstva.

Typickým príkladom bol odsun Nemcov z Poľska, Maďarska a Československa, ktorý bol najväčšou nedobrovoľnou migráciou obyvateľstva v rokoch po druhej svetovej vojne. Uskutočňovalo sa aj presídľovanie obyvateľstva medzi Poľskom a Ukrajinou. Súbežne prebiehala výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, optácia medzi Československom a Sovietskym zväzom a Sovietskym zväzom a Poľskom.

Ak by sme sa pokúšali nájsť spoločné črty výmen obyvateľstva v 20. storočí, môžeme povedať, že:

- a) výmeny a presídľovanie organizovali väčšinou víťazné štáty a zdôvodňovali ich nevyhnutnosťou predchádzať budúcim etnickým konfliktom tým, že sa snažili vytvoriť jednoliate etnické územia, a dať tak etnickú situáciu do súladu s národným princípom vytvárania štátu;
- b) výmeny a presídľovania sa uskutočňovali v krátkom čase po vojne alebo ešte v čase vojny;
- c) zdôvodňovali sa nelojálnosťou etnickej menšiny voči národnému štátu;
- d) po ich skončení sa ukázali byť neúčinné a nasledovala politika postupnej a skrytej asimilácie.

K dobrovoľným aj násilným presunom obyvateľstva dochádzalo aj vo vnútri stredoeurópskych štátov po druhej svetovej vojne a mali podobu deportácií, pracovného nasadenia či náboru na práce do preferovaných hospodárskych odvetví. Nastupujúce komunistické režimy v tejto časti Európy využili presuny obyvateľstva v druhej polovici 20. storočia. Popri princípe etnicity, ako kritérium pre zaradenie do odsunu alebo potvrdenie už realizovaných presunov obyvateľstva označili lojalitu obyvateľstva voči nastupujúcim komunistickým režimom a príslušnosť k sociálnej skupine.

Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom nebola izolovaným javom a nedá sa teda ani izolovane, bez širších súvislostí, skúmať. To bol aj dôvod, prečo túto problematiku chceme vidieť nielen v rámci historických, ale dávame ju ako predmet výskumu aj iných vedných disciplín, predovšetkým etnológie, práva, politológie, ale aj sociológie či sociálnej psychológie.

Mocensko-politické migrácie na Slovensku

V rokoch 1938 – 1950 došlo k významným zmenám v etnickom zložení obyvateľstva na Slovensku. Počet obyvateľov poklesol o 104 000. Tento pokles súvisel s vojnovými stratami, masovými deportáciami židovského obyvateľstva do koncentračných táborov, nútenou emigráciou českého obyvateľstva po vzniku Slovenského štátu, ale aj so znížením natality. Demografi

odhadujú vojnové straty obyvateľstva na 111 000 (19-tisíc priame vojnové straty, 67-tisíc deportovaných židov, 25-tisíc straty v dôsledku vyššej úmrtnosti počas vojny).²

V roku 1944 odišlo pri evakuácii zo Slovenska podľa rôznych zdrojov 70 – 120-tisíc obyvateľov nemeckej národnosti,³ neskôr na základe rozhodnutia Postupimskej konferencie odišlo ďalších vyše 32-tisíc obyvateľov nemeckej národnosti.⁴

Počet obyvateľov po roku 1945 sa ešte menil uskutočňovanými repatriáciami a reemigráciami Slovákov zo zahraničia, výmenou obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, deportáciami obyvateľstva maďarskej národnosti do Čiech (väčšina týchto obyvateľov sa počas rokov 1948 – 1950 vrátila do svojich bydlísk na území Slovenska). V rokoch 1945 – 1947 odišlo pracovať do českého pohraničia, podľa Reného Matloviča (neudáva zdroj ani postup, ako sa k tomuto číslu dopracoval), 110 254 obyvateľov zo Slovenska (Slovákov, Maďarov, Rómov a Rusínov), ktorí sa väčšinou po roku 1949 vrátili späť.⁵

Z Ukrajiny sa prisťahovalo na Slovensko okolo 20-tisíc osôb a na Ukrajinu sa vystaňovalo viac ako 12-tisíc optantov.⁶

Spôsob, akým sa pričlenenie územia južného Slovenska k Maďarsku v rokoch 1938 – 1939 uskutočnilo a akým musela časť slovenského obyvateľstva toto územie opustiť, zostal vo vedomí Slovákov ako jedna z krívd minulosti. Pod tlakom horthyovského režimu muselo okupované územie opustiť približne 100-tisíc obyvateľov slovenskej a českej národnosti. Po vzniku Slovenského štátu maďarská armáda zaútočila na územie východného Slovenska a obsadila aj Podkarpatskú Rus.

Československo a Maďarsko v kontexte výmeny obyvateľstva

Ak pripomíname všeobecné kontexty a súvislosti historických udalostí, je potrebné povedať, že aj výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom je súčasťou takýchto európskych povojnových pohybov.

Z hľadiska československých relácií významnú úlohu zohrala prevládajúca mienka politických reprezentácií, ktorá predovšetkým pod vplyvom Edvarda Beneša tvrdila, že neslovanské menšiny zapríčinili rozbitie medzivojnovej Československej republiky. V záujme pokojného budúceho vývoja preto československé politické reprezentácie, a to bez ohľadu na ideologické zafarbenie (komunisti, sociálni demokrati, slovenské občianske politické strany aj českí národní socialisti či ľudovci), prijali koncepciu budovania Československa ako národného štátu Čechov a Slovákov, bez neslovanských menšín.

2 MATLOVIČ, R.: Geografia obyvateľstva Slovenska so zreteľom na rómsku minoritu. Prešov : FHPV PU, 2005, s. 57.

3 GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, S. – OLEJNÍK, M.: Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953. Bratislava : SNM. Acta carpatho-germanica, XII., 2004, s. 42.

4 GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, S. – OLEJNÍK, M.: Karpatskí Nemci na Slovensku ..., s. 120.

5 MATLOVIČ, R.: Geografia obyvateľstva Slovenska

6 BARNOVSKÝ, M.: Historické súvislosti opcie a presídlenia Rusínov-Ukrajincov v roku 1947. In: Gajdoš, M. (ed.): Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Košice-Prešov : Spoločenskovedný ústav SAV – Koordinačný výbor reoptantov v Prešove, 2002, s. 16-17; KONEČNÝ, S.: Zmluva o Zakarpatskej Ukrajine a opcia občianstva ZSSR na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: Gajdoš, M.: (ed.): Čo dala – vzala ..., s. 34.

Súbežne s tým, s predpokladanou tendenciou v etnickej politike vo svete, že inoetnické skupiny v národných štátoch budú postupne asimilované, prijali koncepciu návratu krajanov zo zahraničia, ktorí v predchádzajúcich storočiach migrovali do iných štátov (USA, Argentína, Francúzsko, alebo po rozpade monarchie a po vzniku nástupníckych štátov zostali v iných štátnych útvaroch (Rumunsko, Maďarsko, Kráľovstvo Srbov, Chorváto a Slovincov).

Veľmi často sa od historikov, politológov či právnikov vyžaduje, aby historické udalosti boli jednoznačne označované adjektívami, ktoré by historickej udalosti priradili pozitívnu alebo negatívnu konotáciu. Dejiny však nie sú čierne ani biele, obsahujú pozitívne a negatívne náboje zároveň. Významnú úlohu zohráva kauzálna predispozícia, motivácia k spusteniu celej udalosti.

Z hľadiska historika je dôležitá aj snaha popísať detailne mechanizmus historického javu a udalosti, teda snažiť sa preniknúť do jej hĺbky. Právnik obyčajne skúma právny mechanizmus historickej udalosti. Teda, či sú legislatívne normy prijaté v rámci ústavných zákonných noriem, či neporušujú ich podstatné princípy a či implementácia prijatých noriem dodržiava prijaté zákony. Ich porušovaním sa zaoberá v tom prípade, keď existuje podnet kritizujúci porušovanie právnej normy. Kde je nie žalobca, právo nemôže konať. Historik aplikáciu právnej normy posudzuje v kontexte historických prameňov, ktoré sú pre právnika irelevantné. Vidí ich dopad v ľudských osudoch, preto ich môže a musí kritizovať aj v tom prípade, kde právna norma, zmluva alebo dohoda neboli z právneho hľadiska porušené a napriek tomu spôsobujú osobám, na ktoré sa aplikujú, traumy, ujmy, problémy a stresové situácie, ktoré významným spôsobom ovplyvňujú ich existenciu.

Príčiny represívnych opatrení voči Maďarom na Slovensku

V kontexte predchádzajúcej analýzy migrácií je potrebné pripomenúť predovšetkým dve motivácie československej migračnej politiky po druhej svetovej vojne:

1. snaha o návrat krajanov zo zahraničia, ktorí by:
 - posilnili národný charakter československého štátu,
 - zachránili by sa pred postupnou asimiláciou, ktorá im z národného hľadiska v cudzine hrozila,
 - nahradili by úbytky obyvateľstva, ktoré Československo utrpelo v dôsledku vojnových udalostí, v dôsledku realizovaného transferu Nemcov, výmeny obyvateľstva s Maďarskom a nešťastným osudom židovského obyvateľstva v čase druhej svetovej vojny.
2. snaha o poslovenčenie juhu Slovenska:
 - osídlenie južného pohraničia Slovenska Slovákmi, ako obrana proti snahe o revíziu hraníc opierajúcu sa o kompaktné osídlenie regiónu obyvateľmi maďarskej národnosti,
 - vystaňovanie Maďarov,
 - naplnenie ideálu budovania Československa ako národného štátu Čechov a Slovákov.

Návrat krajanov, Čechov a Slovákov, bol súčasťou vládneho programu prvej československej vlády.

V rokoch po druhej svetovej vojne Československo uzavrelo päť reemigračných dohôd (ZSSR, Bulharsko, Maďarsko, Juhoslávia a protokol o dohode s Rumunskom, ktorá však nebo-

la podpísaná).⁷ V rokoch po druhej svetovej vojne, podľa údajov zo sčítania obyvateľstva v roku 1950, sa presídlilo do Československa 169 417 osôb.⁸

Z hľadiska povojnovej situácie je potrebné pripomenúť, že vojne predchádzali aj také otvorené akty agresie voči Československu ako bola Mníchovská dohoda z 29. septembra 1938 a Viedenská arbitráž z 2. novembra 1938, ktoré znamenali odňatie československého územia v prospech Nemecka a Maďarska. Dejiny nevráživosti voči Nemcom a Maďarom sa nezačali písať Košickým vládnym programom ani dekrétmi prezidenta E. Beneša. Základnou líniou československých štátnych orgánov v povojnovom období bolo zbaviť sa nemeckej a maďarskej menšiny. Vychádzali z tézy, že väčšina príslušníkov nemeckej a maďarskej menšiny sa ťažko previnila voči Československej republike a mala značný podiel na rozbití Československej republiky. Preferovanou formou riešenia bol transfer, vysídlenie neslovanských menšín.

Z hľadiska prezentovaného československými štátnymi orgánmi to bol zápas za demokraciu, proti totalitným režimom, za bezpečnosť štátu a svojho „národného“ obyvateľstva. Predseda slovenskej komunistickej strany V. Široký na konci septembra 1948, keď sa už pripravovali opatrenia na navrátenie československého štátneho občianstva obyvateľom maďarskej národnosti, na zasadnutí ÚV KSS zdôvodňoval postup pri riešení maďarskej otázky takto: „... *pohnútkami nášho postoja a našej politiky neboli nacionalizmus alebo nacionálny šovinizmus, ale snaha navždy eliminovať menšinovú otázku, ktorá môže byť príčinou medzinárodného nedorozumenia...*“⁹ Podobne argumentovali reprezentanti československej politiky aj na Parížskej konferencii ešte v roku 1946.¹⁰ Československí predstavitelia neboli jediní v dejinách, čo takto postupovali. V mene spravodlivosti a svojej pravdy boli a sú mnohé režimy ochotné zničiť iné režimy, iné štáty, aj ich obyvateľstvo. Od krízových výprav po svetové vojny 20. storočia či veľké regionálne konflikty 20. a 21. storočia – Kóreu, Vietnam a dnešný Irak, by sme našli množstvo takýchto „spravodlivých“ aktov proti zlým a nepriateľským režimom (národom), ktorých výsledkom bolo alebo bude utrpenie nevinného obyvateľstva. Výsledkom povojnovej „spravodlivosti“ boli aj Benešove dekréty, nariadenia Slovenskej národnej rady, princípy kolektívnej zodpovednosti a kolektívnej viny, represie voči obyvateľstvu nemeckej a maďarskej národnosti, uskutočnené z pohľadu československej vlády preto, aby ďalšie generácie nemuseli znovu bojovať v ďalšej

7 ZELENÁK, Š.: Dlhá cesta k domovu. Niekoľko poznámok k 60. výročiu začatia reemigrácie Slovákov a Čechov po druhej svetovej vojne. In: Bajanič, S. – Dendúrová-Tapalagová, V. (eds.): Slováci v zahraničí 24. Mať volá II. Martin : Matica slovenská, 2009, s. 17, 19.

8 BENŽA, M.: Reemigrácia vo výsledkoch sčítania ľudu v roku 1950. In: Bajanič, S. – Dendúrová-Tapalagová, V. (eds.): Slováci v zahraničí 24., s. 25. Podľa údajov, ktoré uvádza J. Vaculík, ich bolo 202 526. Pozri VACULÍK, J.: Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů. Brno : Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity, 2002, s. 134.

9 Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, f. ÚV/4, a. j. 6.

10 V podobnom duchu hovoril v prejave na zjazde účastníkov zahraničného odboja v septembri 1946 G. Husák, ktorý povedal: „*Keď naši zodpovední činitelia predložili na medzinárodnej konferencii požiadavku vystá-hovania maďarskej menšiny z nášho štátu, plnili tým nielen vôľu celého slovenského obyvateľstva, ale konajú tým veľkú prácu pre budúci mier a pokojné spolunažívanie národov v strednej Európe. Plne podporujeme československú delegáciu na mierovej konferencii a dúfame, že veľmoci pochopia našu snahu usporiadať si vnútroštátne pomery k našej spokojnosti a medzinárodnej bezpečnosti v strednej Európe.*“ (Pravda, č. 221, 1. 10. 1946.).

vojne o hranice s Nemeckom a Maďarskom.¹¹ Podľa slov V. Clementisa v prejave o československej zahraničnej politike z 29. septembra 1946, bolo riešenie slovensko-maďarského vzťahu možné dosiahnuť „jedine úplným likvidovaním maďarskej menšiny u nás“.¹²

Základnou líniou československých štátnych orgánov bolo zbaviť sa nemeckej a maďarskej menšiny, stalo sa tak v kontexte výsledkov svetovej vojny a s vedomím veľmoci.

Princíp výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom sa zo slovenskej strany začal objavovať ako jeden z variantov riešenia dlhoročných sporov o etnický charakter územia na slovensko-maďarskej jazykovej hranici.

Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom¹³

Pred stredoeurópskymi politikmi tohto obdobia stáli nielen dve cesty možného vývoja v politickej oblasti, ktoré reprezentovali na jednej strane západoeurópske štáty a USA a na druhej strane Sovietsky zväz, ale aj dve možné cesty usporiadania otázok v etnických vzťahoch. Cesta zachovania princípov, na ktorých bol postavený versaillský systém – teda poskytnutie širších menšinových práv pre etniká, ktoré sa novým usporiadaním Európy ocitli mimo svojej materskej krajiny, alebo cesta posilnenia národného charakteru vzniknutých štátov cestou otvorenej či skrytej asimilácie a zmenou národnostného zloženia existujúcich stredoeurópskych štátov. To, že sa realizovala druhá cesta, a to nielen na Slovensku, jednoznačne dokazujú prehľady o vývoji národnostného zloženia štátov strednej Európy v rokoch 1950 – 1990.¹⁴

Významným prvkom, ktorý vstúpil do plejády priorít európskej politiky v 20. storočí, bol národný štát, v mene ktorého sa nielen upevňovali majoritné národy na vymedzených štátnych teritóriách, ale sa aj potláčali iné etniká, obmedzovali sa prirodzené práva etnických komunít a uskutočňovali sa opatrenia, ktoré obmedzovali slobodu človeka. Časová blízkosť totalitných režimov – profašistického a komunistického – len umocňovala prejavy a formy, ktorými sa etnický charakter štátu upevňoval.

Princíp výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom sa zo slovenskej strany začal objavovať ako jeden z variantov riešenia dlhoročných sporov o etnický charakter územia na slovensko-maďarskej jazykovej hranici. Od počiatku bolo zrejmé, že voči obyvateľstvu maďarskej národnosti bude tento princíp uplatňovaný určitou formou donútenia. Československá vláda 3. júla 1945 požiadala spojenecké veľmoci, ktoré sa pripravovali na svoju schôdzku v Postupime, nielen o súhlas na presídlenie Nemcov, ale aj o schválenie výmeny 400-tisíc Slovákov žijúcich v Maďarsku za taký istý počet Maďarov zo Slovenska.¹⁵ Postupimská konferencia sa

11 Pozri napr. Stenografický zápis o priebehu 5. zasadania SNR, 24. – 25. februára 1947, Ján Beharka, poslanec Strany slobody, s. 15; Těšnopisecká správa o 40. schůzi Prozatímního národního shromáždění republiky Československé, V. Krajina, poslanec Československé strany národně-socialistické, s. 40.

12 SNA Bratislava, f. V. Clementis, a. j. 13, prejav V. Clementisa z 29. septembra 1946 o zahraničnej politike.

13 Podrobnejšie o tejto problematike napr. VADKERTY, K.: A belső telepítések és a lakosságcsere. Bratislava: Kalligram, 1999.

14 GLATZ, F.: Minorities in East-Central Europe. Historical Analysis and a Policy Proposal. Budapest: Europa Institut, 1993.

15 IRMANOVÁ, E.: Postavení maďarské menšiny na Slovensku po roce 1945. In: Česko-slovenská historická ročenka 2002, Brno: Masarykova univerzita, 2002, s. 26.

však touto otázkou nezaoberala. Odhady Československej presídľovacej komisie uskutočnené na základe prieskumu v jednotlivých obciach v Maďarsku určili počet Slovákov v Maďarsku na 476-tisíc. Tento údaj sa veľmi často nekriticky preberá ako reálny. Je potrebné si uvedomiť, že išlo o odhad uskutočnený pracovníkmi komisie, ktorí mali záujem, aby ich počet bol stanovený čo najvyššie.

Československo sa vo svojej politike dlhodobo usilovalo o generálne riešenie maďarskej otázky, a to znamenalo vysídlenie rôznymi formami všetkých Maďarov z územia Československa. Keď o tejto problematike hovoril štátny tajomník ministerstva zahraničných vecí V. Clementis v pléne SNR v septembri 1945, zdôraznil: „*Kladiem pritom dôraz na slovo definitívne, lebo každé iné riešenie je riešenie nezdravé, riešenie, ktoré by železnou logikou viedlo k novým nepokojom a zbytočným konfliktom a neposlúžilo by zainteresovaným národom. A jediným definitívnym riešením je odchod maďarskej menšiny zo Slovenska.*“¹⁶

Zo strany Maďarska bol princíp výmeny obyvateľstva jednoznačne odmietaný ako nevhodný spôsob riešenia problému maďarskej menšiny na Slovensku. Na pléne SNR V. Clementis povedal, že Maďarsko odmieta princíp výmeny obyvateľstva vôbec a v Maďarsku „*nepriamo sa táto forma riešenia označuje za nacizmus a rasizmus*“.¹⁷

V maďarskej tlači boli návrhy na výmenu obyvateľstva hodnotené ako prijateľné v tých oblastiach, kde žila maďarská menšina roztrúsená, násilne vystahovanie bolo hodnotené ako „*inkompatibilné s ľudskými právami*“.¹⁸ Na slovenskej strane, najmä v kruhoch blízkych Demokratickej strane, odzneli návrhy na povinnú výmenu Slovákov v Maďarsku za Maďarov na Slovensku.¹⁹

Už pri úvahách o reemigrácii Slovákov z Maďarska si jej tvorcovia uvedomovali, že Slovákov od „*národnej smrti zachráni iba reemigrácia*“. Jasne o tom hovoril Anton Granatier v rozhlasovom prejave 27. septembra 1946.²⁰ O to jasnejšie bolo, že československá politika vo vzťahu k Slovákom v Maďarsku predpokladala, že v prípade úspechu akcie bude pre tých, ktorí v Maďarsku zostali, jediným riešením postupná asimilácia. Podobný proces očakávali aj v prípade realizácie výmeny a jednostranného transferu zvyšných Maďarov aj so slovenskými Maďarmi, ktorí na Slovensku zostanú.

Výmena sa opierala o medzisháttnu zmluvu z 27. februára 1946. Podľa článku V. Dohody z územia Československa do Maďarska mal byť presťahovaný taký počet obyvateľov, ktorý sa rovnal počtu osôb slovenskej a českej národnosti, ktoré sa prihlásili na presťahovanie z Maďarska do Československa. Podľa článku VIII. Dohody mali byť jednostranne presťahované do Maďarska osoby maďarskej národnosti, ktoré sa dopustili trestných činov, tzv. veľkí vojnoví previnilci podľa §§ 1 až 4 nariadenia č. 33/1945 Zb. nar. SNR z 13. mája 1945 a podľa § 5 tohto nariadenia. Počet týchto osôb nemal presiahnuť číslo tisíc. Na výmenu obyvateľstva sa mohli Slováci z Maďarska prihlásiť dobrovoľne. Maďari zo Slovenska boli na výmenu určo-

16 SNA Bratislava, kart. 969. Stenografický zápis z pléna SNR 14. – 15. 9. 1945, s. 9.

17 SNA Bratislava, f. ÚP SNR. Zápisnica zo zasadania pléna SNR 15. septembra 1945.

18 Kis Újság, 2. 12. 1945, Magyar Nemzet 9. 1. 1946, Kossúth Nép 2. 12. 1945.

19 Almanach oslobodeného juhu. Nitra 1947, s. 303.

20 LETZ R.: Starostlivosť Slovenskej ligy na Slovensku o reemigrantov v rokoch 1945 – 1948. In: Bajaník, S. – Dendúrová-Tapalagová, V. (eds.): Slováci v zahraničí 24..., s. 62.

vaní štátnymi orgánmi Československej republiky. Výmena sa netýkala osôb, ktoré sa na území Slovenska usadili po Viedenskej arbitráži a boli maďarskými štátnymi občanmi (*anyási*). Pre ostatných bola rozhodujúca príslušnosť k maďarskej národnosti. Nerozlišovalo sa, či stratili československé štátne občianstvo podľa čl. 1 alebo čl. 2 § 1 ústavného dekrétu č. 33/Zb., ani či požiadali o ponechanie štátneho občianstva podľa § 2 tohto dekrétu. Tieto okolnosti sa nikdy neskúmali ani pri výbere osôb na vysídlenie a nevšimli si ich ani štatistiky, ktoré podrobne sledovali výsledky výmeny obyvateľstva. Podmienky realizácie výmeny obyvateľstva upravovali rozhodnutia Zmiešanej československo-maďarskej komisie, ktorá bola ustanovená podľa článku X. Dohody.

K tomu, aby sa dohodli detailné podmienky realizácie výmeny obyvateľstva, boli vytvorené rôzne formálne aj neformálne mechanizmy vzájomnej komunikácie. Najvyššími politickými autoritami, ktoré sa zaoberali Dohodou, boli za maďarskú stranu minister zahraničných vecí János Gyöngyösi a za československú stranu štátny tajomník Ministerstva zahraničných vecí (ďalej MZV) Vladimír Clementis. Predsedom československej delegácie pre rokovania s maďarskou vládou o výmene obyvateľstva bol Zdeněk Procházka, pracovník MZV, na maďarskej strane funkciu politického vyjednávača v otázkach výmeny fakticky vykonával Pál Sebestyén. Funkciou vládneho splnomocnenca pre výmenu obyvateľstva československej časti Zmiešanej komisie (ďalej ZK) zriadenej na základe čl. X. Dohody o výmene obyvateľstva, bol poverený Daniel Okáli, ktorý bol aj predsedom Československej presídľovacej komisie v Budapešti (ďalej ČSPK). Na maďarskej strane boli jeho partnermi Lajos Jócsik a v niektorých obdobiach László Márk. Významnú úlohu v rokovaní mal zástupca československej vlády pri Spojeneckej kontrolnej komisii (ďalej SKK), najprv Dalibor M. Krno, neskôr gen. František Dastich, ktorý plnil aj funkciu diplomatického zastúpenia ČSR v Maďarsku. Na druhej strane diplomatické záležitosti riešil splnomocnený vyslanec maďarskej vlády Ferencz Rosty-Forgách a Zmocnenec pre hájenie záujmov maďarských presťahovalcov v Československu Ferencz Wagner.

Špecifikom realizovanej výmeny obyvateľstva bolo dodatočné formálne zaradenie do výmeny aj toho obyvateľstva, ktoré odišlo zo svojho bydliska do prijímajúceho štátu dobrovoľne (resp. ušlo pred opatreniami štátu, na území ktorého dovtedy žili) pred nadobudnutím účinnosti Dohody o výmene obyvateľstva. Zmyslom tohto rozhodnutia bolo, aby si osoby, Maďari či Slováci, ktoré urýchlene a z rôznych dôvodov opustili svoje bydlisko, mohli odniesť svoj majetok dodatočne, podľa ustanovení zmluvy. Dodatok k Dohode o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom sa stal predpokladom pre realizáciu ďalších opatrení. Na základe rozhodnutí Zmiešanej československo-maďarskej komisie č. 6 a č. 22, napr. osoby, ktoré ušli do Maďarska pred účinnosťou dohody, mali možnosť odniesť si dodatočne svoj hnuťelný majetok a v súlade s podmienkami obyvateľa, ktorí sa na výmene priamo zúčastnili, mali nárok na ten istý majetok, aký mali vo svojom pôvodnom bydlisku.

Na základe medzištátnej dohody z 27. februára 1946 prijatej a ratifikovanej parlamentmi oboch krajín, nespĺnené nároky presídľencov, Maďarov presídlených z Československa do Maďarska v rámci výmeny obyvateľstva, mala vyrovnáť prijímajúca strana – Maďarská republika a nespĺnené nároky Slovákov mala vyrovnáť československá strana.

Napriek tomu, že Maďarsko považovalo Dohodu o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom za vynútenú, a napriek snahe vyhnúť sa jej plneniu, výmena obyvateľstva sa v rokoch 1947 – 1948 čiastočne realizovala.

V rokoch 1945 – 1948 presídlilo z Československa do Maďarska celkom 89 660 osôb maďarskej národnosti, z toho asi 34-tisíc mimo dohody o výmene obyvateľstva. V rokoch 1945 – 1948 sa z Maďarska do Československa presťahovalo 73 273 osôb, z týchto bolo asi 12 tisíc mimo rámec výmeny obyvateľstva.²¹ Z Maďarska sa na výmenu prihlásilo po štatistickom preverení 95 421 osôb.²²

Výmena obyvateľstva bola v predchádzajúcich rokoch predmetom viacerých štúdií, aj súčasťou prác monografického charakteru, aj prác, ktoré sa týkajú migrácií v Európe či v Československu.²³ Napriek tomu môžeme konštatovať, že historický výskum výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom v Maďarsku, ale najmä na Slovensku, je potrebné realizovať podstatne hlbšie ako bol doteraz. Zatiaľ neboli plne využité existujúce zdroje, predovšetkým materiály Osídľovacieho úradu na Slovensku, materiály Ministerstva zahraničných vecí Československej republiky, aj materiály Úradu Predsedníctva vlády Československej republiky. Rezervy sú aj vo výskume a sprístupnení československo-maďarských rokovaní v jednotlivých etapách prípravy a realizácie výmeny obyvateľstva. Podobné je to aj pri výskume ďalších čiastkových tém, týkajúcich sa výmeny obyvateľstva. Nemáme dôsledne spracovanú činnosť Československej presídľovacej komisie, nie je analyzovaná činnosť Československo-maďarskej zmiešanej komisie a prijímania rozhodnutí tejto komisie či ich realizácií, vrátane mechanizmu činnosti zmiešanej komisie a jej jednotlivých rokovaní. Podobne je to aj s činnosťou zmocnenca maďarskej vlády na ochranu záujmov presídlencov maďarskej národnosti či činnosťou československého delegáta pri Spojeneckej kontrolnej komisii, ktorí významným spôsobom zasahovali do rokovaní o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďar-

21 Podľa údajov uvedených pri zisťovaní stavu obyvateľstva v roku 1950 bolo v Československu zistených 53 167 reemigrantov z Maďarska, z ktorých 8234 malo trvalé bydlisko v Čechách a 44 933 na Slovensku. (BENŽA, M.: Reemigrácia vo výsledkoch sčítania ľudu v roku 1950. In: Bajanič, S. – Dendúrová-Tapalagová, V. (eds.): Slováci v zahraničí 24..., s. 29.

22 SNA Bratislava, f. Generálny tajomník Š. Bašťovanský, č. 522, Správa Osídľovacieho úradu o ukončení výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom.

23 Problematikou výmeny obyvateľstva medzi ČSR a Maďarskom sa zaoberá rozsiahla literatúra: BOBÁK, J.: Výmena obyvateľstva medzi Česko-Slovenskom a Maďarskom (1947 – 1948). Bratislava : Kubko Goral, 1994; POPÉLY, Á.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere és az áttelepítésre kijelölt szlovákiai magyarok névjegyzékei. In: Fórum Társadalomtudomány Szemle, X, 2008, 1, 125-144; FÖLDESI, M.: Szövetséges Ellenőrző Bizottságok Magyarországon. Visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében 1945-1947. Budapest : Ikva, 1995; KUGLER, J.: Lakosságcsere a délkelet-alföldön 1944 – 1948. Budapest : MTA, Kisebbségkutató Műhely, 2000; ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Podoby Česko-slovensko-maďarského vzáhu 1938 – 1949. Bratislava : Veda, 1992; PARÍKOVÁ, M.: Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 1948. Bratislava : Stimul, 2001; ROMSICS, I.: Parížska mierová zmluva z roku 1947. Bratislava : Kalligram, 2008; SZÁRKA, L.: Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944 – 1949. Komárom : MTA Etnikai-nemzeti kisebbségkutató intézet, Kecskés László Tarság, 2005; ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava : Veda, 1993; ŠUTAJ, Š.: Magyarok csehszlovákiában 1945 – 1948 között – kisebbségkutatás. Budapest : Lucidus Kiadó, 2008; VADKERTY, K.: Maďarská otázka v Československu 1945 – 1948. Dekréty prezidenta Beneša a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu. Bratislava : Kalligram, 2002 a kolektívna monografia MOLNÁR, I. – SZÁRKA, L. (eds.): Otthontalan emlékezet. Komárom-Budapest : MTA Kisebbségkutató Intézet, Kecskés László Tarság, 2007 a ďalšie štúdie v zborníkoch a časopisoch. Problematike samotných rokovaní medzi ČSR a Maďarskom je však venovaná len minimálna pozornosť. Predkladané informácie sú väčšinou veľmi stručné a neraz neúplné.

skom aj do jej realizácie. Nie je to inakšie ani pri ďalších čiastkových témach, ako napr. problematika Piešťanského protokolu, Štrbského protokolu, problematika výberu osôb na výmenu v Československu, vrátane problematiky osôb, ktoré sa mali presídliť na základe čl. VIII. Dohody (vojnoví previnilci), a situácia Slovákov prihlásených na presídlenie v Maďarsku či dohoda Heltai – Okáli a ukončenie výmeny obyvateľstva. Pozornosť je potrebné venovať aj zhodnoteniu a výsledkom výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, vrátane počtu vymenených osôb.

Pred tímom riešiacim tento projekt stojí množstvo práce, ktorá, ako veríme, prinesie ucelené zhodnotenie výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom ako významnej historickej udalosti, ktorá poznamenala vývoj stredoeurópskych štátov aj osudy jeho obyvateľov.

*Presídlenci z Poľného Berinčoku pred svojím
novým domom v Gute (dnes Kolárovo) ➤*

*Noviny Sloboda, tlačový orgán Antifašistického
frontu Slovanov v Maďarsku v roku 1947 posil-
ňujú Slovákov, aby zotrvali v úsilí o presídlenie
do Československa ➤➤*

I.

HISTORICKÉ KONTEXTY A TEORETICKÉ OTÁZKY VÝSKUMU MIGRACÍ V 20. STOROČÍ

10. januára 1947
III. ročník. Číslo 3.

Redakcia a administrácia: Ludapeš V, 3.
Nástor a. tel. 338-103

ORGAN ANTI FASISTICKÉHO FRONTU SLOVANOV V MAĎARSKU

ALEXANDER HORÁK:

Vezmime svoje osud do svojich rúk

Veľké výsledky minulého roku. Úlohy v budúcnosti. L'ud sa musí somknúť v jeden celok. Máme v rukách kľúč pokoja v Podunají. Stát' na vlastných nohách! Zvyšť! Ľislie!

Už sme viac ráz počuli a čítali, že minulý rok 1946 znamená veľký medzník v živote Slovanov v Maďarsku. Zo suchej vetvy sme sa stali živou, plodnou ratolesťou. Bol to náš ranený, ale stále vitálny, bojujúci, hrdinný. Bol sme poloaportný človek, ktorého vytiahli na ich a dostal ťmeľ dýchanie. Poslednými slami svojho života vedel sme sa zachytiť šije záchrancu, ktorý nás vyšiel z brehu.

Prečítali sme z mlôb. Už vidíme jasné slnko, už cítime, že nám p'úcaim začína pridať životodárny ozoň - čerstvý vzduch. Ale ešte vždy cítime, že naše údy sú slabé. Sotva stojíme na vlastných nohách. Treba nám zosilnieť! Musíme sa naučiť kráčať na vlastných nohách! Okolo 150 organizácií AFS 190 občanov Maďarska sa zdraví na našom tele. Z nich rozprúd sa život do celého pohybu. Poimlňme Slovanov na juh a juhovýchod od Dunaja.

Náš hlas dňa 27. februára 1946 bol len slávný SOS, ktorú ano vyvolali anozem k Československu, k Rusku, k Spojencom a k málo počtom demokraticky amýňajúcim ľuďom Maďarskej republiky.

D'akujeme

Prvý, kto sa vrhol za nami a prispel k nám na pomoc bolo Československo a jeho Prezidentskou komisiou.

Zjeme! Zjeme! Sme zachránení. Toto je prvá radostná myšlienka, ku ktorej sa prebúdame. Vďaka! Vďaka za záchratu!

Vďaka všetkým, ktorí sa na našu záchratu utvárali.

Vďaka generalisimovi Štaľinovi! Vďaka prezidentovi Benešovi! Vďaka ministrom Krnovi, generalisimovi Čechovi, generalisimovi zmočenovci Dr. Oštrfánovi!

Vďaka všetkým poctivým a svedomitým pracovníkom ČSPK, ktorí neľahostajne námhli. Prišli, pomohli, soľadali svoj pospech, poctohle, ale len našu spásu.

Vďaka tým činiteľom svojej vlasti, ktorí národným životom rozkrtili žilovú sieť zahraničného streja. Boh národného organizmu.

Ned'akujeme

Boli tu potom aj také činiteľa, ktorým na nás vôbec nezabudlo. Boli tu by neboli chceli, keby sme boli zachránení. Tu boli by sa tomu tešili. Ešte vtedy! Sami sa pričínili k tomu, aby sa prítomný nikdy viac nedostal na brehu.

Preložili len myšľon ponad veľkých úradov a nestranné prejavy, novinárske články a úry, ktoré nás hatily v prebúdzaní sa a cheoly náš hlas prehlásili.

Nastoleno umelých prejavov, že nechceme žiť...
Trnité ľahčenie, čo ich zapríčinili nedokázali.

Zákroky cirkevných činiteľov proti kňazom národovcom...
cirkevi zastat sa nás slabých utlačovcových, zatiaľ ešte ich prišliučník, ale pri tom nemáme rozš'ievávanie verejnej mienky na katoľiacich a jednorannú ochranu úradu trpních Maďarov na Slovensku.

Práve drobných veľmi citlivých pichnutí, ktorých sa dostalo našim ľuďom so strany notárov, miestnych výborov a činiteľov politických strán...

Trnité výstřelky, čo ich zapríčinili nedokázali.

Ich počiny zanechávajú v našich dáciach horľký blesk...
Ale táto horkosť nás nevedie k zatrápkosti a neuspáva...
Naprák, je pre nás pohútka k novému vyppiatu sil...

Dobrá, že vieme, kto sú tí, čo nás chcú uračať a už'kať! Je nás toho, čo máme dôvody pozor a komu, možno, sa neverí!

Proti komu a čomu máme namierť svoj spravodlivý boj...
Vyhlasujeme boj proti ľudským chýbám

Tu na právo nového roku slávne vyhlasujeme, že ak v tomto veľkom prebuzenskom a záchrannom procese musíme vyhlásiť víťazstvo, nebude to nikedy boj proti osobám a ustanovčeniam, ale vždy len proti ich chybným rozhodnutiam.

Všetchno prenosíme na svoj prvý predstojiteľský boj prvý predstojiteľský, náš. Nie nie je

vážim nepriateľom ľudstva a demokracie, ako nevedomosti. L'ud, ktorý je umelo udržovaný v nevedomosti, je pasívny. Nechá sa viesť do vlastnej záhuby.

V Čienegu sú obrovské jatky. Tisíce dobytku tam denne zabíjajú. Zatiaľ, keď sú ľudia pod úder sekery, voria nebezpečie, vzpiarajú sa íst. Vtedy sa objaví na to navedený voľ, ktorý pokojne kráča na bitúňku. Ostatné dobytko, ktoré už' svojho volu nepočuje, sa dáva zaúdu na úho. Tohoto svodcu vypustia božnými vrátami a ostatné padnú za obeť chigocným misiarom.

Človek je preto človekom, aby vedel rozmyšľať svojim vlastným rozumom a nešiel za iných, hoci veľmi.

Slováci v Maďarsku málo rozmyšľali za seba a svojím rozumom prijímali ich myšlienky. Vždy sa našiel na dedne rúdu, ktorý sa poklopilano po pleci, ktorého sa mu dostalo od notára, alebo ešte väčšieho - jatku.

Príklad bolo vždy tisíc, ktorí šírili výstřelky uzakého olizoru a otrpaných črít sláničnic, nie povznesení ľudu, ale jeho ohlúpnuti.

Slováci! Hľadte zmdrieť! Ide nie za ľuďmi, kúpenými úradnou príznotou, ale za ľuďmi, osvietenými novými myšľenkami slobody, vnanými dnu desť svetom!

Čítajte

Slováci! Čítajte za svojimi novinami! Slnhite po Slobodu! Vždy vás naučí rozmyšľať po našich. Táto vás bude informovať o behu sveta. Ukáže vám, čo vami bolo. Ukáže vám cestu, ktorá vedie k životu.

Bratia! Čítajte! Čítajte knihy slovenských spisovateľov. Oni rozmyšľajú vašim rozumom, oni prekomaly a prežili vaše utrpenia a šly, prekomaly len preto, aby vám raz bolo dobre. Nedajte sa znechotiť počiatými ťažkosťami slovenského čítania. Keď sa po prvých ťažkých stránkach prebrúste cez Hru a mliečene k ardu spisovateľu, uvidíte, že Slovák ani ink piarť nemôže a toto je to, čo vám doteraz chýbalo.

Týždenné prednášky
Vo svojich miestnych organizáciách AFS usporiadajte si týždenné prednášky. Nie na to máme najmä orgány, aby sme ich mali zavedené v katoľiacich, ale aby pracovali, dýchali, širili osvetu.

Miestny výbor AFS, ktorý nevie aspoň raz do týždňa svoja svojich členov, aby ich poučil, nepŕi svoju povinnosť a nie je na svojom mieste. Nech pride iný.

Človek je si ročník v Útrudia AFS, ktoré vám ich zadali a pošle.

Divadlo

Nezanadávaťe divadlo! Divadlo nás prebúdzalo k životu a prebúdzalo sa. Mladý, ale nie mladý, ktorý chce záhrať slovenské divadlo, nech sa tiež obráti na Útrudia AFS. Poslane vám dobré divadelné knihy.

A vy, ktorí čítate, že ste sa už' myšľenkami našťapňami z kníh, novín, prednášok už' poučili a pro-

pokarňanim brata a trepizovostou. **Bli spriat' občanosti.** Táto má voľa detí: Lakomstvo, pozivnosť, lenivosť. Sebeckosť sa veľmi rozšírila namá teraz po vojne. L'udia strátili cit spolupatričnosti, cit zodpovednosti aj za iných. Tak neli sa zabarikádajú vo vlastných záujmoch a nevedia sa dostať zo záovraného kruhu svojej modly, ktorej meno je *Ja a zase ja*.

Boj, ktorý vedíme, máme zriediť táto modla a miesto nej postaviť druhú: *My ja, ty, on, ova, ono, ono, my všetci.* Čakok, všetci Slováci, trpiaci a boriaci sa za svoje právo. Keď si ich vybojujeme, už' ani toto nám nebude stačiť. Vtedy sa musíme zložiťm ešte vyššie.

My Slováci, Česi, Rusi, Poliaci, Juhošlovania, Bulhari, Ležáci, Srbi - Slovania!

Ani tu nezostaneme. Pôjdeme všetky národy sveta a dostaneme sa na vrchol ľisiky, kde je krásny chrám *Slobody veľkého ľudstva*.

Sebeckosť juví sa medzi jednotlivcami a v spolnosti. Jednotlivec, ktorý rozmyšľa sebecky má pred očami len vlastný zisk, tisika do popredia. *Slobody veľkého ľudstva* z nás nesmie sa myslieť, že je namalraditeľný. Žiaľ, veľmi málo je nás, ktorí vľazúme dnu do rukách kormidlo našej organizácie. My, ktorí sme si stali d'aroboty za našu úboznú úťu v Maďarsku, musíme rozmyšľať kolokativiticky a nie individuisticky. Načo tu ešte spomínať svoje záduhy starého národného pracovníka? Čo sme stáli robili, to bolo našo svitón povinnosť. Kto nourobil čo mohlo a k čomu mal schopnosť, nech sa sľiži mont: Slovák. Ale sediat na vlastných vavrinoch a už' len čakať, že národ má teraz už' len jedinú povinnosť, posadiť helmú na trón. Pradže to, bolo by neobdobné mlčať. Znamo vás, napíše redakcia Slobody všetky křivdy, ktorých sa vám dostalo od zlozvyčelých. Tytoľho budeme aj v budúcnosti pranie-rovať a upozorňovať na nich najvyššie úrady. Ale zase kde uvidíme, že chyby sa staly len z ľudského nevedomia. Tu, kľakosti, nebudeme sa rozšľovať, ale nájdeme nápravu inou cestou: poučením.

Budeme bojovať proti zlozvyčenosti. Tam, kde vidíme u spolobčanov dobrú voľu, voľu *ja a det' ja*, tam budeme tiehť lacrankovia, ale kde sa strneme so zlozvyčenosťou a pohladovaním polom pad' nohy, tam ani my nemáme nosenie. Boli by sme normými ľuďmi. Tam kde uvidíme křivdu, nebudeme mlčať. Znamo vás, napíše redakcia Slobody všetky křivdy, ktorých sa vám dostalo od zlozvyčelých. Tytoľho budeme aj v budúcnosti pranie-rovať a upozorňovať na nich najvyššie úrady. Ale zase kde uvidíme, že chyby sa staly len z ľudského nevedomia. Tu, kľakosti, nebudeme sa rozšľovať, ale nájdeme nápravu inou cestou: poučením.

Dokonznenie 2. strany

Prato nikto nesmie povedať: Už som dost pracoval, nech teraz pobia iní, ja si budem len divať. Či je to len jediný žer AFS.

dokonznenie 2. strany

Nové domy pre prezidentov

Dobre vieme, že po vojne je všade veľký nedostatok bytov. Tento zjav môžeme pozorovať nielen tu v Maďarsku, ale aj na Slovensku. O prezidentov, ktorí majú v Maďarsku nové domy a nemohli byť vhodným spôsobom sruzení, p'starár sa Ošídlovač úrad tak, že pre nich v rámci dvojročnice vybuduje nové domy. Podkladom tejto našej zprávy je list Ošídlovačeho úradu, v ktorom sa medzi iným píše:

Mnoho prezidentov není spokojné s domkami na tých majetkoch, s ktorými boli sruzení, resp. mnoho prezidentov nebolo sruzených vzhľadom na nedostatok domkov v tých oblastiach, kam predsedeli cheu po presťahovaní sa usadiť.

Ošídlovač úrad sdel'uje, že v rámci dvojročnice, podľa usnesenia Štatu poverenikom, má sa postaviť asi 5000 domkov, bude moč dodosťovať i určitú kvotu na opravy, prestavy tietoľa stavebné zmeny previesť.

Pokiaľ ide o osmy, ktorí neboli sruzení vzhľadom na nedostatok bytov, ošídlovač úrad sdel'uje, že Fond národnej obnovy má v pláne postaviť vhodné domky, pričom úver budú zlahodňovaný z československej polozky výmenného majetku voči Maďarsku, v ktorej predsedli budú pridopovať toto sumu, na ktorú je ich majetok resp. budú oseny. Pokiaľ ide o výber vhodných pozemkov, ošídlovač úrad bude prízorať podľa možnosti želaniam prezidentov, tmočným cez ČSPK, pričom ošídlovač plán - vzhľadom k Dohode - sa musí rešpektovať. V konkrétnej požiadavke, že prato prísľahu č, ktorých je asi 60-80, náide sa vhodné miesto pre vybudovanie kolónie o 60-80 domkov v okolí Bratislavy. Ide o obec Várstřisóls a Bánhidu, v ktorých obchah majú predsedli nové domky a nemohli byť doteraz sruzení pre nedostatok takýchto na Slovensku.

Prednoto ods. odb.

Pán Dálnoky bol netrpezlivý

(r) Muž, ktorý sa neustále divá do suselého domu a behlivo pozoruje, čo sa tam robí, nemôže byť prirodzene prekvapený, keď nezbadá, že horí o jeho vlastnom dome.

Nemáme úmysel na tomto mieste rozprávať o rozprávkou neopatrnom mužovi, ktorý šorol so svojim domom. Ale týmto prívorňanim sme chceli len vysvěhľuť stan, do ktorého sa veľmi ľahko mohlo dostať Maďarsko. Po týždeň a týždeň maďarská tlač nepíše o ťnom ako o údajnom neľudskom prenasledovaní Maďarov na južnom Slovensku; a behoval jamtácioz si vymýšľá všetky možné ukrutnosti; robia sa sviečkové akcie; protestuje sa; sbierajú sa penize. Maďarský občan musí byť poznať podrobné miestopis južného Slovenska, toľko sa v maďarských novinách popísalo o katolíe dedine na južnom Slovensku.

A jedného dňa, tento maďarský občan, ktorý má myslieť len na južné Slovensko, vidí, nič nebušiac a prekvapený, na všetkých uličkách Budapešti veľké plakáty, z ktorých sa dočíta - nie zla o tom, že zase pronesledujú Maďarov na južnom Slovensku, ale že v Maďarsku samotnom odhalili akési sprisahanie, ktoré cheo povaziť zádu a v ktorých plakátkoch aj jeho, celkom obyčajného občana vyzývajú, aby pomohol chytiť voľcu toľto vojenského sprisahania, akéhoš Dálnokya.

Nečudujeme sa obyčajnému maďarskému občanovi, keď je z takejto zprávy prekvapený. Ved' sľúta a stále počiva, že v Maďarsku je demokracia. Ale o pravím demokracia; v Maďarsku je akési super-demokracia. Len si prečítajte knihy, brošury a noviny koré u vyšly a uvidíte, ako škeda je ráio demokracia. (Medzi iným: ako obrome demokraticky vyriešila otázku národnostných menšin?)

Československo? To by sa mohlo od Maďarska učiť! Tam je ešte taká zaslialá demokracia. Na Slovensku, predaa, ako maďarské noviny, úldnu garisti, fašistickí evyara a minulostné kľudelo. Ale v Maďarsku tam je všetko nové, podľa najnovšej módy. To trditi Maďari aj na mierovej konferencii. Iba Molotov nedôverčivo pokrýval hlavou a povedal si svoje.

Aj pán Dálnoky si demokraciu celkom tak nepredstavoval. Preto sňromaloval obronc od celkom obyčajných vojenských patrón a guľometov až po liečadlo. Mal okolo seba dôstojníkov - slovom, generaly štáb, jedného dia by boli vytlali prelovanie k ľudu. Naprro necelo, na čo by sa dal každý nachyľat! Napríklad: hrí na židov! To by bolo dobré. Potom by bol povedal: pazemková reforma bola rabovka! Vraťte všetky

(dokonznenie na 2. strane)

K problémům právní terminologie v národnostní otázce

René Petrůš

PROBLEMS OF LEGAL TERMINOLOGY IN NATIONAL QUESTION

Problem of transfers after World War II is one of the most sensibility and controversial question in historiography – In the legal science and legal history (author's specialisation) too. The greatest conflicts are between German and Czech (or Polish) scientist, also in the question transfer of German. Only marginal interest of legal science is for Greek-Turkish war (1920 – 1923) or for example Hungary-(Czecho)Slovak question (1946). Transfers introduce important question for legal history, international and constitutional law.

Interest of legal science for the question of terminology (and methodology too) is very deficient. Article includes summary of the present situation in research.

Differences among section of legal science (above all between international law and constitutional and administrative law) are great importance. One of the greatest troubles of legal status of minorities is its strange position. „Minority law” is no independent section of legal system – there are only some provisions in (for example) international, constitutional, administrative law which together make the legal status of minorities.

Article includes many practical problems with legal terminology too.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS JOGI – TERMINOLÓGIAI PROBLÉMÁI

A második világháború utáni lakosságcsere a történetírás egyik legellentmondásosabb és legérzékenyebb kérdése. Ez a megállapítás egyaránt érvényes a jogtudományra és a jogtörténetre is (mely a szerző szakterülete.) Konfliktusok a német és a cseh (lengyel) kutatók között a német lakosság kitelepítése miatt vannak. A jogtudomány elenyésző figyelmet szentel a görög-török háborúnak (1920 – 1923) és a (cseh)szlovák-magyar kérdésnek (1946). A lakosságcserek komoly kérdést jelentenek a jogtudománynak, a nemzetközi és alkotmányos jognak. A jogtudomány érdeklődése a terminológiai (úgyszintén a módszertani) kérdések iránt nem elégséges. A tanulmány e kérdéskör kutatásának jelenlegi állapotát foglalja össze.

Fontosak az eltérések a jogtudomány egyes szekciói (elsősorban a nemzetközi, alkotmányos, közigazgatási jogok) között. A kisebbségek jogi státuszának az egyik legnagyobb problémája éppen annak sajátos pozíciója. A „kisebbségi jog” a jogrendszerben nem rendelkezik semmilyen önálló részleggel. Léteznek bizonyos rendelkezések pl. nemzetközi, alkotmányos, közigazgatási jogban, melyek közösen határozzák meg a kisebbségek státuszát. A tanulmány a jogi terminológia egyéb gyakorlati problémáit is felveti.

Problémy terminologie ale i vztahu právní vědy a výzkumu národnostní otázky vyvolaly na zářijové konferenci v Košicích značný zájem. Tato situace přitom není nijak výjimečná, ale naopak poměrně častá,¹ proto po dohodě s organizátory se autor tohoto příspěvku rozhodl podat rámcový přehled otázky. Autor je vzděláním právník a historik, což mu snad umožní pohled jak právní tak mimoprávní, avšak působí (jako právní historik na pražské právnické fakultě) v České republice, takže poznatky se týkají spíše české vědy, i když situace na Slovensku je v mnohém obdobná. Jde pouze o stručný nástin otázky, který nemůže nahrazovat důkladné zpracování komplikovaných terminologických problémů. Vzhledem k dosud minimálnímu odbornému zpracování snad přinese alespoň některé poznatky, samozřejmě zejména pro výzkum národnostní otázky, a to hlavně odborníkům neprávních oborů.

Důležitým problémem, na který často naráží historiografie i další společenské vědy, je leckdy nemalý význam právních aspektů pro objektivní posouzení státní politiky. Bohužel však právní věda patří k výrazně uzavřeným oborům. Mnohé publikace jsou pro neprávnický v podstatě nečitelné nebo dokonce mohou snadno zmást, přičemž nemalou roli zde hraje právě terminologie, která je často dosti obtížná a někdy se významem zásadně odlišuje od běžně používaného jazyka. Ve výuce středních i vysokých škol přitom bohužel alespoň základy práva obvykle chybí, i když v současné době se situace již zčásti mění. Právní terminologie je poměrně vyhraněná (na rozdíl od některých jiných společenskovědních oborů), i když způsobem, který může neprávnicka leckdy zmást, dokonce právě zvládnutí pojmosloví bývá někdy označováno za klíčový prvek právnického studia. Z tohoto důvodu proto musí být výklad podstatně širší, zejména s upozorněním na výraznou diferenciaci právních odvětví.

Dosavadní stav bádání a problém terminologie

Bohužel je nutno konstatovat, že zájem právní vědy (v ČR, obdobně i na Slovensku) o otázky terminologie a v podstatě o koncepčnější otázky vůbec je nedostatečný, což se týká i právní historie. V tomto ohledu je ostatně situace obdobná i v obecné historiografii, kde v posledních dvaceti letech vzniká kvanta prací o tématech dříve přehlížených, ale prací teoretických či pokusů zamyslet se nad koncepcí výzkumu je minimálně. Někdy se objevuje kritika „okouzlení prameny“, tedy možnost využívat dosud často jen obtížně přístupné archivní materiály, kdy v pracích výrazně převládá přejímání dílčích poznatků (často v podobě rozsáhlých citací) nad jejich širším hodnocením.

Jisté analogie nalézáme i u právní vědy, kdy výrazné přeměny práva po roce 1989 a jeho dosud jen minimální stabilizace (některé zákony se mění i několikrát ročně) svým způsobem přetěžují právní vědu nucenou vytvářet stále nové komentáře právních předpisů či jiné příručky a učebnice. Specifickým prvkem, který nelze přehlížet u právní vědy po roce 1989, je značná

1 Možno uvést nejnověji např. setkání spolupracovníků právněhistorického projektu v březnu 2009 věnujícího se perzekucím v období 1939 – 1960 (GAČR 407/09/1092), kde historici upozorňovali na neexistenci prací zabývajících se právní terminologií (zpráva viz PETRÁŠ, R.: Právní formy perzekuce v letech 1939 – 1960 – srovnávací aspekty. In: Právník, roč. 148, 2009, č. 8, s. 901-902). Např. podle Dušana Janáka by bylo dobré, kdyby právníci pro historiky i odborníky dalších společenských věd pojmy vědecky prozkoumali, vysvětlili a pokusili se poněkud sladit jejich používání, kdy je možno uvést quasiprávní či paraprávní, kontinuita či diskontinuita apod.

lukrativnost oboru, která i právním vědcům umožňuje se věnovat vedle (někdy bohužel místo) výzkumu i advokacii apod. Rovněž dochází k mimořádnému nárůstu počtu studentů práv, což často až překvapivě zatěžuje odborníky právní vědy.

Největší význam pro výzkum národnostní problematiky² mají vedle právních dějin některá odvětví veřejného práva – ústavní právo (na Slovensku se hovoří o státním právu), správní právo a velmi specifické mezinárodní právo veřejné. Pokud jde o právní dějiny (základní obor autora tohoto článku), tak zde panuje zčásti obdobná situace jako v obecné historiografii, tedy možnost zkoumat dříve tabuizovaná témata a nutnost vytvořit v podstatě nová celková zpracování problematiky. Zájem o problémy koncepční a terminologické je minimální a jde obvykle jen o ojedinělé články.³ Pokud jde o sledované obory veřejného práva důležité pro menšinou otázku (zejména ústavní, správní a mezinárodní právo),⁴ pak jedním z klíčových problémů, se kterým se vyrovnávali odborníci v devadesátých letech, ale často až dodnes bylo základní zpracování problematiky (např. několikadílná učebnice ústavního práva kolektivu prof. Václava Pavlíčka), tedy klíčových učebnic. Zde je třeba podotknout, že význam takovýchto publikací je v právní vědě zásadní (těžko srovnatelný např. s historiografií, kde nalezneme spíše jen ojedinělá skripta). Právě zde jsou nejautoritativnější vymezení právní terminologie, které ovšem obvykle striktně vychází z právních pramenů. Takže např. zájemce o terminologii týkající se národnostní otázky v dějinách ČSR nebo třeba prezidentských (pejorativně Benešových) dekretů udělá nejlépe, pokud nahlédne do učebnice právních dějin.

Přezkoumat po roce 1989 však bylo nutno téměř všechny zásadní otázky veřejného práva, protože publikace vzniklé v době nesvobody 1938 – 1989 bývají zčásti či zcela nepoužitelné a od doby první republiky se státní systém demokratických států v mnohém pozměnil. Je to tedy situace obdobná třeba historiografii věnující se nejnovějším dějinám, kde se po roce 1989 začínalo často téměř od nuly. Mnohá důležitá témata jsou dosud zpracovaná jen minimálně a ostatně množství odborníků je omezené, kdy třeba mezinárodnímu právu se věnují, můžeme dokonce říci rozumějí, v ČR maximálně desítky osob. Není tedy žádným velkým překvapením, že od třicátých let první rozsáhlejší zpracování právního postavení menšin v ČR vyšlo teprve

-
- 2 Z ojedinělých článků o problémech výzkumu viz PETRÁŠ, R.: Právo, právní historie a národnostní výzkumy v ČR. In: Interakce národnostních kultur: teoretické a metodologické přístupy. Opava : Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita, 2008, s. 55-62.
 - 3 Jde nejčastěji o publikace Karoliny Adamové, např. ADAMOVÁ, K.: K pojmu ústavnost. In: Právník, roč. 129, 1990, č. 11 – 12, s. 909-918; ADAMOVÁ, K.: Státnost a historické vědomí. In: Právník, roč. 129, 1990, č. 9, s. 802-806; Přehled výzkumu právních dějin viz PETRÁŠ, R. – STARÝ, M.: Právněhistorická bibliografie: Výběr českých a slovenských prací z let 1990 – 2000 k dějinám státu a práva. Praha : Karolinum, 2005. 252 stran; PETRÁŠ, R.: Výzkum českých a československých právních dějin po roce 1989. In: Právněhistorické studie 39, 2007, s. 41-59; PETRÁŠ, R. – FALADA, D.: Die tschechische rechtshistorische Literatur in den Jahren 1984 – 2003. In: Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte, roč. 27, 2005, Nr. 3/4, s. 229-253.
 - 4 Komparace i se Slovenskem viz HOŠKOVÁ, M.: Der Minderheitenschutz in der Slowakischen Republik. In: Der Minderheitenschutz in der Republik Polen, in der Tschechischen und in der Slowakischen Republik. Bonn : Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1994, s. 119-158. Těž viz OROSZ, L.: Ústavná úprava práv osôb patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám v Slovenskej republike a jej komparatívna analýza. In: Šutaj, Š. (ed.): Národ a národnosti na Slovensku: Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy. Prešov : Universum, 2004, s. 44-55.

nyní.⁵ Na konci první republiky vzniklo epochální několikasvazkové dílo Slovník veřejného práva československého, představující dodnes autoritu nejenom v problematice terminologie. Bez dostatečného množství dílčích studií a při nemalém vyřízení právní vědy jinými úkoly se zřejmě těžko dočkáme publikace odpovídající kvality, což různé po roce 1989 vzniklé právnické slovníky řeší jen částečně – mj. pokud jde o národnostní problematiku zcela nedostatečně.

Problém diferenciacie práva

Jedním z velkých problémů právní vědy, který se dotýká i otázky terminologie a do problému právního postavení menšin zasahuje zvláště výrazně, je poměrně značná diferenciacie práva, tedy existence oddělených odvětví lišících se třeba částečně i postojem k terminologii, což je zvláště výrazné u práva mezinárodního. Bohužel tento aspekt je mimo právní vědu jen minimálně známý, naopak pro právníky je tak samozřejmý, že o něm v publikacích obvykle ani nehovoří. Teoreticky a vědecky je zpracován alespoň v české právní vědě jen minimálně. Neprávník má tendenci představovat si právo jako ucelený systém, ale ve skutečnosti jsou mnohé rozdíly mezi jednotlivými právními odvětvími, někdy i v rámci jich. Bohužel právě národnostní a menšinová problematika je často tímto problémem zasažena, protože nejde o tradiční vyhraněné odvětví s jednotným zákoníkem (jako trestní právo, občanské právo apod.) ale spíše souhrn předpisů různorodých odvětví týkajících se odchylek pro menšiny, které často ani nelze jednotně vykládat – jako tomu bylo za první Československé republiky. Pokusy vytvořit jednotnou právní normu zachycující značnou část problematiky (často označovanou jako národnostní statut) mívají nemalé slabiny.⁶

Zvláště velké obtíže pak vyvolává obvykle značný význam mezinárodního práva pro postavení menšin – toto odvětví je v mnohém svérázné, kdy právě menšinová otázka v něm patří k politicky nejspornějším. Přitom samotné právní řešení bývá značně diferencované, což může osobu s problematikou neobeznámenou značně zaskočit. V meziválečném období existovaly státy s mezinárodněprávními závazky (v rámci systému Společnosti národů) na ochranu menšin jako bylo i Československo (na základě tzv. malé neboli minoritní st. germánské smlouvy),⁷ zatímco jiné takto vázané nebyly. Jenže vedle obecných závazků v rámci systému Společnosti národů existovala i řada dvoustranných smluv, které postavení některých určitých menšin leckdy podstatně zvýhodňovalo – v meziválečné éře šlo např. o Italy v Jugoslávii, na které se vedle obecných menšinových závazků Bělehradu vztahovala dvoustranná smlouva.

V současné době je přitom systém mezinárodní ochrany menšin ještě mnohem složitější, protože funguje v rámci mnoha nezávislých organizací. Ty pak připravily řadu mezinárodních smluv, jenže jednotlivé země se velmi liší v tom, které ze závazků převzaly. Čtenáře publikací věnujících se této otázce pak asi velmi překvapí běžné výrazné oddělení jednotlivých systémů

5 PETRÁŠ, R. – PETRŮV, H. – SCHEU, H. (eds.): Menšiny a právo v České republice. Praha : Auditorium, 2009. 507 s.

6 Podrobně viz PETRÁŠ, R.: Dlouhodobé tendence vývoje v českých zemích. In: Petráš, R. – Petrův, H. – Scheu, H. (eds.): Menšiny a právo..., s. 142 a násl.

7 Ze slovenských prací zejména FERENČUHOVÁ, B.: Silné a slabé stránky medzinárodnej ochrany menšín: od Spoločnosti národov k Európskej únii. In: Otázky národnej identity – determinanty a subjektívni vnímaní v podmímkách súčasnej multietnickej spoločnosti. Opava-Praha : Slezský ústav, 2001, s. 47-64.

– v zásadě celosvětových (univerzálních) a vedle nich zejména evropských (regionálních), kde jde hlavně o Radu Evropy. Tyto mechanismy ochrany v jednotlivých organizacích přitom fungují nezávisle a na základě odlišných právních pramenů (obvykle mezinárodních smluv)!⁸ Při takovéto diferenciaci je pak často nejednotná i terminologie.

I ve vnitrostátním právu jsou často nemalé difference, což souvisí s odlišnou tradicí jednotlivých odvětví. Alespoň stručně naznačme. Zatímco některá odvětví – typicky trestní právo – tradičně vynikají pregnaností a přesnými definicemi, kde zásadní roli při aplikaci v praxi mohou hrát halíře či minuty (např. hranice trestného činu krádeže přesně vymezena jeho výší). Jiná pak volnějšími vymezeními dávají možnost k volnějšímu rozhodování soudců. Někdy bývají takovéto formulace chápány jako výhoda, která umožňuje i pozdější změny výkladu.

Některá odvětví (hlavně soukromé právo) jsou velmi tradicionalistická sahající svými kořeny až do období Římské říše, což má zásadní význam pro terminologii. Ta má nadnárodní charakter obdobný v nemalé části světa a pokusy se oddělit (jako tomu bylo v Československu první poloviny šedesátých let) vedou spíše ke zmatkům. Takováto právní odvětví se však národnostní a menšinové problematiky dotýkají jen málo, rozlišování dle národní příslušnosti (např. dle znalosti jazyka) by zde bylo chápáno spíše jako porušení rovnosti.

Práv menšin se nejčastěji týkají (vedle mezinárodního práva) předpisy ústavního a správního práva, které nemívají prastarou tradici – leckdy nezávislou na konkrétním státě jako u římského práva používaného ve středověké Evropě – ale jsou spíše produktem státní moci konkrétní země. Ta může v dané otázce působit třeba desetiletí (např. právní úprava národního školství z doby monarchie převzatá leckdy i první republikou), ale i velmi krátce, někdy dokonce v podstatě jednorázově (např. prezidentské dekrety zasahující Němce a Maďary). Terminologie pak není závislá na dlouhodobé univerzální tradici ale zejména na konkrétním znění předpisu, který vlastně pojem definuje. Například možno uvést klíčový ústavní dekret prezidenta republiky č. 11/1944 Úř. věst. čsl. o obnovení právního pořádku, který definuje „dobu nesvobody“ (čl. 1 odst. 2) ale i nutnost dodatečného schválení prezidentských dekretů parlamentem (pojem „ratihabice“ – čl. 5 odst. 1).⁹ Taková definice pak byla závazná pro vnitrostátní právo, a tedy i úřady státu, ale mohou vznikat zajímavé otázky ve vztahu k právu mezinárodnímu či k právním řádům jiných zemí, svérázné situace také mohly přinášet novelizace či přímo nahrazení jinou právní úpravou. Zejména u menšinových otázek mohou vznikat nemálo komické (či bohužel tragikomické) situace, třeba pokud jde o odškodňování židů po roce 1945, kdy vznikl mj. problém nakolik vycházejí z norimberských zákonů. Vznikal ale i nemalý problém, že někteří židé splňovali vymezení osob, které dříve podporovaly německý či maďarský nacionalismus a měly být proto odsunuty.¹⁰

8 Viz např. FERENČUHOVÁ, B.: Vztáhy a konflikty medzi Slovákmi a Maďarmi na Slovensku na medzinárodnej scéne: komparácia pohľadu Spoločnosti národov a Rady Európy. In: Šutaj, Š. (ed.): *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov : Universum, 2005, s. 110-126.

9 Viz např. ZOUBEK, V. – PETRÁŠ, R. – MASTNÝ, V.: *Dokumenty k státoprávním a mezinárodněprávním otázkám*. Praha : Vydavatelství PA ČR, 2007, s. 86-90.

10 Není to jediný specifický právní problém a to i současný – viz např. HRADSKÁ, K.: *Popieranie holokaustu – tzv. osvienčimská lož na Slovensku po roku 1989*. In: Šutaj, Š. (ed.): *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Prešov : Universum, 2005, s. 206-210.

Terminologie právní v praxi

Význam práva bývá uznáván v běžném životě i ve společenských vědách, přesto často dochází k rozporům, často vyplývajícím z uzavřenosti právní vědy a současně malých znalostí veřejnosti o oboru a to i u osob vysokoškolsky vzdělaných. Pro ilustraci: Autor s úsměvem vzpomíná na některé přednášky a publikace předsedy Ústavního soudu ČR Pavla Rychetského, které skvělým způsobem rozebíraly problém vztahu práva členských států k EU, jenže se zde bez dalšího vysvětlení používal pojem Solange, bez jehož znalosti text nebyl často pochopitelný. Na tyto rozsudky německého Spolkového ústavního soudu z let 1974 a 1986¹¹ se přitom právní věda v zemích EU odvolává velmi často, obvykle bez dalšího vysvětlení, přičemž autor nemálo pochybuje nakolik je problém neprávní veřejnosti znám.

Specifickou problematikou, která by mohla být velmi zajímavá pro lingvisty, je začleňování právní terminologie do běžného jazyka. Není zřejmě příliš obecně známo, že mnohé slovní obraty mívaly kdysi velmi přesný právní význam jako třeba „dobrého nepálí“ v souvislosti s tzv. božími soudy, tedy iracionálním důkazním řízením nebo „schovává se za ženské sukně“, kdy zjednodušeně řečeno, muž získal jakýsi azyl u své manželky, pokud ho objala a zčásti zakryla sukní. Zajímavým prvkem je dlouho přežívající názor o právním významu některých pojmů, které ho však již ztratily. Např. jako důvod rozvodu manželství se snad dodnes někdy uvádí „nepřekonatelný odpor“, což bývala (dávno již zrušená) zákonná definice. Právní terminologie často neodpovídá běžnému používání slova, kdy je možno uvést jako synonyma používaná slova odcizit a zcizit, kdy však dle terminologie právní zcizení znamená legální změnu vlastnictví jako např. prodej. Jindy právo rozlišuje velmi jemné nuance, kdy např. existují v občanském zákoníku odlišné smlouvy o půjčce a výpůjčce.

Jedním z největších problémů pak bývá poněkud zavádějící představa o právu, které místo komplikovaného systému právních předpisů bývá ztotožňováno s domnělou spravedlností. Právník, tedy i právní historik, musí vycházet hlavně z právních pramenů (tedy v kontinentální Evropě téměř výhradně právních předpisů), které by měly představovat jádro jeho výkladu ve vědeckých pracích. To nejednou třeba na konferencích vyvolá podráždění mezi ne právníky, třeba obvinění z cynismu, což je časté zejména u dosti diskutabilních opatření jako jsou třeba prezidentské (vpodstatě pejorativně Benešovy) dekrety. Při srovnání s historiografií možno říci, že úvahy, jaké by mělo právo být, by byly obdobné jako kdyby historik nezkoumal, jak se věci udály, ale jak to mohlo být jinak. Na druhé straně však právní věda včetně právní historie často i sebekriticky uznává, že se příliš zaměřuje pouze na právní prameny aniž by zkoumala problémy jejich aplikace v praxi, zamýšlela se i nad spravedlností apod. Praktickým problémem je ovšem minimální početnost právních historiků, kteří sotva zvládají základní rozbor vývoje právních norem a mnohá odvětví jsou vpodstatě nezpracovaná jako třeba vývoj finančního práva (tedy otázka daní, poplatků a cel).

11 Problémem se přitom zabývají obvykle pouze učebnice evropského práva či přehledy ústavního soudnictví, další právní literatura jen málokdy – viz např. KUKLÍK, J. – PETRÁŠ, R.: Nadnárodní integrace v Evropě. Luzern-Praha : Havlíček, 2007, s. 212-213.

Některé pojmy národnostní – menšinové otázky

Význam pojmů v právu je značný, představují v podstatě základ oboru, takže není možno projít všechny, ale alespoň na některé je vhodné nahlédnout, protože mohou ilustrovat praktické problémy. Klíčovým pojmem pro badatele zabývající se národnostní a menšinovou otázkou je menšina a také vymezení národa a národnosti. Je dobře známo, že tyto otázky ve společenských vědách vyvolávají velké diskuse a jsou tématem již značně rozsáhlé odborné literatury.¹² V české i slovenské právní vědě, jak už bylo uvedeno, je zájem o otázky terminologické v posledních letech velmi omezený a je tomu tak i u právního postavení menšin.

Kromě drobných publikací Dalibora Jílka je prvním poněkud rozsáhlejším rozbohem od meziválečné éry úvodní kapitola knihy *Menšiny a právo v ČR*.¹³ Na třinácti stranách se pokouší nastínit problém definice menšiny včetně souvisejících problémů, protože jednoznačná právní definice neexistuje. Překvapit může konstatování, že ani v nejrozsáhlejším systému práv menšin v české i slovenské minulosti, který měla první ČSR, definice nebyla. Dílčí vymezení národnostní příslušnosti se přitom odlišovalo, kdy zde bylo mj. zjišťování při sčítání lidu (v zásadě subjektivně pojaté, tedy dle volby občana) ale také tzv. jazyková příslušnost (vymezená objektivně), tedy možnost používat vlastní jazyk ve styku s úřady. Tato situace pak vedla k mnoha sporům, které leckdy došly až ke klíčovému Nejvyššímu správnímu soudu. Překvapit může i složitá situace na mezinárodní úrovni, kdy přes značný zájem věnovaný otázce menšin, jejich definice neexistuje a za nejautoritativnější bývá považováno vymezení v rozhodnutí meziválečného Stálého dvora mezinárodní spravedlnosti o řecko-bulharských komunitách.

Právě problém definice menšiny však ukazuje praktické problémy. Ve skutečnosti jsou menšiny natolik různorodé, jak je patrné zejména u židovské otázky, že pokus o pregnantní definici by mohl některé skupiny vyloučit a tím je poškodit. Tento aspekt právní vědy, kterým se výrazně liší od většiny ostatních společenských věd, je třeba si vždy uvědomovat. Nejde zde jen o vědu – i názor uznávaného odborníka (často citován zejména Francesco Capotorti) se může stát oporou právní (např. soudní) praxe a tím případně i postihnout menšiny či většinu. Autoři právníci včetně autora tohoto článku jsou spíše skeptičtí k možnosti a hlavně přínosnosti přesné definice menšiny.¹⁴

Při diskusích o terminologii je vcelku vždy třeba rozlišovat různé situace. Některé (spíše výjimečné) pojmy mají poměrně jasnou celosvětově závaznou definici – uvést možno geno-

12 Např. HOBBSAWM, E.: *Národy a nacionalismus od roku 1780*. Brno : CDK, 2000. Světově uznávané jsou práce českého historika Miroslava Hrocha.

13 JÍLEK, D.: Pokus o definování právního pojmu „národnostní menšina“ podle výkladových prohlášení smluvních stran k Rámcové úmluvě o ochraně národnostních menšin z roku 1995. In: *Národnostní menšiny a majoritní společnost v České republice a v zemích střední Evropy v 90. letech XX. století*. Opava-Praha : Slezský ústav, 1998, s. 15-19; JÍLEK, D.: Příslušník národnostní menšiny jako homo individuals a právo osobní volby. In: *Slezský sborník*, roč. 99, 2001, č. 1, s. 1-8. Od slovenských autorů např. JANKUV, J.: Definícia pojmu domorodý národ v súčasnom medzinárodnom práve. In: *Právník*, roč. 138, 1999, č. 8, s. 725-738, nebo OROSZ, L.: Práva národnostných menšin a etnických skupín v medzinárodných dokumentoch a ich implementácia do právneho poriadku Slovenskej republiky. In: Šutaj, Š. (ed.): *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Prešov : Universum, 2005, s. 22-35; PETRÁŠ, R. – PETRŮV, H. – SCHEU, H. (eds.): *Menšiny a právo...*

14 Viz např. FOREJTOVÁ, M.: *Mezinárodněprávní ochrana menšin*. Plzeň : Západočeská univerzita, 2002.

cidium vymezené v mezinárodní smlouvě z roku 1948. Jiné mají nepříliš vyhraněné světově uznávané pojetí (třeba vymezení menšiny či národnosti, právo sebeurčení, koncepce autonomie teritoriální i kulturní), což nebrání pregnantnější definici ve vnitrostátním právu. Definice se ale mohou lišit v různých státech a jak již bylo naznačeno, tak i mezi jednotlivými právními předpisy téže země. Některé pojmy pak vlastně žádnou oporu v právních pramenech nemají a jsou používány volně, tedy jako běžné slovní obraty (kolektivní vina). Problémem je zejména, pokud část právní vědy má tendenci vykládat právní pojem po svém, často v rozporu s prameny práva anebo vytváří právní pojem obecně neuznaný (např. právo na vlast).

Z vlastní zkušenosti zná autor případy, kdy se historik ptá právníka na vymezení kolektivní viny, zejména v souvislosti se zásahy proti menšinám po roce 1945. Odpověď autora zněla, že některé pojmy je třeba pregnantně používat, protože vymezeny jsou jako typicky genocidium v mezinárodní smlouvě, jindy však v podstatě o žádný právní pojem nejde, kdy typicky obrat kolektivní vina právní věda (česká a slovenská) v zásadě nezná. Jde o neprávní subjektivní, v zásadě pejorativní označení, se kterým je třeba v textu aspirujícím na odborný výklad práva šetřit. Ke konkrétní problematice občanství Němců a Maďarů podle ústavního dekretu č. 33/1945: podle vymezení v právních předpisech zde existovaly výjimky mj. pro antifašisty. Právní rozbor by měl vycházet z textu dekretu (tj. opřený o právní prameny!), který představoval právní politiku ČSR v této otázce, teprve potom může (nejlépe zřetelně oddělen) následovat historický přehled o faktické, často tragické situaci. Míchání právních (tedy hlavně dobových právních předpisů) a historických pramenů či navíc ještě subjektivních hodnocení nelze považovat za vědecky správné a je lepší zpracovat zcela odděleně výklad právních předpisů a historického vývoje.¹⁵ Je ovšem třeba uvést, že tento názor autora je původní a práce, která by se pokoušela tuto problematiku v právní či právněhistorické české i slovenské vědě teoreticky rozebrat, zřejmě dosud nevznikla.

K mnoha problémům právní terminologie v praxi je možno alespoň dodat upozornění na kolonování termínů. Právní pojmy by měly být používány, pokud možno, v podobě odpovídající pramenům práva, tedy jak přesně zní v právních předpisech ať jde o zákony, nařízení, prezidentské dekrety apod. Známým příkladem jsou zde právě prezidentské dekrety, které jsou pejorativně označovány jako Benešovy dekrety, tento termín by však měl být užíván třeba v úvozovkách či s předponou tzv. Složitější situace nastává, což je bohužel u právního postavení menšin časté, pokud je určitý termín používán z politických důvodů nebo je naopak odmítán. Za komunistické éry to byl např. pojem *menšina*, který byl (pro národnostní menšiny) úmyslně nahrazován problematickým obratem *národnost*. Autor tento problém řešil v knize o této éře používáním obratu *menšina* či *národnost promiscue*, ale s důkladným vysvětlením tohoto terminologického problému.¹⁶ V každém případě např. klíčový ústavní zákon č. 144/1968 Sb. se týká postavení národností, tak zní vymezení a označovat ho bez dalšího třeba za menšinový zákon je nevhodné.

Zvlášť specifickým problémem typickým pro postavení menšin jsou změny v označení některých skupin, takže se objevují Židé i Židé, dříve také israelité, „zmizeli“ Eskymáci či černoši

15 Je třeba odlišovat právo, historii, politiku ale i ideologii – viz např. ZAVACKÁ, K.: Vzťah práva a ideologie k riešeniu národnostnej otázky na Slovensku. In: Šutaj, Š. (ed.): Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty. Prešov : Universum, 2005, s. 45-56.

16 PETRÁŠ, R.: Menšiny v komunistickém Československu. Praha : VIP-Eurolex, 2007, s. 25-29.

v USA, máme nyní Romy. I označení těchto skupin je však v některých případech obsaženo v pramenech práva, takže autor doufá, že zůstane v odborné literatuře např. termín zákon č. 117/1927 Sb. z. a n. o potulných cikánech, jak zní název, ze kterých se nestanou Cikáni či snad dokonce Romové.

Shrnutí

Tento stručný článek samozřejmě nemohl důkladně zpracovat problém terminologie zejména právní, týkající se národnostní – menšinové otázky, a to i z toho důvodu, který zde byl nastíněn, že na rozdíl od jiných společenských věd je právní terminologie mimořádně rozsáhlá. Bohužel ostatní společenské vědy se s právní problematikou musí vyrovnávat poměrně často. Pro zjednodušenou ilustraci (u historiografie): jsou badatelé, kteří právu nevěnují obvykle pozornost, což přitom nijak nebrání kvalitě jejich děl, kdy si autor vybaví např. skvělé knihy Karla Durmana. Jiní pracují s právními předpisy obezřetně, chápou je spíše jako jakési oficiální deklarace, kdy je možno zmínit třeba práce Jana Rychlíka o česko-slovenských vztazích, který často cituje např. ústavu, a to z právního hlediska obvykle bezproblémovým způsobem. Kvalitních výsledků dosahují i badatelé, kteří důkladně zpracují dílčí téma, a to zejména pokud jde o specifická odvětví složená z dílčích podrobných (tzv. kasuistických) předpisů. Je možno uvést práce Jana Janáka i další badatele věnující se vývoji správy, u menšinové problematiky třeba rozbor meziválečného jazykového práva od Václava Kurala.¹⁷ Na podstatně tenčí půdě se pouštějí badatelé, kteří se věnují otázkám zasahujícím do ústavního a mezinárodního práva i proto, že publikace právníků bývají leckdy jednostranné a často neurčené čtenářům bez značných znalostí práva. To je bohužel i případ národnostní – menšinové problematiky, která patří k nejkomplicovanějším, nejspornějším (a dosud obvykle i nejméně zpracovaným) problémům právní vědy, často složitě propojující prvky ústavněprávní, správněprávní a mezinárodněprávní.

Pro praktické řešení otázek právní terminologie je nejlepší spoléhat na základní učebnice právních dějin, které ostatně bývají jako propedeutický předmět bez problémů srozumitelné pro neprávnický. Rozhodně neuškodí nahlédnutí přímo do právních pramenů – předpisů, které obsahují i vymezení nejednoho pojmu. Složitější je, pokud badatel zamíří do příruček platného (neboli pozitivního) práva – nejčastěji ústavního (na Slovensku státního), správního, mezinárodního. Jejich text může neprávnicka často nepřijemně zmýlit. Zejména pak bohužel právě národnostní – menšinová otázka patří k velmi citlivým a sporným problémům. U právních odborníků pak leckdy nalézáme výrazně vyhraněné stanovisko a navíc často chybí důkladnější přehled konkurenčních názorů. Souvisí to s dalším specifikem právní vědy, zejména pro historiografii velmi atypickým, totiž s propojeností s praxí. Mnohá tvrzení v publikacích i v učebnicích je tedy třeba chápat ne jako vědecký názor jako spíše právní stanovisko, které má být oporou vlastní strany. Někdy zde, konkrétně třeba při sporech o jazykové právo na konci monarchie – ale bývá tomu tak i dnes,¹⁸ nalezneme argumenty tak vyhraněné, že je otázkou, zda tomu

17 Např. KURAL, V.: Jazykový problém a jazykové právo v ČSR 1918 – 1938 z hlediska česko-německého. In: Slezský sborník, roč. 89, 1991, č. 1, s. 32-38.

18 Zde se ostatně často argumentovalo historií leckdy až od 12. století způsobem, který může až rozesmát, a to i u renomovaného právního historika – KAPRAS, J.: Přehled vývoje české jazykové otázky. Praha 1910; KAPRAS, J.: K otázce české úřední řeči. Praha 1908.

věřili samotní autoři a nakolik šlo spíše o právní argumenty pro politiku i soudy ve smyslu advokátské logiky (nadbytek důkazů není na škodu, takže se použijí i ty problematické). Vcelku je tedy vhodná velká obezřetnost při využívání právních publikací z minulosti a současnosti, a to i v otázkách terminologických – některý autor hovoří třeba o právu na vlast jako všeobecně uznávaném, zatímco pro jiného takový pojem vůbec neexistuje.

V právní vědě je řada komplikovaných problémů a jen minimálně zpracovaných otázek jako je právě terminologie. Bohužel zvláště výrazné slabiny se týkají specifické otázky právního postavení menšin v minulosti i v současnosti.

Národnostná politika

Jana Šutajová

POLICY TOWARDS NATIONALITIES

The study deals with the problems of the policy towards nationalities. The introduction briefly summarizes the influence of ethnicity upon the formation of national states and the differences between Western and Eastern Europe within the process. In followings the study tries to answer the question why the national question was granted such priority within the interests of foreign powers and individual states. The last part of the article defines policy towards nationalities providing several theoretical types of it, which can be found in history and they are utilized in present as related to ethnicity and ethnic communities.

NEMZETISÉGI POLITIKA

A tanulmány a nemzetiségi politika problémakörével foglalkozik. A bekezdésben tömören foglalja össze az etnicitás hatását a nemzetállamok formálódására, és ezen folyamat különbségeit Nyugat és Kelet-Európa között. Következétesen foglalkozik azzal a ténnyel, hogy miért került a nemzetiségi politika a nagyhatalmak érdekének előtérébe ez által egyes államokéiba is. A tanulmány utolsó része a nemzetiségi politikát jellemzi s egyben bemutatja néhány elméleti típusát is, melyek megtalálhatók a történelemben, és felhasználhatóak az etnikumhoz és etnikai társadalomhoz való kapcsolatban.

Národnostná problematika je dnes, rovnako ako v minulosti, dôležitou súčasťou politického a spoločenského života v strednej Európe. Národnostné menšiny boli a budú dôležitou a aktívnou politickou silou vo vnútornej politike jednotlivých štátov, ale aj vo vzájomných vzťahoch medzi jednotlivými stredo európskymi štátmi.

Etnicite začínajú vládnuce vrstvy venovať pozornosť od polovice 18. storočia. Spočiatku sa etnicita v industriálnych spoločnostiach 18. a 19. storočia prejavovala ako nevykryštalizovaná a nevedomená. Uvedomenie si príslušnosti k etnickému, resp. politickému spoločenstvu sa u nás spája s politickými a sociálnymi bojmi na konci 18. storočia a v 19. storočí a následným demokratizačným a liberalizačným procesom, ktorý prebiehal v takmer všetkých krajinách Európy. Zároveň s procesom demokratizácie a liberalizácie sa však objavuje aj nacionalizácia. Zo spojenia princípu územnej suverenity s princípom ľudských práv vznikala postupne v západnej Európe nová moderná politická forma štátu. V rámci tohto procesu sa z ľudu vyvíjal samosprávny ľud a následne sebaurčujúci sa národ. V rámci týchto procesov sa etnicita stávala stále silnejším sociokultúrnym putom a integrujúcou silou spoločenstiev a nahrádzala iné integrujúce prvky, spájajúce ľudí predtým, ako bolo náboženstvo či osoba panovníka.¹

1 BAČOVÁ, V.: Historický a sociálno-psychologický kontext vzťahov medzi etnickými spoločenstvami. In: Šutaj, Š. (ed.): Národnostná politika na Slovensku po roku 1989. Prešov : Universum 2005, s. 36-37.

V západnej Európe mala ekonomická modernizácia a vytváranie národov viac alebo menej politické konotácie. V dlhej tradícii štátov založených na jednotnom národe, ako Anglicko a Francúzsko, sa identita a nezávislosť nespochybňovala. Iným spôsobom prebiehal tento proces v strednej a východnej Európe. Veľké politické jednotky zložené z etnicky rôznorodého obyvateľstva boli nestabilné a v procese vytvárania národov sa tu objavovala skôr tendencia k rozpadaniu sa, teda opačný proces ako v západnej Európe. Národy sa v strednej a východnej Európe formovali v rámci mnohoetnických väčších celkov, alebo boli súčasťou viacerých štátov. Etnicita a jej zdôrazňovanie v strednej a východnej Európe preto často pôsobila aj ako súčasť boja proti nanútenej cudzej vláde.² Dá sa teda povedať, že kým v západnej Európe sa vytvorila všeobecná historická koncepcia jednotného národného štátu, pre strednú a východnú Európu boli dlho charakteristické mnohonárodnostné štátne útvary a vznik národných štátov je vo východnej a strednej Európe spojený až s 20. storočím.³

Súčasný medzinárodný systém sa vytváral postupne od 17. storočia, keď sa v Európe zaviedol princíp územnej suverenity štátov. Každá európska krajina s výnimkou Islandu mala na svojom území početnejšiu národnostnú menšinu. Menšinová otázka sa však stáva predmetom zahraničnopolitických vzťahov najmä po roku 1918. So vznikom medzinárodného systému založeného na národnom štáte ako základe svetovej politiky v 20. storočí sa otázka národnostných menšín stala predmetom medzinárodného politického záujmu. Na začiatku 20. storočia sa do popredia dostáva idea „sebaurčenia“, ktorá sa stala súčasťou medzinárodnopolitickej koncepcie W. Wilsona. Versailleský systém a Wilsonova idea sebaurčenia sa mali stať vhodným politickým prostriedkom na vyriešenie mocenských vzťahov v Európe.⁴ V Európe sa mal vytvoriť stabilný systém národných štátov, vytvorených na základe zásady sebaurčenia, ktorý mal zároveň oslabiť postavenie Nemecka. Územné požiadavky novovzniknutých štátov ukazovali na to, že vo väčšine prípadov vôbec nepôjde o národné štáty, ale o štátne útvary s mnohými národnostnými menšinami. Výsledkom celého procesu bol fakt, že po roku 1918 žil pod cudzou nadvládou takmer rovnaký počet ľudí ako v dobách rakúsko-uhorskej monarchie. Menšiny však boli rozdelené v slabších štátoch, ktoré vzájomnými konfliktami oslabovali stabilitu celého regiónu.⁵ Zásada sebaurčenia zároveň mohla v národnostných menšinách, ktoré ostali v novovytvorených národných štátoch, vzbudiť očakávanie, že vlády jednotlivých krajín i medzinárodné spoločenstvo sa budú angažovať v právach národnostných menšín.

Versailleský systém bol založený na komplikovanom súbore politík a zahŕňal v sebe i celý systém špecializovaných právnych a politických procedúr, ktoré mali chrániť národnostné menšiny, v prvom rade však bol postavený na stabilizácii stredoeurópskeho systému a oslabení Nemecka, čo si vyžadovalo rozdelenie viacerých národných populácií hranicami.⁶ Versailleský

2 BAČOVÁ, V.: Historický a sociálno-psychologický kontext ..., s. 37-38.

3 LORD, CH.: Národnostní menšiny v Evropě a ve světě: Politické otázky. In: Gabal, I. a kol.: Etnické menšiny ve střední Evropě. Praha : G plus G, 1999, s. 29.

4 LORD, CH.: Národnostní menšiny v Evropě a ve světě..., s. 29.

5 IRMANOVÁ, E.: Postavení maďarské menšiny na Slovensku po roce 1945 – mezinárodní souvislosti. Československá historická ročenka 2002, Brno : Česko-slovenská/Slovensko-česká komise historiků, 2002, s. 19.

6 LORD, CH.: Národnostní menšiny v Evropě a ve světě..., s. 29.

mierový systém tak navzdory pôvodnej snahe vyjadriť zásady sebaurčenia v skutočnosti vytvoril ďalšie nespokojné menšiny, ktoré považovali mierové usporiadanie za nespravodlivé. To sa stalo zdrojom nestability ako v samotných krajinách strednej a východnej Európy, tak vo vzťahoch medzi nimi, čo neskôr zohralo významnú úlohu v rozpútaní novej vojny.⁷

Spravidla išlo o národnosti, ktorých materské národy mali v susedstve vytvorený vlastný štát. V tomto priestore teda neexistoval národne jednotný štát a súčasťou každého zo štátov bolo hneď niekoľko národnostných menšín. Štáty preto začínajú venovať väčšiu pozornosť koncepciám venujúcim sa národnostnej problematike a stále väčšia pozornosť je venovaná národnostnej politike. Politizácia etnickej otázky znamená súčasne etnizáciu štátu. Politizácia etnickej otázky posilňuje etnický nacionalizmus a podnecuje etnické zmýšľanie nielen v kruhu etnickej menšiny, ale následne aj v prostredí väčšiny.⁸ A problém národnostných menšín sa stáva politickým problémom najmä vtedy, ak zároveň existuje národnostná väčšina, ktorá či už zámerne, alebo nie vylučuje ostatné národnostné skupiny z rozhodovacieho procesu.⁹ Výsledkom tohto kruhu je uzatváranie sa etnických menšín do seba, čo negatívne vplyva na pozíciu menšiny, na jej vzťah k štátu, v ktorom žije.

Národnostná politika býva súhrnom teoretických koncepcií a praktických opatrení dotýkajúcich sa problému národnosti v štáte. Prístupy jednotlivých štátov k národnostnej politike sa rôznia. Podstatou každej národnostnej politiky však je, že štát voči určitým skupinám obyvateľstva používa zvláštne spôsoby jednania a poskytuje či upiera v rôznych stupňoch a rozsahu tie možnosti, ktoré sú pre ostatnú časť obyvateľstva samozrejmé.

Podľa rozsahu možností pre národnostné skupiny obyvateľstva môžeme v dejinách nájsť mnoho príkladov rôznych typov národnostných politík. Zovšeobecnením je možné hovoriť o niekoľkých teoretických typoch národnostnej politiky, od politiky diskriminatívnej, ktorá najviac znevýhodňuje určité osoby alebo skupiny patriace k inému etniku, až po politiku distributívnu, v ktorej sa dominantný národ delí o najdôležitejší atribút štátnosti, o suverenitu a uznáva aj územno-politické oddelenie iného národa alebo etnika.

Diskriminatívna národnostná politika stojí na jednej strane osi a jej hlavnou črtou je to, že upiera príslušníkom iného národa alebo etnika občianske práva a v každodennom živote obmedzuje ich sebarealizáciu. Príkladom takejto politiky môže byť správanie sa voči Židom počas druhej svetovej vojny vo viacerých krajinách Európy.

Typom obmedzujúcej národnostnej politiky je i politika reštriktívna. Reštriktívne opatrenia štátu sa týkajú predovšetkým používania jazyka iného národa či etnika. Dôsledkom je však obmedzenie aj ďalších súvisiacich národnostných práv. Príkladom bola často politika stredoeurópskych a východoeurópskych multietnických ríš v priebehu 19. storočia.

Tretím typom národnostnej politiky je politika koncesívna, ktorá sa vyznačuje tým, že povoľuje používanie jazyka etník i organizovanie etník na rôznych fôrach v kultúrnom či politickom živote. Zároveň je tu spôsob používania jazyka, či organizovanie etnika upravené ústavou, zákonmi alebo nariadeniami. Na druhej strane osi stojí politika distributívna, ktorá povoľuje

7 IRMANOVÁ, E.: Postavení maďarské menšiny na Slovensku po roce 1945..., s. 19.

8 GOMBÁR, C.: O národe, etniku a štáte. Bratislava : Kaligram, 2000, s. 107.

9 LORD, CH.: Národnostní menšiny v Evropě a ve světě..., s. 32.

najvyššiu možnú mieru suverenity so všetkými výhodami koncesívnej politiky bez toho, aby uznala pre iné etnikum alebo národ na svojom území právo sebaurčenia.

Jednotlivé krajiny sa vo svojej histórii k týmto typom menšinových politík len približovali. Často boli jednotlivé typy politík presadzované spoločne, alebo sa naopak niektorý typ národnostnej politiky presadil v krajine len čiastočne a nie so všetkými svojimi dôsledkami.¹⁰

Podľa Ch. Lorda najväčším paradoxom menšinovej politiky mnohých štátov bolo i je to, že vnímajú národnostnú problematiku ako súbor lokálnych záležitostí týkajúcich sa školstva, jazyka na súdoch, v úradoch a pod. V skutočnosti však ide o štrukturálny problém medzinárodnej politiky, o postavenie národa a štátu v medzinárodnom systéme. Príslušníci národnostných menšín i príslušníci väčšinového národa sú pritom často len objektmi nadradených politických síl, ktoré nemôžu kontrolovať ani ovplyvniť. Príkladom je konanie víťazných mocností po prvej i po druhej svetovej vojne.¹¹

Aj v súčasnosti patrí problematika národností vo všetkých stredoeurópskych krajinách stále k najaktuálnejším politickým otázkam. U etnických spoločenstiev vo vnútri multietnického štátu (teda i všetkých stredoeurópskych štátov) prevláda etnická lojalita nad občianskou, a tak štát vynakladá úsilie na zabezpečenie potrebnej miery jednoty. Štát buď uplatňuje svoje politické nároky voči iným etnickej „cudzorodým“ prvkom, alebo sa ich snaží asimilovať.¹² V prípade, že je vzťah štátu k etnicite a etnickým spoločenstvám negativistický, jeho politika sa dá označiť za rasistickú alebo otvorene asimilacionistickú. Tieto modely sú však typické pre nedemokratické politické systémy. Práve pre nedemokratické režimy sú charakteristické aj nútené či politické migrácie obyvateľov a riadené presídľovanie ľudí, ktorých spoločným menovateľom je národnostná alebo etnická príslušnosť, príslušnosť k určitej sociálnej alebo spoločenskej vrstve a pod. Niektoré takéto akcie mohli prerásť v čistky či genocídu, inde boli ciele čisto politické.¹³ V demokratických politických systémoch sa v súčasnosti vo vzťahu k etnicite a etnickým spoločenstvám prejavuje liberálny pluralistický režim alebo korporatívny pluralistický systém. Korporatívny pluralistický systém je postavený na tom, že poskytuje etnickým spoločenstvám osobitný právny status, ktorý je rovnocenný s právnym postavením väčšinového obyvateľstva. Korporatívny pluralistický model pestuje a ochraňuje etnicitu svojich občanov a politické práva im prideluje na základe etnickej štruktúry štátu alebo etno-regionálnych práv. Príkladom tohto štátneho systému sú federácie.¹⁴

Najrozšírenejším súčasným typom politiky voči etnikám v Európe je liberálny pluralistický režim. Súvisí so vznikom liberálno-demokratických štátov najprv v západnej Európe a po roku 1989 s ich postupným rozšírením do strednej a východnej Európy. Celý proces vzniku liberálno-demokratických štátov súvisí s formulovaním doktríny prirodzených ľudských práv a so vznikom s tým súvisiacich liberálno-demokratických inštitúcií. Dôsledné domyslenie prirodzených ľudských práv a ich rozširovanie o ďalšie typy práv viedlo v konečnom dôsledku

10 CSÁMPAI, O.: Sociológia v skúmaní etnicity. Trnava : OLIVA, 2007, s. 132-134.

11 LORD, CH.: Národnostní menšiny v Evropě a ve světě..., s. 29.

12 BAČOVÁ, V.: Historický a sociálno-psychologický kontext ..., s. 42.

13 NOSKOVÁ, H.: Migrace ve 20. století. Od tolerance k intoleranci. Od intolerance k toleranci. In: Migrace. Tolerance. Integrace. Opava : Slezský ústav, 2004, s. 102-103.

14 BAČOVÁ, V.: Historický a sociálno-psychologický kontext ..., s. 42.

okrem liberalizácie a demokratizácie i k nacionalizácii štátu. Ak je štát národný aj liberálny zároveň, musí zabezpečovať ako práva príslušníkov väčšinového národa, tak práva príslušníkov národností a etník. Liberálny pluralistický model zakazuje oficiálne uprednostňovanie niektorého alebo niektorých etnických spoločenstiev. Nepestuje etnicitu svojich občanov, nepodporuje vytváranie etnických inštitúcií, ale ani ich vytváranie neobmedzuje. Vytvára právne podmienky na ich založenie, ale samotné vytvorenie, fungovanie či financovanie je vecou etnického spoločenstva a nie štátu. Etnické spoločenstvá si teda rovnako ako iné spoločenstvá na území štátu môžu utvárať dobrovoľné etnické asociácie a inštitúcie a etnické politické hnutia, pokiaľ ich záujmy nezasahujú do fungovania verejnej politiky voči všetkým občanom štátu.¹⁵

Aj v súčasnej praxi európskych štátov boli a sú tieto typy politík rôznym spôsobom kombinované. Táto skutočnosť súvisí s etnickou pestrosťou Európy. Preto je možné, že jeden štát pristupuje rozličným spôsobom ku každému z etník, ktoré obýva jeho územie, resp. môže použiť iný typ politiky v otázkach školstva a iný v otázkach administratívy.¹⁶

15 BAČOVÁ, V.: Historický a sociálno-psychologický kontext ..., s. 42.

16 BAČOVÁ, V.: Historický a sociálno-psychologický kontext ..., s. 42-43.

Mezinárodní právo a transfery obyvateľstva po druhej svetovej válce

René Petrúš

INTERNATIONAL LAW AND TRANSFERS OF POPULATION AFTER 1945

Article includes some ground issues of question transfers of population in international law. The first topic is specifics of international law. This creates very unusual section of law: for example with many controversial questions, without state power and parliament. The second topic introduces development of international legal protection of minorities in the years 1919–1950. Countries of Central and Eastern Europe (including Czechoslovakia) had similar obligations of international law to protect their minorities. This system was under the oversight of the League of Nations. The international protection was very controversial in the era between world wars – and at present in historiography too. For legal problems of transfers has great influence question, when was the end of this system of protection (so called *clausula rebus sic stantibus*).

The third topic includes some controversial issues at international law and transfers. For example: Each transfer was controversial question. Each introduces exceptions to the „routinely” rules of international law. There are no general rules of transfer in international law. Development of international law in the 1940’s was very complicated, unclear and obscure. At the end of article are special problems of the treaty between Czechoslovakia and Hungary from the year 1946.

NEMZETKÖZI JOG ÉS A LAKOSSÁGCSERE 1945 UTÁN

A tanulmány a nemzetközi jog figyelembe vételével közöl alapvető tényeket a lakosságcsereéről. Első téma a nemzetközi jog specifikussága – a jog szokatlan szekciója, államhatalom és parlament nélküli hatása. A második téma bemutatja nemzetközi kisebbségi jogok fejlődését 1919 – 1950 között. Közép- és Kelet-Európa országainak (Csehszlovákiának is) a nemzetközi jog alapján kötelességük volt a kisebbségeik védelme. Ezt a rendszert a Nemzetek Szövetsége felügyelte. A két világháború között a kisebbségek nemzetközi védelme nagyon ellentmondásos volt, mint ahogyan jellenleg is a történetírás keretében. Legnagyobb hatással a lakosságcsere jogi problémáira a védelmi rendszer megszűnésének kérdése volt (ún. *clausula rebus sic stantibus*). A harmadik téma a nemzetközi jog és a lakosságcsere ellentmondásos tényével foglalkozik. Pl: Ellentmondásos kérdés minden lakosságcsere. Tekintettel az általános szabályokra és nemzetközi jog elvére minden csere kivételt vezetett be. A lakosságcsere vonatkozóan a nemzetközi jog nem rendelkezik semmilyen általános érvényű szabállyal. A nemzetközi jog fejlődése a 20. század 40-es éveiben nagyon komplikált, áttekinthetetlen, mármár érthetetlen volt. A tanulmány befejező része az 1946-os csehszlovák-magyar lakosságcsere szerződés egyedi problémaival foglalkozik.

Problém transferů – tedy odsunů a vyhánění – obyvatelstva po druhé světové válce patří k nejcitlivějším a nejspornějším otázkám historiografie.¹ Nutno dodat, že podobná situace se týká i přístupů právní vědy, kde největší význam má vedle právní historie a ústavního práva samozřejmě právo mezinárodní. Cílem relativně stručného příspěvku není zpracování uceleného přehledu, který by obsahoval zejména nějaký kategorický pohled autora na problém, jak tomu obvykle bývá, ale podání přehledu základních právních problémů s nastíněním názorů „nepřátelských“ stran. Na jedné straně obvykle stojí, stejně jako je tomu často mezi historiky, právní odborníci zemí odkud bylo obyvatelstvo odsunováno (typicky Polsko, Česká republika i Slovensko) a na druhé příslušníci národů postižených (typicky Němci a Maďaři).² Autor zde musí upozornit, že není specialistou na maďarskou otázku, takže má jen omezenou možnost sledovat názory maďarské vědy. Příspěvek je ovšem pojat obecně, kdy problém výměny obyvatel mezi ČSR a Maďarskem z let 1946 – 1948 je jen jedním ze sledovaných problémů. Autor – vzděláním právník a historik působící na pražské právnické fakultě – doufá, že tento text bude vcelku srozumitelný i pro neprávnické, na druhé straně pro znalce mezinárodního práva půjde místy o dobře známé triviality (např. část *Specifika mezinárodního práva*).

Vcelku tento článek obsahuje po stručném nastínění některých specifíků mezinárodního práva čtyři základní okruhy. Za prvé jsou to práva menšin zakotvená v meziválečném systému mezinárodněprávní ochrany a otázka jeho ukončení. Při poválečných odsunech se totiž nejednou argumentovalo rozporem s garantovanými právy menšin a často to zaznívalo i při složitých jednáních ČSR a Maďarska o výměně. Druhým problémem je postoj mezinárodního práva k transferům po roce 1945 i v době starší. Třetím je klíčová otázka transferů, kterou je odsun Němců po druhé světové válce. Právě tento problém vždy vyvolával hlavní zájem a ostatní transfery byly diskutovány ve stínu této otázky, často právě pouze v souvislosti s ní. Posledním okruhem je pohled na dohodu o výměně obyvatelstva mezi Maďarskem a ČSR a pokus zhodnotit, čím se podobá (či naopak odlišuje) ostatním tehdejším transferům obyvatelstva.

Specifika mezinárodního práva

Mezinárodní právo, tedy odvětví vcelku klíčové pro posouzení otázek transferů, představuje značně specifické odvětví práva, svým způsobem nejsvráznější vůbec. Jeho existence je ostatně leckdy dokonce přímo zpochybňována některými politiky či publicisty, aniž by ovšem tyto osoby obvykle tušily, jak vlastně toto odvětví vypadá. Klíčový rozdíl proti vnitrostátnímu právu spočívá v odlišné otázce moci. Na mezinárodní úrovni v zásadě neexistuje zákonodárná moc, obvykle mezinárodní právo vzniká dohodou subjektů, kterých se týká – především států

1 Tento článek vznikl v rámci projektu výzkumu perzekucí v období 1939 – 1960 (GAČR 407/09/1092) a výzkumného záměru MSM0021620804.

2 Podle jednoho z objektivních autorů – občanstvem Rakušana působícího v ČR: SCHEU, H. S.: Právní nároky sudetských Němců ve světle současného mezinárodního systému na ochranu lidských práv. In: Právník, 2004, č. 2, s. 134. „...paralyzaci, která vznikla v rámci české a německé doktríny mezinárodního práva. Na obou stranách panují v odborné literatuře zcela rozdílné názory. V některých směrech by mohly být pozice jednotlivých autorů sotva protichůdnější.“ Práci, které by upozorňovaly na názory obou stran, je vcelku minimálně – viz PETRÁŠ, R.: Menšiny v komunistickém Československu. Praha : Eurolex-VIP, 2007, s. 374-376.

– a záleží zpravidla jen na nich, zda určité pravidlo (v mezinárodní smlouvě) přijmou. Podobně je tomu s mocí soudní, kdy sice zhruba jedno století existují mezinárodní soudy, ale státy podléhají jejich jurisdikci jen pokud se jí předem podřídí. Největším problémem je pak neexistence výkonné (nadstátní) moci, která by efektivně právo prosazovala.

V tomto článku však není možnost rozebírat problémy mezinárodního práva a jeho efektivity, ale pouze naznačit hlavní aspekty relevantní ke sledovanému tématu. Mezinárodní právo je specifické právní odvětví, ale menšinová otázka, o kterou u transferů jde, je ovšem bohužel (alespoň dle názoru autora) jednou z nejspornějších a nejproblematictějších prvků mezinárodního práva. Například zřejmě jediný případ, kdy mezinárodní soud změnil své stanovisko, tedy vydal určité rozhodnutí a po několika letech zaujal stanovisko zcela opačné, se nikoliv náhodou týká menšin (případ Menšinové školy v Horním Slezsku z počátku třicátých let). Otázka transferů je pak možná nejkonfliktnějším problémem vůbec.

Ilustrovat je to možno na tradičně klíčovém problému efektivity mezinárodního práva v praxi. Existují instituty mezinárodního práva, které fungují v naprosté většině regionů velmi striktně (např. postavení diplomatů), a to dokonce i v době válek. Převážná část mezinárodněprávních pravidel se pak v zásadě obecně dodržuje, pokud nejde o citlivé prvky, obskurní režimy, období válek a podobně. U pravidel týkajících se práv menšin je tomu bohužel jinak. Autor měl možnost se velmi důkladně obeznámit s fungováním systému mezinárodněprávní ochrany menšin z meziválečné doby a bohužel je nutno konstatovat, že většina zemí s mezinárodněprávními závazky je zčásti a někdy i zcela nedodržovala. I u států nejvíce ochotných spolupracovat v této otázce s mezinárodním společenstvím je možno nalézt problematické prvky, kdy např. autonomie pro Podkarpatskou Rus zakotvená ve smlouvě s ČSR vytvořena nebyla.

Důležitým prvkem, odlišujícím mezinárodní právo od vnitrostátního je jeho značná novost, v podstatě je mezinárodní právo odvětvím stále se výrazně rozvíjejícím zejména od poloviny 19. století, zvláště rychle od roku 1918. Zatímco nemalá část vnitrostátního, hlavně soukromého práva (v ČR, na Slovensku i dalších státech) navazuje na starší vzory, často ještě z antického Říma, pak mnohá důležitá pravidla mezinárodního práva vznikla v posledním století. Je tomu tak i u převážné části pravidel týkajících se menšin či transferů, kde platné normy pro Evropu – tedy i ČR a Slovensko, jsou obvykle až z devadesátých let. Přitom pro mezinárodní právo je důležité, zda jsou určitá pravidla dlouhodobě užívána, pak se jako tzv. obyčej mohou stát závazná i bez přijetí mezinárodních smluv.

Také je třeba si uvědomit, že u řady známých menšinových problémů šlo o rychlou reakci mezinárodního práva na konkrétní situaci, jak tomu bylo právě po první a druhé světové válce. Tak je tomu např. u schválení mezinárodní smlouvy o genocidii v roce 1948, což byla reakce na nacistické hrůzy. Tato smlouva je ostatně ilustrativní i z toho důvodu, že představuje nový důležitý, ale v mnohém sporný prvek v mezinárodním právu, a to tzv. *ius cogens*, tedy pravidla, která zavazují všechny státy bez ohledu na to, zda konkrétní smlouvu schválí. Kritici odsunú je napadali jako genocidium nebo případně tzv. právo na vlast se pokoušeli interpretovat jako součást *ius cogens*.

Na závěr těchto poznámek, které neprávnickům snad alespoň zčásti naznačují některé mezinárodněprávní problémy, je třeba upozornit, že mnohé je v mezinárodním právu značně sporné. Tvrzení obsažená v pracích i velmi renomovaných autorů tedy nelze brát jako jediná možná, což platí zvláště pro otázky menšinové. Bohužel, tolerance k názorům jiných odborníků nebývá příliš častá ani v učebnicích mezinárodního práva. Vcelku je obvyklá tendence vykládat

všechny události podle uceleného pojetí (v zásadě současného) mezinárodního práva, i když ve skutečnosti zásadní přelomy, jako třeba vznik států, konce válek (situace v roce 1945 zvlášť!) jsou v podstatě „nelegální“ a teprve dodatečně legitimizované mezinárodními smlouvami či ve vnitrostátním právu ústavami. Historiky může rovněž trochu překvapit obvykle poměrně malý zájem odborníků mezinárodního práva o dějiny, tedy především vývoj mezinárodních vztahů, s nimiž je přitom mezinárodní právo nemálo propojeno. Od mezinárodního práva je přitom třeba odlišovat právo vnitrostátní, přičemž vztah mezi nimi patří k otázkám nejvíce diskutováním a sporným. U transferů je tedy vždy zásadní odlišovat jejich schválení mezinárodněprávní (např. mezinárodní smlouvy), bez něhož je těžko realizovatelné, od koncepcí vnitrostátního práva – např. v poválečné ČSR: Němci a Maďari se za války obvykle stali občany jiného státu, takže je lze vyhostit a ČSR se o ně nemusí nijak starat.

Meziválečný systém mezinárodněprávní ochrany menšin a problém jeho zániku

V meziválečné éře existoval rozsáhlý systém mezinárodněprávní ochrany menšin,³ který zavazoval mj. i všechny tři státy, kterých se týkaly poválečné odsuny Němců schválené v Postupimi. Nepochybně šlo o zásadní kroky v naprostém rozporu s menšinovými závazky, které však podle názoru vítězů druhé světové války již neplatily a odsuny byly odůvodňovány jako opatření nutná pro budoucí mír právě proto, že meziválečný systém na ochranu menšin selhal a dokonce byl zneužit menšinami pro destabilizaci.⁴

V době vyhoceného nacionalismu na konci 19. a počátkem 20. století se menšinový problém stával často nebezpečným vnitrostátním i mezinárodním problémem. Byl také oprávněně chápán jako jedna z příčin první světové války a možný zdroj budoucích konfliktů. Na jednáních pařížské mírové konference v roce 1919 pak bylo rozhodnuto vytvořit určité mezinárodní závazky zabezpečující základní práva menšin (národnostních, ale i náboženských a rasových). Ty pak měly být nuceny státům novým a výrazně rozšířeným jako protiváha schválených územních zisků. Systém byl postaven pod kontrolu tehdy rovněž vznikající první mezinárodní

3 Autor zde vychází z řady svých publikací: PETRÁŠ, R.: Mezinárodněprávní ochrana menšin po první světové válce. In: Historický obzor, roč. 11, 2000, č. 1, s. 31-40; PETRÁŠ, R.: Vliv mezinárodního práva na postavení menšin v meziválečném Československu. In: Pocta Zdeňku Jelínkovi. Kolín 2001, s. 155-167; PETRÁŠ, R.: Mezinárodněprávní ochrana menšin. In: Mnichovská dohoda. Praha : Karolinum, 2004, s. 363-371. Zejména viz PETRÁŠ, R.: Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana. Praha : Karolinum, 2009. Ze slovenských prací zejména FERENČUHOVÁ, B.: Silné a slabé stránky medzinárodnej ochrany menšin: od Spoločnosti národov k Európskej únii. In: Otázky národní identity – determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multietnické společnosti. Opava-Praha : Slezský ústav, 2001, s. 47-64, i další práce této autorky.

4 Ve Velké Británii, která byla dlouho důležitým obhájcem menšin, vzniklo už v polovině roku 1940 zvláštní memorandum vypracované Královským ústavem pro mezinárodní vztahy, které navrhlo globálně řešit otázku evropských menšin jejich nuceným přemístěním. „Základní filozofii memoranda je úvaha, že ochrana národnostních menšin, tak jak byla předpokládána po I. světové válce, se neosvědčila, a proto je třeba v zájmu zajištění míru a stability v Evropě, ale i v zájmu menšinového obyvatelstva samotného, hledat jiné řešení.“ – RYCHLÍK, J. (ed.): Materiály: Memorandum Britského královského institutu mezinárodních vztahů o transferu národnostních menšin z r. 1940. Český časopis historický, roč. 91, 1993, s. 613.

organizace věnující se politickým otázkám – Společnosti národů.⁵ Ještě na pařížské mírové konferenci byla k přijetí těchto závazků přinucena řada spojenců (mj. Polsko, Československo, Rumunsko) i poražených států (mj. Rakousko, Maďarsko), další země pak musely přijmout obdobné závazky jako podmínku svého přijetí do Společnosti národů, což znamenalo i začlenění do mezinárodního společenství (mj. pobaltské státy, Albánie). Již na počátku dvacátých let tak byl vytvořen rozsáhlý systém, jemuž byla podřízena řada zemí, které tvořily vlastně ucelený region – všechny státy mezi Německem, Itálií a Sovětským svazem. Problematika se dotkla i transferů – tedy mezi Řeckem a Tureckem, což dodatečně „legitimizovala“ lausannská smlouva zakotvující i práva zbylých menšin.

Závazky na ochranu menšin měly sice formálně různorodou povahu, ale jejich obsah byl téměř doslova shodný, převzatý z první smlouvy s Polskem. Nešlo tedy o jednotnou smlouvu pro více států, ale o jednotlivé speciální – tedy menšinové – smlouvy jako u Polska či ČSR (tzv. malá neboli minoritní smlouva st. germainská), specifická ustanovení v mírových smlouvách (např. Maďarsko) nebo prohlášení při vstupu do Společnosti národů. Rozsah práv příslušníků menšin nebyl nějakým větším problémem pro stát zvyklý jednat slušně s menšinami (jako ČSR – navazující na Předlitavsko), ale koncepce závazků byla svérázná, z hlediska vnitrostátního práva téměř šokující. Nejdůležitější ustanovení totiž měla být uznána „...za základní zákony, že žádný zákon, žádné nařízení, ani žádný úkon úřední nebude v odporu nebo nesouhlase s těmito ustanoveními a že žádný zákon, žádné nařízení, ani žádný úkon úřední proti nim nebude mítí moci“ (čl. 1 smlouvy s ČSR).

Vztah práva mezinárodního a vnitrostátního patří dodnes k nejsložitějším a sporným otázkám právní vědy, v době počátku 20. století byla představa absolutní přednosti mezinárodní smlouvy před vnitrostátním právem věci spíše šokující. I v zemích vcelku příznivě nakloněných spolupráci se Společností národů a ochotných poskytnout menšinám rozsáhlá práva (jako byla ČSR) vyvolalo toto pojetí značné rozpaky. I v Československu klíčové soudy (Nejvyšší správní soud) a nemalá část právní vědy odmítaly přímou účinnost mezinárodního práva. Šlo o to, že menšinová st. germainská smlouva byla téměř doslova převzata do ústavy a do jazykového zákona, takže na tyto vnitrostátní normy se mohli příslušníci menšin odvolávat a nikoliv přímo na mezinárodněprávní závazky, byť byly vydány i ve sbírce zákonů (č. 508/1921 Sb. z. a n.). Naopak, příslušníci menšin a badatelé z Německa nejednou zdůrazňovali přednost menšinové smlouvy před vnitrostátním právem a čeští odborníci, kteří upozorňovali na problematičnost této konstrukce – jako např. jeden z nejvýznamnějších právníků prof. Weyr – za to byli tvrdě napadáni.⁶

V jiných zemích jako typicky v Polsku byla přítom situace ještě mnohem horší. Kvůli menšinovým závazkům se třeba uvažovalo i o vystoupení ze Společnosti národů. Systém ochrany byl vcelku hrozivě zpolitizován a měl nemálo slabin, mnohé zásadní otázky byly sporné. Pro ilustraci leckdy až absurdních výkladů menšinových smluv je možno uvést názor známého odborníka na mezinárodní právo Hermanna Raschhofera, který vedle obecně uznávaných menšinových smluv a obdobných dokumentů hovořil i o menšinovém závazku Itálie pro jižní Tyroly,

5 O Společnosti národů a ochraně menšin viz KUKLÍK, J. – PETRÁŠ, R.: Nadnárodní integrace v Evropě. Luzern-Praha : Havlíček, 2007, s. 73-104.

6 WEYR, F.: Soustava československého práva státního. 2. vyd. Praha 1924, s. 80-82; Slovník veřejného práva československého II. Brno 1932, s. 578.

tedy pro tamní Němce, jichž se zastával.⁷ Ten prý měl (zjednodušeně řečeno) vzniknout jednostranným prohlášením Rakouska odkazujícím na obecnou deklaraci velmocí, že Itálie bude s tamními Němci zacházet slušně. Itálie rakouské prohlášení neodmítla, takže prý vznikl její mezinárodní závazek! Takovéto pojetí „uzavírání“ mezinárodních smluv je skutečně svérázné a pochopitelně opomíjí i koncepci meziválečné mezinárodněprávní ochrany menšin, která se netýkala velmocí. Seznam dokumentů, které Společnost národů uznala a postavila pod svůj dohled, byl zcela oficiální a menšinovou quasismouvu s Itálií tam samozřejmě nenajdeme.

Při meziválečné ochraně menšin nešlo o ucelený systém, ale o souhrn jednotlivých mezinárodních smluv a deklarací vnucených řadě států zejména po válečné porážce, nebo při jejich mezinárodním uznávání. Za hlavní problém je často považováno, že ochrana se týkala jen některých států,⁸ kdy západní země stejně jako většina mimoevropského světa nebyly podrobeny těmto závazkům na rozdíl od střední a východní Evropy. Byl zde tedy nesoulad mezi starými a novými státy, mezi vítězi a poraženými a ostatně i mezi velkými a malými zeměmi, protože velmocí mezinárodní závazky nepřijaly. Tyto rozdíly vedly k hlubokým rozporům. Systém ochrany byl spjat s činností Společnosti národů, která však byla příliš provázána s realitou mezinárodních vztahů, a tak účinnost byla úzce vázána na všeobecnou světovou situaci.

Spory jsou i o dodržování mezinárodněprávních závazků jednotlivými státy. Podle názoru autora, ČSR své závazky z menšinové smlouvy v zásadě plnila,⁹ přestože někteří badatelé často navazující na dobovou kritiku z řad menšin tvrdí opak. Docházelo sice občas k drobným pochybením, která byla v rozporu s mezinárodními závazky, přesto se první ČSR své povinnosti vůči menšinám obecně snažila korektně dodržovat. Téma je i po druhé světové válce značně zpolitizované, nutno je však chápat v dobovém kontextu, tedy v rámci reálné meziválečné politiky ale i idealismu počátku dvacátých let, kdy mezinárodněprávní ochrana vznikla.¹⁰ Řada zemí s mezinárodněprávními závazky na ochranu menšin však na ně vpodstatě vůbec nedbala a menšiny tvrdě potlačovala.

Tento rámcový nástin měl ukázat mnohé teoretické i faktické problémy mezinárodněprávní ochrany menšin v meziválečné éře, která představovala pozoruhodný, ale můžeme také říci téměř „experimentální“ fenomén mezinárodního práva. Ten sice mnohé přinesl a přispěl k zlepšení postavení menšin, ale nakonec v době krize mezinárodní politiky zhruba od roku 1934 selhal. Z hlediska poválečných transferů obyvatelstva ve střední Evropě je velmi důležitou otázkou, kdy systém ochrany menšin přestal fungovat. Po skončení druhé světové války došlo ke zrušení systému Společnosti národů, který však přestal reálně fungovat již koncem roku 1939. Oficiálně činnost organizace, se kterou byla mezinárodněprávní ochrana menšin provázána, skončila v roce 1946.

7 RASCHHOFER, H.: Hauptprobleme des Nationalitätenrechts. Stuttgart 1931, s. 112-113.

8 Z nejnovější literatury POSPÍŠIL, I.: Práva národnostních menšin. Praha : Eurolex, 2006, s. 56 násl.

9 Čeští prvorepublikoví odborníci obvykle tvrdili, že ČSR závazky plní a dokonce překračuje – viz např. PEREK, V.: Ochrana menšin národnostních dle mírových smluv a skutečné poměry v naší republice. In: Česká Revue, roč. 19, 1921, s. 394; Němci z ČSR i z ciziny vedli širokou propagandistickou kampaň s tvrzením, že ČSR smlouvu nedodržuje – KUČERA, J.: Češi a Němci v Československu 1918 – 1946. In: Slovanské historické studie, roč. 19, 1993, s. 128.

10 Viz např. MORAVCOVÁ, D.: Panevropská unie mezi dvěma světovými válkami. Střední Evropa, roč. 13, 1997, č. 70, s. 101-111 a č. 71, s. 50-64.

Podle převládajícího názoru současně se zánikem této mezinárodní organizace ztratily platnost i smlouvy na ochranu minorit z doby SN na základě principu *clausula rebus sic stantibus*. Podle něj je v mezinárodních smlouvách obsažena nevyslovená podmínka, že přestanou platit, pokud dojde k zásadní změně poměrů.¹¹ Systém smluv na ochranu menšin tedy zřejmě zcela zanikl. Diskuse odborníků vyvolává mj. otázka, zda se menšinové závazky staly uznávaným obyčejem mezinárodního práva a zda tedy platí bez ohledu na konkrétní mezinárodní smlouvy a činnost organizací, což většina odmítá.¹² Pokračující platnost se předpokládá pouze u smluv o postavení menšin v Řecku a Turecku a u smlouvy o Aalandských ostrovech.

Není nezajímavé naznačit další vývoj postoje mezinárodního práva, hlavně nástupce Společnosti národů – tedy OSN, k ochraně menšin.¹³ Přístup nové organizace se v humanitních otázkách odlišoval, když postavila na nejvyšší místo ochranu lidských práv, takže dala přednost individuálním právům před právy kolektivními a skupinovými jako je například právě ochrana národnostních menšin. To se projevilo i ve *Všeobecné deklaraci lidských práv* přijaté v roce 1948, která neobsahuje ustanovení o národnostních menšinách. Nejedná se o žádné náhodné opomenutí, vždyť orgány připravující tuto deklaraci doporučovaly zařazení ustanovení na ochranu menšin, avšak Valné shromáždění OSN to odmítlo. Po zneužívání systému ochrany v meziválečné době byla totiž tato myšlenka zprofanována. Na druhé straně však tehdy téměř současně s (nezávaznou) *Všeobecnou deklarací lidských práv* vznikla i smlouva mající zabránovat a sankcionovat genocidium. Teprve v šedesátých letech byla vytvořena nová koncepce mezinárodněprávních menšinových závazků, k výraznému rozvoji hlavně v Evropě dochází v souvislosti s boji v bývalé Jugoslávii.

Vcelku je tedy patrné, že bezprostředně po druhé světové válce došlo k výrazným a ne vždy jednoznačným změnám mezinárodního práva ve vztahu k menšinám, což má samozřejmě výraznou souvislost s problémem transferů obyvatelstva. Nejčastější názor je možno shrnout: „V období, které je z hlediska samotného odsunu relevantní, neplatily ani pro Československo, ani pro okolní státy žádné úmluvy o ochraně individuálních lidských práv. Konkrétní individuální práva nelze odvodit ani ze smluv vytvořených pod egidou Společnosti národů ani z Charty OSN.“¹⁴ Přitom bylo v předchozím textu mnohokrát upozorňováno, že uváděné názory jsou

11 „*Platnost a rozsah doložky rebus sic stantibus byly donedávna jednou z nejspornějších teoretických i praktických otázek mezinárodního práva. Na jedné straně existence takového pravidla v obyčejovém právu se zdála být nepochybná a státy se ho ve své praxi dovolávaly. Na druhé straně však protistrana téměř vždy popírala oprávněnost použití této doložky v daném případě.*“ POTOČNÝ, M.: Mezinárodní právo veřejné: Zvláštní část. Praha : C. H. Beck, 1996, s. 183. O této zásadě ve vztahu k menšinovým závazkům viz např. BOUFFALL, B.: Ochrona mniejszości w prawie narodów. Warszawa 1928, s. 182 násl.

12 THORNBERRY, P.: International Law and the Rights of Minorities. Oxford 1992, s. 113-117. „*The common opinion is that the Minority Treaties under the League of Nations did not create customary law.*“ (s. 113) podle Anthony Edena: „*The minorities treaties were created to deal with a special problem existing in a given area for a given time.*“ (s. 113.) LERNER, N.: The Evolution of Minority Rights in International Law. In: Peoples and Minorities in International Law. Dordrecht 1993, s. 86; CAPOTORTI, F.: Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. New York 1979, s. 27. Výjimečně je však možné se setkat i s názorem, že smlouva – konkrétně pro Československo – je nadále závazná dodnes: SOMOROVÁ, L.: Problémy ústavnoprávní úpravy práv národnostných menšin v ČSFR. In: Právník, roč. 131, 1992, č. 10, s. 870.

13 Např. SCHEU, H. S.: Standard ochrany národnostních menšin v rámci Rady Evropy. Praha : PFUK, 1997.

14 SCHEU, H. S.: Právní nároky sudetských Němců..., s. 132-133.

pouze převládající a nikoliv jediné možné. Rovněž je vcelku patrné, že právě menšinová problematika patří k nejspornějším a nejcitlivějším v mezinárodním právu.

Mezinárodní právo a transfery obyvatelstva

Jedná se o velmi komplikovanou a spornou otázku, kterou je nemožné rozebrat ve stručném článku, je však možno alespoň tezevitě naznačit některé klíčové problémy. Důležité je rozlišovat značné rozdíly v jejich provádění, kdy někde nalézáme brutální vyhánění spjaté s masakry, ale jinde i civilizovaný odchod s movitým majetkem. Vedle nucených transferů existují i dobrovolné, proti kterým v zásadě nelze nic namítat, ale bohužel, realita je často problematická a znamená leckdy buď odchod nebo tvrdý útlak. Zmínit je třeba i právo opce, běžně přiznávanou možnost obyvatel území předávaného mezi státy, aby si zvolili, které občanství chtějí mít. Zde je možno upozornit na (přes dobu vzniku) kvalitní příručku mezinárodního práva prof. Vladimíra Outraty, který používá a definuje pojem přesídlení: „*K hromadné změně státního občanství spojené s vystěhováním došlo za výjimečných situací a na základě mezinárodních smluv též bez práva opce; ztráta dosavadního státního občanství a povinnost opustit státní území jsou nezávislé na vůli jednotlivce.*“¹⁵ Jako první použití institutu přesídlení ve větším měřítku označuje výměnu mezi Řeckem a Tureckem na základě lausannské smlouvy z roku 1923.

Následující seznam nelze považovat za úplný, očíslování problémů nepředstavuje nějakou jejich vědeckou systematizaci, ale slouží pouze lepší orientaci. Tento přehled má sloužit zejména historikům, zatímco pro odborníky mezinárodního práva jde v některých případech o dobře známé až samozřejmé skutečnosti (např. bod 3.).

1. Transfery obyvatelstva jsou vždy spornou a diskutabilní otázkou v mezinárodním právu, kdy na ně existují vyhraněné protikladné tábory odborníků – obvykle těch z řad národa, který byl zasažen, na druhé straně národa, který získal. Odborníci z dalších zemí se pak k problému vyjadřují často jen velmi opatrně a nejednoznačně.
2. Transfery jsou vždy výjimkou¹⁶ v mezinárodním právu, neexistují obecná pravidla nebo uznávané obyčeje, jak postupovat. Jde navíc obvykle spíše o jakousi legitimizaci politických zájmů v konkrétním případě. Přitom v právu (nejenom v mezinárodním), které se snaží představovat obecná pravidla, mají takovéto normy ad hoc leckdy poněkud sporné postavení. Možno uvést proslulé rozhodnutí Ústavního soudu ČR ze září 2009, které odmítlo ad hoc ústavní zákon zkracující volební období. Zmínit je možno i uznávaný právní princip, že výjimky je třeba vykládat restriktivně.
3. Transfery bývají prováděny za výjimečných podmínek, tedy v průběhu válečných konfliktů nebo po nich, kdy jsou často svébytnou součástí mírových smluv. Pravidla mezinárodního práva jsou ovšem většinou určena pro mírové podmínky a vypuknutím války nastává zcela odlišná situace, kdy se mají aplikovat specifická pravidla válečného práva.

15 OUTRATA, V.: Mezinárodní právo veřejné. Praha : Orbis, 1960, s. 138-139. V tomto článku se obvykle používá pojem transfer, který se často doporučuje jako vhodný i v historiografii – viz např. sborník Transfer. Brno : Host, 2004.

16 „Ježto přesídlení tvoří výjimku z jinak uznané zásady dobrovolnosti při změně občanství a vystěhování, lze jeho použití zdůvodnit jen zcela naléhavými zájmy mezinárodního míru a bezpečnosti a mezinárodní spolupráce.“ OUTRATA, V.: Mezinárodní právo ..., s. 139.

4. Transfery bývají odůvodňovány jako záruka budoucího míru, jak tomu bylo u odsunu Němců i při řecko-tureckém konfliktu počátkem dvacátých let. Praxe bývá spíše problematická. I po vzájemném odsunu muslimů z Řecka a značné části křesťanů z Turecka jsou mezistátní vztahy značně napjaté a v několika krizových situacích (jako v roce 1974 v souvislosti s Kyprem) se přiblížily novému válečnému konfliktu. Vztah Německa (a zčásti i Rakouska) k Polsku a Československu byl a v podstatě dosud je, jak známo, nemálo zatížen zájmy odsunutých Němců. Nebezpečným konfliktům zde objektivně zabraňuje zejména mezinárodní situace, tedy celosvětové obavy z nějakého německého revanšismu, než že by došlo k nějakému smíření – alespoň pokud jde o odsunuté a jejich potomky.
5. Transfery vyvolávají diskuse nejenom pokud jde o mezinárodní právo, ale mají často i z hlediska vnitrostátního spíše svérázný charakter. Tato problematika by ovšem vyžadovala mnohem širší a dosti obtížnou komparaci. Možno alespoň připomenout, že v Československu žádný dekret či jiný právní předpis přímo k odsunu nevznikl, což vzhledem k naprosto mimořádnému historickému významu tohoto kroku může překvapit. Podle ústavního dekretu č. 33/1945 Sb. republika (na rozdíl od většiny právních změn odmítnutých při „obnově právního pořádku“) uznala, že českoslovenští občané německé nebo maďarské národnosti obvykle podle předpisů okupační moci nabyli cizí občanství, a tím již nejsou občany ČSR. Nadále se tedy, můžeme laicky říci, o ně stát nemusí starat a může je vyhostit. Nemálo paradoxní je pak skutečnost, že stejná právní úprava klíčové otázky občanství se týkala Němců i Maďarů, jenže v jejich případě se odsun nepodařilo na mezinárodní úrovni prosadit.
6. Pro dnešní mezinárodní právo jsou transfery těžko přijatelné, a to zejména pokud jde o propracovaný systém ochrany lidských práv v rámci Rady Evropy, kde je možnost i stížnosti proti vlastnímu státu u Evropského soudu pro lidská práva ve Štrasburku.¹⁷ Současné právní normy však nepůsobí retroaktivně, k čemuž dospěly i instituce chránící lidská práva a pokusy dosáhnout odškodnění neuspěly.
7. Mezinárodní právo se v době konce druhé světové války složitě vyvíjelo a celková situace byla velmi komplikovaná a neobvyklá, což může vést ke sporům. Zmínit možno třeba pravomoci velké trojky a její oprávnění rozhodovat za poražené Německo, právní postavení Norimberského tribunálu atd.¹⁸ Na druhé straně však tehdejší doba v mnohém přispěla k překotnému rozvoji mezinárodního práva, kdy je možno uvést *Všeobecnou deklaraci lidských práv* z 10. prosince 1948 a o den starší *Úmluvu o zabránění a trestání zločinu genocidia*. Právě genocidium představuje progresivní prvek rozvoje mezinárodního práva, protože znamená (snad po zákazu otroctví) jeden z prvních obecně uznaných případů tzv. *ius cogens*.¹⁹ Jde o velmi výjimečná pravidla absolutně závazná v mezinárodních vztazích, která nepřipouštějí odchylky v mezinárodních smlouvách nebo jednostranné pozastavení aplikace a zavazují všechny státy. Toho se snažili někteří odborníci využít i při diskusích

17 Např. se nepřipouští ani kolektivní vyhoštění (odsun Němců, jako osob bez občanství, měl tuto právní formu – pochopitelně v nesrovnatelném měřítku – o sporném problému občanství a často brutální praxi ani nemluvě), což však ukázal poprvé až případ Evropského soudu pro lidská práva Čonka v. Belgie (2002, šlo o slovenské Romy v Belgii). Viz např. *Teorie a praxe azylu a uprchlictví*. Praha : Univerzita Karlova, 2006, s. 112-113.

18 Viz např. ŠTURMA, P.: *Mezinárodní trestní soud a stíhání zločinů podle mezinárodního práva*. Praha : Karolinum, 2002, s. 44 násl.

19 Viz např. MALENOVSKÝ, J.: *Právo veřejné: obecná část*. 2. vyd. Brno : Doplněk, 1997, s. 150-155.

o transferech, kdy označovali odsun Němců za genocidium, tedy za mezinárodní zločin, který nemůže legitimizovat žádná mezinárodní smlouva ani vnitrostátní právní předpis.

Právní spory o odsuny Němců po druhé světové válce

Při diskusích právníků o transferech²⁰ hrály vždy klíčovou roli odsuny Němců na základě rozhodnutí Postupimské konference. Tento problém celou otázku zásadně ovlivňuje a jiné transfery vyvolávají zájem výrazně menší, často právě jen v souvislosti s odsunem a vyháněním Němců v období konce druhé světové války (pro účely komparace apod.). Komplikovanou problematiku nelze probírat do detailů, avšak pro objektivní posouzení maďarsko-(česko)slovenské výměny obyvatel je pochopení tohoto problému nezbytné. Otázka vyvolává zejména v zemích, které byly odsunem dotčeny, velký zájem právníků a právních historiků. Bohužel i u renomovaných odborníků jsou leckdy tak vyhraněné názory, které nejenže lze těžko považovat za objektivní, někdy bohužel jsou až absurdní.

Při diskusích je třeba vždy chápat klíčový prvek, že totiž právo obecně chrání zejména existující stav, i když původně vznikl prostředky často problematickými. V majetkových otázkách je např. klíčový institut vydržení, kdy (zjednodušeně řečeno) majetek dlouhodobě drženy se stává legálním vlastnictvím. V postkomunistických zemích byly názory veřejnosti výrazně ovlivněny restitucemi a souvisejícím odškodňováním, které se protahuje až do současnosti, jde však v zásadě o výjimky z běžného práva! Obecně tedy právo obvykle respektuje existující stav a minulostí se příliš nezabývá – u otázky transferů tedy jsou v obtížnější právní situaci odpůrci jejich výsledků. Již tisíce let je uznávána zásada, vyplývající z logiky, *BEATI POSSIDENTES* – *Blažení držící*: ve sporu o věc musí své právo dokazovat ten, kdo držbu věci nemá.

Nejdříve nahlédneme stručně na argumenty zastánců odsunů, kteří pouze hájí existující situaci. Jedním z nejuznávanějších odborníků mezinárodního práva ve světě byl již zemřelý prof. Miroslav Potočný. Ten zdůrazňoval, že Německo se dopustilo zločinů proti míru (příprava a provedení útočných válek), takže na základě mezinárodněprávní odpovědnosti bylo postiženo reparacemi, demilitarizací, ztrátou území a mj. i odsuny německého obyvatelstva. Takovéto tvrzení je v zásadě jako celek obecně uznáváno, je však problém nezbytnosti jednotlivých tvrdých zásahů, což prof. Potočný odmítá: „*Všechny tyto kroky a opatření byly absolutně nezbytné politicky jednak pro obnovení mezinárodního míru a bezpečnosti v Evropě, zejména pro budoucí zajištění bezpečnosti a územní celistvosti států sousedících s Německem, jednak pro přeměnu Německa v mírumilovný demokratický stát, který by se později mohl připojit k evropskému i světovému společenství mírumilovných států. Všechny tyto kroky a zmíněná opatření byly provedeny v souladu s tehdy platným mezinárodním právem a mezinárodními smlouvami. Všechny spolu úzce souvisejí a není přípustné je od sebe navzájem uměle odtrhávat nebo stavět jedny proti druhým. Žádný z nich proto nelze redukovat na pouhý bilaterální vztah mezi Německem a některým tehdejším státem...*“²¹. Kategoričnost takovýchto tvrzení vyvolává rozpaky například v souvislosti s otázkou, zda polské územní zisky (vedoucí k odsunu převážně

20 Viz např. BELL-FIALKOFF, A.: *Etnické čistky*. Praha : Práh, 2003, s. 237 násl.

21 POTOČNÝ, M.: *Mezinárodní právo a transfer Němců z Československa*. 2. vyd. In: *Právní aspekty odsunu sudetských Němců*. Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1996, s. 11.

části Němců) musely být tak značné, což ostatně naráželo i na odpor vedení Británie a USA při rozhodování v Postupimi. S trochou ironie můžeme říci, že by snad byl mír zaručen, i kdyby třeba Štětín či Vratislav zůstaly Německu.

Odborníci českého mezinárodního a ústavního práva bývají sice vcelku méně kategoričtí v množství prací, které se věnují otázce zejména v souvislosti s prezidentskými („Benešovými“) dekrety,²² ale základní stanoviska bývají zachována. Zdůrazňují se zločiny proti míru ze strany Německa, u zásahů proti tzv. sudetským Němcům se připomíná jejich výrazná nacizace a zrada republiky, rovněž i neaplikování poválečných protimenšinových zásahů na osoby věrné republice. Ze zajímavých dílčích otázek možno uvést názor, že po mezinárodním rozhodnutí o odsunech na základě mezinárodněprávní odpovědnosti Německa za válku byla i ČSR povinna (!) ho provést. ČSR ovšem nese odpovědnost za případnou brutalitu při provádění organizovaného a spořádaného odsunu. Řešením prý měla být omluva, avšak adresovaná vládám Spojenců (tvůrcům Postupimi), naopak omluva po roce 1989 Německu či sudetským Němcům je kritizována jako nepřijatelná z hlediska mezinárodního práva. Majetek sudetských Němců je pak chápán jako (právně bezproblémová) součást reparací: „Z pohledu mezinárodního práva je poměrně jednoduchou problematika majetkoprávní.“²³ Jeho vrácení by prý bylo v zásadním rozporu s mezinárodněprávní odpovědností Německa za zločiny proti míru.

Názory českých odborníků na vnitrostátní právo jsou v zásadě obdobné, autorem velkého množství publikací k otázce je zejména odborník ústavního práva prof. Václav Pavlíček, který mj. zdůrazňuje, že odsun nebyl žádným jednostranným vnitřním krokem ČSR, takže ho dnes není možno zpochybňovat a přezkoumávat odděleně od dalších otázek z doby druhé světové války.²⁴

Z argumentů typických pro německou právní vědu je třeba uvést některé základní. Připomíná se, že podle obecných zásad práva (i práva mezinárodního) se nepřipouští smlouvy v neprospěch třetího, přičemž v Postupimi se rozhodlo bez účasti Německa.²⁵ Někdy se pak v německé literatuře objevoval názor, že Polsko pouze protiprávně okupuje území získaná po válce²⁶ a zby-

22 K provázané problematice odsunu Němců a prezidentských dekretů vzniklo po roce 1989 až neuvěřitelné (ve srovnání s jinými tématy) množství odborných právních publikací – viz např. přehledy PETRÁŠ, R. – STARÝ, M.: Právněhistorická bibliografie: Výběr českých a slovenských prací z let 1990 – 2000 k dějinám státu a práva. Praha : Karolinum, 2005, s. 245; PETRÁŠ, R.: Výzkum českých a československých právních dějin po roce 1989. In: Právněhistorické studie 39, 2007, s. 44, 49, 57; PETRÁŠ, R. – FALADA, D.: Die tschechische rechtshistorische Literatur in den Jahren 1984 – 2003. In: Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte, roč. 27, 2005, Nr. 3/4, s. 229-253.

23 ČEPELKA, Č. – ŠTURMA, P.: Mezinárodní právo veřejné. Praha : C. H. Beck, 2008, s. 756-760, citát na s. 758.

24 Z velkého množství prací možno zmínit popularizační přehled v Rozumět dějinám. Praha : Gallery, 2002, s. 252-253 aj. nebo k majetkovým otázkám PAVLÍČEK, V. – SUCHÁNEK, R.: O některých otázkách majetkových nároků v česko-německých vztazích. In: Krajanské organizace sudetských Němců v SRN. Praha : Ústav mezinárodních vztahů-Karolinum, 1998, s. 75-128. Z dalších autorů zejména Vladimír Mikule či Jan Kuklík.

25 VEITER, T.: Nationalitätenkonflikt und Volksgruppenrecht im ausgehenden 20. Jahrhundert. 2. vyd. München : BLPB, 1984, s. 72-74.

26 Viz např. SCHNEIDER, P.: Die völkerrechtliche Bedeutung und Beurteilung der Artikel IX und XIII des Potsdamer Protokolls. In: Das Recht auf die Heimat. München 1960, s. 73.

lí Němci ve východní Evropě, kterým SRN přiznávala obvykle své občanství, žijí pod nelegální cizí nadvládou – místo slovo Československo zde nalezneme někdy jen Sudetenland.²⁷ Obvyklý protiargument mj. české strany je bezpodmínečná kapitulace Německa a převzetí odpovědnosti za jeho území vítěznými velmocemi, otázka poválečných hranic je pak pro většinu neněmeckých odborníků mimo jakoukoliv diskusi. Jiným častým kritickým argumentem od německých badatelů je tvrzení, že za válku bylo odpovědné Německo, zatímco z hlediska mezinárodního práva nejsou obyvatelé (např. tzv. sudetští Němci) zodpovědní, ostatně pro tento právní obor vůbec nejsou subjekty. Zde se obvykle namítá, že válečné právo připouští řadu zásahů proti obyvatelstvu nepřátelských států, i když zdaleka ne vše je přípustné.

Pro poválečné Československo byla důležitá řada specifik, kterými se právní situace lišila od jiných zemí, odkud byli Němci odsunuti.²⁸ Zejména šlo o to, že původně se jednalo o občany ČSR, kteří přitom obvykle žili na území zabraném ještě před vypuknutím války. Česká právní věda pak argumentuje, že za počátek agrese se nepovažuje vpád do Polska, ale i předchozí příprava a výhrůžka silou, která byla klíčová v době Mnichova. Složitější je problém faktického ztotožnění Němců (a Maďarů) se zrádci republiky, kteří se navíc v zásadě dobrovolně (či bez odporu) zřekli občanství, jak vyplývá z ústavního dekretu č. 33/1945 Sb. I přes velkou nacizaci tzv. sudetských Němců a jejich nadšeného vítání „Návratu do Říše“ je tento aspekt jedním z nejcitlivějších a nejednou je pojetí odsunu napadáno jako kolektivní vina. Názory některých německých badatelů naopak vazbu sudetoněmecké otázky na odpovědnost Německa za nacistickou agresi zcela odmítají.²⁹

Diskutabilních argumentů je možno nalézt velké množství, zmínit je třeba alespoň v kruzích vyhnaneckých organizací často zmiňované – a to jako klíčový argument – právo na vlast. Nejde jen o pouhé ideologické heslo a někteří němečtí právní odborníci se pokusili odůvodnit jeho existenci v mezinárodním právu, což obvykle vyvolává zuřivý odpor odborníků z druhé strany.³⁰ Objektivně jde o koncepci ve světě jen minimálně uznávané a výhodné zejména pro postavení odsunutých Němců jako je tomu právě u nejasného tzv. práva na vlast. To se ovšem těžko hledá v platných mezinárodních smlouvách, takže je dovozován jeho prý nadpozitivní – přirozenoprávní charakter.³¹ Vcelku je možno slovy uznávaného odborníka mezinárodního práva shrnout, že po zkušenostech s hrůzami odsunů a vyhánění „...usilovali mnozí autoři o to, aby bylo v mezinárodním právu veřejném zakotveno právo na vlast. ... Praxe mezinárodního práva veřejného však doposud takové právo na vlast neuznala. Kdyby právo na vlast existovalo, potom by příslušelo též po vyhnání novým usedlíkům na dotčeném území.“³²

27 Viz např. CZAJA, H.: Schutzpflicht von Verfassung wegen und menschenrechtliche Pflichten für Deutsche unter fremder Herrschaft. In: Menschenrechte und Selbstbestimmung unter Berücksichtigung der Ostdeutschen. Bonn 1980, s. 54-69.

28 ČEPELKA, Č. – ŠTURMA, P.: Mezinárodní právo veřejné. Praha : C. H. Beck, 2008, s. 757-758.

29 Viz např. ERMACORA, F.: Die sudetendeutschen Fragen. München : Langen Miller, 1992, s. 15.

30 Viz např. KOPAL, V.: Das „Recht auf die Heimat“ vom völkerrechtlichen Gesichtspunkt. In: Das Recht auf die Heimat. München : Lerche, 1965, s. 268-297.

31 Přirozené právo je těžké definovat, v zásadě jde o pravidla – zejména lidskoprávní, která prý existují bez ohledu na to, zda je státy uznávají. Viz např. KIMMINICH, O.: Das Recht auf die Heimat. Vyd. 3. Bonn 1989, s. 115-117.

32 SEIDL-HOHENVELDERN, I.: Mezinárodní právo veřejné. Praha : ASPI, 2006, s. 285.

Je třeba říci několik slov k praktickým problémům v ČR, na Slovensku, v Polsku a Maďarsku ve vztahu k odsunutým Němcům. Tyto spory získaly význam v podstatě až po rozkladu sovětského bloku, zejména v souvislosti se zájmem těchto zemí se zapojit do západního společenství a tedy jejich ústupností při mezinárodních jednáních. I přes idealistická prohlášení tzv. vyhnanců o právu na vlast jako základním nároku klíčovou roli hrají majetkové požadavky nebo obavy z jejich vznesení v budoucnu. Tyto majetkové požadavky je však třeba, dle názoru autora, oddělovat od nejasného – prý přirozenoprávního – práva na vlast. Ústavní právo řady zemí včetně ČR (původně federální *Listina základních práv a svobod*) a také mezinárodní dokumenty o lidských právech uznávají přirozené právo a podle některých názorů je tedy možno se domáhat i práv, která zde nejsou výslovně uvedena (jako právo na vlast). Nahlédneme však na realitu práva na vlast – nikoliv na majetek či odškodnění – odsunutých a jejich potomků. Je otázkou, jak tento nejasný obrat vykládat, ale dle názoru autora asi v praxi je nevhodnější ho chápat jako možnost usadit se a žít v bydlišti předků. Občané EU, což obvykle odsunutí Němci jsou, v zásadě v současnosti mají právo se usazovat na území členských států (všechny země, odkud byly poválečné transfery Němců), takže právo na vlast de facto mají a přitom jen minimálně využívají. Je třeba podotknout, že tento pohled na právo na vlast je originálním přístupem autora, čeští autoři obvykle o takovém právu odmítají vůbec uvažovat.

Specifika výměny obyvatelstva mezi ČSR a Maďarskem z roku 1946

Na závěr tohoto přehledu se pokusme aplikovat naznačená fakta na výměnu obyvatelstva mezi ČSR a Maďarskem. Jak již bylo uvedeno, tak při diskusích o transferech zůstává tato otázka v téměř naprostém stínu mnohem rozsáhlejšího odsunu Němců. V Československu byla po válce snaha zacházet stejně s Maďary jako s Němci – zejména otázka občanství podle ústavního dekretu č. 33/1945 Sb.³³ Na klíčové mezinárodní úrovni se však transfer nepodařilo prosadit, protože pochopitelně přesídlování či odsuny nejsou jednostranným krokem, ale je nezbytná alespoň součinnost s úřady na území, kam mají odcházet. Je třeba upozornit, že při mezinárodních jednáních³⁴ Maďarsko často připomínalo (výše důkladně rozebírané) menšinové závazky ČSR, které však již zřejmě neplatily.

Výsledkem nakonec byla mezinárodní smlouva ze 27. února 1946 *Dohoda mezi Československem a Maďarskem o výměně obyvatelstva* (ve sbírce jako č. 145/1946 Sb.). Tato smlouva se formálně lišila od nucených transferů, protože vycházela alespoň u Slováků a Čechů v Maďarsku z dobrovolného přestěhování, což není problémem ani ze současného mezinárodněprávního či ústavněprávního hlediska.³⁵ U Maďarů šlo sice o nucené vystěhování, ale

33 Složitou otázkou občanství (i politickými souvislostmi výměny obyvatelstva aj.) se zde nelze zabývat, v tomto sborníku jsou ostatně další práce – dále viz např. BEŇA, J.: Právne postavenie Maďarov v ČSR v rokoch 1944 – 1948. In: Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989. Praha : Karolinum, 2004, s. 834-845.

34 KAPLAN, K.: Československo v poválečné Evropě. Praha : Karolinum, 2004, 120 násl.

35 Zajímavý je i (objektivní) názor z komunistické éry: „Výměna obyvatelstva mezi Československou republikou a Maďarskem ... měla zčásti povahu přesídlení [tj. nuceného transferu], ježto vystěhování pro Slováky žijící v Maďarsku bylo dobrovolné, kdežto pro Maďary v ČSR, kteří ztratili čs. občanství, bylo povinné.“ OTRATA, V.: Mezinárodní právo veřejné. Praha : Orbis, 1960, s. 139.

i zde nacházíme řadu pozitivních aspektů jako neomezený (a dokonce bezcelní a nezdaněný) odvoz movitých věcí či slíbená náhrada (čl. VI a VII). Praxe se ovšem často značně lišila. Dalším svérázným prvkem z hlediska transferů je jakési hraní s čísly, kdy za dobrovolně odcházející Slováci se ČSR mohla „zbavit“ odpovídajícího množství Maďarů (čl. V). Transfery objektivně bývají diktátem vítěze, často jde spíše o dodatečnou „legitimizaci“ vyhnání a bohužel i masakrů jako v případě řecko-tureckém, zde byla situace přece jen jiná.

Z hlediska mezinárodního práva byl příčinou sankcí vůči poválečnému Maďarsku podíl na zločinu proti míru. Jeho rozsah je nepochybně zásadně nižší než u Německa, přesto není malý, což reflektují pařížské mírové smlouvy z roku 1947 (mírová smlouva s Maďarskem z 10. února 1947 viz sbírka č. 192/1947 Sb.).³⁶ Diskuse po válce ale i nyní vyvolává právě posouzení agrese proti Československu. Podle pojetí respektovaného i na pařížské mírové konferenci je také příprava agrese a hrozba silou (před vídeňskou arbitráží z roku 1938) zločinem proti míru, který nelze vázat jen na samotný vstup do války – v případě Maďarska tedy až od dubna 1941. Nelze ostatně zapomínat na boje na Podkarpatské Rusi v březnu 1939 i řadu menších incidentů. Zajímavým aspektem jsou maďarské argumenty upozorňující, že výměna obyvatelstva je v podstatě otázkou maďarsko-slovenskou a nikoliv československou, přičemž Slovensko bylo rovněž satelitem nacistů a např. do protižidovských zásahů se zapojilo intenzivněji. Takovéto pojetí však bylo odmítnuto, kdy existence slovenského státu z hlediska mezinárodního práva byla svým způsobem zcela zpochybněna a klíčový byl tedy postoj jednotného státu, který v letech 1946 – 1947 prosazoval požadavek v podstatě slovenský.

Problém výměny obyvatelstva s Maďarskem je složitý a diskutabilní i z hlediska mezinárodního práva, jak již tomu u otázky transferů bývá. V zásadě možno říci, že ve výjimečných (či spíše svérázných) poměrech na konci druhé světové války byly transfery uznávány jako legitimní řešení. Původní představy Prahy o stejném zacházení s Maďary jako s Němci – tedy odsunu – v Postupimi neuspěly, i když spíše kvůli zájmům vítězných velmocí v Maďarsku. Celý další vývoj se proto lišil od tzv. sudetoněmecké otázky, i když alespoň dle autora v tehdejších drsných poměrech nechybělo mnoho a i tato skupina mohla být v podstatě zlikvidována odsunem, pokud by to bylo schváleno velmocemi. Diskuse odborníků mezinárodního a ústavního práva i jejich argumenty by se pak možná podobaly boji o odsun a tzv. Benešovy dekrety, tak dobře známému v ČR.

36 POTOČNÝ, M.: Mezinárodní právo a transfer Němců..., s. 14.

Výmenny obyvateľstva v strednej a východnej Európe v kontexte 2. svetovej vojny (na pozadí percepcie a názorov)*

Michal Šmigel' – Miroslav Kmet'

POPULATION EXCHANGES IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE WITHIN THE CONTEXT OF THE SECOND WORLD WAR (ON THE BACKGROUND OF PERCEPTION AND OPINIONS)

The study deals with the matter of population resettlement in Europe in 20th century. It notices how the idea resettlement organized by state had appeared in Europe in the period before and after the First World War. It deals with the population exchange among Balkans' states after the First World War, it brings numerical data and describes the experiences of states and problems related to the population exchange. Within these circumstances it evaluates the way how the matter of population exchanges became actual in the period before the Second World War, during the war and after its end. Especially it points to the German context and the perception and realization of the resettlement policy in the Soviet Union and neighbouring countries.

LAKOSSÁGCSERÉK KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN A 2. VILÁGHÁBORÚ KONTEXTUSÁBAN (PERCEPCIÓ ÉS VÉLEMÉNYEK HÁTTERÉBEN)

A tanulmány a 20. század áttelítési problémájával foglalkozik Európában. Végig követi, miként született meg az áttelepítés gondolata Európa országaiban az első világháború előtt és után. A balkáni államok közötti telepítési folyamatokkal is foglalkozik az első világháború után, számadatokat közöl a kitelepítésekről és leírja a kitelepítésben résztvevő államok tapasztalatait. Ezen összefüggések alapján értékeli miként lesz aktuális a kitelepítés problémája a második világháború kitörése előtt, alatt és után. Megfigyeli a német közeget, a kitelepítés politikájának szemléletét és a kitelepítés végrehajtását a Szovjetunióban és vele szomszédos országokban.

Počas 1. svetovej vojny došlo – dovtedy pre európsku spoločnosť – k neuveriteľným hrôzám genocídy zo strany Osmanskej ríše voči kresťanským menšinám, ktorej obeťou sa stalo približne 1,5 mil. Arménov (gregoriánov, arménokatolíkov i protestantov)¹ a 250-tisíc Asýrčanov

* Štúdia je výstupom z grantového projektu VEGA č. 1/0633/08 „Dokumenty k regionálnym dejinám Slovenska (1945 – 1948)“.

1 Na margo tragickej genocídy Arménov sa vyjadril vo svojich pamätiach aj Paul von Hindenburg, šéf nemeckej brannej moci – nepochybne jeden z podporovateľov spoločenstva Nemecka s Osmanskou ríšou: „*Prekvapivé precitnutie osmanskej vojnovnej sily a opätovné vzplanutie hrdinstva v tomto existenčnom boji*

(nestoriánov, monofyzitských jakobitov a chaldejských katolíkov).² Aj pod dojomom týchto udalostí sa základom versailského systému stal národnostný princíp usporiadania nových štátov, súčasťou ktorého bolo aj „právo národov na riešenie otázky svojho osudu“ – t. j. princíp sebaurčenia národov.

Obidva princípy boli chápané ako víťazstvo idey slobody a rešpektu práv malých národov (a málokto si v tej dobe uvedomoval dvojaký charakter uvedených princípov). Napokon sa takáto politika v praktickej rovine mohla realizovať iba sčasti, keďže sa už na samotnej Versaillskej mierovej konferencii ukázalo, že národné hranice – a zvlášť v strednej Európe – prakticky nie je možné vytýčiť a vznikol problém národnostných menšín, ktoré sa stávali súčasťou nových štátov – Poľska, Československa, Maďarska, Rumunska atď. Preto sa na riešenie tohto problému predkladali dva varianty: prvý – presídlenie menšín, druhý – garancia slobodného vývoja národnostných menšín.³

Myšlienka etnicky motivovaného presídlenia menšín – transferu obyvateľstva – popritom nebola v tej dobe ničím novým či neznámym. Krátko pred prvou svetovou vojnou bola dokonca na dobrovoľnej báze navrhovaná v oblasti balkánskeho bojiska (po balkánskych vojnách v rokoch 1912 – 1913). Išlo o návrhy presídlenia medzi Tureckom a balkánskymi štátmi, zvlášť Bulharskom.⁴ V dôsledku prepuknutia 1. svetovej vojny sa však tieto plány nerealizovali.

Rovnako aj otázka presídlení prostredníctvom výmeny obyvateľstva bola teoreticky rozpracovaná a v priebehu 1. svetovej vojny (v roku 1915) ju predostrel švajčiarsky antropológ (francúzskeho pôvodu) Georg Montandon v brožúre *Frontières Nationales*,⁵ ktorá obsahovala aj mapu s predpokladanými národnými hranicami v Európe. Podľa neho bola to priama cesta k realizácii koncepcie etnickej homogénnosti národného štátu: „*Na to, aby bolo možné dosiahnuť trvalého mieru, bolo by potrebné v začínajúcom veku národností dať novým národným štátom, s ktorými je potrebné počítať, prirodzené hranice, ktoré by bolo možné spoľahlivo brániť. Tých, ktorí nepatria k príslušnému štátnemu národu, by bolo potrebné „masovo presídliť“, alebo zo štátu vykázať – bez vlastnickeho či dokonca návštevnického práva v doterajšom štáte.*“ Táto Montandonova desivá vízia prezradzovala pozoruhodnú schopnosť predvídať budúcu ne-

osvetľovalo zároveň najtemnejšiu stránku tureckého panstva; myslím tým jeho postup proti arménskemu etniku. Arménska otázka bola jedným z najťažších problémov Turecka. Dotýkala sa – ako pantureckého, tak panislamského ideového okruhu. Spôsob, ako sa túto otázku pokúšala riešiť fanatická turecká strana, zamestnával počas vojny celý svet. Chceli nás Nemcov zavliecť do súvislosti s hroznými prípadmi, ktoré sa odohrávali v celej Osmanskej ríši a ku koncu vojny i v arménskom Zakaukazsku. Snažili sme sa zmiernovať divý a bezuzdný spôsob vedenia vojny, ktorý bol z rasovej nenávisťi a náboženského nepriateľstva na Východe tradičný. Arménsku otázku turecká strana vysvetľovala napr. ako iba vnútornú záležitosť a bola veľmi podráždená, keď sme sa ňou nejako zaoberali. Takisto naši dôstojníci nedokázali vždy zmierniť prejavy nenávisťi a pomsty.“ HINDENBURG, Paul von: Paměti. Brno : Bonus, 1997, s. 134.

- 2 Fotografický materiál nemeckého zdravotníka Armina Wagnera z tureckých vyhladzovacích koncentračných táborov je niektorými historikmi považovaný za inšpiráciu Adolfa Hitlera pri úvahách o tzv. konečnom riešení židovskej otázky.
- 3 МИЛЯКОВА, Л. Б.: Польша на пути к моноэтническому государству (1918 – 1947 гг.), s. 3. Dostupné na: <http://www.hrono.ru/statii/2003/1918_47polon.html>.
- 4 FRANK, M.: Expelling the Germans. British opinion and post-1945 population transfer in context. Oxford : Oxford University Press, 2007, s. 16-17.
- 5 MONTANDON, G.: Frontières Nationales: Détermination objective de la condition primordiale nécessaire à l'obtention d'une paix durable. Lausanne 1915.

ľudskú brutalitu 20. storočia. To, čo G. Montandon pomenoval ako „*transplantation massive*“ – t. j. masové presídlenie, sa neskôr stalo skutočnosťou.⁶

Na konferencii vo Versailles však zvíťazila koncepcia ochrany práv etnických, rasových, náboženských menšín, nie myšlienka presídlení. Novovzniknuté štáty mali však v nakladaní s menšinami, pokiaľ by chceli siahnúť k etnickým čistkám cestou transferu obyvateľstva, takpovediac, zviazané ruky. Do zmlúv uzavretých na parížskych mierových rokovaníach v roku 1919, ktoré existenciu nových štátov zaisťovali, boli zakotvené klauzuly zaväzujúce tieto štáty k ochrane „*rasových, etnických a náboženských menšín*“⁷ (medzinárodné spoločenstvo tieto štáty uznalo až vtedy, pokiaľ uvedenú ochranu začlenili do svojej ústavy). Inými slovami povedané, menšiny nesmeli byť ani násilím asimilované do štátnych národov, ani nesmeli byť vypovedané z krajiny. Povinnosť chrániť menšiny kritizovali niektoré štáty ako obmedzenie svojej suverenity a uplatňovali ju skôr neochotne. Koncepcii ochrany menšín bolo možné vytýkať mnoho, ale ako princíp a ako regulačný nástroj však znamenala vykročenie správnym smerom a v začiatkoch bola schopnou ďalšieho rozvíjania,⁸ k čomu však nedošlo. V dôsledku toho, ako sa neskôr ukázalo, systém ochrany práv národnostných menšín začal zlyhávať a nebol schopný predísť konfliktom a nepriviedol k normalizácii vzťahov medzi národnostnými menšinami a národmi v krajinách strednej a východnej Európy. Najviac sa očividne zrútenie sa systému práv ochrany národnostných menšín v prvej polovici 20. storočia ukázalo na zjavnej neschopnosti Spoločnosti národov zabrániť prenasledovaniu židov v Tretej ríši.⁹

Po I. svetovej vojne sa len na Balkáne odhodlali k presídleniu národnostných (náboženských) menšín. Ich základom sa stala turecko-bulharská zmluva z novembra 1913 o výmene obyvateľstva v pohraničných oblastiach, grécko-bulharská konvencia vzájomnej výmeny obyvateľstva podpísaná v novembri 1919 v Neuilly-sur-Seine a podobná grécko-turecká konvencia, ktorá sa zrodila v júli 1923 v Lausanne.¹⁰ Posledná z uvedených už v začiatkoch naštrobila princíp ochrany práv menšín zakotvený vo versaillskom systéme a stala sa precedensom pre neskoršie výmeny obyvateľstva. Výmena obyvateľstva na základe Lausannskej zmluvy je najviac známa

6 Dostalo sa tomu najrôznejšieho pomenovania: transfer obyvateľstva (*population exchange*), presídlenie (*Umsiedlung*), odosielanie späť do ríše (*Heimholung ins Reich*), vysídlenie (*Ausweisung*), vyhnanie (*Vertreibung*), odsun či *wysiedlenie przymusowe*. LEMBERG, H.: Hranice a menšiny ve východní Evropě – geneze a korelace. In: Soudobé dějiny, roč. VII, 2000, č. 4, s. 631-662.

7 Za prvý traktát o ochrane práv národnostných menšín sa pokladá tzv. malá versaillská dohoda z 28. 6. 1919 s Poľskom, neskoršie podobné ustanovenia boli súčasťou špeciálnych dohôd s Nemeckom, ČSR, budúcou Južosláviou, Rumunskom, Gréckom, Arménskom, v mierových dohodách s Rakúskom, Maďarskom, Bulharskom a Tureckom. Vo forme deklarácií tieto záruky boli predložené pred Radou Spoločnosti národov Albánskom, Fínskom, Estónskom, Litvou a Lotyšskom a na základe viacerých bilaterálnych dohôd o ochrane menšín a o niektorých špeciálnych otázkach uzavretých jednotlivými európskymi štátmi v rokoch 1919 – 1925.

8 LEMBERG, H.: Hranice a menšiny ve východní Evropě – geneze a korelace. Soudobé dějiny, VII/4, 2000, s. 662-663.

9 МИЛЯКОВА, Л. Б.: Польша на пути к моноэтническому государству (1918 – 1947 гг.). Архив: N13, январь-февраль 2001: Аналитические исследования в исторической науке, s. 4-5. <http://history.machaon.ru/all/number_13/analiti4/milyakova/index.html>.

10 FRANK, M.: Expelling the Germans. British opinion and post-1945 population transfer in context..., s. 16-19.

(prezentovaná ako jedna z najväčších exemplárnych výmen obyvateľstva v dejinách Európy), hoci často aj zle interpretovaná.

Je všeobecne známe, že na juhovýchode Európy, tam, kde svetová vojna pokračovala grécko-tureckou vojnou (1919 – 1922) a kde v dôsledku gréckej porážky utečenci – tureckí kresťania predovšetkým gréckej etnickej príslušnosti – znášali neľudské podmienky (tzv. maloázijská katastrofa), bola podľa zmluvy z Lausanne na medzinárodný nátlak uskutočnená myšlienka nútenej konfesionálno-etnickej (niekedy je nesprávne uvádzané – etnickej) výmeny obyvateľstva medzi Gréckom a Tureckom. Účasť na tomto riešení mal v neposlednom rade komisár Spoločnosti národov pre utečencov prof. Fridtjof Nansen (nositeľ Nobelovej ceny mieru).¹¹

Konferencia v Lausanne začala v novembri 1922 v súvislosti s revíziou Sévreského mieru s Tureckom, mala zároveň vyriešiť otázku kresťanských menšín (najmä Arménov a Grékov v Turecku). Predstavitelia Kemalovej vlády odmietli riešiť arménsku otázku a v prípade Grékov sa vrátili k predvojnovému plánu mladoturkov o výmene obyvateľstva, teraz však trvali na tom, aby bola povinná. Prejednávanie týchto otázok trvalo celú zimu 1922 – 1923. Anatólski Gréci medzitým nesmierne strádali, a to ako v priebehu deportácií, tak po príchode do gréckych zberných táborov na pevnine a na ostrovoch. Lausannská zmluva podpísaná 24. júla 1923 okrem iného obsahovala klauzulu o povinnom odchode moslimského obyvateľstva z Grécka, s výnimkou západnej Trákie, do Turecka (teda Turkov, Albáncov, Tatárov, Meglenorumunov, Pomakov i gréckych moslimov) a kresťanského obyvateľstva usadeného v tureckej Anatólíi (s výnimkou oblasti Istanbulu) do Grécka. Stanovila taktiež, že na presídlení 1,2 – 1,5 mil. kresťanov – anatólskych Grékov a 0,35 mil. moslimov – Turkov žijúcich prevažne v Macedónsku budú dohliadať zmiešané komisie.

Menej známe sú fakty, že v prípade presídlenia Grékov išlo už len o ich zvyšky, okrem 290-tisíc boli (v dobe podpísania lausanskej konvencie) všetci z Turecka vyhnaní a živorili v utečeneckých táboroch alebo improvizovaných zariadeniach v Grécku a na ostrovoch. Ako vyhlásil grécky ministerský predseda Eleftherios Venizelos: „*Vyhnanie gréckych obyvateľov Malej Ázie nebolo dôsledkom dohody o výmene, ale došlo k nemu ešte pred jej podpísaním. Dostal som hlavne súhlas Turecka vystať tureckých moslimov, aby bolo možné gréckym vyhnancom poskytnúť domov.*“¹² Za zmienku stojí, že Grékov, presídľujúcich sa z Turecka sa grécka vláda rozhodla usídliť na egejskom pobreží – a aby získala potrebný priestor, začala s masívnym vyhánaním tamojšieho bulharského obyvateľstva. Nastal ich masový exodus. Celkom od konca prvej svetovej vojny do roku 1923 odišlo z egejského pobrežia Trákie a Macedónska odhadom asi 100-tisíc Bulharov.¹³

Lausannská zmluva problém menšín vyriešila len čiastočne (počet gréckych obyvateľov Istanbulu postupne klesal a do roku 1955 v meste zostalo iba okolo 100-tisíc Grékov, viacerí z nich boli vyhánaní v dôsledku pogromov), umožnila naopak dokončiť etnické čistky a legalizovala zámer Turkov etnicky a konfesionálne homogenizovať Anatóliu. Aj keď akcia bola

11 LEMBERG, H.: Hranice a menšiny ve východní Evropě – geneze a korelace..., s. 663.

12 NAIMARK, N. M.: Plameny nenávisti. Etnické čistky v Evropě 20. století. Praha : Lidové noviny, 2006, s. 53-54.

13 RYCHLÍK, J.: Dějiny Bulharska. Praha : Lidové noviny, 2000, s. 296.

uskutočená pod medzinárodným dozorom, došlo pri nej k mnohým excesom z hľadiska ľudskosti a len sčasti zmiernila osud gréckych utečencov.¹⁴ Ich životné podmienky sa stabilizovali až koncom 20. rokov 20. storočia vďaka spoločnému úsiliu medzinárodného Červeného kríža, gréckej vlády a amerického Úradu pre pomoc žiaducim.¹⁵ V dohode zakotvené ustanovenia o kompenzáciách, ktoré utečenci mali dostať, neboli nikdy splnené.

Balkánske udalosti boli vtedajšou európskou verejnosťou charakterizované ako jedinečný, neopakovateľný jav, ako výnimka a nutné zlo. Lord George Curzon, ktorý na konferencii viedol britskú delegáciu a neúspešne presadzoval opatrenia, ktoré by nevedli k vytrhnutiu početných národnostných skupín z prostredia, v ktorom žili oddávna, kritizoval výmenu ako „jednoducho zlé a nemravné riešenie, za ktoré bude svet ďalších sto rokov len ťažko platiť“. Podľa jeho slov sa hanbil, že bol nútený sa na ňom podieľať.¹⁶ Žiaden z vtedajších popredných politikov sa neodvážil predložiť podobný projekt presídlenia národnostných menšín v iných oblastiach Európy okrem Balkánu. Samotná balkánska skúsenosť sa v tej dobe oceňovala ako negatívna, berúc do úvahy predovšetkým veľké ekonomické a sociálne výdavky transferu. Vzhľadom na svoju tvrdosť bol transfer považovaný za riešenie skôr orientálne a napríklad pre strednú Európu nevhodné a aj neúčinné.¹⁷

Ako realistické sa pre riešenie menšinových problémov v 20. rokoch a na začiatku 30. rokov 20. storočia javili nie tak zmeny hraníc a presídľovanie obyvateľstva, ale ochrana menšín alebo nanajvýš ich viac alebo menej skrytá asimilácia. Až cieľavedomé rozbitie versaillského systému v dôsledku Hitlerovej politiky opäť oživilo tento úzkostlivo vylučovaný nástroj zmeny hraníc, a to v dôsledku Berlínom presadzovanej politiky vytvorenia jedného nemeckého národného štátu. Základnou tézou tohto posunu (Sársko, anšlus Rakúska aj Mníchovská dohoda) bolo premiestnenie hranice štátu tak, aby sa čo najviac kryla s hranicami nemeckého národa. Vo vzťahu k spojeneckému Taliansku však tento model nebol použiteľný, preto sa volilo presídlenie južných Tirolcov do Ríše. Hoci toto riešenie neprinieslo trvalé výsledky, v širších súvislostiach signalizovalo funkciu ako svojho druhu prototyp presídľovacej politiky v strednej Európe. Zreteľne sa teraz ukázalo, že táto metóda nie je použiteľná len v Oriente.¹⁸

Približne od tej doby sa k riešeniu konfliktov spojených s minoritnými problémami veľmi dobre ponúkala alternatíva zmeny hraníc alebo výmeny obyvateľstva, resp. kombinácia oboch metód, ako to bolo v prípade mníchovskej arbitráže.¹⁹ Najočividnejšie sa to ukázalo prijatím tej-

14 OUTRATA, V.: Mezinárodní právo veřejné. Praha : Orbis, 1960, s. 139.

15 NAIMARK, N. M.: Plameny nenávisti ..., s. 54.

16 NAIMARK, N. M.: Plameny nenávisti ..., s. 54.

17 Masívna migrácia sa však po 1. svetovej vojne netýkala iba Balkánu, no dotkla sa aj stredoeurópskeho priestoru. V rokoch 1917 – 1923 do Nemecka prišlo približne 100-tisíc Nemcov z Ruska, 440-tisíc Nemcov opustilo územie nového poľského štátu, 40-tisíc Československo, 120-tisíc po veľkej vojne znovu francúzske Alsasko a Lotrinsko a 20-tisíc Nemcov reemigrovalo z bývalých kolónií. MIDDLETON, H. – HEATER, D.: Oxfordský atlas moderných svetových dejín. Praha : Odeon, 1991, s. 21.

18 LEMBERG, H.: Hranice a menšiny..., s. 663-664.

19 V novembri 1938 bola medzi ČSR a Nemeckom uzatvorená dohoda o otázkach štátneho občianstva a presídlenia obyvateľstva, ktoré vychádzali z „pripojenia sudetonemeckých území k Nemeckej ríši“. Táto zmluva okrem iného poskytovala možnosť osobám nemeckej národnosti, bývajúcim mimo odstúpených území, presídliť sa za určitých podmienok na územie „pripojené“ k Ríši. Bližšie pozri MALÝ, K.: Dějiny českého a česko-slovenského práva do roku 1945. Praha : Linde, 1997, s. 298.

to myšlienky britskou zahraničnou politikou, ktorá bezprostredne po sudetskom probléme zvažovala, či pre maďarsko-rumunský spor odporučiť jedno alebo druhé riešenie, resp. v súvislosti s nemeckými nárokmi voči Poľsku (Koridor, Horné Sliezske) už otvorene navrhovala menšinový problém odstrániť cestou transferu obyvateľstva (zhruba podľa tirolského modelu).²⁰

V dlhodobej perspektíve aj svetová verejná mienka začala meniť svoju polarizáciu – experiment niekdajšej exemplárnej výmeny obyvateľstva na Balkáne (aj napriek všetkým komplikáciám) sa začal interpretovať a prezentovať ako do značnej miery výhodný pre Grécko a Turecko. Bralo sa do úvahy to, že oba štáty sa stali nacionálne a nábožensky v značnej miere homogénnejšie a prispeli k obmedzeniu vnútroštátnych etnických a náboženských konfliktov, ku ktorým by pravdepodobne dochádzalo aj vo väčšej intenzite, keby Gréci a Turci – kresťania a moslimovia žili vo veľkom počte v bezprostrednej blízkosti.²¹ Napokon o všeobecnom prijatí myšlienky „vyvážania“ svedčí, že taktiež v priebehu druhej svetovej vojny zaznievala argumentácia o výmene obyvateľstva v podivuhodnej zhode – a to na oboch bojujúcich stranách.²²

Napríklad ešte v dobe pred vypuknutím 2. svetovej vojny otázka výmeny obyvateľstva (v mimoeurópskom priestore), ako jedného z potrebných elementov dlhodobého urovnania arabsko-izraelského konfliktu, sa stala aktuálnou ešte pred vytvorením samotného židovského štátu v roku 1948. O myšlienke transferu sa rokovalo v júli roku 1937, kedy bola sformulovaná ako jedno z odporúčaní britskej štátnej komisie pod vedením lorda Pila. Išlo o výmenu obyvateľstva – podobnú tej, ktorá sa uskutočnila medzi Gréckom a Tureckom začiatkom 20. rokov 20. storočia – v otázke premiestnenia dvoch etník – židovského a arabského v medziach štátov, aké sa plánovali založiť na teritóriu, na ktoré sa v rokoch 1920 – 1947 vzťahoval britský mandát.

Už v roku 1937 bol totiž antagonizmus dvoch etník zrejmy predkladateľom správy britskej komisie, ktorí poukázali, že „*existencia Židov v arabskom štáte a Arabov v židovskom štáte bude, bezpochyby, najväčšou prekážkou pre úspešné uskutočnenie plánu Rozdelenia*“. Preto autori správy podporovali transfer, predvídajúc skutočnosť, že „*aby Rozdelenie (teritórii) bolo efektívne, musí obsahovať viac, ako len vymedzenie hraníc a ustanovenie štátov. Skôr alebo neskôr bude potrebný transfer územi a, pokiaľ je to možné, výmena obyvateľstva*“. Tá sa mala realizovať pod britským dohľadom a s mandátom Spoločnosti národov.²³

Zároveň britská Pilova komisia sa vo svojej správe z roku 1937 dotkla aj reakcií svetového spoločenstva na grécko-turecký transfer, uskutočnený na podnet komisára Spoločnosti národov pre utečencov F. Nansena: „*Svojho času profesor Nansen bol vystavený kritike za nehumánnosť jeho návrhu a samotný proces vytvoril obrovské ťažkosti mase ľudí. Odvaha gréckych a tureckých politických predstaviteľov podieľajúcich sa na transfere bola ovenčená samotným výsledkom. Pred transferom boli grécke a turecké menšiny neustálym problémom. Po transfere*

20 LEMBERG, H.: Hranice a menšiny ..., s. 664.

21 Okrem toho presun anatólskych Grékov z Turecka do Grécka na jednej strane otvoril priestor pre rozšírenie ekonomických aktivít Turkov do sfér, ktoré do tej doby zostávali doménou pôsobenia Grékov, a na druhej strane prispel k obohateniu hospodárskeho a kultúrneho života v gréckom štáte o nové podnety. HRADEČNÝ, P.: Řekové a Turci. Nepřátelé nebo spojenci? Praha : Lidové noviny, 2000, s. 52.

22 LEMBERG, H.: Hranice a menšiny..., s. 664.

23 АГАДЖАНЯН, М.: Обмен населением между государствами как элемент долгосрочного урегулирования этнополитических конфликтов, s. 2-3. Dostupné na: <<http://www.noravank.am/ru/?page=print&id=499>>.

bol *vred plne odstránený*...²⁴ Myšlienka výmeny obyvateľstva v tomto regióne sa otvárala ešte dvakrát ku koncu 2. svetovej vojny – v roku 1944 labouristickou stranou a v októbri 1945 exprezidentom USA Herbertom Hooverom, avšak k realizácii podobného transferu v dobe zakladania Izraela nedošlo, keďže väčšina lídrov arabských štátov zaujala krajne negatívne stanovisko.²⁵

Zvratom v otázke zásad morálnosti uskutočnenia transferu obyvateľstva sa stala nepochybné cesta k 2. svetovej vojne a samotná vojna – ako podnet na prehodnotenie systému ochrany menšín nastoleného v poversaillskej Európe. V Hitlerovom prejave v Ríšskom sneme 6. októbra 1939, v ktorom ohlasoval presídľovanie na Východe, sa okrem rasovej ideológie objavila dôverne známa motivácia – presídlenie malo z celej stredovýchodnej Európy prvorado vyčleniť „zlomky nemeckého národa“, a tým odstrániť zdroje napätia. Výsledkom mali v konečnom rezultáte byť „lepšie rozhraničovacie línie“ ako doteraz, čo inými slovami znamenalo, že štátne hranice by mali vymedzovať a zahrňovať pokiaľ možno homogénne národné štáty. Uvedený Hitlerov prejav tvoril vcelku vedomú propagandistickú predohru k novej lavíne presídľovaní skupín nemeckého obyvateľstva zo susedných východoeurópskych krajín na základe presídľovacích zmlúv pod heslom *heim ins Reich*, t. j. späť do Ríše.²⁶

Nemeckom propagovaný inštitút výmeny obyvateľstva sa celkom zreteľne naplnil v prvých rokoch 2. svetovej vojny, resp. už v jej prvých mesiacoch. Konkrétne po tzv. štvrtom delení Poľska v septembri 1939 a v súvislosti s vymedzením novovytvorených nemecko-sovietskych hraníc došlo k dohode medzi vládou Sovietskeho zväzu a vládou Nemecka o výmene obyvateľstva. V o niečo neskoršom období Berlín otvoril otázku presídlenia nemeckého obyvateľstva aj v priestore juhovýchodnej Európy (najmä z Rumunska, Bulharska, Juhoslávie). Vzájomná výmena obyvateľstva medzi Nemeckom a ZSSR je však menej známa a jej význam je aj často podceňovaný.

Dňa 28. septembra 1939 v Moskve v rámci rokovaní o štátnej hranici medzi Nemeckom a ZSSR bol Viačeslavom Molotovom a Joachimom Ribbentropom podpísaný *Dôverný protokol* o vzájomnej výmene obyvateľstva. Na jednej strane išlo o presídlenie Nemcov z pobaltských štátov, Besarábie, severnej a južnej Bukoviny, Haliče a Volyne do Tretej ríše. V protokole sa podotýkalo: „*Vláda ZSSR nebude brániť nemeckým občanom a iným osobám nemeckého pôvodu, ktoré bývajú v jej záujmových sférach, ak prejavia vôľu presídliť sa do Nemecka alebo do nemeckej záujmovej sféry. Bude súhlasiť, že toto presídlenie bude uskutočňované splnomocnencami nemeckej vlády v súlade s kompetentnými predstaviteľmi miestnych vlád a nebudú dotknuté majetkové práva presídlencov.*“²⁷ Analogické opatrenia boli prijaté v súvislosti s presídlením ukrajinského, bieloruského a litovského obyvateľstva, ktoré sa ocitlo v medziach nemeckého vplyvu a ktorému sa ponúkala možnosť presídliť sa do ZSSR. Celkovo k výmene obyvateľstva medzi dvoma štátmi bolo podpísaných viacero bilaterálnych dokumentov.²⁸

24 ШУСТЕФ, Б.: О моральном обосновании трансфера. In: Журнал „Вестник“, 14. februára 2002, č. 4 (289), s. 5. Dostupné na: <<http://www.vestnik.com/issues/2002/0214/win/shustef.html>>.

25 АГАДЖАНЯН, М.: Обмен населением между..., s. 3.

26 LEMBERG, H.: Hranice a menšiny ..., s. 665.

27 Советско-германские документы 1939 – 1945. Из архива ЦК КПСС. In: Новая и новейшая история, 1993, č. 1, s. 91.

28 МОЗГОВАЯ, О. С.: Немецкое население СССР в советско-германских отношениях (1939 – 1941 гг.). In: Новейшая история Отечества XX – XXI вв.: Сборник научных трудов. Саратов : издательство Саратовского университета 2007, s. 34.

Nemeckou snahou bolo prostredníctvom presídlenia evakuovať nemecké obyvateľstvo a zachrániť ho pred represiami a deportáciami NKVD v tých oblastiach, ktoré sa postupne pričleňovali do ZSSR (východná časť bývalého Poľska, Estónsko, Lotyšsko, Litva a Besarábia) a kde sovietsky represívny aparát mal takpovediac „plné ruky práce“ v procese sovietskej anektovanej území. Nemecké obyvateľstvo tak stálo pred osudovým rozhodnutím: byť ohrozené sovietskym NKVD alebo presídliť sa do nacistického Nemecka. Mnohí však dobrovoľne využili druhé ponúkajúce sa riešenie.²⁹ Podobne aj presídlenie osôb ukrajinskej, bieloruskej a litovskej národnosti do ZSSR sa dialo na dobrovoľných základoch (čo v konečnom dôsledku a v hlbšom prieniku poukazuje na skutočnosť, že hoci sa takáto výmena realizuje totalitnými režimami, môže niesť i pozitívne znaky).

Vzájomnú výmenu obyvateľstva riadila zmiešaná sovietsko-nemecká komisia. 15. októbra 1939 bol podpísaný *Protokol o presídlení nemeckej národnostnej skupiny z Estónska do Nemeckej ríše* a 30. novembra 1939 podobný protokol o presídlení lotyšských občanov. Medzitým na druhej strane v decembri 1939 – februári 1940 prebiehali rokovania a následne aj presídlenia Ukrajincov a Bielorusov z územia bývalého Poľska do ZSSR.³⁰ V júli 1940 prebiehali rokovania oboch strán ohľadom presídlenia Nemcov z Besarábie, Bukoviny a Volyne. Ako posledné, podľa dohody z 22. septembra 1940, začalo vzájomné presídlenie litovských Nemcov do Tretej ríše a poľských Litovcov na územie ZSSR (skončilo tri mesiace pred nemecko-sovietskou vojnou).

V prvej etape presídlenia v roku 1939 Estónsko opustilo 65 % Nemcov (okolo 144 000 osôb), Lotyšsko – 80 % (52 500 osôb). Podľa iných zdrojov v rokoch 1939 – 1940 pobaltské štáty opustilo ďalších asi 120 000 osôb, Volyn a Halič – 128 000, Besarábiu 107 000, Severnú Bukovinu – 45 000 (časť nemeckého obyvateľstva bola ešte dodatočne presídľovaná na prelome rokov 1940 – 1941), Litvu – 35 000 a Narevskú oblasť – 8000 Nemcov.³¹ Popri uvedených údajoch – počet Ukrajincov, Bielorusov a Litovcov, ktorí sa presídlili do ZSSR, bol zanedbateľný. Išlo o približne 9000 Ukrajincov – predovšetkým tých, ktorí sa obávali nemeckých represálií v Generálnom gubernáte, tiež prívržencov komunizmu, rusofilov atď. (po vypuknutí nemecko-sovietskej vojny v roku 1941 sa časť z nich vrátila späť).³² Počet Bielorusov a Litovcov doposiaľ nie je známy a odhaduje sa na niekoľko tisíc.³³

29 Popritom v niektorých prípadoch presídlenia bol uskutočňovaný otvorený propagandistický tlak, ako to napríklad bolo v Besarábii. Boli zaznamenané aj prípady zastrašovania, keď nemeckí predstavitelia hrozili popravou príbuzných v Nemecku v prípade nesúhlasu presídliť sa, hovorili o zámere ZSSR deportovať na Sibír všetkých sovietskych Nemcov, ktorí sa bránia presídleniu. Boli aj prípady, kedy sovietski Nemci odmietali zanechávať svoje domovy. Podľa mienky oboch strán sa však presídlenie Nemcov uskutočňovalo plynule a organizovane. ПАСАТ, В. И.: Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году. In: Отечественная история, 1947, č. 2, s. 94.

30 Ich presídlenie bolo legislatívne opatrené Dohodou medzi vládou ZSSR a vládou Nemecka o evakuácii ukrajinského a bieloruského obyvateľstva z územia bývalého Poľska, ktoré prešlo do zóny štátnych záujmov Nemecka, a nemeckého obyvateľstva z teritória bývalého Poľska, ktoré prešlo do sféry štátnych záujmov ZSSR, podpísanej 16. novembra 1939 v Moskve. СЕРГІЙЧУК, В.: Український здвиг: Закерзоння 1939 – 1947. Київ : Укр. вид. спілка, 2004, s. 13.

31 МОЗГОВАЯ, О. С.: Немецкое население СССР ..., s. 34-37.

32 КУБИЙОВИЧ, В.: Українці в Генеральній Губернії 1939 – 1944. Chicago 1947, s. 180.

33 MIRONOWICZ, E.: Politika narodowościowa PRL. Białystok 2000, s. 36, 38-39. Regio, 2001/1, 223-233.

Mimo presídlenia sa ocitli Nemci z ostatných častí ZSSR (ako aj z autonómnej republiky povolžských Nemcov), o nich Ríša neprejavovala záujem z čisto pragmatických dôvodov – po plánovanom obsadení ZSSR mali uskutočňovať germanizáciu územia spolu s „čistými Árijcami“ z Nemecka. Avšak ešte pred tesným začiatkom vojny sovietski Nemci, ktorí neprejavili záujem presídlenia do Nemecka, boli deportovaní do vnútrozemia ZSSR (išlo najmä o nemecké obyvateľstvo z pohraničného územia Ukrajiny).³⁴ Po vypuknutí nemecko-sovietskej vojny v roku 1941 došlo k rozsiahlym vnútroštátnym deportáciám sovietskych Nemcov z európskej časti ZSSR, najmä z Krymu, Povolžia, ostatného teritória Ukrajiny, Zakaukazska a iných regiónov na východ od Uralu a do stredoázijských republík (ASSR povolžských Nemcov bola v auguste 1941 administratívne zrušená).³⁵

Napriek tvrdeniam, že presídlenie národov – ako prostriedok riešenia problému národnostných menšín je charakteristický skôr pre totalitné štáty, už v priebehu 2. svetovej vojny sa ukázalo, že idea masových presídlení (a to najmä presídlenia Nemcov) našla svojich prívržencov medzi demokratickými politickými kruhmi viacerých krajín už v období vojny (F. D. Roosevelt, W. Churchill, E. Beneš atď.). Nepochybne k tomu prispelo rozčarovanie zo systému ochrany práv národnostných menšín, ktorý skrachoval koncom 30. rokov 20. storočia, a aj samotný fakt vyostrenia konfliktov medzi národmi, ktoré storočia žili jeden vedľa druhého.³⁶

Nové vnímanie otázky *exchanges of populations* vyplývalo zo skúsenosti s postupom nemeckej okupačnej moci nielen na východe Európy, z pokusu uviesť do súladu plány, ako v budúcnosti odvrátiť vojnu (spolu s myšlienkou zabrániť Nemecku v tom, aby opäť zmohutnelo), a napokon s myšlienkou kolektívneho potrestania Nemcov za vojnové zločiny nacistického vedenia. Zároveň to znamenalo, že od začiatku vojny sa koncepcie a neskôr aj hotové plány povojnového usporiadania vzťahovali jednak na zmenu hraníc (prinajmenšom anulovanie zmien uskutočnených po rokoch 1938 – 1939 a následne potom – predovšetkým od polovice roku 1941, keď bolo potrebné brať ohľad na ZSSR – na oklieštenie ríšskeho územia na Východe), jednak zároveň so zmenami hraníc na transfer obyvateľstva.³⁷ Toto vzájomné spojenie sa zakladalo na nadobudnutom presvedčení, že po vojne je potrebné brániť vnútornú stabilitu štátov a mier medzi nimi.³⁸

Z hľadiska nášho problému (výmeny obyvateľstva) sa v období 2. svetovej vojny, resp. na jej sklonku do popredia dostávala predovšetkým otázka Poľska (v dôsledku pohybu východného frontu), ktoré prešlo podstatnými územnými zmenami a v tejto súvislosti výmena obyvateľstva medzi Poľskom a ZSSR bola najpálčivejšia, hoci jej samotná realizácia sa uskutočňovala prevažne

34 МОЗГОВАЯ, О. С.: Немецкое население СССР ..., s. 39.

35 ПОЛЯН, П.: Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. Москва : О. Г. И-Мемориал, 2001. Dostupné na: <<http://www.memo.ru/history/deport/>>.

Neboli však jediní. V rokoch druhej svetovej vojny rovnaký osud postihol aj ďalšie tzv. nespoľahlivé národy a etniká v ZSSR, predovšetkým sovietskych Grékov, Bulharov, Kalmykov, Karačajcov, Čečencov, Ingušov, Meschetských Turkov, Balkarov a krymských Tatárov, ktorí podľahli vnútroštátnym deportáciám na stalinsko-berijovský spôsob. Pozri NAIMARK, N. M.: Plameny nenávisti ..., s. 81-100.

36 МИЛЯКОВА, Л. Б.: Польша на пути ..., s. 13-14.

37 V súvislosti s britskými koncepciami pozri RYCHLÍK, J.: Memorandum Britského kráľovského inštitutu mezinárodných vzťahů a transferu národnostných menšín z r. 1940. In: Český časopis historický, roč. 91, 1993, č. 4, s. 612-631.

38 LEMBERG, H.: Hranice a menšiny ..., s. 666.

v povojnovom období. Vzhľadom na to, že v podstate ide aj o prvú povojnovú výmenu obyvateľstva v priestore strednej a východnej Európy, bola, domnievame sa, opäť istým precedensom (najmä čo sa týka rozsahu, intenzity a tiež tolerovania takéhoto transferu) a napokon aj jasným dôkazom zmeneného politického vnímania otázky presídlenia obyvateľstva.

Plány západných spojencov v otázke presídlení na území Poľska sa objavili po uznaní nárokov ZSSR na západnú Ukrajinu, západné Bielorusko a Litvu. Počas jednej z diskusií o budúcnosti hraniciach Poľska, ktoré prebiehali v Teheráne ku koncu roka 1943, sa Roosevelt opýtal Stalina, či sa zamýšľal nad výmenou obyvateľstva v regióne. Stalin odpovedal, že vidí možnosť v uskutočnení podobných záležitostí. Znáмым je aj britský projekt doručený predsedovi poľskej exilovej vlády Stanislawovi Mikołajczykovi v januári 1944: „*Britská vláda vystupuje za silné, nezávislé, národne spojené Poľsko v hraniciach zhruba Curzonovej línie a línie na Odre. V tomto prípade by došlo k presídleniu všetkých Poliakov z východných rajónov krajiny a k návratu Poliakov, vyvezených z Poľska do Ruska, a taktiež odstránenie Ukrajincov a Bielorusov z Poľska. Na západe krajiny by došlo k vysídleniu Nemcov z Poľska.*“³⁹ Riešenia národnostnej otázky na príklade Poľska v plnej miere vystihuje zmenené politické chápanie transferov obyvateľstva už v období vojny a po nej.

V podmienkach nemeckej okupácie národnostné problémy v Poľsku nabrali nový rozmer. Vojna zároveň vyostřila trenice medzi rôznymi národmi, a tak dovŕšila rozkol poľskej verejnosti na národnostnom princípe (etnický antagonizmus dosahoval svoj vrchol už v posledných rokoch pred vojnou). Tragický osud poľských Židov nevedol k spolupráci medzi nimi a Poliakmi (hoci Poliakmi boli považovaní za skutočne jedinú menšinu, ktorá nekolaborovala s okupačným režimom).⁴⁰ Ešte väčšie napätie dosiahli vzťahy Poliakov s inými národnostnými menšinami žijúcimi v medzivojnovom Poľsku, zvlášť s Ukrajincami (v dôsledku eskalujúceho konfliktu na Volyni, ktorý vypukol v roku 1943 – ako kulminačného bodu poľsko-ukrajinského napätia z predchádzajúceho obdobia).⁴¹ Poľská exilová vláda a veliteľstvo Armije Krajowej si uvedomovali, že medzi Ukrajincami, Bielorusmi a Litovcami dominujú protipoľské nálady, avšak konkrétny program zmiernenia napätia a spolunažívania s menšinami v povojnovom období nedokázali vypracovať. Obmedzili sa len na deklarácie všeobecného charakteru o právach národnostných menšín. Program presídlenia národnostných menšín sformulovali a prakticky realizovali až poľskí komunisti. Existencia veľkých nepoľských enkláv Nemcov na západe – na území, ktoré malo pripadnúť Poľsku, a Ukrajincov na východe, nezapadala do ich plánov.⁴² Jednoznačne to dokumentuje skutočnosť, že jedným z prvých krokov vlády ľavicových síl poľského Výboru národného oslobodenia bolo podpísanie dohôd o presídlení poľského obyvateľstva zo sovietskych zväzových republík a vysídlení ukrajinského, bieloruského a litovského obyvateľstva z Poľska v dobe po vytýčení novej hraničnej čiary medzi Poľskom a ZSSR po tzv. Curzonovej línii (*de facto* v júli 1944, *de iure* 16. augusta 1945).

39 МИЛЯКОВА, Л. Б.: Польша на пути ..., s. 14.

40 MIRONOWICZ, E.: *Politika narodowościowa PRL*. Białystok 2000, s. 33.

41 V dôsledku poľsko-ukrajinského konfliktu na Volyni v rokoch 1941 – 1943 utieklo do Poľska približne 300 000 Poliakov a podľa odhadov 50 až 60-tis. ich v dôsledku konfliktu zahynulo (na ukrajinskej strane zahynulo údajne 20 až 30-tis. osôb). HALCZAK, B. – ŚMIGEL, M.: K problematike postavenia Lemkov v Poľsku v prvej polovici 20. storočia a ich vysídlenie do Sovietskeho zväzu. Akcia „Visla“. In: *Acta historica Neosoliensia*, t. 7. Banská Bystrica, 2004, s. 189-190.

42 МИЛЯКОВА, Л. Б.: Польша на пути ..., s. 10-13.

V septembri 1944 po príjazde delegácií troch sovietskych republík do Lublina a po následných rokovaní boli podpísané dohody o vzájomnej výmene obyvateľstva: 9. septembra s Ukrajinskou SSR a Bieloruskou SSR a 22. septembra s Litovskou SSR. Princípy výmeny boli vo všetkých troch dohodách rovnaké. Bolo dohodnuté, že „vzájomnej evakuácii“ podliehajú poľskí občania ukrajinskej, ruskej, rusínskej, bieloruskej a litovskej národnosti, ktorí sa mali presídliť na Ukrajinu, do Bieloruska a Litvy. Do Poľska sa mali presťahovať Poliaci a Židia, ktorí do 17. septembra 1939 boli poľskými občanmi a bývali na území vyššie uvedených republík⁴³ (po prepadaní Poľska nacistami len v rokoch 1939 – 1940 na územie ZSSR utieklo okolo 300-tis. poľských Židov). Kým pre osoby poľskej a židovskej národnosti bol zakotvený princíp dobrovoľnosti (mali právo, nie povinnosť presídlenia), pre osoby v opačnom slede bola nastolená požiadavka povinnej evakuácie.⁴⁴

Poľská migračná politika sa uskutočňovala v priebehu oslobodenia krajiny a v prvých povojnových rokoch na dvoch princípoch: uskutočnení návratu všetkých Poliakov do krajiny a prechodu z multietnickej krajiny do etnicky homogénneho štátu.⁴⁵ Poľskí predstavitelia v Ukrajinskej, Bieloruskej a Litovskej SSR sa snažili, aby presídlenie obsiahlo všetkých Poliakov, ktorí sa nachádzali na území pripojenom do ZSSR. Paralelne s opatreniami po návrate Poliakov do krajiny vláda uskutočňovala kroky na vysídlenie menšín z Poľska (okrem presídlení zo sovietskych západných republík prebiehala repatriácia a reemigrácia). Zvláštny dôraz sa pritom kládol na Nemcov⁴⁶ (otvorený, nútený) a Ukrajincov (skrytý a rovnako nútený) s cieľom pripraviť (vyčistiť) teritórium pre poľských návratilcov. V súvislosti s poľskými Židmi sa politika vlády v prvých povojnových rokoch sústreďovala na priznanie im práva, ako na zotrvanie v krajine, tak i na emigráciu (skryté a intenzívne však podporovala druhé riešenie).⁴⁷ Vzhľadom na to, že všetky tri dohody o výmene obyvateľstva sa uplatňovali len v pohraničných oblastiach a do ich pôsobenia nezapadali Poliaci z centrálnych oblastí Sovietskeho zväzu a Kazachstanu, poľské veľvyslanectvo v Moskve obliehali stovky ochotných Poliakov presťahovať sa do Poľska. Je potrebné zdôrazniť, že spojenecký dlh nútil sovietsku vládu zmäknúť postoj k bývalým občanom Poľska. Začiatkom roku 1943 im vydali sovietske pasy a v roku 1944 na základe ustanovenia vlády ZSSR prebiehalo presídlenie (prepustenie) Poliakov zo severných oblastí – Archangelskej, Kirovskej, Novosibírskej, Irkutskej, Sverdlovskej, Kemerovskej, z Krasnojarského kraja, Komijскеj a Jakutskej ASSR na Ukrajinu a do južných regiónov RSFSR.⁴⁸

Z tohto dôvodu 6. júla 1945 poľská vláda uzavrela ďalšiu zmluvu, a to priamo s vládou ZSSR. V tomto prípade išlo o osoby poľskej a židovskej národnosti žijúce na celom teritóriu

43 Українська РСР в міжнародних відносинах. Київ, 1957, s. 193-203, príloha č. 9.

44 МИЛЯКОВА, Л. Б.: Польша на пути ..., s. 17.

45 Ako sa k tejto politike v jednom zo svojich povojnových novoročných prejavoch vyjadril poľský prezident Bolesław Bierut: „*Naród polski w wyniku wojny i zmian terytorialnych przekształca się z państwa wielonarodowego w państwo jednonarodowe.*“ KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej na Spiszu i Orawie w latach 1945 – 1957.* Kraków : Wydawnictwo Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2002, s. 5.

46 Pozri МУРХАУЗ, Р.: Перемещение восточной границы «Третьего рейха» и переселение населения (английская точка зрения). In: *Европа. Журнал Польского Института международных дел*, t. 4, 2004, č. 2 (11), s. 141-142.

47 МИЛЯКОВА, Л. Б.: Польша на пути ..., s. 17-18.

48 ЖИРНОВ, Е.: „Поляки убили старика и сожгли все село...“ In: *Журнал „Власть“*, 26. 1. 2004, č. 3 (556), s. 3.

Sovietskeho zväzu. Na druhej strane sa presídlenie vzťahovalo opäť na „*Rusov, Ukrajincov, Rusínov, Bielorusov a Litovcov žijúcich na území Poľska*“.⁴⁹

Výsledky tejto rozsiahlej výmeny obyvateľstva sú ohromujúce a v konečnom rezultáte presahujú rozmery grécko-tureckého experimentu po 1. svetovej vojne. V rokoch 1944 – 1946 zo západnej Ukrajiny na teritórium Poľska bolo presídlených 787 674 osôb poľskej národnosti. Na druhej strane z Poľska na územie Ukrajiny bolo presídlených 488 057 osôb ukrajinskej a rusínskej národnosti.⁵⁰ Z Litvy do Poľska sa presťahovalo okolo 197-tisíc osôb, v opačnom slede približne 2 až 3-tisíc Litovcov. Z Bieloruska do Poľska okolo 275 tisíc Poliakov a naopak 36 – 38-tisíc Bielorusov.⁵¹ Celkovo na základe povojnovej poľsko-sovietskej výmeny obyvateľstva z územia sovietskej Ukrajiny, Bieloruska a Litvy sa do Poľska presídlilo okolo 1 250 000 Poliakov (k celkovému počtu je potrebné prirátat ďalších približne 300 000 Poliakov, ktorí odišli na územie Poľska pred prechodom frontu v roku 1944, resp. v ďalšom období sa presídlili neoficiálne).⁵² Z centrálnych oblastí ZSSR do Poľska repatriovalo približne 266 000 Poliakov.⁵³ Z Poľska na územie ZSSR nútene emigrovalo viac ako pol milióna osôb prevažne ukrajinskej, bieloruskej, litovskej, ruskej a rusínskej národnosti (nehovoriac o 7 mil. Nemcov vyhnaných do Nemecka v rokoch 1945 – 1947).⁵⁴

Ako demonštruje prípad Poľska, udalosti druhej svetovej vojny radikálne zmenili názory, presvedčenie a záväzky, zakotvené vo versaillskom systéme. Migračné procesy obyvateľstva strednej Európy v prvých rokoch po druhej svetovej vojne – výmeny a presídlenia obyvateľstva niekedy nazývané ako „veľké politické presídlenia národov“⁵⁵ – boli nielen dôsledkom vojny, následkom jaltsko-postupimského systému, veľmocenskej politiky, ale aj snahou o vytvorenie etnicky homogénnych štátov – krajín bez národnostných menšín. Idea etnicky čistého národného štátu bola taká účinná, že ochranu menšín zakotvenú v Spoločnosti národov Organizácia spojených národov (ako jej nástupkyňa) po vojne neprevzala. „*Etnické menšiny považovali vedúci politici po skončení vojny za príčinu konfliktov per se, ktorú je potrebné nielen odstrániť*“.

49 Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944 – 1946. Tom 1. Dokumenty 1944 – 1945. Zost. E. Miśiła. Warszawa 1996, s. 140-143.

50 Ukrajinskú otázku v Poľsku doriešila v roku 1947 tzv. akcia Wisła, v priebehu ktorej bolo deportovaných ďalších viac ako 140-tisíc Ukrajincov a Rusínov (Lemkov), ktorých vytrhli z prirodzeného prostredia ich domoviny a roztrúsili po západných a severných oblastiach Poľska (z ktorých bolo odsunuté nemecké obyvateľstvo) s cieľom asimilácie. HALCZAK, B. – ŚMIGEL, M.: K problematike postavenia Lemkov ..., s. 190.

51 Popritom nie všetci Poliáci mali záujem o presídlenie do Poľska. Istú úlohu zohrali miestne vládne orgány (najmä v Litve a v Bielorusku), ktoré nepodporovali vyľudnenie jednotlivých oblastí. Preto po ukončení poľsko-sovietskej výmeny obyvateľstva v Bielorusku zostalo približne 600 000 a v Litve okolo 200 000 Poliakov. Pociąg do historii. Wrocław 2008, s. 30.

52 Údaje spracované na základe: CIESIELSKI, S. et al: Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944 – 1947. Wybór dokumentów. Warszawa : Neriton, 2000; MIRONOWICZ, E.: Politika narodowościowa PRL. Białystok 2000, s. 35-64; Pociąg do historii. Wrocław 2008, s. 30.

53 Do polovice 50. rokov 20. storočia v ZSSR zostalo viac ako milión Poliakov. Okolo 250 000 z nich sa presídlilo do Poľska v rokoch 1955 – 1959 na základe tzv. druhej repatriácie. Pociąg do historii ..., s. 31.

54 ŠATAVA, L.: Národnostní menšiny v Evropě : Encyklopedická příručka. 1. vyd. Praha : Železný Ivo, 1994, s. 227.

55 GAJDOŠ, M. – SJUSKO, I.: Optácia obyvateľov Zakarpatska v československo-sovietskych vzťahoch v rokoch 1945 – 1947. In: Človek a spoločnosť, roč. 2, 1999, č. 3, s. 1. Dostupné na: <www.saske.sk/cas/3-9/gajdos.html>.

ňovať – napríklad integráciou do štátneho národa – ale pre budúcnosť sa ich radšej rovno vystríhať a v žiadnom prípade ich už neochraňovať“ (v OSN namiesto starej ochrany menšín boli zakotvené pravidlá ochrany všeobecných ľudských práv). Vcelku však postoje vtedajších západných, ako aj východných (sovietskych) štátnikov k myšlienke tzv. etnicky čistých štátov boli vo svojej podstate analogické a odobrujúce. Celkovo o transferoch etník ako o „hrdinských liečebných prostriedkoch“ sa vyjadroval americký exprezident Herbert Hoover, ktorý okrem iného vyhlásil, že „tvrdosť odchodu inam“ je síce veľká, avšak menšia ako „trvalé utrpenie menšín a trvalo sa opakujúce vojny“.⁵⁶

Podobné stanovisko zastávala aj československá exilová vláda v Londýne na čele s prezidentom Edvardom Benešom. Už v roku 1941 Beneš uverejnil článok v revue *Nineteenth Century and After*, kde poznamenal: „O probléme národnostných menšín sa bude uvažovať systematickejšie a radikálnejšie než po poslednej vojne. Prijímam zásadu presídlenia obyvateľstva.“⁵⁷ „Otázka menšín musí zmiznúť z budúcej obnovennej republiky a menšiny ako také nesmú existovať,“ písal 21. septembra 1942 Benešov osobný tajomník Smutný v liste československému veľvyslancovi v Štokholme Kučerovi,⁵⁸ čo de facto potvrdzuje vtedajší postoj československej vlády v exile. E. Beneš práve v etnickej pluralite ČSR videl príčiny Mníchova a z neho vyplývajúci zánik prvej republiky. Menšiny považoval za problém a potenciálny destabilizujúci činiteľ Československa, ktorého sa bolo potrebné zbaviť v povojnovej obnovennej republike. Túto ideu bol dokonca odhodlaný presadzovať aj napriek tomu, že „československá demokracia bola vždy založená na opačnej zásade, v rámci ktorej, na základe spravodlivého a slobodného poriadku, môžu občania rôznych národností žiť vedľa seba priateľsky“.⁵⁹

Na rozdiel od váhavých poľských politikov československá exilová vláda v Londýne jasne vytýčila svoje ciele. Skupine expertov pri Ministerstve národnej obrany odporučila vypracovať projekt na realizáciu variantov vysídlenia menšín z budúcej obnovennej republiky. Ten bol reálne vypracovaný a obsahoval nasledujúce formy odstránenia menšinového obyvateľstva v Československu: násilný – revolučný spôsob; jednostranne – po dohode s mocnosťami; výmena obyvateľstva so susednými štátmi; odstúpenie určitej časti územia aj s národnostnou menšinou bývajúcou na nej, plus presídlenie ďalšieho určitého počtu menšinového obyvateľstva.⁶⁰

S odstupom času, t. j. zo súčasného hľadiska, možno konštatovať, že Československo nasledovalo spôsob homogenizácie krajiny realizovaný v Poľsku, resp. zjavné sú paralely vývoja povojnovej národnostnej otázky v ČSR a Poľsku. Scenár, resp. prvé tri varianty návrhu na odstránenie menšinového obyvateľstva z ČSR boli použité v plnej miere. Stalo sa tak pri odsune Nemcov a výmene obyvateľstva s Maďarskom. Tretí a posledný variant v modifikovanej podobe bol neskôr použitý na riešenie otázky rusínskej (dobovo ukrajinskej) menšiny na spôsob vzájomnej výmeny obyvateľstva so ZSSR (1945 – 1947)⁶¹ a tiež v súvislosti s vysídlením poľského obyvateľstva (na základe bilaterálnych protokolov) v rokoch 1948 – 1949.⁶² Československo

56 LEMBERG, H.: Hranice a menšiny ..., s. 670-671.

57 SACHER, V.: Dukla bez legiend. Bratislava : Epoque, 1969, s. 171.

58 Dokumenty z histórie československé politiky 1939 – 1943. 2. vyd. Praha : Academia, 1966, s. 295.

59 SACHER, V.: Dukla bez legiend ..., s. 171.

60 БАНАТ, І.: Волинська акція. Prešov 2001, s. 10.

61 Pozri: БАНАТ, І.: Волинська акція..., 2005; ŠMIGEL, M. – KRUŠKO, Š.: Opcia. Proces opcie a presídlenia občanov Československa do ZSSR na základe československo-sovietskej dohody z 10. júla 1946. Prešov : Koordinačný výbor reopantov Slovenskej republiky, 2005.

(rovnako ako Poľsko) priznalo právo Židom v prvých povojnových rokoch na zotrvanie v krajine, ale aj na emigráciu (skryté a intenzívne však podporovalo ich vystaňovanie).⁶³ Podobne ako v Poľsku tu prebiehal proces repatriácie⁶⁴ a reemigrácie a v otázke zahraničných Čechov a Slovákov vznikol oficiálny program na ich presídlenie do vlasti (akcia „Mať volá!“), dodatočne právne riešený medzištátnymi dohodami.⁶⁵

* * *

Pochopiteľne, v celom sledovanom období skúmanej otázky bolo aj veľmi veľa kritikov politiky transferu. V diskusiách o zmysluplnosti či nezmyselnosti presídľovaní za účelom etnickej homogenizácie štátov, ktoré sa pred a po skončení vojny viedli v britskej a americkej verejnosti, zaznievali argumenty za a proti. Trebárs expert na dejiny migrácie Eugene Kulischer v roku 1946 poukazoval na to, že nie je možné racionálne zamlčovať negatívny charakter masových presídlení, a celkovo „*žiadna umelá etnická segregácia nemôže byť trvalá a žiadny štát nie je možné udržať etnicky čistý, t. j. homogénny*“. Myšlienka, že od výmeny obyvateľstva je možné očakávať upokojenie situácie, nebola odložená *ad acta* dokonca ani vtedy, keď skončilo besnenie spojené s presunom obyvateľstva za druhej svetovej vojny a po nej. Svedčia o tom epizódy z rokov 1948 – 1949, keď diplomati (a opäť britskí) v súvislosti s riešením naliehavých problémov v oblasti Terstu a Macedónska diskutovali o prednostiach a nevýhodách výmeny obyvateľstva.⁶⁶ Celkovo však v otázke povojnových transferov začala (v nasledujúcom období) prevládať skepsa, ktorá sa s polstoročným odstupom prezentuje ako opodstatnená.

Dejiny sledované zo širšej perspektívy sú nepochybne veľmi dynamickým procesom. Podobne je to aj v súvislosti s percepciou otázky výmeny obyvateľstva, ktorá nikdy nebola

62 Pozri: Dokumenty a materiály k dejinám československo-poľských vzťahů. Praha 1985, s. 77-78; ŠMIGEL, M. – KRUŠKO, Š.: Opcia ..., s. 141.

63 ŠIŠJAKOVÁ, J.: Prejavy antisemitizmu na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Dizertačná práca. Banská Bystrica, 2009, s. 107-110.

64 Pozri ŠMIGEL, M.: Sovietska repatričná akcia na Slovensku (1945 – 1948). In: České, slovenské a československé dejiny 20. storočia II. Ústí nad Orlicí-Hradec Králové, 2007, s. 321-331.

65 Povojnová reemigrácia Slovákov z Maďarska, Rumunska, Bulharska (krajinu opustilo až 95 % príslušníkov tamjšej slovenskej menšiny), Juhoslávie (ale aj Francúzska a Belgicka) nie je v súčasnosti najmä zo strany menšinových komunit, tzv. dolnozemskej Slovákov vnímaná pozitívne. Predovšetkým maďarskí Slováci považujú tzv. výmenu obyvateľstva za rozhodujúci fakt pri oslabení postavenia slovenskej minority a jej radikálneho demografického úbytku. K zdôrazňovaným negatívam patria hlavne hospodárske a kultúrne dôsledky, personálne straty najaktívnejšej inteligencie, ďalej vážne osobné následky – ako tragédie rozdelených rodín, paradoxné postavenie presídľencov, ktorých československé úrady usadili v Maďarsku obývaných lokalitách, napr. na Žitnom ostrove (s realitou nevráživosti voči príšielcom) alebo dokonca v sudetských obciach v západných Čechách a na južnej Morave opustených vysídlenými Nemcami, ale aj komplikované spolužitie maďarských presídľencov, ktorí zas boli umiestnení do pôvodne slovenských lokalít na maďarskom území.

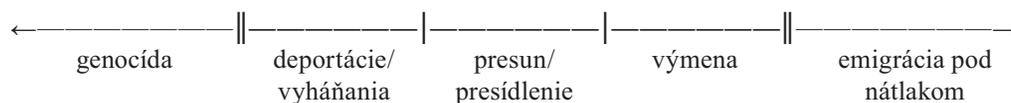
S presídlením sa nevyhnutne spájal rozpad, uvoľnenie etnickej pomerne uzavretých slovenských spoločenských skupín disponujúcich takmer 250-ročnými tradíciami (DIVIČANOVÁ, A. – KRUPA, O.: Slováci v Maďarsku. Budapešť : Press Publica, 1999, s. 105-106). Reemigrácia Slovákov do povojnového Československa mala z hľadiska budovania etnickej homogénnej štátu veľmi diskutabilné výsledky, dokonca došlo k pomad'arčeniú časti prisťahovalcov – prinútených žiť v lokalitách s dominantne maďarským obyvateľstvom.

66 LEMBERG, H.: Hranice a menšiny ..., s. 670-671.

konštantnou záležitosťou. Súčasným trendom je vnímanie otázky *transferov obyvateľstva* ako *etnickej čistky*, vychádzajúc z chápania, že etnické čistky pokrývajú širokú škálu javov, a to od genocídy na jednej strane až k dobrovoľnej emigrácii pod jemným nátlakom na strane druhej. Medzi týmito extrémami sa nachádzajú deportácie a vyhánania, presuny a výmeny obyvateľstva. To, čo však majú spoločné, je odstránenie nežiaducich ľudí (komunit) z určitého územia.⁶⁷

ODSTRAŇOVANIE OBYVATEĽSTVA

= čistka =

Výmena obyvateľstva sa stala aktuálnym a v niektorých prípadoch žiadaným elementom dlhodobého urovnania medzištátnych konfliktov 20. storočia, obsahujúcich evidentný etnický element zápasu, aký nie je možné podceňovať. Nepochybne transfer je veľmi bolestivým a trpkým procesom. Veľká skupina ľudí je násilne presídlená na nové miesto, zanecháva predchádzajúce bydlisko a musí začínať odznova.⁶⁸ Skutočná príčina väzí v sfére etiky. Existuje takmer jednotná mienka, že transfer je amorálnym javom, a preto ho nie je možné používať na riešenie politických problémov. Celkom je zrejmé, že ak by ideu transferu bolo možné izolovať z kontextu reálneho života a skúmať vo vákuu ideálneho sveta, podobné pohľady na transfer mohli by byť opodstatnené. Avšak rovnako prísne by bolo potrebné skúmať aj druhú stránku veci.

Na pomyselnú druhú misku váh by bolo potrebné umiestniť nekončiace sa rozpaľovanie etnickej nevraživosti, prejavy násilia, stovky tisíc zabitých, zranených a postihnutých, nekončiace

67 Vychádzajúc z definície A. Bell-Fialkoffa, pod pojmom *čistka* medzi obyvateľstvom sa rozumie naplánované, zámerné odstránenie nežiaduceho obyvateľstva z istých území, a to obyvateľstva, ktoré sa líši jedným či viacerými charakteristickými rysmi, ako je etnický pôvod, náboženstvo, rasa, trieda alebo sexuálna preferencia. Aby mohlo byť odstránenie kvalifikované ako čistka, musia byť uvedené charakteristické črty jeho dôvodom. BELL-FIALKOFF, A.: *Etnické čistky*. Praha : Práh, s. r. o., 2003, s. 14.

68 Zmena domova vždy niesla citeľné dôsledky, či už išlo o dobrovoľné rozhodnutie, alebo o akt pod nátlakom, a bez ohľadu nato, či to bolo na začiatku 20. storočia alebo na jeho konci. Veľmi zrozumiteľne tento fakt zaznamenal rakúsky spisovateľ židovského pôvodu Franz Werfel v románe (z roku 1933) reflektujúcom genocídu Arménov v čase I. svetovej vojny: „*Mnohého rozclivie už zmena bytu. Vždy zanechávame stratený kus vlastného života. Pre každého je veľkým rozhodnutím zameniť mesto za iné, krajinu, v ktorej bývam, za inú. Aj nenapraviteľný zločinec znáša ťažko cestu do zajatia, do väzenia. Ale máť menej práva ako zločinec, ktorý predsa požíva ochranu zákona! Byť vyhánaný znovu a znovu z príbytku, od práce, z toho všetkého, čo človek usilovnosťou za mnoho rokov vytvoril! Byť vydaný napospas nenávisti! Bez prípravy vyhodенý na ázijské cesty, mať tisíce a tisíce míľ prachu, kamenia a bahna pred sebou. Vedieť, že už nikdy nenájdeš ľudský nočlah, že už nikdy nebudeš jesť za ľudským stolom. Ale to všetko ešte nič nie je. Byť nevoľnejším ako trestanec! Byť z národa vyhnancom, jedným z ľudí, vydaných napospas, ktorých ktokoľvek môže beztrestne zabiť...*“ WERFEL, F.: *Štyridsať dní Musa Daghu (Mojžišovej hory)*. Bratislava : Spoločnosť priateľov klasických kníh, Bratislava, 1951, s. 98.

utrpenie miliónov ľudí a stále hroziace konflikty na celom svete (aktuálne hlavne v krajinách tretieho sveta).⁶⁹ Napokon, ako ukázali balkánske udalosti z 90. rokov 20. storočia, ani Európa nie je uchránená pred etnickými konfliktami, ktoré, ako sa domnievali Európania, patrili do histórie čiernych stránok poslednej európskej, resp. svetovej vojny.⁷⁰ Vzhľadom na pretrvávajúci a narastajúci počet konfliktov sa *transfery etník* – ako jeden zo spôsobov urovnania konfliktov – opäť dostávajú do popredia a stávajú sa objektom analýz a skúmaní.⁷¹ Otázka, či skutočne je svet tak nezmieriteľný a nevie sa poučiť z predchádzajúcich ľudských utrpení, zostáva však aj naďalej otvorená.

- 69 Argumentujúc pretrvávajúcim arabsko-izraelským konfliktom napríklad niektorí ruskí autori stavajú do súvislosti s vnímaním transferu obyvateľstva rad otázok: „V dôsledku všetkých týchto udalostí (konflikt na Blízkom východe – pozn. autora) je možné vôbec tvrdiť, že transfer je amorálny? A vychovávať generácie detí k nenávisti voči svojim susedom je morálne? Alebo propagovať krvavé násilie, a to dokonca cestou samovrážd? Je morálnym nechať generácie Arabov žiť v biede a utrpení? Čo je to potom za morálku, ktorá dopúšťa, aby ľudia zabíjali a umierali sami, napriek možnosti začať život na novom mieste? A všetko to kvôli falošnému strachu pred transferom.“ (ШУСТЕФ, Б.: О моральном обосновании трансфера ..., s. 4.) Popritom sa odvolávajú na sionistického spisovateľa Avrama Šarona, ktorý v roku 1941 uviedol: „Sionizmus svojím vznikom demonštroval novú cestu – radikálne riešenie sporov medzi národmi, obývajúcimi jedno teritórium prostredníctvom transferu jednej skupiny ľudí na iné územie; t. j. transferu, ktorý nie je dôsledkom vytrhávania koreňov i ničenia, ale ktorý je výsledkom premiestnenia a ulahčenia utrpenia. Nepochybne je to veľmi ťažké a zložitú riešenie, avšak je to fundamentálny prístup, realistický i overený časom.“ SIMONS, Ch.: A Historical Survey of Proposals to Transfer Arabs from Palestine 1895 – 1947. Dostupné na: <<http://www.geocities.com/CapitolHill/Senate/7854/transf1.html>>.
- 70 Zrejme je potrebné súhlasiť s anglofónnym historikom N. Naimarkom, že obdobie medziľudskej neznášanlivosti a etnických čistiek nie je minulosťou. História konfliktov a transferov v 20. storočí nedáva dôvod na nádej, že k nim v 21. storočí už nedôjde. Na Kaukaze, Blízkom východe a Balkáne etnické napätie a konflikty sa periodicky vyskytujú a zdá sa, že sa ešte dlho neskončia. Navyše hrozí, že vypuknú aj v ďalších oblastiach, od nových postkomunistických krajín na Kaukaze a v Strednej Ázii až po modernizujúce sa územia od Turecka na západe cez Afganistan, Pakistan a južnú Áziu po Indonéziu na východe. Nemenej konfliktným a až extrémne nestabilným je aj africký kontinent. Dlhodobu si pred nimi nemôže byť istá žiadna krajina. Podľa N. Naimarka: „Sklon k neznášanlivosti má, žiaľ, každá spoločnosť, takže si ho v sebe nosíme všetci.“ Avšak jedine vtedy, ak na všetky tieto udalosti sa budeme pozerat' z toho správneho uhla pohľadu, môžeme porozumieť, prečo k nim došlo a ako je možné im zabrániť, aby sa už nikdy neopakovali. NAIMARK, N. M.: Plameny nanávisti ..., s. 171.
- 71 Etnické problémy sa dajú riešiť viacerými spôsobmi, konštatuje A. Bell-Fialkoff. Na jednom konci je oddelenie etnickej skupiny obývajúcej súvislé územie (hoci problémom je to, že len málo etnických území je kompaktné osídlených menšinami). Na druhom konci je dlhodobý asimilačný proces, avšak problémom je existujúci nacionalizmus. Ak zlyhajú všetky možné spôsoby na urovanie etnických či nacionálnych ohnísk napätia, zostáva, podľa mienky autora, posledné riešenie – výmena obyvateľstva a jeho odsun prostredníctvom premyslenej a vopred naplánovanej humanitárnej akcie pod dohľadom medzinárodných svetových organizácií. Hoci A. Bell-Fialkoff nevyklučuje, že rozsah možných výsledkov a komplikácií je nepredvídateľný, zastáva názor, že zavrhnúť túto možnosť by znamenalo odsúdiť v nasledujúcich generáciách milióny ľudí a ich potomkov ku zbytočnému utrpeniu. Podotýka, že všetky dokončené odsuny obyvateľstva viedli v podstate k definitívnemu vyriešeniu etnických a politických problémov. Argumentuje prípadom Čiech, ktoré po definitívnom vyriešení nemeckého problému sú v súčasnosti dlhodobu stabilným a homogénnym štátom, ktorému nehrozia v dlhodobej perspektíve žiadne etnické konflikty. V tejto súvislosti napríklad zároveň konštatuje: „Je možné preto urobiť záver, že odsun a výmena obyvateľstva sú ako politický nástroj k dosiahnutiu trvalého mieru spravidla úspešné“ BELL-FIALKOFF, A.: Etnické čistky ..., s. 301-303.

Migrácia a národnostná štruktúra obyvateľstva Slovenska

Stanislav Konečný

MIGRATION AND NATIONAL STRUCTURE OF SLOVAK POPULATION

Within the introduction the author presents a migration as a phenomenon which plays a significant role within the development of a society. He defines the contents of migration, its forms and types according to standard standpoints. In the main part of the study he briefly analyzes the migration processes, which directly affected the changes of national structure of Slovak population from the beginning of the historical period up to 1989. A significant attention has been paid to the period of 1030 – 1950, which affected the ethnic composition of society in the most considerable measure and consecutively

MIGRÁCIÓ ÉS SZLOVÁKIA LAKOSSÁGÁNAK NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTELE

A szerző a bevezetőben a migrációt, olyan folyamatként szemlélteti, mely fontos szerepet játszik a társadalom fejlődésében. Alapvető szemlélet szerint jellemzi tartalmát, formáját és típusát. A fő részben tömören elemzi a migrációs folyamatokat, melyek közvetlenül jelentek meg Szlovákia nemzetiségi összetételének változásában, történelmének kezdetétől 1989-ig. Megkülönböztető figyelmet szentelt az 1030 – 1950 közötti történelmi időszaknak, mely legnagyobb mértékben és véglegesen meghatározta a társadalom etnikai összetételét.

Pojem migrácia sa počas posledných desaťročí stal mimoriadne frekventovaným, a to nielen vo vedeckých disciplínach, akými sú historiografia, demografia, politológia, humánna geografia, ekonómia, sociológia a ďalšie, ale aj v najširšej spoločenskej praxi.¹ Nie je to vôbec nepochopiteľné, pretože migrácia ako určitá forma mobility patrí medzi základné a prirodzené prejavy vo viacerých častiach živočíšnej ríše, ako aj v ľudskej spoločnosti. Je v tomto zmysle historickým javom, ktorý sprevádza existenciu človeka a spoločnosti už od ich vzniku až po súčasné obdobie.

Príčinou aktuálnosti termínu migrácia a jeho častého používania v teórii i praxi je skutočnosť, že mobilita obyvateľstva neraz determinuje hospodársky, politický a kultúrny vývoj spoločnosti v určitých lokalitách, alebo naopak, je jeho dôsledkom. Navyše, viacerí experti zaradili určité typy migrácie, zvlášť nelegálnu migráciu, ku globálnym problémom.² V každom prípade je však evidentné, že migrácia je fenomén, ktorému je potrebné venovať náležitú pozornosť,

1 Pozri: DRBOHLAV, D. (ed.). Nelegální ekonomické aktivity migrantů: Česko v evropském kontextu. Praha : Univerzita Karlova v Praze, 2008. 311 s.

2 DIVINSKÝ, B.: Nelegálna migrácia na Slovensku. In: <[www.zahranicna.politika.sk index.php?id=820](http://www.zahranicna.politika.sk/index.php?id=820)>.

pretože spravidla výrazne ovplyvňoval, ovplyvňuje a bude ovplyvňovať realitu v dávnej i nedávnej minulosti, v súčasnosti i v budúcnosti.

Migráciu zvyčajne definujeme ako proces priestorového premiestňovania osôb cez hranice určitého regiónu, ktorý je spojený so zmenou miesta bydliska na najmenej jednoročné obdobie alebo natrvalo. Podľa smeru migrácie rozlišujeme prítom emigráciu (vysťahovanie) a imigráciu (pristťahovanie). V podstate však ide o dve stránky toho istého procesu. Štatisticky sa migrácia zisťuje skúmaním migrácie obyvateľstva konkrétneho areálu alebo skúmaním migračných tokov medzi dvoma oblasťami. Prírodzene, rozlišujeme niekoľko druhov a typov migrácie, a to podľa geografického aspektu, podľa príčiny, podľa charakteru alebo podľa rozsahu migrácie.

Na základe geograficko-politického, resp. geograficko-fyzikálneho hľadiska poznáme migráciu vnútornú (vnútroštátnu), ktorou označujeme pohyby v rámci hraníc určitého štátu. Vonkajšou (zahraničnou) migráciou nazývame trvalý, dlhodobý či krátkodobý proces presunu jednotlivcov či skupín ľudí cez hranice danej krajiny. Z geograficko-fyzikálneho stanoviska sa vyskytuje migrácia kontinentálna uskutočňovaná v rámci daného svetadielu alebo migrácia interkontinentálna (zámorská), pokiaľ prebieha medzi oblasťami rôznych kontinentov.³ Je však pravdou, že ide o relatívne kritériá, pretože aj vnútorná migrácia môže byť v podstate interkontinentálna (napr. sťahovanie v rámci Turecka či Ruska).

Pokiaľ ide o príčiny migrácie, najčastejšie sú to ekonomické dôvody, keď migranti sa sťahujú za vyšším sociálno-ekonomickým štandardom, a to od priaznivejších klimatických podmienok až po nižšie daňové odvody. Často sa vyskytujú aj politické dôvody, akými sú napríklad perzekúcia z politických, rasových, národnostných alebo náboženských dôvodov. Podľa charakteru migrácie rozoznávame dobrovoľnú a nedobrovoľnú migráciu z rôznych vyššie uvedených príčin. Dobrovoľná migrácia vždy vychádza z vlastnej iniciatívy migranta, nedobrovoľná migrácia zahŕňa vyhostenie alebo evakuáciu, keď sa opustenie bydliska nariaďuje z dôvodu ochrany osôb pred živelnou pohromou alebo násilnými akciami. Môžeme hovoriť o migrácii individuálnej, kolektívnej, prípadne masovej. Hromadnú migráciu, ktorá je vyvolaná prírodnou katastrofou alebo vojnou, nazývame exodus.⁴

Migráciou obyvateľstva zo všeobecného hľadiska sa zaoberajú najmä demografia a sociológia. Demografia skúma, zisťuje, analyzuje a prezentuje najmä objem migrácie, t. j. hlavne hrubú migráciu a migračný prírastok na danom území a za určité obdobie. Naproti tomu sociológia, ale aj kultúrna a sociálna antropológia sa zameriavajú na motívy a dopady migrácie, zvlášť pokiaľ ide o jej vplyv na životný štýl, sociálnu a národnostnú štruktúru, ale aj na príbuzenské vzťahy a pod.

Pravda, migrácia, jej rozsah, charakter i zloženie má osobitný význam pre Slovensko. Predstavuje totiž relatívne malé územie s nevelkým počtom obyvateľstva, preto dôsledky tak emigrácie, ako i imigrácie sú oveľa rozsiahlejšie a výraznejšie než je to vo väčších regiónoch. Istým špecifikom Slovenska je aj jeho poloha v strede Európy a na križovatke historických ciest a strategických smerov od začiatkov osídlenia až po súčasné obdobie. Navyše, slovenské úze-

3 Archív Ministerství zahraničních věcí České republiky v Praze (A MZV ČR), fond (f.) Odbor A – Generální sekretariát, 1945 – 1954, škatuľa (šk.) 142. Zvláštní zpráva o pohybu obyvatelství v roce 1950, s. 84.

4 K uvedeným problémom pozri napr. LIĐÁK, J.: Dôsledky migrácie obyvateľstva na integračné procesy v Európe. In: Gbürová, M. (ed.): Európa medzi identitou a integritou. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2002, s. 239-242.

mie bolo spravidla súčasťou väčších štátnych celkov, preto veľmi častým javom bývala intenzívnejšia vnútorná migrácia, pre ktorú sa migranti väčšinou ľahšie rozhodujú než pre emigráciu do iných štátov či do vzdialených oblastí.

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že fakticky celé osídlenie Slovenska aj jeho etnická štruktúra je výsledkom migrácie. Vytvorenie etnického substrátu dnes majoritného slovenského obyvateľstva sa bezpochyby spája s príchodom západoslovanských kmeňov v priebehu 5. a 6. storočia, a to v rámci rozsiahlej migrácie početných kočujúcich komunít, ktorú nazývame „sťahovaním národov“. Vpád kočovných Avarov, ale aj výboje Frankov si vynútili vytvorenie kmeňového zväzu v strednej Európe, tzv. Samovej ríše (623 – 658), ktorá sčasti zahrňovala aj územie Slovenska. Po jej rozpade bola síce avarská nadvláda obnovená, mala však omnoho miernejšie formy, ba niektoré odkryté pohrebiská nepochybne svedčia aj o istých prvkoch avarsko-slovanskej symbiózy. Avarský kaganát totiž poskytoval miestnym Slovanom určitú ochranu pred nájazdmi iných kmeňov a tí zabezpečovali isté hospodárske minimum svojou produktívnou činnosťou.⁵

Upevnenie slovanského osídlenia nastalo v období Veľkomoravskej ríše (833 – 907), ktorej integrálnou súčasťou bolo takmer celé územie Slovenska. Obyvatelia Veľkej Moravy sa označovali etnonymom Slovieni, avšak ich priame stotožňovanie so Slovákmi považujeme za produkt historického romantizmu. Preto, podľa našej mienky, veľkomoravských Slovienov možno považovať len za etnický substrát slovenskej feudálnej národnosti.⁶ Prirodzene, že aj vpád maďarských kmeňov do strednej Európy v roku 896 bol len výsledkom doznievajúcej migrácie, ktorá sa začala pohybom Hunov na západ v roku 375. „Honfoglalás“ (zaujatie vlasti), ako nazvali Maďari svoj príchod do Karpatskej kotliny, rozhodol o osude Veľkej Moravy, ale aj o postupnom zaradení územia dnešného Slovenska do rámca uhorského štátu.

Tento proces prebiehal v 10. – 12. storočí, pričom nebol spojený ani s devastáciou regiónu, ani s likvidáciou pôvodného obyvateľstva.⁷ Maďarské osídlenie sa pritom dotklo iba južných, nížinatých oblastí dnešného Slovenska, hoci v pohraničných regiónoch alebo na strategicky dôležitých miestach boli maďarské strážne osady alokované medzi slovanské obyvateľstvo. Často však strážnu službu vykonávali príslušníci iných, cudzích národov, najčastejšie zajatci. Miestne názvy, ale aj písomné pramene jasne dokazujú, že to boli hlavne staroruské družiny, Pečenehovia, Sikulovia, ako aj turkotatárski Polovci, čiže Bieli Kumáni. Z niektorých iných príčin sa však na území súčasného Slovenska už v tejto dobe ocitli tiež iní cudzinci (Nemci, Valóni, Poliaci, Chorváti, Gréci, Kabari, Česi), ktorí sa však rýchle asimilovali.⁸

Po tatárskom vpáde v roku 1241 hustota obyvateľstva v Uhorsku značne poklesla, preto kráľ Belo IV., ale aj niektorí feudáli podporovali tzv. kolonizáciu. Bolo to zámerné osídľovanie neobývaných oblastí, doosídľovanie len riedko obývaných krajov a zaujímanie opustených

5 Pozri CHROPOVSKÝ, B.: Slovanské osídlenie na Slovensku a jeho problémy. In: Historický časopis, roč. 10, 1962, č. 2, s. 216-225.

6 Pozri tiež HAVLÍK, L.: K otázke národnosti na území Veľkej Moravy. In: Historický časopis, roč. 5, 1957, č. 4, s. 494-513.

7 KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. In: Štúdie o hospodárskom a sociálnom rozvoji v 9. – 13. storočí. Bratislava : Veda, 1974, s. 58-59.

8 VARSÍK, B.: Osídlenie Košickej kotliny I. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1964, s. 15-17; VARSÍK, B.: Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku. Bratislava : Veda, 1984, s. 152-189.

alebo zakladanie nových osád a miest prisťahovalcami domáceho alebo cudzieho pôvodu za stanovených podmienok a za dočasných alebo stálych privilégií. Etnickú štruktúru Slovenska v 13. a 14. storočí výraznejšie ovplyvnili najmä nemecká a valašská kolonizácia.⁹

Prisťahovalci zo Saska a Sliezska sa orientovali hlavne na zakladanie remeselníckych, obchodných a baníckych lokalít v oblasti Spiša, Šariša, stredného Slovenska, ale aj v okolí Bratislavy. Vďaka viacerým výsadám sa Nemci na Slovensku rýchle ekonomicky uchytili a získali aj značný politický vplyv, zvlášť v súvislosti s vojenským významom stredovekých miest, v ktorých predstavovali takmer celý patriciát a často ovládali mestskú samosprávu.¹⁰ Nemeckí kolonisti prichádzali do slovenských stolíc aj v ďalších storočiach, ale ich podiel na počte obyvateľstva nepresiahol 15 %.

V prvej polovici 14. storočia sa začala aj začiatočná fáza kolonizácie na valašskom práve. Uskutočňovali ju pôvodne pastieri z Valašska, Moldavska a Sedmohradska, pričom často prechádzali cez Bukovinu a Halič, boli preto premiešaní s východoslovenským, čiastočne aj poľským etnikom a neskôr doplnení aj domácim obyvateľstvom. Osídľovali predovšetkým severné časti Slovenska, neskoršie i stredoslovenské horské oblasti. Valašské osady mali asi 20-ročnú lehotu v platení feudálnej renty, odovzdávali nižšie naturálne dávky a vzhľadom na ich povinnosť vojenskej a strážnej služby boli v porovnaní so slovenskými alebo maďarskými roľníckymi dedinami, ktoré sa ešte riadili zvykovým právom, evidentne zvýhodnené.¹¹

Je pravdou, že kolonisti na valašskom práve na slovenské územie prichádzali hlavne cez Užskú a Berežskú stolicu, avšak ešte niet dôvodov ich priamo stotožňovať s Rusínmi či dokonca s Ukrajincami.¹² Hoci valašská kolonizácia v 14. a 15. storočí bola uskutočňovaná cudzím, prevažne zmiešaným etnikom, neprejavila etnickú výlučnosť a formovanie národnej identity domáceho obyvateľstva neovplyvnila.¹³ Nemožno ani jednoznačne odmietnuť názor, že dobový termín „Valachi – Rutheni“ mal asi viac sociálnoprávny než etnicko-teritoriálny obsah.¹⁴ Prvá písomná správa o Rusínoch nachádzajúcich sa v Užskej župe sa týka Koromle a pochádza až z roku 1437.¹⁵ Rusínske etnikum vo valašskej kolonizácii na Slovensku výrazne prevládalo až v 16. storočí, ktoré je začiatkom rusínskeho osídlenia severovýchodného Slovenska.

Hospodársky rozvoj od druhej polovice 13. storočia a v nasledujúcich storočiach sa prejavil aj v narastaní počtu Židov, vyznačujúcich sa mimoriadnou schopnosťou aktívne sa zapojiť do ekonomického života spoločnosti napriek značným obmedzeniam a prekážkam, s ktorými sa

9 MARSINA, R.: O počte a hustote obyvateľstva v Uhorsku do začiatku 14. storočia. In: Historický časopis, roč. 9, 1961, č. 4, s. 617-632.

10 MARSINA, R.: O národnostnej štruktúre stredovekých miest. In: Historický časopis, roč. 29, 1981, č. 4, s. 682.

11 K tomu pozri RATKOŠ, P.: Problematika kolonizácie na valašskom práve na území Slovenska. In: Historické štúdie, roč. 24, 1980, s. 181-224.

12 ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Šariša. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1990, s. 470.

13 KUČEROVÁ, K.: Etnické zmeny na Slovensku od 16. do polovice 18. storočia. In: Historický časopis, roč. 31, 1983, č. 4, s. 529.

14 RATKOŠ, P.: Rozvoj valašského ovčiarstva a jeho prírodné podmienky v 14. – 17. storočí. In: Nové obzory 26, Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1984, s. 143.

15 ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Užskej župy. Prešov : Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 1995, s. 310-311.

museli vyrovnat'.¹⁶ Vyznačovali sa totiž mimoriadnou húževnatosťou, súdržnosťou a ústupčivosťou voči majoritnej spoločnosti, ktorá ich často apriórne odmietala. Pravda, úplne bezprávnou etnickú komunitu vtedy predstavovali málo známi kočujúci Rómovia, ktorých prvá vlna prišla do strednej Európy cez Balkán z oblasti Grécka.¹⁷

Začiatkom 16. storočia sa novým javom v etnickom vývoji na Slovensku stala rýchla slovákizácia miest, zvlášť na západnom Slovensku, ktorú do istej miery podmienilo postupné evakuovanie nemeckého patriciátu motivované obavami z výprav husitských vojsk z českých krajín (Trnava, Trenčín, Topoľčany, Skalica, Hlohovec). Tomuto procesu značne napomáhali aj pomerne živé styky tamojšieho slovenského obyvateľstva s českým prostredím, usadenie sa určitého počtu husitov a bratříkov na Slovensku i faktická personálna únia Uhorska a českých krajín za vlády Žigmunda Luxemburského a Vladislava Jagelovského.¹⁸

Moháčska porážka roku 1526 a turecká okupácia veľkej časti Uhorska, ale aj šíriaca sa reformácia, výrazne determinovali vývoj na Slovensku. Premiestnenie politických, cirkevných a kultúrnych centier na slovenské územie sprevádzané rozsiahlym sťahovaním sa z juhu na sever totiž zmenilo nielen sociálnu, ale čiastočne i národnostnú štruktúru obyvateľstva. Hlavne migrácia maďarskej šľachty, no aj poddaných z južných stolíc viedla nielen ku koncentrácii osídlenia Slovenska, ale aj k určitým posunom v jeho etnickom zložení, zvlášť v mestách. Na južné a západné Slovensko sa vtedy prisťahovali aj skupiny Chorvátov, Slovincov, čiastočne i Srbov, ale relatívne skoro splynuli s väčšinovým slovenským či maďarským obyvateľstvom.¹⁹

V 16. storočí sa začala i druhá etapa nemeckého osídľovania. Najmä do širšieho okolia Bratislavy prichádzali protestantskí exulanti z Bavorska a Rakúska. Liberálnejšie náboženské pomery priviedli na západné Slovensko z príľahlej časti Moravy aj príslušníkov sekty novokrstencov, tzv. habánov, tiež spravidla nemeckej národnosti. Pochádzali najmä zo Švajčiarska a Rakúska a od roku 1546 do polovice 17. storočia sa usadili v 24 obciach. Habáni boli známi ako veľmi zruční remeselníci, preslávili sa svojráznou keramikou, žili na osobitných dvoroch a hospodárili podľa komunistických zásad.²⁰ Koncom 16. storočia doznievalo osídľovanie na valašskom práve. Jeho výsledkom bolo usadenie sa kočujúcich pastierov v horských a podhorských oblastiach Zemplínskej, Šarišskej, Spišskej, Oravskej a Trenčianskej stolice a okolo horného toku Hronu. Z etnického hľadiska boli príslušníkmi rusínskeho etnika, smerom na západ však spravidla išlo o Slovákov, zriedkavejšie Poliakov.

Demografický vývoj v 17. storočí, ktorý bol poznačený stavovskými povstaniami, protitureckými vojnami, rekatolizáciou a epidémiami, ale aj doznievajúcou kopaničiarskou kolonizáciou národnostnú štruktúru obyvateľstva Slovenska ovplyvnil len čiastočne. Početne i významom naďalej rástla slovenská národnosť a postupne sa vymedzovali aj etnické hranice Slovenska a rozširovalo používanie stredovekej slovenčiny. K slavizácii Slovenska prispel však aj príchod

16 KIEVAL, H. J.: Země mezi: čeští, moravští a slovensští Židé do roku 1918. In: Bergerová, N. (ed.): Na křižovatce kultur: Historie československých Židů. Praha : Mladá fronta, 1992, s. 23-24.

17 Podrobne pozri napríklad HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni na Slovensku. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1964.

18 K týmto otázkam VARSÍK, B.: Husitské revolučné hnutie a Slovensko. Bratislava : SAV, 1965.

19 K tomu KUČEROVÁ, K.: Sťahovanie Chorvátov na Slovensko v 16. storočí. In: Historické štúdie, roč. 8, 1966, s. 5-69.

20 Podrobne pozri KALESNÝ, F.: Habáni na Slovensku. Bratislava : Tatran, 1981.

viacerých rodín českých exulantov po roku 1620, rovnako i vznik niekoľkých poľských dedín na severe územia.²¹

V tom istom období východoslovenský ráz rusínskeho osídlenia na severovýchodnom Slovensku posilňovala ďalšia penetrácia osôb spoza Karpát, na druhej strane ho k Slovákom približovalo uzavretie Užhorodskej únie v roku 1646. Nová vlna srbských imigrantov v tejto dobe síce rozmnožila ich existujúce enklávy v Bratislave a v Komárne, z globálneho hľadiska však mala len okrajový význam. Od druhej polovice 17. storočia veľmi dôležitým javom bol aj vznik ďalších židovských komunít, hlavne na západnom a severovýchodnom Slovensku, ktoré vytvárali predovšetkým prisťahovalci z Moravy, resp. z Haliče.²²

Po satmárskom mieri roku 1711, ktorým bol ukončený protihabsburský odboj, sa hospodárska a politická situácia v Uhorsku stabilizovala. Napriek sťahovaniu sa obyvateľstva, tentoraz zo severu na juh, epidémiami a vysokej detskej úmrtnosti prirodzený prírastok vyvolal nárast počtu obyvateľstva Slovenska, ktorý podľa prvého sčítania ľudu roku 1787 dosahoval asi 1 953 000 ľudí.²³ Usudzuje sa, že asi 80 % z tohto počtu tvorili Slováci, ktorí v 16 župách predstavovali značnú majoritu a len v štyroch župách sa oproti maďarskému etniku nachádzali v menšinovom postavení.²⁴ Vzhľadom na nelegálne, aj organizované sťahovanie sa roľníkov na Dolniaky vznikli viaceré slovenské enklávy v strednom a južnom Uhorsku.²⁵

V 18. storočí prebiehala tretia etapa nemeckého osídľovania, ktorá bola skôr zameraná na osídlenie Mošonskej stolice. Slovenska sa priamo týkalo iba pozvanie tkáčov a chovateľov dobytky z Hannoveru, z Brém, z Pruska a zo Švábska, ktorí sa usadili v okolí Starej Ľubovne. Niekoľko skupín nemeckých drevorubačov prišlo tiež do priestoru Malých Karpát.²⁶ Celkove sa však nemecká populácia, okrem niektorých miest, udržala iba v svojich tradičných sídelných oblastiach, a to na Spiši, v okolí Kremnice, na hornej Nitre a v Malých Karpatoch. Habáni na Záhorí sa v priebehu 150 rokov v dôsledku rekatolizácie a rozpadu spoločného hospodárenia úplne asimilovali. Len niekoľko rodín využilo v roku 1782 možnosť odchodu do Ruska a usadilo sa v ukrajinskej obci Višena, v ktorej vznikla anabaptistická kolónia.²⁷

Už v polovici 18. storočia sa zintenzívnili prílevy židovských imigrantov z Moravy a Sliezska na západné Slovensko, zlom však nastal až v roku 1772, keď v rámci tzv. prvého delenia Poľska Halič pripadla monarchii. Židia z tejto oblasti sa vo veľkom počte sťahovali na východné, ale i stredné Slovensko, s výnimkou bankských miest, pretože tamojší zákaz pobytu pre Židov platil až do polovice 19. storočia. Kým okolo roku 1750 bolo na Slovensku len asi 12 000 Židov, v roku 1787 ich tu žilo 33 000 v asi 50 náboženských obciach. Židia sa živili najmä obchodnou činnos-

21 HORVÁTH, P.: Česká pobielohorská emigrácia na Slovensku. In: O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1956, s. 91-98.

22 BÜCHLER, R.: Židovská komunita na Slovensku pred druhou svetovou vojnou. In: Tóth, D. (ed.): Tragédia slovenských Židov: Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25. – 27. marca 1992. Banská Bystrica : Ministerstvo kultúry SR; Múzeum SNP, 1992, s. 5-26.

23 SVETONĚ, J.: Vývoj obyvateľstva na Slovensku. Bratislava : Epoque, 1970, s. 48.

24 MATULA, P. – VOZÁR, J. et al.: Dejiny Slovenska II (1526 – 1848). Bratislava : Veda, 1987, s. 401.

25 SIRÁCKÝ, J.: Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí. Bratislava : Veda, 1966, s. 43-70.

26 KOVAČEVIČOVÁ, S.: Príspevok k poznaniu charakteru ľudovej kultúry bývalých nemeckých sídiel na Slovensku. In: Slovenský národopis, roč. 38, 1990, č. 4, s. 516.

27 ČULEN, L.: Habáni na západnom Slovensku. In: Historický sborník, roč. 3, 1945, č. 1 – 4, s. 137.

ťou a prenajímali si tiež od zemepánov tzv. nižšie regálie. Boli len „trpeným“ obyvateľstvom, hoci mnohí feudáli z aktivity, schopností, ale aj z bohatstva Židov evidentne ťažili.²⁸

V 18. storočí sa v súlade s tzv. požarevackým mierom z roku 1718 tiež na Slovensku usadili nevelké skupiny tzv. gréckych obchodníkov. Boli to pravoslávni obyvatelia Osmanskej ríše pochádzajúci z Macedónska, zo Srbska, Grécka či Arménska. Išlo v podstate o zdatných obchodníkov, ktorí neprijemne konkurovali domácim kupcom, hlavne v predaji orientálnych tovarov. Vo väčšine prípadov uvedení obchodníci postupne prestúpili tiež do gréckokatolíckej cirkvi a prirodzeným pôsobením majority sa relatívne rýchle asimilovali.²⁹

V priebehu 19. storočia sa vari najdynamickejší nárast prejavoval práve u židovského obyvateľstva na Slovensku. Liberálnejšie pomery od čias jozefínskych reforiem priťahovali ďalších prisťahovalcov, zvlášť z Haliče, a tak roku 1869 žilo na Slovensku už 103-tisíc Židov, t. j. o 210 % viac než roku 1787. Uvedený prírastok bol asi štrnásťkrát vyšší než u všetkého obyvateľstva Slovenska.³⁰ Za zmienku stojí aj príchod viacerých rodín nemeckých a českých úradníkov na Slovensko, pretože viedenská vláda v porevolučných rokoch maďarskej administratíve príliš nedôverovala.

Okrem toho, v 19. storočí sa realizovala aj štvrtá fáza nemeckého osídľovania, v rámci ktorého sa väčšie množstvo nemeckých, ale aj českých a talianskych rodín usadilo v niektorých priemyselných lokalitách Slovenska (Horehronie, textilky v Ružomberku a v Kežmarku, záводы v Krompachoch a v Bratislave, atď.), hoci jej demografické dosahy v podobe zmien v národnostnej štruktúre obyvateľstva boli z globálneho hľadiska zanedbateľné, resp. mali iba regionálny či lokálny význam.³¹ V týchto súvislostiach omnoho podstatnejší dosah na etnickú štruktúru obyvateľstva na Slovensku, zvlášť v posledných decéniách monarchie, malo hlavne vysťahovalectvo.

Kým v rokoch 1880 – 1910 celkový prírastok obyvateľstva Slovenska predstavoval asi 20 %, počet Maďarov vtedy vzrástol takmer o 64 %, ale počet Slovákov len o 13 %. Okrem asimilačnej politiky uhorských vlád totiž veľkú úlohu zohralo vysťahovalectvo, pretože len v rokoch 1871 – 1914 sa zo Slovenska vysťahovalo asi 650 000 ľudí, prevažne slovenskej, resp. rusínskej národnosti.³² Ukázalo sa, že v posledných štyroch desaťročiach existencie rakúsko-uhorskej monarchie emigrácia, hlavne do zámoria, pohltila až 60 % prirodzeného prírastku obyvateľstva Slovenska.³³

Vznik Československej republiky znamenal historický prelom v novodobých dejinách slovenského národa. Konzervatívny režim habsburskej monarchie sa stal vážnou prekážkou progresívneho vývoja, hlavne slovanských národov, a na sklonku I. svetovej vojny bol už neudržateľným. Vytvorenie moderného a demokratického československého štátu pripravilo neporovnateľne priaznivejšie podmienky nielen pre národný vývin Čechov a Slovákov, ale aj pre riešenie iných politických, sociálnych a kultúrnych problémov Slovenska. Aj národnostná štruktúra obyvateľstva Slovenska postupne nadobúdala reálnejšie kontúry. Podiel Maďarov na

28 BÜCHLER, R.: Židovská komunita na Slovensku, ..., s. 6-7.

29 ŠPIESZ, A.: Balkánski obchodníci na Slovensku v 18. storočí. In: Historické štúdie, roč. 14, 1969, s. 77- 97.

30 MATULA, P. – VOZÁR, J. et al.: Dejiny Slovenska II ..., s. 558.

31 KOVAČEVIČOVÁ, S.: Príspevok k poznaniu charakteru ľudovej kultúry..., s. 516.

32 SVETONĚ, J.: Vývoj obyvateľstva na Slovensku ..., s. 191.

33 HAPÁK, Pavol et al.: Dejiny Slovenska IV (od konca 19. stor. do roku 1918). Bratislava : Veda, 1986, s. 176.

celkovom počte obyvateľstva klesol o tretinu, čiastočne i odchodom časti maďarskej šľachty a byrokracie zo slovenského územia.

Na druhej strane, fungovanie československého štátu v tejto časti republiky si vynútilo prílev českých špecialistov, ktorí obsadzovali pracovné miesta a funkcie, ktoré predpokladali adekvátnu kvalifikáciu. Odborníci z českých krajín nachádzali uplatnenie hlavne v štátnej správe, v armáde, v polícii, ale aj v oblasti školstva, justície, zdravotníctva, pôšt a dopravy. V roku 1921 žilo na Slovensku už viac ako 71 000 a v roku 1930 121 000 Čechov, teda asi pätnásťnásobok ich počtu z roku 1910.³⁴ Česká inteligencia prichádzala na Slovensko aj so svojimi rodinami a žila skoro výlučne v mestách.

V období vojnovnej Slovenskej republiky sa, žiaľ, realizovali hlavne násilné formy migrácie, ktoré mali kolektívny, resp. až masový charakter a aj určitý represívny aspekt. Takýto ráz mal odsun asi 17 000 českých štátnych zamestnancov s rodinami zo Slovenska v roku 1939. V celom priebehu vojny Slovensko nútene opustilo viac ako 60 000 Čechov. Vládne nariadenie pripúšťalo výnimky, a to v prípadoch vstupu do slovenskej armády, resp. špecializovaných pracovníkov v oblasti priemyslu a bankovníctva, ktorých odsun do Čiech by mohol ohroziť výkonnosť príslušných prevádzok alebo realizáciu dôležitých operácií.³⁵

Flagrantným porušením právnych noriem, etických princípov, ale aj elementárnych zásad ľudskosti bola deportácia Židov zo Slovenska do nemeckých nacistických koncentračných a vyhladzovacích táborov v Poľsku a Nemecku i do židovského geta v Terezíne. Od marca do októbra 1942 bolo takto z územia slovenského štátu násilne vyvezených 57 628 Židov, t. j. dve tretiny z ich počtu na Slovensku, z ktorých útrapy prežilo asi 300 – 800 ľudí.³⁶ V rokoch 1944 až 1945, už po nemeckej okupácii Slovenska, bolo transportovaných ďalších asi 12 000 ľudí židovského pôvodu, z nich sa ukončenia vojny dožila asi šestina.³⁷ Represívne opatrenia v tomto smere čiastočne postihli aj rómske obyvateľstvo.

Národnostná politika po oslobodení Slovenska a obnovení Československej republiky bola evidentne poznačená výsledkami druhej svetovej vojny, ale aj istou vlnou vlastenectva a posilnením ľavicových síl v spoločnosti. Košický vládny program z apríla 1945 jasne akcentoval slovanskú orientáciu československého štátu, a tým aj anticipoval diferencovaný prístup k národnostným menšinám. Politickú prax v nasledujúcom období ale veľmi negatívne ovplyvnil nereálny zámer vytvoriť štát bez minorít. V podstate to viedlo k uplatneniu princípu kolektívnej viny a k porušovaniu politických, občianskych aj ľudských práv.

Prejavilo sa to aj vo vzťahu k obyvateľom maďarskej národnosti na Slovensku. Keďže zámer vysťahovať Maďarov z republiky víťazné mocnosti neakceptovali, nahradil ho plán výmeny obyvateľstva, ktorý sa však neuskutočnil v zamýšľanom rozsahu. Celkove v rokoch 1946 – 1948 bolo do Maďarska príkazom presídlených 89 860 osôb, kým na Slovensko sa z Maďarska

34 BOTÍK, J.: Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov. Bratislava : Lúč, 2007, s. 171.

35 Podrobnejšie pozri BYSTRICKÝ, V.: Českí zamestnanci na Slovensku v rokoch 1938 – 1939. In: Zelinová H. (ed.): Česi na Slovensku. Martin : Slovenské národné múzeum, 2000, s. 17-31.

36 KAMENEC, I.: Deportácie židovských občanov zo Slovenska roku 1942. In: Tóth, D. (ed.): Tragédia slovenských Židov ..., s. 93.

37 Podrobne pozri HRADSKÁ, K.: Deportácie slovenských Židov v rokoch 1944 – 45 so zreteľom na transporty do Terezína. In: Historický časopis, roč. 45, 1997, č. 3, s. 455 a n.

pristáhalo 71 787 ľudí.³⁸ V tom istom období sa pod maskou náboru pracovných síl uskutočnilo v podstate násilné dočasné presťahovanie takmer 50 000 Maďarov do českého pohraničia. Ich návrat na Slovensko vyvolal celý rad majetkovoprávných problémov a sporov.

Ďalším z povojnových opatrení voči tejto menšine bola tzv. reslovakizácia. Išlo o využitie fikcie, že väčšina Maďarov na južnom Slovensku sú vlastne maďarizovaní Slováci, ktorým je potrebné poskytnúť možnosť znovu sa prihlásiť k svojej slovenskej národnosti. V úsilí vyhnúť sa výmene obyvateľstva či „náboru“ do Čiech touto formou „sa reslovakizovalo“ až 350 000 Maďarov, čo samo osebe svedčí o absurdnosti celej tejto akcie.³⁹ Isté reštriktívne ciele sa premietli i do iných vládnych opatrení, ktoré v istom zmysle diskriminovali maďarské obyvateľstvo, akými boli odobratie československého štátneho občianstva, zákaz politického organizovania, zrušenie maďarských národnostných škôl a ďalšie, ktoré neriešili meritum veci a národnostnú politiku v ďalších rokoch len skomplikovali.⁴⁰

Riešenie otázky nemeckej menšiny na Slovensku nemalo taký ostrý priebeh ani takú razanciu, ako to bolo v českých krajinách, hoci dekréty prezidenta republiky o zbavení štátneho občianstva a konfiškácii majetku na Slovensku dopĺňali represívne nariadenia SNR. Nemecká minorita na Slovensku mala iné parametre, ako to bolo v prípade sudetských Nemcov, bola menšia, podstatne menej sfanatizovaná nacistickou propagandou a omnoho viac adjustovaná v slovenskom prostredí. Navyše, príliš exponovaní predstavitelia menšiny z Deutsche Partei či polovojských organizácií FS a HS evakovali s nemeckou armádou. Napriek tomu aj na Slovensku vznikli sústreďovacie a neskôr štyri odsunové tábory, z ktorých od konca apríla 1946 postupne do Nemecka a Rakúska deportovali viac ako 32 000 osôb.⁴¹

Migračné procesy v povojnových rokoch zasiahli aj občanov hlásiacich sa k rusínskej, ukrajinskej alebo ruskej národnosti, hoci im boli priznané všetky občianske práva a mali svoje zastúpenie v Národnom zhromaždení, v SNR, ale rovnako v okresných i miestnych národných výboroch na severovýchodnom Slovensku. Boli, niekedy i prednostne, prijímaní do štátnych služieb a vykonávali rôzne verejné funkcie. Celoštátne i slovenské národné orgány v podstate rešpektovali aj autoritu Ukrajinskej národnej rady Prjaševščiny (UNRP) vytvorenej vo forme národnopolitickej reprezentácie rusínskeho a ukrajinského obyvateľstva a akceptovali aj jeho právo mať inštitúcie, ktoré by spravovali národnostné školstvo a kultúrne zariadenia.

Nesúrodé politické zloženie UNRP a mnohé nevyjasnené názory v otázkach jazyka a národnej orientácie Rusínov však situáciu komplikovali a vytvárali isté napätie. Objavovali sa i nacionalistické tendencie a náznaky dezintegračných snáh, ktoré nezodpovedali realite a nešli podporu doma ani v zahraničí. Preto ani značná časť politického spektra nemala vážne

38 ŠUTAJ, Š.: Historický náčrt postavenia maďarskej menšiny na Slovensku (1918 – 1989). In: *Etnické menšiny na Slovensku*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1991, s. 11.

39 K tomu pozri ŠUTAJ, Š.: *Reslovakizácia. Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1991. 67 s.

40 ŠUTAJ, Š.: *Maďarská otázka na Slovensku v rokoch 1948 – 1970*. In: Šutaj, Š. (ed.): *Vývoj a postavenie maďarskej národnostnej menšiny na Slovensku po roku 1945*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1990, s. 16 a n.

41 OLEJNÍK, M.: *Historický vývoj a súčasné postavenie nemeckej menšiny na Slovensku*. In: Gajdoš, M. – Matula, P. (eds.): *Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1997, s. 206.

námietky proti možnosti opcie sovietskeho štátneho občianstva zo strany československých občanov ruskej a ukrajinskej národnosti žijúcich na Slovensku a ich následnému odchodu na Ukrajinu, a to podľa protokolu k zmluve medzi ČSR a ZSSR o odstúpení Podkarpatskej Rusi z 29. júna 1945.⁴² V zmysle tohto protokolu do ZSSR napokon odišlo 786 rodín, teda 3845 ľudí⁴³ a na územie Československa sa zo Zakarpatskej Ukrajiny legálne vrátilo 5377 osôb českej, resp. slovenskej národnosti.⁴⁴

V súvislosti s úsilím o návrat volyňských Čechov do republiky sa však právo opcie občianstva ZSSR rozšírilo v zmysle zmluvy z 10. júla 1946 na občanov ruskej, ukrajinskej a bieloruskej národnosti z celého územia Československa.⁴⁵ Mal sa tak kompenzovať úbytok obyvateľstva regiónu vzhľadom na návrat 30 000 Čechov z Volyne do vlasti. Obe opcie sa síce realizovali na rôznych právnych podkladoch, za trochu iných podmienok a v rozličných časových lehotách, napokon však dosť často splývali, zvlášť na severovýchodnom Slovensku, akoby do jedného celku a bežní občania v nich ani nevideli nejaký veľký rozdiel. Na základe uvedenej dohody sa napokon zo ZSSR presťahovalo 33 077 osôb, kým do Sovietskeho zväzu odišlo celkom 8556 ľudí.⁴⁶

Prechod politickej moci do rúk KSČ vo februári 1948, program výstavby socializmu a proklamovanie marxisticko-leninského riešenia národnostnej otázky vzbudzovali, hlavne v prvom období, veľké nádeje. Priorita tzv. budovateľských úloh, presvedčenie o samočinnom vyriešení národnostnej problematiky za socializmu, uspokojenie sa s istým hospodárskym a sociálnym rozvojom okrajových oblastí obývaných národnosťami, kampaň proti tzv. buržoáznemu nacionalizmu a ďalšie objektívne i subjektívne činitele mali za následok, že polovičaté a provízorne usporiadanie národnostných pomerov z predchádzajúceho obdobia sa v istom zmysle konzervovalo a pretrvávalo aj v ďalších rokoch. Vystupňovala sa ale snaha o homogenizáciu spoločnosti, ktorá demokratickému riešeniu národnostnej otázky poskytovala len malý priestor.

42 Протокол до Договору між Чехословацькою республікою і Союзом радянських соціалістичних республік про Закарпатську Україну. In: КРУШКО, С.: Оптанті. Збірник статей, спогадів, документів та фотографій. Prešov : Koordinačný výbor reoptantov v Prešove, 1997, s. 224.

43 AMV ČR, fond Teritoriální odbory – obyčejná spisovna, SSSR, 1945 – 1959, šk. 40. Protokol hlavního plnomocníka vlády SSSR a hlavního zástupce vlády republiky Československé o výsledcích prací, spojených s přesídlením občanů ukrajinské a ruské národnosti z Československa do SSSR, kteří optovali občanství SSSR podle čl. 2. protokolu ke Smlouvě mezi vládou Svazu Sovětských Socialistických Republik a vládou republiky Československé o Zakarpatské Ukrajině, s. 1.

44 Archív Kanceláre prezidenta republiky v Prahe, inventárne číslo (inv. č.) 1956, signatúra 132754/52. Konečná zpráva o provedení hromadné reemigrace Čechů a Slováků z ciziny, s. 8.

45 Dohoda medzi vládou Československej republiky a vládou Zväzu sovietskych socialistických republik o práve opcie a vzájomnom presídlení občanov českej a slovenskej národnosti žijúcich v ZSSR na území bývalej Volyňskej gubernie a československých občanov ukrajinskej, ruskej a bieloruskej národnosti žijúcich na území Československa. In: ŠMIGEL, M. – KRUŠKO, Š.: Opcia. Proces opcie a presídlenia občanov Československa do ZSSR na základe československo-sovietskej dohody z 10. júla 1946. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2005, s. 203-207.

46 Závěrečný protokol o ukončení práce československo-sovětské komise pro opci a přesídlení 14. 9. 1949. In: ŠMIGEL, M. – KRUŠKO, Š.: Opcia ..., s. 239.

Celkovú národnostnú situáciu v tomto období najvýstižnejšie vyjadrujú výsledky sčítania ľudu k 1. marcu 1950, ktoré prezentuje tabuľka.⁴⁷ Ich porovnanie s výsledkami cenzu z roku 1930 nám umožňuje posúdiť dopad vojnových udalostí a povojnovej politiky na národnostnú štruktúru obyvateľstva. Možno jednoznačne konštatovať, že také zásadné zmeny etnického zloženia spoločnosti v takom krátkom časovom rozpätí slovenská historiografia predtým ani potom nezaznamenala, pretože sú výsledkom nebývalej koncentrácie rôznych migračných procesov.

Národnosť	1. XII. 1930	1. III. 1950	Prírastok – Úbytok
slovenská	67,3	86,6	+ 32,5
česká	3,7	1,2	- 66,8
maďarská	17,6	10,3	- 39,5
nemecká	4,7	0,1	- 96,9
poľská	0,2	0,1	- 84,3
ruská a ukrajinská*	2,9	1,4	- 49,7
židovská	1,9	0,0	- 92,5
iná	1,2	0,2	- 89,3
neudaná	0,1	0,1	+ 77,3
Spolu	100,0	100,0	+ 3,5

V rokoch 1930 – 1950 počet obyvateľov Slovenska stúpol iba o 3,5%, čo je vzhľadom na vojnové roky pochopiteľné. Početnosť Slovákov však vzrástla o 32,5%, čo je z veľkej časti dielom účelovej asimilácie, hlavne reslovakizácie Maďarov a sčasti tiež slovakizácie Rusínov. Na druhej strane, počet príslušníkov národnostných menšín sa v rovnakom období znížil o 58,6%. Spôsobila to hlavne skutočnosť, že v kritickom období vojnového obdobia a povojnových rokov na Slovensku fakticky prestali jestvovať dve etnické menšiny, ktoré síce nie veľkosťou, ale hospodárskym a politickým vplyvom a kultúrnou svojráznosťou zohrávali významnú úlohu: Nemci a Židia.

Evakuácia a odsun nemeckého obyvateľstva spôsobili, že na Slovensku zostal iba zlomok tejto minority, ktorý bol aspoň do istej miery spojený s komunistickým hnutím alebo s odbojom. O osude židovskej komunity počas slovenského štátu sme sa už zmienili, ale ďalší vývoj ukázal, že ani po vojne sa antisemitské prejavy nestali minulosťou a mnohí príslušníci židovskej komunity emigrovali a usídlili sa v novovytvorenom štáte Izrael. V dôsledku toho sa k židovskej národnosti v roku 1950 prihlásilo iba 307 ľudí a k židovskému náboženstvu roku 1949

47 Vypočítané podľa Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Praha : Státní úřad statistický, 1934, tab. 4-I a Sčítání lidu a soupis domů v republice Československé ke dni 1. 3. 1950. Díl I. Praha : Státní úřad statistický, 1958, tab. 13-IA.

* V roku 1930 bola v kolónke sčítacieho hárku spolu národnosť ruská, maloruská a karpatoruská, v roku 1950 len ukrajinská a ruská, ku ktorej sa však hlásili aj Rusíni.

len 7476 osôb.⁴⁸ Podiel poklesu poľského obyvateľstva v slovensko-poľskom pohraničí zrejme súvisel s ukončením územných sporov a stabilizáciou štátnej hranice.

Výsledky sčítania ľudu najviac zaskočili predstaviteľov UNRP, ktorí ešte po vojne kalkulovali s počtom asi 150 000 Rusínov a Ukrajincov. Pokles ich početnosti na Slovensku až o 50 % oproti roku 1930 viedol dokonca k revízií údajov o národnosti v sčítacích hárkoch celkom v 295 obciach siedmich okresov severovýchodného Slovenska. Potvrdila len, že počet Rusínov a Ukrajincov v týchto obciach klesol o 45,1 % a počet Slovákov stúpol o 65,6 %.⁴⁹ Výrazné zníženie počtu obyvateľov ukrajinskej národnosti malo síce pravdepodobne viacero príčin, avšak rozhodujúcu úlohu zohrali predsa len migračné pohyby.

V rokoch 1945 – 1950 sa totiž do českého pohraničia vystaňovalo asi 20 000 Rusínov a Ukrajincov, ktorých už sčítanie zastihlo v Čechách. Ako sme už uviedli, v prospech ZSSR optovalo asi 12 000 príslušníkov menšiny, aj keď v údajoch o počte skutočne vystaňovaných sú isté diferencie. Od roku 1948 mnohí Rusíni a Ukrajinci z regiónu východného Slovenska odchádzali v rámci organizovaného nábora pracovných síl do priemyselných aglomerácií, čo len urýchlilo ich asimiláciu. Tento trend posilnili rôzne fámy o vystaňovaní Ukrajincov do ZSSR, ale aj snahy rodičov vyhnúť sa zriadeniu ukrajinskej školy.⁵⁰

Výrazne, asi o dve tretiny, sa znížil podiel českého obyvateľstva na Slovensku oproti predvojnovnej úrovni. Po vypovedaní Čechov za slovenského štátu totiž po roku 1945 tu nachádzali uplatnenie viac-menej len špičkoví ekonomickí špecialisti, teda už nie úradníci ani príslušníci ozbrojených zložiek, ako to bolo v období predmnichovskej republiky. Pokiaľ ide o radikálny pokles podielu maďarskej menšiny, takmer o 40 %, bol dôsledkom prijatých opatrení, hlavne výmeny obyvateľstva a reslovakizácie, ktorý mal len krátkodobý účinok a pri sčítaní ľudu v roku 1961 početnosť Maďarov nadobudla reálne hodnoty.

Spoločenský vývoj v nasledujúcich desaťročiach síce nedával rozvoju národnosti na Slovensku pozitívne impulzy, na druhej strane však v porovnaní s predchádzajúcim obdobím priniesol predsa len menej neorganických zmien v národnostnej štruktúre obyvateľstva. Inak povedané, posuny a premeny v etnickom zložení obyvateľstva síce pozvoľne prebiehali aj naďalej, primárne však neboli odrazom mechanického premiestňovania obyvateľstva alebo jeho väčších častí. Štát kládol dôraz na ekonomické priority a na politickú kontrolu celej spoločnosti, pričom národný život sa snažil vtisnúť do sféry školstva a kultúry. Sporadické prejavy migračných procesov, akými boli povojnová repatriácia, návrat asi 5000 reoptantov z Ukrajiny či emigrovanie jednotlivcov na Západ národnostnú štruktúru obyvateľstva Slovenska nemohli výraznejšie ovplyvniť. Pravda, november roku 1989, ale aj akcelerujúca globalizácia otvorili aj v tomto smere nové možnosti, ktoré analyzujeme dodnes.

48 Slovenský národný archív v Bratislave (SNA), f. Povereníctvo vnútra, administratívne odbory, inv. č. 908, šk. 1122.

49 SNA, f. Povereníctvo vnútra, Sekretariát povereníka, inv. č. 110, šk. 163.

50 Podrobnejšie pozri GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948 – 1953. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. 153 s.

Vplyv politických zmien na etnickú identitu slovenského a maďarského obyvateľstva Slovenska v prvej polovici 20. storočia (roky 1918 – 1948)

Milan Olejník

IMPACT OF POLITICAL CHANGES UPON ETHNIC IDENTITY OF SLOVAK AND HUNGARIAN POPULATION OF SLOVAKIA IN FIRST HALF OF 20TH CENTURY (YEARS 1918 – 1948)

Since inception of Czechoslovak Republic, due to her complex ethnic structure, a major portion of her political and social development was conditioned by interethnic relations. In the Slovak part of the Republic the main issue in that regard was relation between Slovaks and Czechs on one side and between Slovaks and members of Hungarian community. To analyse these relations, as they formed during Slovak State and after the end of the World War II, is the theme of the presented paper.

POLITIKAI VÁLTOZÁSOK HATÁSA SZLOVÁKIA SZLOVÁK ÉS MAGYAR LAKOSSÁGÁRA A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN (1918 – 1948-AS ÉVEK)

A Csehszlovák Köztársaság politikai és szociális fejlődésének nagy hányadát tekintettel a lakosság etnikai összetételére az interetnikus kapcsolatok határozták meg. Ennek értelmében a szlovák államrészen a legfontosabb tényező a szlovákok és a csehek, továbbá a szlovákok és a kisebbségi magyar közösség kapcsolata volt. A tanulmány tárgya e kapcsolatok formálódásának elemzése a háborus Szlovák Köztársaságban és a második világháború követő időszakban.

Úvod

Intenzita faktorov pôsobiacich na utváranie etnickej identity je podmienená povahou a hĺbkou zmien, ktorými daná komunita prechádza, obzvlášť ak sa týkajú samotnej existencie spoločenstva. Slovensko, tak z aspektu etnickej komplexnosti, ako aj z hľadiska dramatických obrátov (vrátane etnických) v jeho novodobej histórii, je krajinou v mnohých ohľadoch jedinečnou.

Slovensko, ako súčasť Uhorska, sa od stredoveku vyznačovalo pestrou etnickou skladbou. Popri pôvodnom slovanskom obyvateľstve na územie Slovenska postupne migrovali Maďari, Nemci, Židia a ďalšie etniká, ktoré na Slovensko prichádzali z hospodárskych, politických i náboženských dôvodov. Rezultujúca komplexná etnická štruktúra Slovenska v kombinácii s celým radom politických i sociálnych zmien v 20. storočí mala za následok hlboké zmeny a fluiditu identít jednotlivých skupín obyvateľstva.

Vzhľadom na zložitost' problematiky, dlhý časový úsek, ktorého voľba je podmienená snahou postihnúť uvedené transformácie v ich kontinuite, bude pozornosť venovaná dvom najpočetnejším komunitám – slovenskej majorite a príslušníkom maďarskej menšiny.

Vznik Československej republiky (ČSR) znamenal pre obyvateľstvo Slovenska, bez ohľadu na etnickú, konfesiónalnu a sociálnu príslušnosť, dramatický zvrät. Slováci, ktorí tvorili na Slovensku majoritu, sa ocitli v postavení tzv. štátotvorného národa, teda v situácii umožňujúcej predtým nepoznaný rozkvet v kultúrnej, hospodárskej a spoločenskej oblasti. Po desaťročiach asimilačných tlakov, zacielených na integráciu obyvateľov Uhorska – vrátane Slovákov – do jednotného maďarského národa, boli očakávania značnej časti Slovákov vysoké.¹ Konkrétna politická prax však bezprostredne po vzniku ČSR ukázala, že naplnenie týchto očakávaní nebude priamočiary a idylický proces. Už Deklarácia slovenského národa, v ktorej politickí a kultúrni predstavitelia Slovákov zhromaždení 30. októbra 1918 v Martine deklarovali svoje rozhodnutie utvoriť spoločný štát s Čechmi, sa stala príkladom, aké zložité bude postavenie slovenského národa v republike².

Otázka národnej identity Slovákov a vzťah k českému národu

Bezprostredne po vzniku ČSR bol koncept „československého národa“ akceptovaný bez výhrad zo strany väčšiny predstaviteľov slovenskej politickej a kultúrnej scény. V pozdrave adresovanom „Bratom Slovákom“ o priebehu mierových rokovaní, podpísanom ministerským predsedom Karlom Kamárom, podpredsedom snemovne Metodom Bellom a ministrom Vavrom Šrobárom autori informujú, že „na území Čiech, Moravy, Sliezska a Slovenska, obývanom česko-slovenským kmeňom, od Prešporka až po Užhorod utvorený bude štát silný a schopný plného samostatného rozvoja“.³ O zjednotení českej i slovenskej vetvy ako cieľa politických a kultúrnych predstaviteľov oboch národov písal i *Slovenský denník*, vplyvné periodikum reprezentujúce agrárne kruhy. V hodnotení redakcie sa uvádza: „Zjednotiť českú a slovenskú vetvu československého národa v slobodnom, samostatnom československom štáte, vybudovanom na troskách Rakúsko-Uhorska, to bolo pozitívnym programom všetkých povedomých českých i slovenských národovcov, ktorí pochopili ducha doby a poznali životné potreby svojho ľudu a svojich zemí.“⁴

Tézu, že slovenský národ je „vetvou“ jednotného „československého národa“, však nebolo jednoduché obhájiť. Už v priebehu roku 1919 predstavitelia Slovenskej národnej strany pri formulovaní programu priznali, že „politické rozčesnutie a vzdelanostné oddialovanie českej i slovenskej vetvy zanechalo hlboké stopy. Základy našej jednoty síce poznáme a uznávame, avšak nebude bez ťažkosti spojiť v jeden politický celok to, čo rozdielneho vyrástlo na týchto

1 Slovenský denník v článku *Prvý rok slobody* charakterizoval vznik ČSR ako „prietrž historickému vývoju, ktorý sa snažil poľaciiť nás všetkých na národy rabské a hlavne nás Slovákov vyhladiť z povrchu zeme“. Slovenský denník, 28. 10. 1919.

2 V Deklarácii slovenského národa, uverejnenej v Národných novinách 31. 10. 1918, je okrem iného uvedené, že „V mene slovenského národa na Slovensku“ je oprávnená hovoriť jedine Slovenská národná rada, ale následne sa uvádza, že „Národná Rada československého národa v Uhorsku obydleného osvedčuje: 1. Slovenský národ je čiastka i rečove i kultúrno-historicky jednotného česko-slovenského národa. Na všetkých kultúrnych bojoch, ktoré viedol český národ a ktoré ho urobili známym na celom svete, mala účasť i slovenská vetev...“ Teda nutne sa vynára otázka, či môže byť národ „čiastkou“ iného národa.

3 Národné noviny, 30. 11. 1918.

4 Cesty, ktorými sme šli. In: Slovenský denník, 9. 1. 1919.

*jednotných základoch práve tisícročným rozčesnutím... Skutočné budovanie česko-slovenskosti z oboch prvkov bude prácou budúcnosti.*⁵ Rozdiely, ako dôsledok odlišného historického vývoja Čechov a Slovákov, pripúšťal i presvedčený zástanca čechoslovakizmu, sociológ Anton Štefánek, podľa ktorého „*Slováci začali sa národne prebúdať a jednotiť len nedávno. Česi sú národne uvedomelí a uplatňujú sa v každom odbore ľudského snaženia silnou vôľou k moci a samostatnému národnému životu. Rozdielnosť Slovákov a Čechov musíme si pri každej príležitosti uvedomovať, čo by priam nemala takú vážnosť, aká sa jej pripisuje, pretože sa nám bude lepšie dariť budovanie štátu a tvorenie spoločného národného ideálu*“.⁶ A. Štefánek zároveň priznáva problémy pri utváraní vskutku životaschopného prepojenia slovenskej a českej identity: „*Som si vedomý ohromnej ťažkosti stvoriť čo priam len v teórii nový obsah československého nacionalizmu, ktorý by mal byť viac než púhym politickým nacionalizmom akejsi kmeňovej konfederácie dvoch príbuzných národov. Je prirodzené, že národ v civilizácii nevypelý, málo početný a politicky nedozretý drží sa inštinktívne úzko ohraničenej kmeňovitosti a reaguje ľahko na každý nacionalizmus, ktorý hovie pudom okrajovým a osobným.*“⁷

V rámci politického vývoja sa na Slovensku vykryštalizovali dva hlavné prúdy, ktoré okrem konkrétnych politických otázok reagovali i na kultúrne a ideové aspekty problematiky slovenskej identity – sú Slováci svojbytným národom, alebo sú časťou, zložkou československého národa? Tento rozpor ako červená niť prenikal zápasmi na slovenskej, i celoštátnej politickej scéne. Čechoslovakisti, t. j. stúpenci jednotného československého národa, argumentovali celou škálou dôvodov nielen pre akceptáciu, ale aj aktívnu podporu tejto koncepcie. V uvedenom kontexte je nutné uviesť, že koncept čechoslovakizmu mal podporu tzv. štátotvorných politických strán⁸, ktoré tvorili štruktúry vládnej moci počas trvania Československej republiky. Radikálnym stúpencom čechoslovakizmu v celoštátnych reláciách bol minister zahraničných vecí a od roku 1935 prezident ČSR Eduard Beneš, ktorý popieral existenciu slovenského národa do dôsledkov, považujúc Slovákov za organickú súčasť „československého národa“ a slovenčinu za jedno z nárečí českého jazyka. E. Beneš explicitne vyjadril svoje stanovisko k otázke československej jednoty v sérii prednášok počas turné po slovenských mestách v dňoch 6. – 10. decembra 1933. Slovákov definoval ako „*mladšiu vetvu národného kmeňa*“, ktorá je „*bezprostrednou ľudovou silou biologickou a kultúrnou veľmi bohatá*“ a následne ktorá „*bude na budúci národný celok pôsobiť nepomerne viac, než sa Slovákom zdá*“.⁹

Na slovenskej strane bol stanovisku E. Beneša najbližšie predseda Sociálnodemokratickej strany na Slovensku Ivan Dérer. I. Dérer videl kritiku existujúcich pomerov a neochotu aktívne participovať na budovaní jednotného štátu predovšetkým ako dôsledok zlyhania časti slovenskej inteligencie: „*Predvojnová slovenská inteligencia v jej veľkej čiasťke stále ešte nechápe,*

5 Program Slovenskej národnej strany. In: Národné noviny, 11. 9. 1919.

6 ŠTEFÁNEK, A.: Slovenská a československá otázka. In: Chmel, R. (ed.): Slovenská otázka v dvadsiatom storočí. Bratislava : Kalligram, 1997, s. 41-48.

7 ŠTEFÁNEK, A.: Slovenská a československá..., s. 41-48.

8 Predovšetkým Republikánskej strany zemedelského a maloroľníckeho ľudu (Agrárnej strany), Sociálnodemokratickej strany, Národnosocialistickej strany, Národnodemokratickej strany a tzv. Hradu – neformálnej, avšak politicky veľmi vplyvnej skupiny zoskupenej okolo prezidenta T. G. Masaryka.

9 BENEŠ, E.: Reč k Slovákom. In: Beňko, Ján (ed.): Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II. Bratislava : Národné literárne centrum-Dom slovenskej literatúry, 1998, s. 159-163.

že slovenský problém je problémom zameškanej národnej a kultúrnej, sociálnej a organizačnej práce, zameškanej nie tak z vlastnej viny, ale následkom pomerov. Túto prácu nenahradí žiaden Mesiaš, žiaden cár, žiadna vrchnosť, žiadna republika, ale vykonať ju musíme sami. Nie nadávať na republiku, na vládu, na Čechov, ale skúmať a kritizovať samých seba a podľa toho jednať.“¹⁰

Popri rozdieloch spôsobených odlišným historickým vývojom mala otázka o existencii jedného československého národa, alebo dvoch svojbytných národných spoločenstiev i hlboký politický význam. Na jednej strane rezonovali odiózne reminiscencie „jednotného maďarského národa“, na strane druhej praktické politické dôsledky štátoprávneho postavenia Slovákov v republike. V prípade uznania Slovákov ako samobytného národa sa logicky vynárala požiadavka oprávnenosti určitej formy autonómie tak, ako to bolo formulované v Pittsburskej dohode.¹¹ Požiadavka autonómie, ktorú na Slovensku postulovali predstavitelia Slovenskej ľudovej strany (SLS), bola politikmi štátotvorných strán odmietaná ako cesta k zániku slovenského národa. I vedenie Slovenskej národnej strany (SNS) sa v prvých rokoch existencie ČSR stavalo proti požiadavkám autonómie pre Slovensko. Odmietať stanovisko SNS k otázke autonómie tlmočil tlačový orgán strany Národné noviny: „Bez toho žeby sme na široko uvažovali, ako, kde a prečo vznikla, musíme na krátko konštatovať, že pochop autonómie pustil už hlboké korene na Slovensku a musí preto s ním rátať každá politická mienka... Jednako musíme hneď zdôrazniť, že autonómia by mohla byť pre Slovensko i veľmi nebezpečnou, až osudnou vecou... Kým si nevychováme potrebný počet inteligencie a kým národný cit neprenikne široké vrstvy nášho ľudu – do tých čias úplná autonómia bola by pre nás len záhubou.“¹² Ako neodkladnú úlohu slovenskej spoločnosti videla teda SNS poslovenčenie Slovenska, pretože len Slovensko poslovenčené „duchom i rečou“ bude „pevným stĺpom jednoty česko-slovenskej“.¹³

V tomto ohľade, ako postrehli Národné noviny, téza o jednotnom československom národe strácala na dôveryhodnosti: „V česko-slovenskom probléme, pomaly stáva sa akútnou otázkou: či sú Česi a Slováci jeden národ, či dva národy? Mienky a presvedčenia začínajú sa grupovať podľa týchto dvoch pólův, kým medzi nimi akýsi mostík sa snaží utvoriť teória o 'dvojjednom' národe, ktorá však svojou nejasnosťou a neurčitnosťou nijako neuspokojuje... Nám Slovákom by iste ani nebolo prišlo na um lámať si hlavu o tomto probléme jednoty či nejednoty, keby sme v praxi, v živote neboli skúsili a spozorovali nebezpečné následky, ktoré z tejto zásady o 'jednoty' plynú a neodvratne plynúť budú po všetky časy... A preto nás trojročné praktické spolužitie s bratmi Čechmi primälo i otvorene hlásať a prízvukovať, čo sme i predtým vždy vedeli, ale z bratskej šetrnosti prízvukovať a hlásať sa onačili, že totiž nie sme s Čechmi jeden a ten istý národ.“¹⁴ V podstatne ostrejších tónoch odmietol teóriu čechoslovakizmu dopisovateľ Národných novín Igor Štefánik: „S tým nech všetci raz navždy rátajú, že slovenský národ bol, je

10 Slovenská inteligencia a naša strana. In: Robotnícke noviny, 20. 8. 1925.

11 Pittsburskú dohodu, ktorá nesie pomenovanie podľa miesta svojho vzniku, podpísali predstavitelia Slovenskej ligy v Amerike a zástupcovia českej a slovenskej emigrácie v roku 1918. Jedným zo signatárov dohody bol aj Tomáš Garrigue Masaryk. Jednalo sa predovšetkým o klauzuly o vytvorení slovenského snemu, nezávislého súdnictva a slovenského školstva.

12 Autonómia. In: Národné noviny, 28. 9. 1919.

13 Slovenčič! Slovensko! In: Národné noviny, 19. 12. 1919.

14 Jeden či dva národy? In: Národné noviny, 3. 9. 1922.

*a bude slovenským národom a nijakou vyhútanou fikciou 'čechoslovakizmu' nikto ho neodnárodní... Český byrokratický centralizmus, podporovaný slovenským 'čechoslovakizmom' robil a robí próby s každou z tých všakovakých foriem gnivenia slovenského národa. Bezúspešne. Iba s tým výsledkom, že sa pomery na Slovensku čo deň zhoršujú, nenávisť proti Čechom vzráha a slovenská otázka pánom byrokratom i 'Čechoslovákom' na prsty prihára.*¹⁵

Jednoznačne odmietavý postoj ku konceptu jednotného československého národa zaujímala Slovenská ľudová strana. Stranu založil a až do svojej smrti v lete 1938 viedol charismatický Andrej Hlinka, ktorý podstatnou mierou poznamenal politické dianie na Slovensku v rokoch medzivojnovvej ČSR. A. Hlinka vošiel pred rokom 1918 do povedomia slovenskej verejnosti, ale aj za hranicami vtedajšieho Uhorska ako rozhodný obranca slovenských národných záujmov a odporca maďarizácie. Ak to bolo nevyhnutné, dokázal sa postaviť aj násilniu bezpečnostných orgánov uhorského štátu, ako to ukázali udalosti v Čerbovej. A. Hlinka bol jedným z najaktívnejších zástancov odtrhnutia Slovenska od Uhorska a vytvorenia Československa. Po utvorení ČSR Hlinkove predstavy o postavení Slovenska v spoločnom štáte však čoraz viac kolidovali s formujúcou sa politickou situáciou. Priam diktátorské právomoci, ktorými poverilo Revolučné národné zhromaždenie (RNZ) Vavra Šrobára ako ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, boli v mnohých smeroch oprávnenou reakciou na nestabilné pomery na Slovensku v roku 1919. Avšak Šrobárovi, nezriedka necitlivo realizované opatrenia vyvolávali napätie v slovenskej spoločnosti. Primárnym kritikom politiky V. Šrobára sa stali predstavitelia Slovenskej ľudovej strany a predovšetkým predseda A. Hlinka. Ten s nevôľou sledoval centralistické opatrenia Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska. Keďže na domácej pôde nevidel priestor pre zjednanie nápravy, na popud poslanca RNZ Františka Jehličku podnikol cestu do Paríža s cieľom získať pre Slovensko určitú mieru nezávislosti v rámci rokovaní o po-vojnovom usporiadaní Európy. A. Hlinka v Paríži neuspel a po návrate do vlasti bol zatknutý. Provládna tlač klasifikovala jeho počínanie ako „vierolomnosť a zradu“.¹⁶ Snahy o politickú likvidáciu A. Hlinku však neuspeli, trestné pokračovanie voči nemu bolo zastavené a vo voľbách r. 1920 získal poslanecký mandát. SĽS však v prvej polovici 20. rokov pevne zakotvila v opozičnom tábore a ústredným bodom jej politického programu sa stalo dosiahnutie autonómie. Tohto cieľa sa poslanci za SĽS nevzdali ani po rozhodnutí prijať československú ústavu vo februári 1920. Poslanci SĽS predložili tri návrhy na zriadenie autonómie na Slovensku.¹⁷

Centralistická politika, ktorej dôsledky sa na Slovensku prejavovali vo všetkých oblastiach verejného života, bola nepochybne jedným z významných impulzov slovenského nacionalizmu. Na sklonku 20. rokov sumarizoval situáciu na Slovensku významný anglický historik a publicista R. W. Seton-Watson. V úvode kolektívnej práce, do ktorej prispeli poprední dejatelia slovenskej politickej i kultúrnej scény, autor videl hlavné príčiny nespokojnosti v „*prepiatosti centralistického režimu, úplnom rozladení sociálneho a hospodárskeho života na Slovensku, ostróm zápase o úradnícke miesta a vytrvalej podkopnej práci zo zahraničia*“.¹⁸ Autor práce priznáva, že k nepochopeniu medzi Čechmi a Slovákmi značnou mierou prispeli i nábožen-

15 Bludy a hriech 'čechoslovakizmu'. In: Národné noviny, 4. 1. 1922.

16 Hlinkova zrada. In: Slovenský denník, 14. 9. 1919.

17 RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945. Bratislava : Academic Electronic Press, 1997, s. 104-107.

18 SETON-WATSON, R. W. (ed.): Slovensko kedysi a teraz. Praha : ORBIS A. S., 1931, s. 42.

ské rozdiely, aj keď je proti absolutizácii ich významu: „Je základným omylom predstavovať vec tak (čo neraz robí nepriateľská propaganda), že Slovensko je baštou nábožnosti a historickej zeme sú korisťou výbojného bezbožníctva a proti-cirkevnictva... Je však úplne pravda, že Slováci i katolícka väčšina i evanjelická menšina, boli vždy veľmi nábožensky založení a i v tom môže byť mnoho pravdy, že ich utláčané národné cítenie uplatňovalo sa v oddanosti k svojej cirkvi... Na druhej strane, veľká časť Čechov chopila sa znovu husitských ideí svojich predkov a, vidiac v Habsburgovcoch i v Ríme rovnako nepriateľov národnej veci, upadli do náboženskej ľahostajnosti, alebo dali sa na výbojný protiklerikalizmus.“¹⁹

V 30. rokoch sa v politickom, kultúrnom a ideovom živote slovenskej spoločnosti začal presadzovať nový element – mladá slovenská inteligencia, ktorá získala vzdelanie na Slovensku a v Čechách. Postoje tejto vplyvnej časti slovenského obyvateľstva odrážali rozloženie politických prúdov na Slovensku, predovšetkým autonomistických strán a agrárnej strany. Pre úplnosť je nutné uviesť aj nepočetnú, avšak aktívnu skupinu ľavicových radikálov organizovaných v komunistickom hnutí. O agilnosti mladej slovenskej inteligencie svedčí, že všetky tri skupiny vydávali vlastné periodiká, v ktorých prezentovali svoje názory na politickú, hospodársku a spoločenskú situáciu na Slovensku i za jeho hranicami.²⁰

V druhej polovici 30. rokov začali na vývoj situácie v Československu v rastúcej miere vplývať externé faktory. Uchopenie moci nacistami a prestavba Nemecka na totalitný štát vniesla silný prvok nestability do politickej situácie v Európe. Pod vedením „vodcu“ Adolfa Hitlera sa Nemecko stalo priamou hrozbou okolitým štátom. Opakované porušovanie Versailleskej mierovej zmluvy v kombinácii s nacionalistickou rétorikou predstaviteľov Tretej ríše mali nevyhnutne dopad aj na pomery v ČSR. Po obsadení Rakúska nemeckou armádou v marci 1938 sa republika ocitla v bezprostrednom nebezpečenstve. Ultimatívne kladená požiadavka A. Hitlera „vyriešiť“ postavenie nemeckej menšiny podnietila aj revizionistické požiadavky Maďarska a Poľska, ktoré ohrozovali nielen teritoriálnu integritu ČSR, ale priamo existenciu štátu.

Politické turbulencie za hranicami ČSR mali negatívny dopad i na vnútroštátnu politickú scénu. Rastúce požiadavky predstaviteľov Sudetonemeckej strany, ktorí čoraz otvorejšie žiadali územnú autonómiu, viedli i Hlinkovu slovenskú ľudovú stranu k stupňovaniu rétoriky za dosiahnutie autonómie. Už na sklonku roku 1937 poslanecký klub HSĽS vydal vyhlásenie, v ktorom akcentoval odhodlanie strany bojovať za dosiahnutie autonómie Slovenska: „...*Hlinkova slovenská ľudová strana, majúc na zreteli vážnosť terajšej medzinárodnej politickej situácie a blaho slovenského národa, apeluje na zodpovedných ústavných a politických činiteľov štátu, aby urobili všetko, čo je potrebné v záujme vnútornej konsolidácie republiky a upevnenia jej pozície na poli medzinárodnom... Vyhlasujeme, že sa Slováci nikdy nezrieknu svojej národnej osobitosti a svojho práva na politickú autonómiu Slovenska.*“²¹ Predzvesťou budúceho útoku na demokratický systém politických strán bolo stotožňovanie HSĽS so záujmami celého slovenského národa, a teda zbytočnosti, či dokonca škodlivosti politických strán. Nevraživý postoj HSĽS smeroval najmä proti ľavicovým stranám. Napríklad na svojom zasadnutí 29. marca 1939

19 SETON-WATSON, R. W. (ed.): Slovensko kedysi..., s. 34-35.

20 Platformou agrárnej inteligencie bol dvojtýždenník Zem, ľavicoví autori prispievali do periodika DAV a autonomisti do dvojtýždenníka Nástup.

21 Nikdy! (Zvýraznená časť textu v origináli). In: Slovák, 16. 12. 1937.

klub poslancov HSLS definoval stranu ako „*politickú reprezentantku slovenského národa*“.²² K vybičovaniu autonomistických nálad prispela i návšteva delegácie americkej Slovenskej ligy. Delegáti priniesli kaligrafický zápis Pittsburskej dohody, ktorý čelný predstaviteľ amerických Slovákov Peter Hletko vystavil počas zhromaždenia v Bratislave.

Rozhodujúcim zlomom, ktorý umožnil nástup HSLS k uchopeniu moci na Slovensku, bolo prijatie Mníchovskej dohody 30. septembra 1938. Vláda generála Jána Syrového, otrasená mníchovským diktátom a demisiou prezidenta E. Beneša, akceptovala návrh autonómie Slovenska tak, ako ho presadili predstavitelia HSLS v rokovaníach s koalíčnými politickými stranami 6. októbra v Žiline.²³ V politickom vývoji Slovenska došlo po 6. októbri 1938 k hlbokým zmenám. Podľa historika V. Bystrického „*prijatie zákona o autonómii Slovenskej krajiny znamená začiatok budovania slovenskej štátnosti v rámci republiky, a tým definitívne doformovanie slovenského národa ako politického národa aj z formálnej stránky*“.²⁴

Žilinská dohoda sa stala základom uchopenia moci HSLS a demontáže pluralitného politického systému na Slovensku. Vedeniu Hlinkovej strany sa podarilo kooptovať časť politických predstaviteľov koalíčných strán, predovšetkým politikov agrárnej strany, do HSLS. Po určitom odpore a hrozbe zákazu sa spojila s HSLS i Slovenská národná strana. Novú realitu reflektoval i nový názov. HSLS sa premenovala na Hlinkovu ľudovú stranu – stranu slovenskej národnej jednoty.

Slovenská autonómna vláda prezentovala 6. október ako historické víťazstvo Slovákov v boji za národnú emancipáciu. Predseda autonómnej vlády Jozef Tiso v prejave 23. októbra uviedol, že „*zmysel posledných udalostí je víťazstvo ideí národa slovenského. Toto musí byť jadro, z ktorého vyklíči celá naša budúcnosť a celý náš ďalší vývoj*“.²⁵

Budúcnosť Slovenska však v existujúcej geopolitickej situácii bola skôr neistá. 2. novembra 1938 na základe rozhodnutia Nemecka a Talianska, známeho ako Viedenská arbitráž, stratilo Slovensko značnú časť územia a obyvateľov.²⁶ Dva dni po viedenskom verdikte J. Tiso prehlásil, že „*na slovenskom národe bola spáchaná krivda, ale očistení od cudzích živlov zariadime si svoju krajinu po svojsky*“.²⁷ V nasledujúcich mesiacoch sa „svojskosť“ vo vývoji situácie na Slovensku uberala v znamení neustálych trení s centrálnou vládou v Prahe, rastom antisemitizmu a presadzovaním nemeckého vplyvu. Neuralgickým bodom česko-slovenských vzťahov bola požiadavka odchodu českých zamestnancov zo Slovenska. Kým pred rokom 1918 bol počet Čechov žijúcich na Slovensku zanedbateľný (7468 osôb), v roku 1930 ich stav presiahol 120 000 a až do roku 1938 neklesol.²⁸ Českí zamestnanci zastávali významné pozície v štátnej správe, v školstve, súdnictve, bezpečnostných zložkách, bankovníctve a v ďalších odvetviach. Tento stav sa stal konštantným zdrojom nespokojnosti nielen autonomistov, ale bol kritizovaný aj slovenskými koalíčnými politikmi. Obzvlášť protičesky zaujatí boli mnohí absolventi slovenských

22 Jednota, svornosť slovenského národa zaistí nám víťazstvo. In: Slováč, 30. 3. 1938.

23 Sociálni demokrati a komunisti neboli na rokovania prizvaní.

24 BYSTRICKÝ, V.: Od autonómie k vzniku slovenského štátu. Bratislava : Prodama, 2008, s. 109-110.

25 Min. predseda dr. Jozef Tiso: Ako vybudujeme nové Slovensko. In: Slováč, 23. 10. 1938.

26 Československá republika bola nútená odstúpiť Maďarsku 10 390 km² územia a viac ako 800-tisíc obyvateľov. Kol.: Dokumenty moderní doby. Praha : Svoboda, 1978, s. 343.

27 Dr. Jozef Tiso: Niet príčiny k malomyseľnosti. In: Slováč, 4. 11. 1938.

28 BYSTRICKÝ, V.: Od autonómie k vzniku..., s. 184-185.

škôl, ktorí nemohli nájsť uplatnenie v štátnych službách. Slovenská autonómna vláda postulovala nesporne atraktívnu požiadavku odchodu českých zamestnancov zo Slovenska. Minister školstva Matúš Černák dal 9. novembra 1938 pražskej vláde „k dispozícii“ desiatky pedagógov a zamestnancov českej národnosti. Denník Slovák, ktorý udalosť komentoval, si neodpustil ironickú poznámku: „*Keďže sa v Prahe prízvukovalo vždy, že posielajú na Slovensko najlepších ľudí, úfame, budú sa tešiť, že teraz títo najlepší budú môcť znovu tam zaujať miesta a venovať sa výchove českého ľudu.*“²⁹

Napriek treniciam medzi slovenskou a centrálnou vládou, vedenie HSĽS na čele s J. Tisom neuvažovalo o úplnom rozdelení štátu. Po neblahých skúsenostiach s územnými nárokmi Maďarska a Poľska bola Československá republika väčšou záštitou bezpečnosti ako samostatné Slovensko. Možnosť vyriešiť vzájomné nezrovnalosti a stabilizovať republiku však v čoraz väčšej miere narušalo zasahovanie Nemecka. A. Hitler dospel k záveru, že optimálnou formou likvidácie ČSR by bola zmena jej štátoprávneho usporiadania zvnútra. Najlepším riešením sa javilo rozbitie republiky vyhlásením samostatného slovenského štátu. Ako však A. Hitler s prekvapením zistil, čelní predstavitelia slovenskej autonómnej vlády sa stavali k nemeckému tlaku negatívne. Karol Sidor, po J. Tisovi najvýznamnejšia osobnosť v HSĽS, vykonať takýto protiprávny akt kategoricky odmietol. Náhradou za K. Sidora mal byť J. Tiso. A. Hitler pozval J. Tisu do Berlína, kde bol predseda slovenskej vlády 13. marca 1939 prijatý s poctami prislúchajúcimi hlave nezávislého štátu. Obdobne ako K. Sidor i J. Tiso odmietol vyhlásiť nezávislosť Slovenska. Čeliac Hitlerovmu nátlaku a varovaniu ministra zahraničia Joachima von Ribbentropa o rozdelení Slovenska medzi Maďarsko a Poľsko, súhlasil len s tým, že bude o situácii informovať slovenský snem. J. Tiso po návrate do Bratislavy 14. marca 1938 referoval na zasadnutí slovenského snemu o Hitlerovom ultimáte. Bezprostredne po Tisovej správe členovia snemu aklamačne vyhlásili samostatnú slovenský štát.

Slováci sa tak ocitli vo vlastnom štáte, ktorý média prezentovali ako vyvrcholenie štátoprávnych snáh slovenského národa. Podľa Vojtecha Tuku, čelného predstaviteľa germanofilského krídla v HSĽS, „*v nekonečnej reťazi generácií slovenského národa dnešnému pokoleniu bolo určené dostať sa mohutnou vlnou dejín na výšinu zasa štátnu. Táto generácia má poznať, uvedomiť si historické poslanie slovenské a položiť základy ďalšieho vývinu, aby slovenský národ cez neprehľadné ďalšie pokolenia vo svojom neodvislom a samostatnom štáte seba slobodne spravoval, svojráznosť si udržal a na slávu božiu a na česť človečenstva prekvítal.*“³⁰

Šesť rokov existencie slovenského štátu patrilo tak z hľadiska formovania národnej identity, ako aj z aspektu celkového hodnotenia, k najkontroverznejším obdobiam v dejinách slovenského národa. Od superlatívov uvádzaných jej apologetmi až po absolútne zatracovanie nepriateľmi, bola a bude vojnová Slovenská republika predmetom protikladných hodnotení. Politológ Miroslav Kusý postrehol dilemu vzniku a následne charakteru slovenského štátu: „*Čo ...'dal' Slovákom Mníchov? Jeho dôsledkom je vznik prvého samostatného slovenského štátu (od Pribinových čias), avšak Slováci ho dostávajú ako dar od najhoršej, najreakčnejšej európskej diktatúry a dostávajú ho na troskách rozbitej ČSR. Jeho otcom teda nie je ani tak Hlinka či Tiso, ako skôr*

29 Uvoľnia sa vedúce miesta pre Slovákov! In: Slovák, 10. 11. 1938.

30 TUKA, V.: Slovenský štát. Bratislava 1944, s. 2.

*Hitler, čo ho od začiatku tragicky poznamenáva.*³¹ V hodnotení historika Ľubomíra Liptáka „Slovenský štát po marci 1939 začas predstavuje aj pre neľudácku časť slovenskej spoločnosti vlastne 'menšie zlo', výhodnejšiu alternatívu ako tá, čo hrozí v prípade jej zlyhania – buď priama nemecká okupácia v podobe obdoby Protektorátu Čechy a Morava, alebo horthyovská diktatúra, ktorá tvrdosť fašistickej diktatúry znásobuje ešte aj národnostným útlakom“.³²

Slovenský štát vznikol z vôle nacistického Nemecka, bol podriadený jeho záujmom a životne závislý na jeho existencii. Ak v prvých rokoch vojnovej Slovenskej republiky bolo možné udržiavať iluzórny obraz „usmievavého Slovenska“ a nadštandardnú životnú úroveň v porovnaní s okolitými štátmi vrátane samotného Nemecka, obrat vo vojne v neprospech Tretej ríše negatívne zasiahol aj Slovensko. Paralelne s neúspechmi na frontoch rástli nároky Nemecka na slovenské hospodárstvo. Pokles životnej úrovne a poznanie, že Nemecko sa neodvratne blíži k úplnej porážke, viedli k strate popularity režimu aj medzi jeho stúpenkami. Početne narastal a aktivizoval sa protifašistický segment spoločnosti. V prvej polovici roku 1944 odpor voči ľudáckemu režimu nadobúdala organizovanú podobu, kulminujúcu v Slovenskom národnom povstaní (SNP). Cieľom ozbrojeného vystúpenia, na ktorom participovali okrem Slovákov aj Česi, sovietski partizáni, Židia a príslušníci iných národov, bolo vyvliecť Slovensko z nacistického područia a odstrániť ľudácky režim. I keď SNP tieto ciele nedokázalo splniť, dalo Slovákom možnosť vstúpiť do povojnovej Európy ako národ, ktorý odmietol pronacistický režim na Slovensku a dokázal v boji proti nemu priniesť obeť. Bolo by nesporné zavádzajúce stotožňovať postoje všetkých občanov Slovenskej republiky s aktívnymi účastníkmi SNP, avšak skutočnosť, že tisíce slabo vyzbrojených povstalcov dokázali odporovať tri mesiace útokom nemeckej armády, svedčí o hlbokom úpadku popularity ľudáckeho režimu.

Začiatkom roka 1945 už blížiaci sa koniec slovenského štátu nebolo možné utajovať. Tlačový orgán Hlinkovej gardy denník Gardista v novoročnom príhovore pesimisticky hodnotil budúcnosť: „Minuloročná bilancia je pre nás Slovákov bolestná: vari najbolestnejšia, akú môžeme vo svojich krušných dejinách dosiaľ zaznamenať... Nuž len sa nebáť tej krvavej povichrice, zavýjanie a mrazivý chlad ktorej nám už niekoľko mesiacov dáva tušiť, že nastávajúci rok 1945 nebude ľahký.“³³

Po prechode sovietskej Červenej armády nastali na Slovensku odlišné pomery. Došlo k radikálnemu prehodnoteniu hodnôt. Včerajší hrdinovia a privilegovaní boli obratom ruky zatracovanými zločincami. Príslušníci nemeckej menšiny, ktorí sa v rokoch víťazstiev nemeckej armády hrdo hlásili k nemeckému národu, museli znášať dôsledky stotožnenia s nacistickou ideológiou, bez ohľadu na individuálnom podiele viny. Na základe v tej dobe akceptovanej tézy „kolektívnej viny“ boli zbavení občianstva, majetku a až na malé výnimky vysídlení zo Slovenska.

Československá republika bola obnovená v jej predvojnových hraniciach s výnimkou Podkarpatskej Rusi, ktorá sa stala súčasťou Sovietskeho zväzu. Napriek snahám prezidenta E. Beneša, ktorý spolu s komunistami mal určujúci vplyv na politický vývoj v ČSR, už

31 KUSÝ, M.: Slovenský fenomén. In: CHMEL, R. (ed.): Slovenská otázka v dvadsiatom storočí. Bratislava : Kalligram, 1997, s. 41-48.

32 LIPTÁK, Ľ.: Slovensko v 20. storočí. Bratislava : Kalligram, 1998, s. 214.

33 Kamaráti, vydržať! In: Gardista, 1. 1. 1945.

Slovensko nebolo možné vtiesnať do rámca predmníchovských pomerov. Návratu pred rok 1938 stál v ceste dramatický rast moci komunistov a slovenských antifašistických síl – komunistov i občianskych zložiek odboja. Slovenská politická reprezentácia Slovenská národná rada, ktorá si, obrazne povedané, vybojovala ostrohy v SNP, trvala na požiadavke svojich právomocí na Slovensku. V tomto ohľade nepochybne zohrala úlohu i skutočnosť, že napriek všetkým nedostatkom slovenského štátu počas šiestich rokov slovenské obyvateľstvo žilo v ideovom prostredí akcentujúcom slovenský nacionalizmus. Podľa historika Michala Barnovského „*Slovensko nepociťovalo bremeno nacistického útlaku v takej miere ako české krajiny, malo vlastný štát, aj keď satelitný, a vlnu nacionálneho opojenia prežilo v predvečer a na začiatku druhej svetovej vojny. Existencia vlastného štátu však posilnila národné sebavedomie Slovákov, ktoré sa stalo súčasťou politického života. Návrat k predmníchovským pomerom si len málokto prial*“.³⁴ I keď E. Beneš neochvejne odmietal existenciu svojbytného slovenského národa,³⁵ nedokázal svoj názor presadiť do štátoprávneho usporiadania povojnového Československa. Víťazstvo Sovietskeho zväzu, prítomnosť Červenej armády a celkový posun politických preferencií k ľavici prispeli k dramatickému vzostupu vplyvu Komunistickej strany Slovenska (KSS). Nekomunistické prúdy len neľahko hľadali svoje ukotvenie v politickej štruktúre Slovenska. Občianske odbojové skupiny eventuálne koalovali do Demokratického klubu, ktorý sa transformoval do Demokratickej strany (DS).

Nóvum v politickom usporiadaní Slovenska bolo zriadenie tzv. Národného frontu (NF). Táto organizácia, utvorená za účelom koordinovaného pôsobenia protifašistických síl, ovládla politické dianie v ČSR. Mimo rámca NF nemohla pôsobiť žiadna organizácia, vrátane politických strán.³⁶ Odhliadnuc od dobovej frazeológie, skutočným cieľom zriadenia Národného frontu bolo zaistiť prevahu komunistov v Československu. Podľa historika Jacquesa Rupnika, „*v centru politického systému zavedeného po osvození byla Národní fronta, již předsedal Gottwald a která byla pojata jako koalice všech politických stran a zároveň jako institucionalizace jednoty českého a slovenského lidu. Její pole působnosti a fungování se vyznačovalo dvěma rysy: Národní fronta určovala meze politického života (s vyloučením opozice) a zajišťovala převahu KSČ díky 'socialistickému bloku' (koalice komunistů a socialistů)*“.³⁷

V tejto situácii mali predstavitelia Demokratickej strany len obmedzený priestor na manévrovanie. Bolo nevyhnutné nekompromisne sa dištancovať od politickej minulosti, predovšetkým od akéhokoľvek spojenia s ideológiou HSĽS. DS na zjazde v máji 1945 preto zdôrazňovala svoju pokrokovosť a odhodlanie bojovať za sociálne spravodlivú republiku.³⁸

Demokratická strana sa dostávala do defenzívy i v otázke štátoprávneho postavenia Slovenska v rámci ČSR. Slovenská národná rada mala na Slovensku prakticky úplnú právomoc

34 BARNOVSKÝ, M.: Na ceste k monopolu moci. Bratislava : Archa, 1993, s. 16.

35 E. Beneš explicitne vyjadril svoju neochotu uznať slovenský národ počas rokovaní v Moskve v decembri 1943: „*Mňa nikdy nedostanete, aby som uznal slovenský národ. Je to moje vedecké presvedčenie, ktoré nezmením*.“ KLIMÉŠ, M. et al.: Cesta ke Květnu. Dokumenty. 1. sv. Praha : Nakladatelství Dita, 1965, s. 36-37.

36 ŠUTAJ, Š.: Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944 – 1948. Bratislava : Veda, 1999, s. 58-60.

37 RUPNIK J.: Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátku do převzeti moci. Praha : ACADEMIA, 2002, s. 199.

38 ŠUTAJ, Š.: Občianske politické strany..., s. 54-55.

a bez jej súhlasu nemali zákonodarné opatrenia ústrednej vlády právomoc. S cieľom vymedziť kompetencie SNR sa v lete 1945 uskutočnili v Prahe rokovania medzi SNR a vládou, ktoré dostali pomenovanie prvá pražská dohoda. V zmysle dohody si SNR uchovala pomerne široké právomoci, ale federatívne usporiadanie ČSR, navrhované predstaviteľmi DS, bolo odmietnuté.³⁹ Predmetom ostrej kritiky KSC sa stala spolupráca slovenských komunistov s DS v národnostnej otázke.

K zlomeniu národne orientovaného krídla KSS došlo počas konferencie pripravovanej KSC v auguste 1945. Predsedom strany sa stal Viliam Široký, ktorý nahradil Karola Šmidkeho. Podľa Michala Barnovského „KSS zostala síce aj naďalej organizačne samostatnou politickou stranou, ale v skutočnosti bola 'filiálkou' KSC, jej politiku určovalo pražské vedenie KSC prostredníctvom K. Širokého“.⁴⁰

Určitú nádej na posilnenie pozície DS vniesli voľby v máji 1946. Na rozdiel od českých krajín, kde zvíťazili komunisti, na Slovensku bola jasným víťazom voľieb Demokratická strana, ktorá získala viac ako 60 % hlasov. Väčšina Slovákov⁴¹ vyslala jasný signál, že si želá určitú formu politickej nezávislosti v rámci ČSR a že je jej cudzí ľavicový radikalizmus. DS však ostala v svojom víťazstve osamotená. České občianske strany nielenže nevnímali volebný úspech DS ako šancu kompenzovať svoj neúspech v českých krajoch, ale skôr ako dôkaz slovenského separatizmu. Tento postoj výrazne uľahčil komunistom neutralizovať volebné víťazstvo DS a zatlačiť stranu do defenzívy. Vývoj od mája 1946 do februára 1948 možno v skratke charakterizovať ako koordinovaný útok komunistov na pozície DS. V hodnotení Štefana Šutaja „kampaň, ktorú začala KSS po prehratých voľbách, bola politicky tendenčná, preexponovaná, orientovala sa na slabé miesta v politike DS. Jej cieľom bolo zdiskreditovať DS. Konceptcia na získanie moci sa postupne doplňovala o ďalšie prvky a nadobúdala charakter organizovanej akcie na zmenu moci“.⁴² Kriminalizácia vedúcich predstaviteľov DS, zastrašovanie a fyzické násilie priniesli svoje ovocie – DS bola zatlačená do úzadia a zbavená vplyvu na politický vývoj na Slovensku. Je otázne, do akej miery mohli rastúcu agresivitu komunistov zastaviť alebo aspoň oslabiť predstavitelia českých politických strán a predovšetkým nakoľko mohol na dosiahnutie tohto cieľa využiť svoju politickú autoritu prezident E. Beneš. E. Beneš, podľa M. Barnovského, „márnomyseľný, ctižiadostivý a pragmatický politik“⁴³ však pociťoval zášť voči každému, kto usiloval o určitú mieru nezávislosti Slovenska, zostával ľahostajný k prenasledovaniu príslušníkov DS. Predstavitelia nekomunistických strán v Čechách si uvedomili svoj omyl až v čase, keď útoky komunistov nebolo možné zastaviť. Prevzatie moci komunistami vo februári 1948 preukázalo, že demokratické sily v ČSR boli už v tom období bezmocné.

Nastolením komunistického režimu začal proces najradikálnejšieho pretvárania všetkých oblastí verejného života, vrátane formovania identity, v histórii slovenskej spoločnosti. Jedinec sa stal rukojemníkom totalitného štátu a akýkoľvek náznak odporu bol trestaný s nehumánnou tvrdosťou. Začala sa „doba temna“, ktorá prakticky trvala až do novembra 1989.

39 BARNOVSKÝ, M.: Na ceste..., s. 46-47.

40 BARNOVSKÝ, M.: Na ceste..., s. 58.

41 Príslušníci nemeckej a maďarskej minority boli zbavení volebného práva.

42 ŠUTAJ, Š.: Občianske politické strany..., s. 151.

43 BARNOVSKÝ, M.: Na ceste..., s. 14.

Maďarská minorita

Vznik ČSR 28. októbra 1918 začal novú kapitolu v histórii obyvateľov Slovenska, a to tak príslušníkov slovenskej väčšiny, ako aj členov ďalších etnických spoločenstiev. Početne najväčšou a intenzitou svojho etnického povedomia najvýraznejšou bola maďarská komunita, ktorá obývala prevažne južné Slovensko, ale tvorila aj časť obyvateľstva takmer všetkých miest. Viac ako 600-tisíc osôb na Slovensku sa hlásilo k maďarskej národnosti.⁴⁴ Na rozdiel od predvojnového Uhorska sa maďarská komunita ako celok ocitla v radikálne odlišnom postavení. Od svojho vzniku bola ČSR utváraná ako národný štát Čechov a Slovákov. Slovenskí politickí predstavitelia prakticky bez výnimky vnímali národnostnú politiku uhorskej vlády ako ohrozenie národnej existencie Slovákov a vítali vznik ČSR, ktorá umožnila vývoj slovenského národa v dovtedy nerealizovateľných podmienkach. V podstatne odlišných farbách videla skutočnosť, že sa ocitla v rámci ČSR rozhodujúca väčšina maďarského obyvateľstva. Idea silného Uhorska sa rozplynula podpísaním mierovej zmluvy v Trianone a počas trvania ČSR bolo uvedené mierové usporiadanie pre predstaviteľov maďarských politických strán v ČSR aktom nespravodlivého násillia spáchaného na maďarskom národe. Podpísanie mierovej zmluvy v Trianone 4. júna 1920, vnímané Maďarmi na oboch stranách hraníc ako „Trianonská trauma“, o ktorej nápravu musí každý Maďar usilovať, zužovalo priestor pre vzájomné porozumenie. Pocit krivdy sa stal konštantným faktorom vo formovaní etnickej identity väčšiny maďarského obyvateľstva. Zásahy do politických a kultúrnych aktivít zo strany štátu, pokiaľ boli bezpečnostnými orgánmi ponímané ako nezlučiteľné s legislatívou a ohrozujúce záujmy štátu, tento pocit umocňovali. Je potrebné poukázať na skutočnosť, že napriek reálnym i domnelým obmedzeniam sa politický život maďarskej minority realizoval v prostredí parlamentnej demokracie s rozvinutým systémom politických strán. Príslušníci maďarskej menšiny využívali právo na politickú reprezentáciu v plnom rozsahu a krátko po vzniku ČSR sa sformovalo viacero politických subjektov, reprezentujúcich jednotlivé prúdy v rámci maďarskej komunity. V 20. a v prvej polovici 30. rokov dominovali na maďarskej politickej scéne dve strany – Krajinská kresťansko-socialistická strana (KKSS)⁴⁵ a Maďarská národná strana (MNS).⁴⁶ Okrem nich sa o priazeň maďarských voličov uchádzalo viacero menších subjektov a sekcií strán pôsobiacich v celoštátnom meradle.⁴⁷

V politických programoch KKSS a MNS existovali výrazné rozdiely. KKSS ašpirovala pojať do svojich radov aj nemaďarské obyvateľstvo. Aj keď, ako indikuje samotný názov, aktivity vnímala na teritoriálnom základe a vedenie strany usilovalo pojať do svojich radov aj príslušníkov nemaďarských komunít, v postoji k československému štátu zastávala KKSS negatívne stanovisko. V rámci strany pôsobili nemecká a slovenská sekcia. V prvej polovici 20. rokov

44 Zprávy Štátneho úradu štatistického republiky Československej, ročník XIV, 1933, č. 195, tab. 1.

45 V maďarskom jazyku Országos Keresztény Szocialista Párt.

46 Magyar Nemzet Párt.

47 Na Spiši mala dominantné postavenie Spišskonemecká strana (Zipser Deutsche Partei), ktorá síce združovala primárne nemecké obyvateľstvo, avšak s výrazne promaďarskou orientáciou. Strana úzko spolupracovala s KKSS a MNS. Stranickú štruktúru dotvárali Maďarsko-nemecká sociálnodemokratická strana, Maďarská meštianska strana a Maďarská strana práva. Snahy o utvorenie provládnych strán za asistencie štátnych orgánov (Maďarská národná strana v Lučenci a Republikánska maďarská poľnohospodárska strana) sa nestretli s úspechom.

mala strana 756 miestnych organizácií, pričom približne 10 % bolo slovenských. Slovenský segment KKSS publikoval v slovenskom jazyku týždenník *Vôľa ľudu*. Uvedené periodikum opakovane usilovalo o vytvorenie priestoru pre spoluprácu s HSES na autonomistickom základe. Odmietavý postoj HSES bol ostro kritizovaný.

Na rozdiel od KKSS Maďarská národná strana zastávala menej odmietavý postoj k ČSR. Za predpokladu splnenia určitých požiadaviek predstavitelia strany nevyklúčovali možnosť aktivistickej politiky a spolupráce s vládnymi stranami.

Neporozumenie a vzájomnú nedôveru medzi slovenskou a maďarskou komunitou sa však počas existencie ČSR nepodarilo prelomiť. Bez ohľadu na stranícku príslušnosť predstavitelia maďarských strán vnímali zásahy štátnych orgánov do politického diania na Slovensku ako útlak zameraný predovšetkým proti maďarskej komunite. Je pravdou, že cenzúra kníh a periodík, nezriedka sporné zákazy verejných zhromaždení, razie a často malicherné policajné šikanovanie boli kontraproduktívne a viedli k početným sťažnostiam na medzinárodnom fóre. Na druhej strane, nechota vzdať sa idey obnovy Uhorska v predvojnových hraniciach, otvorene demonštrovaná Maďarskom, rezultovala v napätých vzťahoch medzi oboma štátmi, čo malo nevyhnutne negatívny dopad na maďarskú minoritu. Príkladom, s akými ťažkosťami zápasili pokusy o vybudovanie dobrých vzájomných vzťahov, bola hystéria vyvolaná tzv. Rothemerovou akciou, ktorá na oboch stranách hraníc vyvolala vlnu nacionalistických vášní.

Možnosť postupného zblížovania narušila hospodárska kríza, ktorá vyostřila medzinárodné vzťahy vo svete i v Európe a stala sa primárnou príčinou víťazstva nacistov v Nemecku. Rast agresivity Nemecka a neschopnosť predovšetkým Francúzska a Veľkej Británie postaviť sa Nemecku účinne na odpor, viedol k rozbitiu republiky a k Viedenskej arbitráži. Počas existencie vojnového slovenského štátu stratila otázka postavenia maďarskej menšiny na akútnosti. Po pripojení južných oblastí k Maďarsku zostalo na území Slovenska len približne 60 000 príslušníkov maďarskej minority. Status maďarského obyvateľstva určovala tzv. politika reciprocity – Maďarom na Slovensku bolo priznané toľko práv, koľko mali Slováci v Maďarsku. Po určitých prieťahoch slovenské úrady povolili zriadenie politickej strany, reprezentujúcej záujmy príslušníkov maďarskej komunity a post jedného zástupcu v slovenskom sneme.

K drastickej zmene v postavení maďarskej menšiny došlo po obnovení Československej republiky v jej pôvodných hraniciach po porážke Nemecka. Rozhodnutím československej vlády vybudovať republiku bez „neslovanských“ menšín hrozil maďarskému obyvateľstvu nútený odchod z ich domovov.

Bezprostredne po ukončení vojny sa príslušníci maďarskej menšiny ocitli v ťažkom položení. V atmosfére intenzívnej protinemeckej a protimaďarskej propagandy nemohlo byť o menšinových právach, porovnateľných s ochranou menšín v období predmnichovskej republiky, ani reči. Predstavitelia najsilnejšej politickej strany na Slovensku Komunistickej strany Slovenska ignorovali triedny princíp a marxisticko-leninské postuláty o spojení robotníkov a roľníkov bez ohľadu na národnú príslušnosť a vystupovali otvorene nacionalisticky. Rovnako vedenie Demokratickej strany zaujímalo k maďarskému obyvateľstvu vcelku negatívny postoj. Represívne opatrenia – strata občianstva, konfiškácie majetku, nemožnosť vyučovania v materinskom jazyku⁴⁸ a ďalšie obmedzenia postihovali maďarskú menšinu, až na malé výnimky,

48 GABZDILOVÁ, S.: Maďarské školstvo na Slovensku v druhej polovici 20. storočia. Dunajská Streda : Liliium Aurum-Nadácia katedra, 1999, s. 7-18.

ako celok. Postup voči neslovanským minoritám precizovali dekréty E. Beneša a na Slovensku aj nariadenia Slovenskej národnej rady, ktoré boli právne zdôvodnené tézou o tzv. kolektívnej vine neslovanských menšín na rozbití ČSR.

Primárnym zámerom československých štátnych orgánov bolo vysídlenie maďarského obyvateľstva v čo možno najväčšom počte. Na rozdiel od príslušníkov nemeckej minority, ktorých transfer z ČSR víťazné mocnosti schválili, však odsun Maďarov schválený nebol. Odmietnutie postavilo československú vládu pred dilemu – ako vyriešiť „maďarskú otázku“, ak mal byť splnený zámer transformovať ČSR na štát bez neslovanských menšín. Hľadali sa náhradné riešenia. Optimálnou formou, ktorú podporoval aj prezident E. Beneš, sa javila byť výmena obyvateľstva s Maďarskou republikou.⁴⁹ Očakávaný úspech výmeny bol založený na predpoklade, že bude možné bez väčších ťažkostí vymeniť státisíce Slovákov žijúcich v Maďarsku za približne rovnaký počet Maďarov zo Slovenska. Tieto zámery však narazili na nesúhlas maďarskej vlády, ktorá prirovnávala nedobrovoľnú výmenu k metódam nacistov.⁵⁰

Československej diplomacii sa eventuálne podarilo získať súhlas Maďarska s výmenou obyvateľstva a dohoda bola podpísaná 27. februára 1946. Maďarská strana však hodnotila dohodu negatívne ako nevýhodnú pre Maďarsko a pristupovala k jej realizácii zdržanlivo.⁵¹ Po prietáhoch a obštrukciách z maďarskej strany síce 12. apríla 1947 začala výmena, avšak až do ukončenia akcie 21. decembra 1948 bolo v rámci výmeny presídlených len 45 475 osôb.⁵²

Neúspech zámeru vysídliť väčšinu maďarského obyvateľstva viedol k pokusu znížiť ich počet presídlením do Čiech. Popri „odmaďarčení“ slovenského juhu mohol určitú úlohu zohrávať aj predpoklad, že narušenie väzieb s „materskou krajinou“ uľahčí proces integrácie do miestnej spoločnosti. Motívom k realizácii uvedeného opatrenia bol aj nedostatok pracovných síl v českom pohraničí, z ktorého vysídlili viac ako tri milióny Nemcov.

Prvé skupiny príslušníkov maďarskej minority boli presunuté do Čiech z južného Slovenska v období od septembra do decembra 1945.⁵³ Je potrebné poznamenať, že presídlenie bolo realizované na nedobrovoľnom základe, pričom odsunuté mali byť predovšetkým „politicky exponované, kompromitované“ osoby.⁵⁴ Do 4. decembra, keď bol na pokyn ministerstva zahraničných vecí presun zastavený, núteno opustilo svoje domovy takmer 10 000 osôb maďarskej národnosti.⁵⁵ Úplným fiaskom skončil pokus organizovať presun Maďarov zo Slovenska do Čiech na dobrovoľnom základe. Oproti odhadovaným 40 – 50 000 sa prihlásilo menej ako 2 000 osôb.⁵⁶

Rozhodnutie mierovej konferencie nepripustiť jednostranný transfer maďarského obyvateľstva zo Slovenska a nechota maďarskej vlády zavŕšiť rokovania o výmene obyvateľstva viedli

49 ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava : Veda, 1993, s. 60.

50 ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina..., s. 61.

51 ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina..., s. 71.

52 ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina..., s. 71.

53 ZVARA, J.: K problematike postavenia maďarskej národnostnej skupiny. In: Historický časopis, roč. 12, 1964, č. 1, s. 33.

54 ŠUTAJ, Š.: Nútené presídlenie Maďarov do Čiech. Prešov : UNIVERSUM, 2005, s. 25.

55 BOBÁK, J.: Maďarská otázka v Česko-Slovensku 1944 – 1948. Martin : Matica slovenská, 1996, s. 126. Prezaté z ŠUTAJ, Štefan. Nútené presídlenie ..., s. 29.

56 ŠUTAJ, Š.: Nútené presídlenie..., s. 31.

k obnove núteného presunu príslušníkov maďarskej minority do Čiech. V časovom rozpätí od novembra 1946 do februára 1947 bolo deportovaných 41 666 osôb.⁵⁷

Iluzórnosť uvedených opatrení dokumentoval budúci vývoj. Maďari odmietali násilný presun do cudzieho prostredia a bez ohľadu na následky sa vracali do svojich domovov. V apríli 1948, nepochybne i následkom februárových udalostí sa bezpečnostným úradom podarilo z 12 000 utečencov eskortovať späť do Čiech len 800 osôb.⁵⁸

Kurióznym, v európskych krajinách v tak masívnom meradle dovtedy neuskutočneným činom, bol pokus o zmenu etnickej identity maďarského obyvateľstva Slovenska definovaný ako „reslovakizácia“. Ako vyššie opísané metódy riešenia „maďarskej otázky“, i reslovakizácia bola reakciou na zlyhanie zámeru odsunúť Maďarov zo Slovenska. Idea „konverzie“ príslušníkov maďarskej komunity na Slovákov bola založená na predpoklade, že rozhodujúca väčšina Maďarov na juhu Slovenska má slovenský pôvod, že sa teda jedná o maďarizovaných Slovákov a ich „odmaďarizovanie“ formou reslovakizácie bude aktom historickej spravodlivosti. Ako predošlé zásahy do postavenia maďarskej minority po roku 1945, i reslovakizácia bola naoktrojovaným opatrením a celý proces, pri vynaložení značných prostriedkov a úsilia, sa stal byrokratickou procedúrou. Podľa výsledkov sčítania obyvateľstva už v roku 1950 sa takmer 350 000 obyvateľov Slovenska hlásilo k maďarskej národnosti. O 11 rokov neskôr (sčítanie v roku 1961), keď bol spoločenský dopad reslovakizácie úplne odstránený, počet príslušníkov maďarskej minority vzrástol na viac ako 400 000 osôb.

Reslovakizácia sa stala presvedčivým dôkazom, že násilne implementované externé zásahy, zacielené na zmenu identity sú neúčinné a majú skôr opačný efekt. Etnická identita ako významná súčasť celkovej identity jedinca, je výslednicou komplexného pôsobenia ideologických konceptov i praktických životných skúseností. Jej hĺbka a trvácnosť je do značnej miery závislá na konkrétnych historických okolnostiach a intenzite, s akou je jedinec do ich diania vtiahnutý.

Ako indikuje vývoj takmer dvoch desaťročí samostatného Slovenska, aj v súčasnosti je identifikácia s etnickou identitou významným faktorom v politickom dianí krajiny.

Štátny tajomník Ministerstva zahraničných vecí Československa Vladimír Clementis a minister zahraničných vecí János Gyöngyösi podpisujú 27. februára 1946 dohodu o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom ➤

Americký prezident Harry Truman v spoločnosti komunistického vodcu povojnového Maďarska Mátyása Rákosiho ➤➤

57 ŠUTAJ, Š.: Nútené presídlenie..., s. 66.

58 ŠUTAJ, Š.: Nútené presídlenie..., s. 90.

II.

VÝMENA OBYVATELSTVA MEDZI ČESKOSLOVENSKOM A MAĎARSKOM 1946 – 1948

K výměně obyvatelstva mezi Maďarskem a Československem

Jaroslav Vaculík

ON THE POPULATION EXCHANGE BETWEEN CZECHOSLOVAKIA AND HUNGARY

The study provides essential facts concerning the population exchange between Czechoslovakia and Hungary. It deals with the cardinal circumstances of preparation and realization of the exchange. It follows the negotiations concerning the preparation of the agreement upon the population exchange, the foundation of institutions necessary for the population exchange. The study also provides the most important statistical data and reviews basic problems of the realized population exchange between Czechoslovakia and Hungary.

A CSEHSZLOVÁK-MAGYAR LAKOSSÁGCSERÉRŐL

A tanulmány a csehszlovák-magyar lakosságcsereéről közöl alapvető tényeket. A lakosságcsere előkészületének és lebonyolításának lényeges összefüggéseivel foglalkozik. Figyelemmel követi a lakosságcsereéről szóló szerződés előkészítő tárgyalásait, a lakosságcsere előkészületeit, és az ehhez szükséges végrehajtó szervek kialakulását. Bemutatja a legfontosabb statisztikai adatokat és összefoglalja a csehszlovák-magyar lakosságcsere alapvető problémáit.

Po druhé světové válce československá vláda usilovala, stejně jako v případě Němců, o odsun maďarské menšiny z jižního Slovenska. Neúspěch těchto snah na postupimské konferenci vedl v prosinci 1945 k zahájení československo-maďarských jednání o vzájemné výměně obyvatelstva, tj. přesídlení Maďarů z Československa do Maďarska a Slováků z Maďarska do ČSR. Československá vláda přitom předpokládala, že počet příslušníků slovenské menšiny v Maďarsku je podstatně vyšší, než udávaly oficiální maďarské statistiky. Podle předválečného sčítání lidu roce 1930 bylo v Maďarsku zjištěno 104 819 osob se slovenským mateřským jazykem.¹ Válečný census z roku 1941 zjistil na dnešním maďarském území pouze 75 920 osob se slovenským mateřským jazykem a dokonce jen 16 689 osob slovenské národní příslušnosti. Československé orgány vyslané v roce 1946 k provedení výměny obyvatelstva ale napočítly v Maďarsku 473 556 Slováků. Již v červenci 1945 čtyřicetičlenná delegace Slováků z Maďarska navštívila Bratislavu a Prahu a tlumočila přání tamní menšiny přesídlit na Slovensko. Výsledkem pražských jednání 2. – 6. prosince 1945 a 6. – 10. února 1946 mezi státním tajemníkem v československém ministerstvu zahraničních věcí Vladimírem Clementisem a maďar-

1 Národní archiv Praha (dále jen NA), f. Úřad předsednictva vlády (dále jen ÚPV), k. 981, instrukce pro pracovníky ČSPK; VRABLIC, E.: Sťahovanie Slovákov z Maďarska do Československa v rokoch 1946 – 1948. In: Haraksim, L. (ed.): Národnosti na Slovensku. Bratislava : Veda, 1993, s. 81.

ským ministrem zahraničí Jánosem Gyöngyösim byla dohoda o reciproční výměně obyvatel podepsaná v Budapešti 27. února 1946 a ratifikovaná 14. dubna 1946 prezidentem dr. Edvardem Benešem. V ČSR mělo být vybráno a určeno k výměně tolik Maďarů, kolik Slováků a Čechů v Maďarsku se dobrovolně přihlásí k přesídlení do Československa.²

Přestěhovalci měli dle dohody právo vzít si s sebou všechny movitosti a vlastnické právo k nemovitostem přecházelo na stát jejich dosavadního bydliště. Průběh výměny obyvatelstva byl řízen československo-maďarskou *Smíšenou komisí*, tvořenou dvěma zástupci Československa a stejným počtem zástupců Maďarska. V souladu s dohodou zahájila 4. března 1946 činnost *Československá přesídlovací komise* (ČSPK) v Budapešti. Prvních šest týdnů po podpisu dohody tvořilo tzv. informativně propagační období, které předcházelo vlastní soupisové akci. Přesídlovací komise zahájila ihned informativní činnost, zejména v těch oblastech, kde žili Slováci v kompaktních celcích. Obce, kde se předpokládalo slovenské obyvatelstvo, byly rozděleny do pěti skupin, přičemž pouze v první skupině šlo o Slováky podstatněji nezasažené asimilačním procesem. Do této skupiny bylo zařazeno 86 obcí se 119 282 Slováky, především z oblasti Békéscsaby (45 491), Szarvase (29 545) a Tótkomlóse (20 696).³

Většina maďarských Slováků patřila k drobným rolníkům nebo do řad zemědělského a průmyslového proletariátu. Rolníci a zemědělstí dělníci převládali mezi Slováky v úrodné Čabě, slovenští průmysloví dělníci se nacházeli především v Budapešti a okolí, Miskolci a Salgótarján a slovenští lesní dělníci v okolí Hatvanu, Miskolce a Sátoraljaújhely. Kromě toho působili v Maďarsku také slovenští obchodníci, řemeslníci a zřizenci.

Aby mohla být slovenská menšina v Maďarsku seznámena s obsahem dohody a proveden soupis všech zájemců o přestěhování, bylo zřízeno 16 oblastních úřadoven *přesídlovací komise*, a to pro oblasti Budapešť – město, Budapešť – venkov, Aszód, Kiskörös, Esztergom, Bánhida, Nógrád, Ballassagyarmat, Salgótarján, Miskolc, Forró, Sárospatak, Nyíregyháza, Szarvas, Békéscsaba a Tótkomlós.⁴ Dodatečně byly zřízeny ještě úřadovny Gyöngyös a Pécs.

Od března 1946 zahájila přesídlovací komise širokou vysvětlovací kampaň s cílem získat co nejvíce maďarských Slováků k přesídlení do Československa, aby rozhodující většina československých Maďarů mohla být v rámci reciprocity přesídlena do Maďarska. Přihlášky k přesídlení do ČSR měly být podány ve velmi krátkém čase, do tří měsíců po podpisu dohody, neboť do šesti měsíců měla začít vlastní výměna obyvatelstva. Během rozsáhlé náborové kampaně se uskutečnilo 277 shromáždění ve 133 obcích a byly distribuovány statisíce exemplářů časopisů, letáků, brožurek a knih. V jednom z letáků se pravilo: „*Bratři Slováci! Chcete se vrátit do své rodné vlasti – na Slovensko? Chcete se stát občany vítězného československého státu? Chcete obsadit pole a hospodářství, která jsou pro Vás připravena? Přihlaste se u Československé přesídlovací komise v Budapešti nebo v jejích oblastních úřadovnách.*“⁵ Propagační činnost byla doplněna vystoupeními divadelních a pěveckých souborů a pojízdných biografů. Nadšeného přivítání se dostalo Pěveckému sboru slovenských učitelů, Komornímu divadlu z Turčianskeho Svätého Martina (dnes Martin), dvěma souborům bratislavského Slovenského

2 NA Praha, f. ÚPV, k. 981, dohoda mezi Československem a Maďarskem o výměně obyvatelstva z 27. 2. 1946.

3 NA Praha, f. ÚPV, k. 981, instrukce pro pracovníky ČSPK.

4 BOBÁK, J.: Výměna obyvatelstva mezi ČSR a Maďarskem. Bratislava : Kubko-Goral, 1999, s. 10-11.

5 NA Praha, f. ÚPV, k. 981, leták *Bratia Slováci!*

národního divadla a pěveckému souboru Bradlan z Trnavy. Pětičlenná rozhlasová skupina zahájila 10. března 1946 pravidelné slovenské relace v budapešťském rozhlase, které byly vysílány dvakrát denně. Celkem 266 slovenských vstupů mělo takový ohlas, že úředník maďarského ministerstva zahraničí prohlásil: „*Pánové, pokud budete takto pracovat, nezůstane v Maďarsku ani jeden Slovák.*“⁶ Pojízdna kina uváděla kromě týdeníku dva celovečerní filmy: Jánošík a Vlast' víta (o návratu prezidenta Beneše). Do propagační činnosti byl zapojen i týdeník Antifašistické fronty Slovanů v Maďarsku list Sloboda, který v této souvislosti byl přeměněn na obdeník. ČSPK organizovala návštěvy a veřejné projevy slovenských politických činitelů, a to jak představitelů KSS (Marek Čulen, Gustáv Husák, Ján Púll, Karol Šmidke, Jozef Valo), tak příslušníků Demokratické strany (Rudolf Frašťacký, Martin Kvetko, Jozef Lettrich, Jozef Mjartan, Pavol Viboch, Andrej Žiak). Veřejných shromáždění se zúčastňovali i činitelé Matice slovenské (tajemník Ján Štefánik) a Slovenské evangelické církve a. v. (biskup Štefan Osuský). Důvěrníci z řad uchazečů o reemigraci byli vysláni na Slovensko k prohlídce osídlovacích možností. Přesídlovací komise zdůrazňovala, že přestěhovat se může každý, kdo mluví česky nebo slovensky, každý, kdo je slovenského nebo českého původu.⁷

Z maďarské strany ovšem probíhala kontrapropaganda proti výměně obyvatelstva, která byla spjata s útoky proti ČSR. Již 23. dubna 1946 vystoupil v Békéscsabě vůdce maďarských komunistů místopředseda vlády Mátyás Rákosi, který obvinil ČSR z pronásledování Maďarů na Slovensku. Tajemník Komunistické strany Maďarska v Tótkomlósi Ján Boldocský, který byl slovenského původu, děkoval maďarské vládě, že tamní Slováci mohou svobodně pěstovat svou kulturu a odsoudil propagaci výměny obyvatel, která prý vráží klín mezi Slováky a Maďary.⁸ Předseda maďarské vlády Ferenc Nagy na manifestaci Nezávislé malorolnické strany v Székéshérváru 5. května 1946 požadoval přestěhování Maďarů z ČSR, ale i s půdou, na které dosud žijí, čímž se postavil po bok nacionalistických sil usilujících o revizi trianonské mírové smlouvy a schvalujících výsledky 1. vídeňské arbitráže.⁹ Ministr zahraničních věcí János Gyöngyösi na malorolnické manifestaci v Szolnoku 5. května 1946 odsoudil politiku reslovakizace, kterou československá vláda zahájila vůči maďarské menšině na Slovensku.

K 17. březnu 1946 bylo podáno již 2000 přihlášek (tj. 5-tis. osob), v oblasti Békéscsaby a Bánhidy stály před úřadovnamí přesídlovací komise fronty zájemců o reemigraci.¹⁰ K 26. březnu 1946 bylo podáno 9323 přihlášek, nejvíce z oblastí Tótkomlós 2200, tj. 4-tis. osob, Békéscsaba (1710, tj. 4680 osob) a Budapešť (1200, tj. 2300 osob). K reemigraci přihlašovaly většinou sociálně slabší vrstvy, např. v oblasti Budapešti 65 % přihlášených byli drobní rolníci do 3 ha půdy, zbytek tvořili stavební a průmysloví dělníci, z velké části nezaměstnaní. V průmyslových oblastech (Bánhida, Salgótarján, Miskolc) představovali 50 % přihlášených drobní rolníci, 30 % dělníci, 8 % živnostníci a 12 % ostatní. Ve zbývajících oblastech (Aszód, Kiskőrös, Esztergom, Nógrád, Balassagyarmat, Forró aj.) polovinu přihlášených tvořili zemědělství dělníci, drobní rolníci do 3 ha představovali 15 %, stejný podíl připadal na rolníky nad 3 ha a 10 % tvořili živnostníci.¹¹

6 NA Praha, f. ÚPV, k. 981, dopis ČSPK Úřadu předsednictva vlády z 21. 3. 1946.

7 NA Praha, f. ÚPV, k. 981, leták Slováci v Maďarsku, čítajte!

8 Čas (Bratislava), 7. 5. 1946.

9 Čas, 9. 5. 1946.

10 NA Praha, f. ÚPV, k. 981, dopis ČSPK Úřadu předsednictva vlády z 21. 3. 1946.

11 Tamtéž, sociální rozvrstvení dosud přihlášených Slováků k reemigraci z Maďarska k 26. 3. 1946.

Celkový počet 90 090 osob, které se přihlásily k přestěhování do Československa do 27. května 1946, byl pro československé úřední kruhy „*velkým překvapením a vážným zklamáním*“.¹² Jednou z příčin překvapení byla skutečnost, že počet Slováků v Maďarsku byl československými činiteli přeceňován.¹³ Majetnější, zejména samostatní rolníci, váhali a mnozí podléhali přímým i nepřímým tlakům, které na ně působily ze strany maďarského okolí. Ti, kteří se přihlásili k reemigraci, pocítovali tíhu svého rozhodnutí ve ztrátě maďarské klientely, úvěru i zásobování surovinami nebo propuštěním ze státních či veřejných služeb. Podle československého vládního zmocněnce dr. Daniela Okáliho, který byl ve funkci vládního zmocněnce postaven do čela přesídlovací komise, maďarští Slováci, kteří se chtěli vrátit do Československa, byli „*v zoufalé situaci, někdy na pokraji sebevraždy*“.¹⁴ Také postupné zlepšování hospodářských poměrů vedlo ke snížení zájmu o reemigraci. Celkový počet 95 421 osob přihlášených k přesídlení vlastnil 14 750 hospodářských usedlostí s 51 979 ha půdy. Nejvíce přihlášených bylo v obvodech ČSPK Békéscsaba, Tótkomlós, Budapešť, Esztergom, Bánhida, Miskolc, Nyíregyháza, Szarvas a Aszód. Hlásili se především nemajetní a méně majetní, převážně mladšího nebo středního věku. Hlavním motivem pro přestěhování byla snaha o zlepšení ekonomické situace.

V polovině června 1946 byla zřízena československo-maďarská *Směšovaná komise* se sídlem v Budapešti, která 4. července 1946 přijala rozhodnutí č. 8, kterým dala souhlas k jednostrannému přestěhování nemajetných rodin. Šlo o 812 Slováků, kteří byli směřováni k usídlení převážně v pohraničí českých zemí.¹⁵ Stěhování bylo zahájeno v červenci 1946 odesláním transportu horníků z oblasti Esztergomu a transportu služek z Budapešti, Szarvase a Békéscsaby. V září 1946 byly vyvezeny výhradně nemajetné rodiny – horníci, skláři a příslušníci inteligence, kteří měli v Československu zajištěno zaměstnání a ubytování.

Do konce září bylo přesídleno 1972 osob. Transfer narážel zpočátku na obstrukci ze strany místních úřadů, které se snažily redukovat počet přesídlenců. Např. 16. září 1946 prohlásili maďarští úředníci na hranicích, že vládě není nic známo o zahájení reemigrace. Incident byl odstraněn teprve zákrokem československého delegáta u Spojenecké kontrolní komise v Maďarsku gen. Dasticha. Úřady mnohdy neochotně prováděly soupis majetku zanechaného přesídlenci, kteří museli prohlásit, že nemají požadavky vůči maďarskému státu. Některé osoby z různých důvodů neobdržely souhlas k reemigraci. Přitom maďarští Slováci vyjadřovali obavy, že na jižním Slovensku budou roztroušeni v obcích, v nichž i po výměně nadále zůstane maďarská většina.¹⁶

V říjnu 1946 bylo přesídleno do ČSR 289 reemigrantů, a to 26 autotransporty. Do konce října 1946 tak bylo z Maďarska přesídleno na pět tisíc osob.¹⁷ Vzhledem k tomu, že se dosud jed-

12 ZVARA, J.: Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945. Bratislava : Pravda, 1969, s. 59.

13 NA Praha, f. ÚPV, k. 981, instrukce pro pracovníky ČSPK. Do 27. 6. 1946 se přihlásilo dalších 7520 Slováků.

14 NA Praha, f. ÚPV, k. 981, dopis Úřadu předsednictva vlády kabinetu předsedy vlády z 5. 12. 1946.

15 VRABLIC, E.: Sťahovanie Slovákov ..., s. 89, 92. Tito tzv. osmičkáři pocházeli z různých částí Maďarska, nešlo tedy, jak se domnívá H. Nosková, pouze o přesídlence z Nyíregyházy. Srv. NOSKOVÁ, H.: Slovenští reemigranti z Maďarska v sokolovském okrese a jejich podíl na vytváření lokální společnosti novoosídlové obce. In: Český lid, roč. 76, 1989, č. 4, s. 227.

16 NA Praha, f. ÚPV, k. 981, dopis Úřadu předsednictva vlády tajemníkovi předsedy vlády z 16. 10. 1946.

17 NA Praha, f. ÚPV, k. 981, dopis Úřadu předsednictva vlády kabinetu předsedy vlády z 5. 12. 1946.

nalo jen o jednosměrnou akci (skutečná výměna obyvatelstva začala až v dubnu 1947), nebyly na Slovensku k dispozici volné osídlovací jednotky. Již v červnu 1946 projevíli Slováci z Békéscsaby v dopisu prezidentu Benešovi přání osídlit jihomoravské okresy Mikulov a Znojmo.¹⁸ K tomu však ministerstvo zemědělství sdělilo, že oba okresy jsou již v podstatě osídleny.¹⁹

Ministerstvo zemědělství mělo zájem především o zemědělské dělníky. Již v srpnu 1946 *Osídlovací úřad pro Slovensko v Bratislavě*, který zodpovídal za usídlování reemigrantů z Maďarska, vyslovil souhlas s přestěhováním asi čtyř tisíc zemědělských dělníků z řad slovenských reemigrantů i s rodinami do českého pohraničí za předpokladu, že pro ně budou zajištěny byty.²⁰

Při transportu reemigrantů z Maďarska do českých zemí však byla zjištěna řada závad. Transporty dirigované Osídlovacím úřadem v Bratislavě nebyly dostatečně vybaveny potravinami, byly neodborně naloženy a osoby v transportech neodpovídaly svým povoláním a kvalifikací potřebám ministerstva zemědělství. Např. transport určený jako zemědělské pracovní síly do horských pastvinářských družstev sestával jednak z průmyslových dělníků, kteří odmítali v zemědělství pracovat, jednak samostatných zemědělců z Békéscsaby, kteří tam vlastnili až 30 ha půdy a měli tudíž právní nárok na přiděl zemědělského závodu v Československu. Vzniklé otázky řešila společná schůze zahraničního, sociálněpolitického a osídlovacího výboru Ústavodárného národního shromáždění 12. listopadu 1946, v níž bylo poukazováno na nedostatky koordinace činnosti jednotlivých resortů ve věcech reemigrace a usídlování. Na koordinaci se sice podílela *Ústřední komise pro vnitřní osídlení* (ÚKVO), ale nebyla vybavena dostatečnou pravomocí. Ministerstvo vnitra, při kterém komise pracovala, proto navrhovalo zřídit autoritativní generální sekretariát ÚKVO, jehož přednostou by byl generální tajemník komise.²¹ Tím také chtělo ministerstvo čelit snahám poslanců demokratických stran, kteří požadovali vyčlenění reemigrace a osídlování z kompetence ministerství sociální péče a zemědělství, v jejichž čele stáli komunisté, a vytvoření zvláštního reemigračního úřadu.

Osídlování pohraničí českých zemí reemigranty z Maďarska vytvářelo řadu problémů. Slovenští reemigranti z velké části nebyli spokojeni s tím, že byli umístěni v českých zemích a nikoliv na Slovensku, jak jim bylo slibováno. Např. v únoru 1947 podalo 178 Slováků z Maďarska zaměstnaných jako deputátníci u pastvinářských družstev Pusté Žibřidovice, Nové Losiny a Potůčnick na Šumpersku výpověď s tím, že se 1. března 1947 přestěhují na Slovensko.²² Podobně se reemigranti z Maďarska odmítli vyložit počátkem října 1947 v Šumperku, protože jim bylo slíbeno usídlení na Slovensku, a na vlastní náklady tam odjeli.²³

Noví osídlenci z vnitrozemí zase upozorňovali, že v pohraničí vznikaly cizojazyčné ostrůvky, které bránily asimilaci reemigrantů. Ministerstvo národní obrany kritizovalo, že Československá

18 Archiv Ministerstva zemědělství ČR (dále jen AMZ), f. Pozemková reforma-reemigrace (dále jen PR-R), dopis Slováků z Békéscsaby prezidentu republiky z 10. 6. 1946.

19 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva zemědělství Kanceláři prezidenta republiky z 6. 9. 1946.

20 AMZ Praha, f. PR-R, dopis Osídlovacího úřadu pro Slovensko ministerstvu zemědělství ze 17. 8. 1946.

21 NA Praha, f. ÚPV, k. 1023, dopis ministerstva vnitra Úřadu předsednictva vlády ze 16. prosince 1946.

22 AMZ Praha, f. PR-R, dopis styčného důstojníka ministerstva národní obrany u ONV Šumperk ministerstvu národní obrany z 19. 2. 1947.

23 AMZ Praha, f. PR-R, dopis OKMZ Šumperk ministerstvu zemědělství z 9. 10. 1947.

přesídlovací komise nepřezkušovala původ jednotlivců a reemigrovala každého, kdo se přihlásil, takže do pohraničí mnohdy přicházely osoby, které ovládaly pouze maďarský jazyk.²⁴

Reemigranti z Maďarska také nebyli vždy spokojeni s kvalitou přidělovaných objektů určených k jejich usídlení. V říjnu 1947 např. odmítli osídlit malé usedlosti v okrese Mariánské Lázně a dali přednost umístění v průmyslových podnicích na Falknovsku (dnes Sokolovsko).²⁵ V některých případech se odmítli nastěhovat do přidělených bytů a usedlostí špatné kvality s tím, že do těchto příbytků „je nikdo nedostane“. Mnozí z nich, kteří přišli s chutí do práce, byli zklamáni přidělenými usedlostmi a prohlašovali: „*Proč jsme sem šli?*“²⁶ Po 130-ti denním přerušování transportů nemajetných reemigrantů v zimních měsících 1946 – 1947 bylo obnoveno stěhování nemajetných osob dle rozhodnutí Smíšené komise č. 8. Další rodiny méně majetných se přistěhovaly v roce 1947 na základě rozhodnutí Smíšené komise č. 40 z 30. června 1947. Celkem se v letech 1946 – 1947 přestěhovalo do ČSR 21 186 nemajetných a méně majetných osob.²⁷

Určitý problém představovaly osoby, které se přistěhovaly z Maďarska ilegálně, neboť v důsledku jejich přihlášky k reemigraci se jejich životní a existenční podmínky v Maďarsku staly neudržitelné (byly propuštěny z práce, dostaly výpověď z bytu, byla jim odebrána půda z pozemkové reformy, odňaty přiděly potravin). Tito lidé se ilegálním přechodem státní hranice dopustili dle zákona trestného činu. Vzhledem k tomu, že neměli reemigrační průkazy, nemohli být policejně přihlášení, ani přiděleni do pracovního poměru.²⁸ Tyto osoby posílal *Osídlovací úřad pro Slovensko* k usídlení do pohraničí českých zemí.

V rámci koordinace a usměrňování usídlování maďarských Slováků na jižním Slovensku vypracoval Osídlovací úřad pro Slovensko tzv. sdružovací plán. Ten měl koordinovat spolupráci jednotlivých oblastních úřadoven ČSPK v Maďarsku s oblastními osídlovacími úřadovnicemi (OOÚ) na jižním Slovensku. Sdružování znamenalo detailní určení místa usídlení maďarských Slováků na konkrétní hospodářské jednotce. Recipročně se zase na hospodářských jednotkách Slováků v Maďarsku usazovali slovenští Maďaři. Přesídlení Slováci měli dostat stejný majetek (dům, půdu, podnik), jaký zanechali v Maďarsku. Základním kritériem celého sdružení se staly bonita a rozsah půdy, klimatické podmínky, druhy pěstovaných kultur apod.

Oficiálně výměna obyvatel začala až 11. dubna 1947, kdy byly ze Slovenska vypraveny první dohodnuté transporty slovenských Maďarů z oblasti Galanty a Levice. Recipročně byly z Maďarska vypraveny transporty se slovenskými rolníky z oblasti Pitvarose a Nyíregyházy. Do první etapy přesídlování 3-tis. slovenských rolnických rodin z Maďarska bylo zařazeno 116 transportů z oblasti Békéscsaby, Tótkomlóse, Szarvase, Nyíregyházy a Gyongyose. První transport z Ma-

24 NA Praha, f. ÚPV, k. 1023, dopis ministerstva národní obrany ministerstvu sociální péče z 20. 2. 1947. Také obyvatelstvo Slovenska bylo pohoršeno skutečností, že z Maďarska reemigrují osoby, které neovládají slovenský jazyk. V dopisu ministerstva národní obrany ministerstvu vnitra se pravilo: „*Zdejší Maďaři neprovokují maďarštinou, ale tzv. Slováci z Budapešti. Kdyby měly Košice přijmout ještě několik takových rodin, nebyly by metropolí slovenskou, což si přeje každý roduvěrný Slovák, ale baštou maďarizace a oporou Budapešti.*“ NA Praha, f. Ministerstvo vnitra (dále jen MV), k. 12 144, dopis ministerstva národní obrany ministerstvu vnitra z 25. 8. 1947.

25 AMZ Praha, f. PR-R, dopis OKMZ Mariánské Lázně OKMZ Falknov n. O. z 9. 10. 1947.

26 NA Praha, f. MV, k. 12 144, dopis MNO ministerstvu vnitra z 25. 8. 1947.

27 NA Praha, f. MV, k. 12 144, dopis MNO ministerstvu vnitra z 25. 8. 1947.

28 NA Praha, f. ÚPV, k. 1023, porada 25.9. 1947 na ministerstvu sociální péče.

ďarska (z Pitvarose) přijel na Slovensko 13. dubna 1947 do železniční stanice Sereď. Do 20. dubna 1947 přijelo na Slovensko 19 transportů z oblastí Tótkomlós a Nyíregyháza.

Realizaci výměny obyvatel posoudili ve dnech 22. – 24. května 1947 v Piešťanech státní tajemník V. Clementis a ministr J. Gyöngyösi. Výsledky jednání obsahoval tzv. *Piešťanský protokol*, podle kterého mělo být denně přesídleno 48 hospodářských jednotek, což vedlo k podstatnému zrychlení celé akce. Do kvóty přesídlených měly být započteny i osoby, které přesídlily před účinností dohody o výměně, a ty, které přesídlily individuálně.

V průběhu roku 1947 byla výměna obyvatel mezi ČSR a Maďarskem celkem třikrát přerušena, a to od 10. do 16. června, od 21. října do 3. listopadu a od 20. prosince 1947 do 3. března 1948. Příčinou byly neustálé protesty maďarské vlády ve věci sociální struktury přesídlenců, tempa výměny i v souvislosti s různými technickými důvody. Zatímco z Maďarska se do ČSR stěhovaly spíše sociálně slabší kategorie Slováků, československá vláda se snažila vysídlit ze Slovenska především bohatší vrstvy Maďarů. Pro ně pak nebyly v Maďarsku adekvátní osídlovací možnosti.

Jelikož se ani při výměně obyvatel na jižním Slovensku nevytvořilo tolik osídlovacích možností, aby zde mohly být usídleny všechny rodiny slovenských reemigrantů z Maďarska, bylo nezbytné část reemigrantů distribuovat opět do českého pohraničí. Oběžníkem ze 17. července 1947 uložilo ministerstvo zemědělství osídlovacím komisím ministerstva zemědělství (OKMZ) v jednotlivých pohraničních okresech, aby vyhotovily seznam volných zemědělských usedlostí vhodných pro usídlení slovenských reemigrantů z Maďarska. Jelikož OKMZ nenahlásily dostatečný počet volných usedlostí nebo domků, uložilo ministerstvo zemědělství v říjnu 1947 vyhledat další menší usedlosti nebo domky pro 700 rodin, a to i ve vyšších polohách v místech, kde reemigranti mohli najít vedlejší zaměstnání v průmyslu, zemědělství nebo v lesních závodech. Součástí těchto usedlostí nebo domků mohla být zemědělská půda o výměře asi 1 ha, ve vyšších polohách i více. Zároveň ministerstvo upozorňovalo, že reemigranti z Maďarska nemohou být usídlováni v pohraničním celním pásmu, pouze při jeho vnitřním obvodu.²⁹ Po jednání přesídlovací komise s ministerstvem sociální péče bylo v říjnu 1947 dohodnuto umístění celkem 2256 rodin reemigrantů z Maďarska v pohraničí českých zemí, z toho 1100 rodin zemědělských a lesních dělníků.

Transporty reemigrantů z Maďarska určené do českých zemí v rámci akce výměny obyvatel přijely do shromažďovacího střediska v Berouně 5. a 6. října 1947.³⁰ Během října 1947 přijelo 13 transportů. Shromažďovací střediska působila v Chebu, Suchém Vrbném u Českých Budějovic a Šumperku. Mnozí reemigranti, když v Maďarsku naléhali na urychlení reemigrace, slibovali, že budou v Československu pracovat kdekoli, avšak po příjezdu žádali jen dobře placenou práci v továrně nebo přidělení zemědělských usedlostí. Přitom největší potřeba pracovních sil se jevila v lesních závodech, které požadovaly 770 rodin lesních dělníků. Ministerstvo sociální péče proto navrhovalo odesílat reemigranty k jednotlivým polesím a těm, kteří zde odmítnou nastoupit, vydat příkazovací výměr na jeden rok lesních prací dle dekretu prezidenta republiky č. 88/1945 a v případě neuposlechnutí je přidělit k pracovním útvarům.³¹

29 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva zemědělství všem OKMZ z 22. 10. 1947.

30 AMZ Praha, f. PR-R, informace pro přednostu IX. odboru ministerstva zemědělství z 8. 10. 1947.

31 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva sociální péče ministerstvu. zemědělství z 23. 10. 1947.

Největší problémy během transportu reemigrantů z Maďarska činilo stravování. Někteří reemigranti byli až osm dní bez teplé stravy, v Plané ponechali reemigranty tři dny ve vagóně bez zásobování. Přesídlovací komise se postavila proti návrhu ministerstva sociální péče, aby reemigranti obdrželi v Parkanu (dnes Štúrovo) suchou stravu na 5 – 6 dnů. Jelikož se ve vagónech netopilo, mnoho přestěhovalců se nachladilo.³² Do jednotlivých míst, např. Bruntálu a Horšovského Týna, přijížděli reemigranti hladoví a promrzlí.³³

K 8. listopadu 1947 mělo ministerstvo zemědělství k dispozici celkem 568 volných usedlostí pro reemigranty z Maďarska.³⁴ Šlo ovšem o nesoběstačné zemědělské usedlosti, které nebyly vhodné pro samostatné zemědělce, pro které volné usedlosti již nebyly. Podobně nebyly možnosti ani pro usídlování samostatných živnostníků a osob ve svobodných povoláních slovenské národnosti.³⁵

Osídlovací úřad pro Slovensko doporučoval vzhledem k bytové tísni na Slovensku umísťovat reemigranty alespoň dočasně přes zimu v českých zemích. Naproti tomu ministerstvo zemědělství požadovalo, aby přicházející reemigranti se usídlovali v pohraničí natrvalo, přičemž však nezaručovalo, že volné usedlosti jsou v dobrém stavu.³⁶

Od začátku přesídlovací akce do 31. října 1947 bylo usídleno 53 135 reemigrantů z Maďarska, z toho v českých zemích 4910, tj. 9 %. Z počtu usídlených v pohraničí českých zemí připadlo 4606, tj. 94 %, na příslušníky rodin zemědělských dělníků (114 rodin), dřevorubců a pastvinářů (495 rodin) a horníků a sklářů (240 rodin).³⁷ Do konce roku se počet reemigrantů z Maďarska v pohraničí českých zemí zvýšil na 5530 osob, které představovaly 1734 hospodářských jednotek.³⁸ K nim přibylo v lednu 1948 jedenáct hospodářských jednotek dřevorubců z Mátranské vysočiny (37 osob), kteří byli původně usídleni v prostoru oblastní osídlovací úřadovny Rimavská Sobota a požádali, aby se mohli věnovat dřevorubectví v českých zemích.³⁹ Reemigranti z Maďarska byli v Čechách usídlováni především v okresech Frýdlant, Mariánské Lázně, Aš, Český Krumlov, Žlutice, Prachatice, Trutnov, Chomutov, Litoměřice, Kaplice, Duchcov, Most, Stříbro, Falknov n. O. (dnes Sokolov), Horšovský Týn, Broumov a Česká Lípa, na Moravě na okresech Mikulov, Bruntál, Šternberk, Znojmo a Moravská Třebová a ve Slezsku na okrese Jeseník, a to často ve velmi vysokých polohách.⁴⁰ Osídlovací úřad pro Slovensko se zavázal, že převezme záruku za tyto přesídlence, pokud šlo o jejich finanční povinnosti vůči Národnímu pozemkovému fondu do doby, než budou vyrovnány vzájemné majetkové nároky mezi ČSR a Maďarskem. Účelem dohody mezi Osídlovacím úřadem pro Slovensko a ministerstvem zemědělství bylo co nejrychlejší zaknihování přidělených nemovitostí.⁴¹

32 AMZ Praha, f. PR-R, zpráva člena ČSPK E. Nižnánského z 1. 11. 1947.

33 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva sociální péče ministerstvu zemědělství z 6. 11. 1947.

34 AMZ Praha, f. PR-R, volné usedlosti pro reemigranty z Maďarska k 8. 11. 1947.

35 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva sociální péče ÚKVO z 8. 11. 1947.

36 AMZ Praha, f. PR-R, porada 10. 11. 1947 v Osídlovacím úřadu pro Slovensko.

37 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ČSPK Ústřední komisi pro vnitřní osídlení ze 4. 12. 1947.

38 AMZ Praha, f. PR-R, bilance ČSPK z 26. 1. 1947.

39 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva sociální péče Státní lesní správě Bečov z 13. 12. 1947.

40 AMZ Praha, f. PR-R, reemigrace z Maďarska.

41 AMZ Praha, f. PR-R, otázka tzv. přechodně umístěných přesídlenců z Maďarska v Čechách.

Závažným problémem na počátku roku 1948 byla trvající fluktuace reemigrantů z Maďarska, kteří z velké části považovali své umístění v pohraničí českých zemí za dočasné, požadovali usídlení na Slovensku a odmítali přijmout trvalé zaměstnání v pohraničí.⁴² Ministerstvo zemědělství si stěžovalo, že neustále probíhá pohyb reemigrantů z pohraničí českých zemí na Slovensko (např. z okresů Kaplice, Cheb a Žlutice).⁴³ Přitom reemigranti neoznámili ministerstvu zemědělství, že se vzdávají přídělů a neprovedli vyúčtování s Národním pozemkovým fondem, čímž se vystavili trestně právní zodpovědnosti za veškerou škodu, která tím mohla Národnímu pozemkovému fondu vzniknout. Jelikož na Slovensku osídlovací možnosti nebyly, vraceli se reemigranti v častých případech zpět do pohraničí českých zemí a osídlovali obvody jiných osídlovacích komisí ministerstva zemědělství.⁴⁴

Také reemigranti umístění do pracovního poměru v průmyslových závodech byli mnohdy nespokojeni a usilovali o přestěhování na Slovensko, např. v Západočeských sklárnách v Oloví na Falknovsku (dnes Sokolovsko) a ve Spojených ocelárnách v Chomutově. K příčinám nespokojenosti patřily především skutečnosti, že šlo o bývalé zemědělce, kteří nebyli zvyklí na práci v továrně, a že nebyl splněn příslib, že obdrží půdu na Slovensku. Jako nekvalifikovaní pracovníci poškodili velké množství materiálu, což ovlivňovalo výši jejich mzdy. Nedostatek ošacení řešily některé závody (např. sklárna v Novém Sedle u Lokte) vlastní ošacovací akcí, během které byly přidělovány staré součásti německých vojenských uniforem.

Také soužití s českým obyvatelstvem nebylo vždy uspokojivé, neboť ne všichni hovořili slovensky, a proto je Češi považovali za Maďary a chovali se k nim nepřátelsky. Reemigranti z Maďarska nejevili většího zájmu o slovenskou kulturu, např. pohostinské vystoupení martinického divadla v Oloví navštívilo pouze 15 diváků. Při večerních kursech slovenštiny někteří hráli karty a pili alkoholické nápoje. Reemigranti pravidelně poslouchali maďarský rozhlas, s oblibou zpívali maďarské písně a tancovali čardáš, což vzbuzovalo mezi ostatními novými osídlenci pohoršení. Na druhé straně byli citliví na to, že se s nimi nejednalo jako se Slováci. Prohlašovali, že se přihlásili na Slovensko, stěžovali si, že nemohou posílat děti do slovenské školy, na blízkost hranic a obtížnost podmínek ve vysokých polohách. Ve Falknově n. Ohří (dnes Sokolov), který byl považován za „malé Slovensko“, však byla pro děti Slováků zřízena slovenská třída.⁴⁵ Pracovní morálka reemigrantů byla hodnocena jako dobrá.⁴⁶

Přerušení výměny obyvatelstva na přelomu let 1947 – 1948 vedlo na jedné straně k ilegálním útekům maďarských Slováků do ČSR, jednak k masovému odhlašování z výměnné akce. ČSPK v Budapešti byla nucena organizovat za pomoci pověřenectva sociální péče sociální výpomoc v potravinách, ošacovací akci, rekreační akci pro děti krajanů apod. Maďarští Slováci hromadně obléhali jednotlivé oblastní úřadovny ČSPK a dožadovali se přesídlení na Slovensko a sociální výpomoci. Slováci z oblasti Salgótarjánu v memorandu adresovaném předsedovi vlády K. Gottwaldovi upozorňovali, že již tři roky čekají na přesídlení do ČSR. Podobná memoranda, petice a žádosti přicházely ze všech oblastí Maďarska.

42 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ONV Nejdek Osídlovacímu úřadu pro Slovensko z 2. 2. 1948.

43 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva zemědělství Osídlovacímu úřadu a Fondu Národní obnovy z 8. 2. 1948.

44 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva zemědělství všem OKMZ z 8. 5. 1948.

45 AMZ Praha, f. PR-R, dopis Osídlovacího úřadu pro Slovensko ministerstvu zemědělství z 11. 2. 1948.

46 AMZ Praha, f. PR-R, dopis Osídlovacího úřadu pro Slovensko ministerstvu zemědělství z 17. 3. 1948.

V roce 1948 probíhala výměna od 3. března do 21. prosince. V jejím průběhu však došlo k větším přestávkám, a to od 19. do 26. května a od 13. června do 31. srpna. Ve své notě z 19. dubna 1948 maďarská vláda opětovně poukazovala na vzájemně nevyrovnanou majetkovou strukturu přesídlenců. Na jednání československé a maďarské delegace 3. – 4. května 1948 vedoucí československé delegace předseda Osídlovacího úřadu pro Slovensko Ján Čech akceptoval požadavek maďarské delegace, aby se další výměna obyvatel uskutečňovala na principu parity, a to jak co do počtu přesídlenců, tak i jejich majetkové struktury. Po úmorných a zdoluhavých jednáních došlo 8. srpna 1948 k uzavření politické dohody mezi zástupci KSČ (slovenský pověřenec vnitra D. Okáli) a Maďarské socialistické strany (Gy. Heltai) o ukončení výměny obyvatel. Poslední etapa výměny měla začít 1. září 1948 a definitivně skončit do 31. prosince 1948. Při denním tempu výměny 32 hospodářských jednotek mělo být na paritním základě přesídleno 10 tis. osob. Protože od září 1948 ve většině případů již nešlo o sdružené hospodářské jednotky, byly maďarští Slováci usazováni na celém území Slovenska, zvláště na německých konfiskátech. Důraz ČSR na přesídlování slovenských drobných rolníků a dělníků a vysídlování maďarských majetných rolníků vyvolal napětí mezi československými a maďarskými orgány. Výměna skončila posledními transporty z oblasti Budapešti a Ostřihomi vypravenými 21. prosince 1948. V průběhu roku 1948 tak bylo z Maďarska přesídleno 13 483 Slováků.

V květnu 1948 rezervovalo ministerstvo zemědělství v českých zemích 200 usedlostí o výměře do 6 ha v obvodech osídlovacích komisí Jablonec n. Nisou, Kaplice, Prachatice, Město Teplá, Žamberk, Žlutice, Šumperk a Jeseník pro Slováky z Maďarska, které bylo nutno vysídlit z prostoru vojenského výcvikového tábora (VVT) Lešť na okrese Modrý Kameň. Šlo o usedlosti ve vyšších polohách v oblasti obilnářsko-bramborářské nebo pínčinářské, většinou roztroušené v různých obcích, s poškozenými budovami a bez inventáře. Tyto rodiny měly být usídleny ve vnitřní části jmenovaných okresů, nikoliv v celním pásmu.⁴⁷ Později však bylo rozhodnuto umístit v českých zemích z VVT pouze 60 hospodářských jednotek, přičemž některé byly tvořeny více rodinami.⁴⁸

Neklid mezi reemigranty vnesl v roce 1948 Osídlovací úřad pro Slovensko, který mezi nimi začal provádět šetření, kdo z nich je s usídlením spokojen a kdo trvá na přesídlení na Slovensko. V této souvislosti ministerstvo zemědělství zdůrazňovalo, že nepřipustí za žádných okolností přesídlování na Slovensko a ve výjimečných případech musí být provedeno řádné vyúčtování s pobočkou Národního pozemkového fondu, kterému pak musel Osídlovací úřad pro Slovensko uhradit zjištěné schodky.⁴⁹

Koncem září 1948 totiž Osídlovací úřad pro Slovensko pověřil dva reemigranty, aby pořídili soupis nespokojených reemigrantů s tím, že budou usídleni na jižním Slovensku. Byly míněny jen ty případy, kdy bylo samostatným rolníkům ještě v Maďarsku slíbeno, že budou usídleni na Slovensku. Avšak slovenští reemigranti usídlení na Kaplicku, hospodařící na malých usedlostech a přitom zaměstnaní u Státních lesů a statků pochopili soupis tak, že všichni mohou být výhodně usídleni na jižním Slovensku. V očekávání brzkého odjezdu přestali pracovat, čímž

47 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva zemědělství Osídlovacímu úřadu pro Slovensko z 19. 5. 1948.

48 AMZ Praha, f. PR-R, porada 10. 6. 1948 v Osídlovacím úřadě pro Slovensko.

49 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva zemědělství OKMZ Kaplice z 9. 5. 1948.

způsobovali hospodářské škody.⁵⁰ Reemigranti z Kaplicka se domáhali přesídlení na Slovensko deputacemi u náměstka předsedy vlády Viliama Širokého a u předsedy Osídlovacího úřadu pro Slovensko. Vyhržovali, že si opatří vozy a odjedou hromadně. V této souvislosti ministerstvo zemědělství zastávalo názor, že reemigranti nemají důvod odcházet, neboť „*všem přesídlencům v pohraničí se vychází všemožně vstříc, jsou hospodářsky zabezpečeni*“.⁵¹ Ministerstvo zemědělství uložilo koncem října 1948 osídlovacím komisím Sokolov, Jindřichův Hradec, Cheb, Kaplice, Český Krumlov, Mariánské Lázně, Nejdek, Planá, Prachatice, Sušice, Horšovský Týn, Vrchlabí, Žlutice, Bruntál, Jeseník, Rýmařov, Šternberk, Šumperk, Mikulov a Znojmo, aby nahlásily všechny „zdanlivě nespokojené“ maďarské Slováky, kteří se chtějí přestěhovat na Slovensko.⁵² Podle názoru Osídlovacího úřadu pro Slovensko mělo být snaze o přestěhování na Slovensko čeleno přidělováním vhodnějších objektů.⁵³ Pro zkvalitnění péče o slovenské reemigranty jmenoval Osídlovací úřad pro Slovensko u Osídlovacího úřadu v Praze svého styčného úředníka.

Na podzim 1948 přijely do českého pohraničí poslední transporty reemigrantů z Maďarska. Dne 8. září 1948 byl v Kaplicích vyložen transport 27 rodin, pro které byly usedlosti vybrány již v květnu 1948. Pro špatný stav usedlostí se tři rodiny odmítly usídlit a vrátily se na nádraží a teprve po dlouhém jednání za pomoci tlumočnicků souhlasily s prací v papírně v Rožmberku n. Vltavou na kaplickém okrese.⁵⁴ Dalších 29 rodin přijelo 12. září 1948 do okresu Město Teplá, kde získaly práci u lesních závodů. Skupina sedmnácti dělnických rodin přijela 15. září 1948 na Žluticko a další obdobná skupina do Sokolova.⁵⁵

Celkem bylo z Maďarska z původně přihlášených 95 421 osob přesídleno 71 787 lidí (18 318 rodin, z toho v rámci oboustranné výměny šlo jen o 59 774 osob, ostatní byli z Maďarska přesídlení jednostranně.⁵⁶ Do pohraničí českých zemí byla část hospodářských jednotek odeslána natrvalo a část přechodně. Přechodně umístění reemigranti byli buď tzv. osmičkáři (podle dohody československo-maďarské komise č. 8 z 4. července 1946), kteří nevlastnili v Maďarsku žádné nemovitosti a byli přesídlení jednostranně v roce 1946 (někteří i v roce 1947), a tzv. čtyřičátníci (podle dohody č. 40), kteří byli rovněž bez reciprocit přesídlení v roce 1947.⁵⁷

Natrvalo umístění reemigranti si nechali přidělené usedlosti zaknihovat, obdrželi veškerou pomoc a byli celkem spokojeni. Přechodně umístění počítali s odchodem na Slovensko. Ministerstvo sociální péče však mělo zájem na tom, aby se z českých zemí nestěhovali, protože v některých okresech, např. na Kaplicku, by jejich odchodem došlo ke katastrofálnímu nedostatku pracovních sil. Na některých státních statcích by zůstal pouze správce. Ministerstvo zdůrazňovalo, že spokojenost slovenských reemigrantů bude záviset na tom, nakolik úřady zlepší jejich sociálně ekonomické postavení.⁵⁸

50 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva zemědělství Osídlovacímu úřadu pro Slovensko ze 4. 10. 1948.

51 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva zemědělství Osídlovacímu úřadu pro Slovensko z 18. 10. 1948.

52 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva zemědělství OKMZ z 25. 10. 1948.

53 AMZ Praha, f. PR-R, dopis Osídlovacího úřadu pro Slovensko ministerstvu zemědělství z 20. 12. 1948.

54 AMZ Praha, f. PR-R, dopis OKMZ Kaplice Osídlovacímu úřadu pro Slovensko ze 13. 9. 1948.

55 AMZ Praha, f. PR-R, dopis styčného důstojníka Osídlovacímu úřadu pro Slovensko při Osídlovacím úřadě v Praze z 27. 8. 1948.

56 ZVARA, J.: Maďarská menšina ..., s. 64; NA Praha, f. MPSP, k. 336.

57 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ČSPK ministerstvu zemědělství (nedat.).

58 AMZ Praha, f. PR-R, porada 10. 6. 1948 v Osídlovacím úřadě pro Slovensko.

Snahy o přesídlení z pohraničí českých zemí na Slovensko se objevovaly i v následujících letech. Např. v Moravském Berouně na jaře 1949 prohlásili, že nežádají žádný příděl v pohraničí a požadovali, aby jako náhrada za majetek zanechaný v Maďarsku jim byly přiděleny usedlosti na Slovensku.⁵⁹ Podobně šestnáct rodin z Dražova na Karlovarsku odmítlo převzít zdejší usedlosti do vlastnictví a požadovalo přestěhování na Slovensko, kde si většina z nich našla zaměstnání nebo náhradní příděl za majetek zanechaný v Maďarsku. S ohledem na kopcovitý terén rozhodl KNV v Karlových Varech vyhovět jejich žádosti a půdu buď zalesnit nebo předat jako pastviny Československým státním statkům.⁶⁰

Smíšená československo-maďarská komise projednávala v letech 1949 – 1951 všechny otázky související s výměnou obyvatelstva, zvláště s majetkoprávním vyrovnáním, které byly uzavřeny protokolem podepsaným 27. července 1949 ve Štrbě.⁶¹ V červenci 1950 uložil NPF všem svým pobočkám, aby oznámily jména reemigrantů, kteří zanechali v Maďarsku nějaký nemovitý majetek, za který měli obdržet peněžní náhradu, jež jim měla být připočtena k dobru na zaplacení úhradové ceny přídělu v pohraničí.⁶² Mělo být využito všech možností k uspokojení přesídlenců z konfiskovaného nemovitého majetku, jinak měla být poskytnuta náhrada do výše 100 tis. Kčs, a to v ročních splátkách po 20 tis. Kčs.⁶³

Podle zákona č. 75/1946 Sb. o přiznání hospodářských a právních úlev krajanům vracejícím se do vlasti, zejména z Maďarska, příslušela přistěhovalcům za jejich nemovitosti zanechané v Maďarsku plná náhrada, a to ze zanechaného majetku Maďarů, kteří se přestěhovali ze Slovenska do Maďarska. Jelikož mnoho reemigrantů z Maďarska bylo usídleno v pohraničí českých zemí, kde většina majetku odsunutých Němců byla mezitím přidělena uchazečům z vnitrozemí, vládní nařízení č. 30/1948 Sb. stanovilo, že v případě, že reemigrant z Maďarska nedostane věcné odškodnění ze zanechaného majetku Maďarů, dostane je v penězích od Osídlovacího úřadu a Fondu národní obnovy pro Slovensko.⁶⁴

Průběh reemigrace krajanů z Maďarska ukázal, že původní předpoklad, že všichni budou usídleni na Slovensku, byl mylný. Již na počátku přesídlovací akce požádal Osídlovací úřad pro Slovensko ústřední úřady o umístění reemigrantů v českých zemích, neboť pro ně na Slovensku nebyl dostatek osídlovacích možností. Situaci ještě ztížil velký počet tzv. černých reemigrantů, kteří se přihlásili k reemigraci, ale nevyčkali organizovaného odsunu a přestěhovali se ilegálně. V českých zemích se chtěli usídlit také maďarští reemigranti české národnosti a také ti Slováci, kteří zde měli příbuzné.

Reemigranti z Maďarska byli nejpočetnější skupinou zahraničních krajanů, která se vrátila do vlasti. I když do pohraničí českých zemí byla dirigována jen jejich menší část (asi 10 tisíc), představovali pro některé okresy (např. Sokolov, Kaplice) významný potenciál pracovních sil.

59 AMZ Praha, f. PR-R, zápis úřadovny NPF v Moravském Berouně z 29. 3. 1949.

60 AMZ Praha, f. PR-R, porada 23. 2. 1951 na KNV Karlovy Vary.

61 ZVARA, J.: Maďarská menšina ..., s. 82.

62 AMZ Praha, f. PR-R, dopis NPF všem pobočkám NPF ze 14. 7. 1950.

63 AMZ Praha, f. PR-R, Majetkové podstaty pozemkových reforem, bal. 36, porady 1. a 2. 9. 1950 ve Fondu národní obnovy.

64 AMZ Praha, f. PR-R, dopis ministerstva sociální péče NPF z 6. 10. 1948.

A szlovákiai (felvidéki) magyarság második világháború utáni jogfosztásának kérdése, illetve a lakosságcsere az elmúlt félévszázad magyar (magyarországi) történetírásában, emlékeztében

Kugler József

THE QUESTION OF RIGHTS' FORFEITING OF SLOVAK HUNGARIANS AFTER THE SECOND WORLD WAR WITHIN THE HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY AND MEMORIES OF THE LAST FIFTY YEARS

The study provides an overall picture of the problem of rights' forfeiting of Slovak Hungarians and its evaluation within the Hungarian historiography. Within the introduction the author points to the historical circumstances that have burdened the relations of Slovak and Hungarian people and their different evaluations. It also presents the political suppression of national questions during the era of „socialism“ in Hungary and in Czechoslovakia as well. The study presents the evaluation of Czechoslovak-Hungarian relations in the after-war years within the scope of Hungarian historiography before and after the change of regime. A special reference is made to the Slovak historiography produced by Slovak Hungarian authors.

OTÁZKA POZBAVENIA PRÁV SLOVENSKÝCH MAĎAROV PO DRUHEJ SVETOVEJ VOJNE V MAĎARSKEJ HISTORIOGRAFIÍ A PAMÄTI UPLYNULÉHO POLSTOROČIA

Tisícročné spolužitie Maďarov a Slovákov je charakteristické tým, že z jednej strany sa kultúry oboch národov navzájom obohacovali, na druhej strane, najmä od polovice 19. storočia, vzťah oboch národov a neskôr aj pomer oboch štátov často zaťažovali konflikty. Na jar 1945 si Československá republika, hlavne prezident Beneš a jemu blízke politické kruhy, vytýčila za cieľ vytvoriť národný štát Čechov a Slovákov. Realizácia plánu sa osobitne dotkla maďarskej a nemeckej menšiny žijúcich na území štátu.

Dobová maďarská tlač i filmové správy v kinách poskytli pomerne širokú publicitu zbaiveniu práv maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1945 – 1949. Po roku 1949 však maďarská verejnosť nemala možnosť získať v maďarskom jazyku informácie o týchto problémoch. Dozvedieť sa o nich sa mohla iba z knihy Juraja Zvaru *A nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában* vydanéj v 60. rokoch 20. storočia.

Štúdia ilustruje úlohu a hodnotenie vysídlenia a pozbavenia práv slovenských Maďarov v maďarskej historiografii. Úvodom autor poukazuje na historické udalosti, ktoré zaťažovali vzťah slovenského a maďarského národa, a ich odlišné historiografické interpretácie. V tejto časti je nastolené aj politické zamlčovanie národno-národnostných otázok, typické pre desaťročia socializmu na Slovensku a rovnako v Maďarsku. Štúdia detailne približuje prístupy maďarskej historiografie pred zmenou režimu a po nej k českoslo-

vensko-maďarským vzťahom v rokoch po druhej svetovej vojne, s osobitným dôrazom na maďarskú historiografiu na Slovensku.

Na začiatku 80. rokov vyšli o maďarsko-československých vzťahoch v povojnovom období prvé historické práce – štúdie profesora Sándora Balogha. Kniha *A hontalanság éve* Kálmána Janicsa, bývalého lekára z Kráľovej nad Váhom, bola vydaná v Mníchove koncom 70. rokov. Po zmene politického režimu, v závere 90. rokov vychádzali v maďarskom jazyku nielen v Maďarsku, ale aj na Slovensku spomienky o maďarskej menšine žijúcej na Slovensku v smutných rokoch 1945 – 1949.

Osobitné uznanie si pritom zaslúži historička Katarína Vadkertiová, ktorá vydala svoje knihy hlavne na základe archívnych materiálov zo Slovenska. Slovenskí historici z Maďarska, viacerí výskumní pracovníci v oblasti spoločenských vied (Ondrej Krupa, Pavol Komoly /Kochan/, Michal Bernula), sa zaoberali výmenou obyvateľstva a v tomto kontexte najmä otázkou, ktorú si dávali viacerí Slováci v Maďarsku – „prestáňovať sa na Slovensko, alebo ostať v Maďarsku?“, resp. životom Slovákov, ktorí si vybrali Slovensko ako novú vlasť. V minulom desaťročí už začala diskusia medzi historikmi z Maďarska a zo Slovenska o spoločných dejinách, predovšetkým o zbavení občianskych práv slovenských Maďarov po roku 1945. Do spoločnej práce sa zapojili historici oboch štátov. V tom rozhodujúcu úlohu zohrali Štefan Šutaj a László Szarka.

Az évezredes magyar-szlovák együttélés egyrészt azzal is jellemezhető, hogy a két nép kultúrája az elmúlt századok során kölcsönösen gazdagította egymást, egyebek mellett nyelvi és népi öltözeti-viseleti elemeket, kulináris hagyományokat vettünk át egymástól. De az irodalom, a zene és a népdalkincs tanulmányozása során is hasonló jelenséget tapasztalhatunk, hogy csak a legfontosabb érintkezési területeket említsük. Másrészt pedig főként a XIX. század közepétől gyakran politikai konfliktusok is terhelték a két nép, illetve 1920-tól a két állam (Magyarország, valamint Csehszlovákia, illetve Szlovákia) viszonyát. Ide sorolhatók a dualista Magyarország kisebbségpolitikája, a trianoni békeszerződés vagy az első bécsi döntés területi vonatkozásai, a II. világháborút követő évek szláv nemzetállam-konceptiója, a hozzákacsolódó Beneš-dekrétumokkal, a trianoni országhatár szlovákságának gyorsuló asszimilációja, vagy a jelent is érintve az autonómia kérdése, illetve a 2009. évi szlovák nyelvtörvény. Az egyes konfliktusokat, pontosabban a konfliktusokhoz vezető utat, a saját és a másik fél felelősségét természetesen eltérően értékelik az érintett államok történészei, illetve a magyar és a szlovák publicisztika is, és így másképpen közelíti meg e konfliktusok gyökereit, értelmezését a két ország történelemoktatása is. Különösen jellemző ez az eltérő megítélés az 1944 és 1949 közötti fél évtizedre, vagyis az újból kisebbségi sorba kerülő szlovákiai (felvidéki) magyarság rendkívül nehéz időszakára, amit a magyarországi közgondolkodásban leginkább a jogfosztottság időszakaként tartanak számon. Míg a szlovák a szakemberek többsége a szlovák közvéleménnyel együtt jobbra egyfajta történelmi elégtételként tekint vissza ezekre az évekre, ami lehetőségét adott a szlovákságnak arra, hogy az elmúlt évszázadok asszimilációs veszteségeit kompenzálja. A nemzeti szempontok érvényesülése mellett a szlovák történészek egy része is elismeri, hogy a szlovákiai magyar lakosság ezekben az években súlyos joghátrányt szenvedett. A több mint hat évtizeddel ezelőtti események eltérő megítélése ellenére is fontos, hogy egymás véleményét, álláspontját megismerjük. Az elmúlt években – a nem éppen kedvező magyar-szlovák „nagypolitikai” kapcsolatok ellenére – a történészek és a kisebbségkutató szakemberek is lehetőséget

kapnak arra, hogy konferenciákon fejtsék ki álláspontjukat közös történelmi múltunk vitatott kérdéseiről.¹

Az elhallgatott politikai és nemzeti-nemzetiségi kérdések a rendszerváltás előtti és utáni Magyarországon

Az 1947/48. évi nagy kelet-közép-európai átalakulás, a korabeli és a későbbi évtizedek szóhasználatával élve „a szocializmus győzelme” azt is jelentette e térségben, hogy a Szovjetunió szembefordult korábbi szövetségeseivel, az antifasiszta koalíció nagyhatalmaival, és ezért katonai és politikai erejével igyekezett új szövetségi rendszerré összekovácsolni az érdekszférájába kerülő, korábban többnyire élesen szembenálló, egymással kölcsönös területi követelésekkel fellépő európai kis- és középállamokat. Az 1945-öt követő évtizedekben a szovjet nagyhatalmi politika tehát a szocialista forradalom világméretű győzelmének elősegítését tartotta legfontosabb feladatának, így ennek érdekében igyekezett visszaszorítani, vagy legalább mérsékelni a táborán belüli érdekellentéteket, korlátozni az egyes államok között feszülő korábbi nemzeti-nacionalista indulatokat. Mint közismert többek között ennek részeként 1948/49-től konszolidálódhatott valamelyest a csehszlovákiai magyarság helyzete is. Újból megnyílhattak iskolái, létrehozhatta ugyan pártirányítás mellett kulturális szervezetét a CSEMADOK-ot, amelynek országos vezetősége és helyi szervezete is az adott korlátok között mintegy a magyar kisebbségi kultúra feltámasztását, ápolását is felvállalhatták.²

Az 1945 és 1990 közötti közel fél évszázad alatt a szovjet érdekszférába kerülő kelet-közép-európai államok politikai elitje tehát a moszkvai irányelvek figyelembevételével igyekezett kialakítani nemzeti stratégiáját és a nemzetiségi politikáját. Egységesnek tekinthető megoldásokról azonban ezekben az évtizedekben sem beszélhetünk, az egykori NDK és Románia képezte a két pólust, az utóbbi a Ceaușescu-rendszer utolsó másfél évtizedében egyfajta „nacionál-kommunista” diktatúrává fajult el. Magyarországon a nemzeti kérdés iránti fogékonyság a második világháborút követő években, évtizedekben a szomszédos államokétól eltérően alakult, vagyis ehhez a problémakörhöz az 1945 után szovjet támogatással hatalomra kerülő baloldali politikai elit, leginkább pedig az egyre meghatározóbb szerepet betöltő Magyar Kommunista Párt és utódpartjai (Magyar Dolgozók Pártja, Magyar Szocialista Munkáspárt) másképpen viszonyultak. A nemzeti kérdés kezelésének magyar útja 1948 után leginkább az NDK hivatalos politikájához volt hasonlítható, vagyis a teljes leszámolás úgymond „a korábbi uralkodó osztá-

-
- 1 A magyar és szlovák történészek közös múltunk feldolgozására létrehozták a Magyar-Szlovák Történeztudományi Bizottságot, amely rendszeresen ülésezik. Az elmúlt évek számos magyarországi szakmai összejövetelére is meghívást kaptak a szlovák és cseh kutatók. Többek között a lakosságszere 60. évfordulójára „A magyar sors Csehszlovákiában” címmel a budapesti Terror Házában 2007. szeptember 27. rendezett konferencián Štefan Šutaj kassai professzor és Helena Nosková prágai történész-kutató is előadást tartott. A hasonló témájú „Vonatok északnak és délnek” címmel szervezett salgótarjáni tudományos összejövetelen a magyar szakemberek mellett szlovák történészek, néprajzosok (Zlatica Saposová és Štefan Šutaj a kassai Társadalomtudományi Intézetből, Magdaléna Paríková pedig a pozsonyi Komenský Egyetemről) is részt vettek. A két ország történezeinek egyik legutóbbi közös munkája pedig POPÉLY, Á. – ŠUTAJ, Š. – SZARKA, L. (eds.): Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés 1945 – 1948. Történelmi háttér, dokumentumok és jogszabályok. Gödöllő : Attraktor Kiadó, 2007.
 - 2 VARGA, J. (eds.): A CSEMADOK 25 éve 1949 – 1974. Bratislava : Madách, 1984.

lyok nacionalizmusával, sovinizmusával”. E sajátos „magyar út” lényegében két okra vezethető vissza. Az egyik külpolitikai: Magyarországot (számos okból kifolyólag) a világháborúban győztes nagyhatalmak és a hozzájuk szövetségesként csatlakozó kelet-közép-európai kisállamok Németországgal és Olaszországgal együtt azon vesztes államok közé sorolták, amelyekről területi és anyagi elégtételt vehettek. Ez az alárendelt szerep nagymértékben csökkentette a kiscgazdapárti vagy a parasztpárti politikusok azon erőfeszítéseit, amit a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldására tettek, beleértve a trianoni határok legalább minimális módosításának a lehetőségét vagy a kisebbségi sorba került magyarság hatékonyabb érdekvédelmét.

A Vörös Hadsereg 1944 őszi magyarországi megjelenése után újjászerveződő Magyar Kommunista Párt, főként annak moszkvai emigrációból hazatérő vezetősége a kezdeti időszakban alig tudott mit kezdeni a határon túli magyar kisebbség megoldásra váró kérdéseivel. E kérdéskörrel való foglalkozást ugyanis a kommunisták jobbára nacionalizmusnak, irredentizmusnak, az általuk gyűlölt Horthy-rendszer lélekmérgezésének tartották, és a nemzetiségi ellentéteket felfogásuk szerint a proletár internacionalizmusnak kell majd felszámolnia, illetve a Szovjetunióban alkalmazott lenini nemzetiségpolitikának megoldania a népcsoportok békés együttélését. A Magyarországot sújtó trianoni békeszerződés az 1919/20. évi, a győztes antant hatalmak és szövetségeseik által létrehozott versailles-i békerendszer része volt, amely egyebek mellett jelentős területeket csatolt el Szovjet-Oroszországtól is, ezért a nemzetközi munkásmozgalom terminológiájában „imperialista rabló békeként” illették. A magyar kommunisták tehát a húszas-harmincas években egyrészt hasonló álláspontot képviseltek ebben a kérdésben, mint szovjet elvtársaik, ugyanakkor még látszatát is kerülték, hogy a Tanácsköztársaság (vörös terror) bukását követően létrejött és általuk mélyen megvetett Horthy-rendszerrel együttműködjenek a magyar területi követeléseket illetően.

A második világháború alatti és utáni években felvetődő etnikai-kisebbségi és nemzeti sorskérdések azonban mégis állásfoglalásra készítették a magyarországi baloldalt, így a kommunistákat. Az egyik lépés, amelyet „nemzeti irányba” tettek, a magyar történelemben évszázadok óta jelenlevő németellenes, főként pedig a Habsburg-ellenes kurucos tradíciók felelevenítése „A magyar nép négyszáz éves küzdelme az önálló, független Magyarország megteremtésért” volt.³ A németellenes hagyományok felélesztése természetesen aktuálpolitikai okokra vezethető vissza. Mintegy bizonyítandó, hogy az új Magyarország nyugati kapcsolatrendszerét felszámolva, immár keleti irányba a Szovjetunió felé fordul. A másik ok, ami miatt módosítani kényszerült a Magyar Kommunista Párt a magyarság sorskérdéseiről alkotott korábbi álláspontján, pedig az volt, hogy a magyar társadalom széles rétegei (nem kismértékben a Horthy-korszak két évtizedes erősen nemzeti nevelésének köszönhetően) a kommunistákat a magyar nemzeti érdekek árulóinak tartották. Így a csehszlovákiai magyarság 1945 utáni helyzetének valós feltárásában, a szélesebb hazai és nemzetközi közvéleménnyel történő megismertetésében a magyar baloldali pártok is nagyrészt osztották a polgári erők (kiscgazdák) és a szintén baloldali elkötelezettségű, de nemzeti alapon álló parasztpárt álláspontját. Annak megvála-

3 Mőd Aladár könyvének, a „Négyszáz év küzdelem az önálló Magyarorszáért”, első kiadása még a háború alatt, 1943-ban jelent meg. 1945 után pedig szinte éveként adták ki, a 4. bővített kiadás 1948-ban került az olvasók kezébe (Budapest, Szikra Kiadó). A marxizmus klasszikusai mellett ez a könyv az ötvenes években a történészhallgatók és pártkáderek „bibliájává” vált.

szolása, hogy miért éppen ennek a kérdésnek megítélésében alakulhatott ki egyfajta nemzeti konszenzus a II. világháború utáni magyar politikai elitben, még várat magára.

Magyarország, mint közismert 1944. március 19-én a német csapatok általi megszállásával elvesztette szuverenitását, amit az 1945 januárjában Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény sem állított vissza. E megállapodást az 1944 decemberében Debrecenben megalakuló, a német szövetséggel szembe forduló új magyar kormány, közismert nevén az Ideiglenes Nemzeti Kormány, illetve a Szovjetunió és a Szövetséges Hatalmak képviselői kötötték meg.⁴ Az egyezmény pedig Magyarországot az ún. Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEZ) felügyelete alá helyezte a háború befejezésig. Jogi értelemben tehát csak a párizsi békeszerződés (1947. február 10.) aláírása után nyerte vissza az ország önállóságát, ez azonban gyakorlatilag az egyre erősödő szovjet befolyás miatt jelképesé vált. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány, majd pedig az 1945. évi őszi választások eredményeként megalakuló kiscgazdatöbbségű koalíciós kormánynak is bel-, főként pedig külpolitikai lépéseit egyeztetnie kellett a SZEZ képviselőivel, amelyben a szovjet befolyás egyre meghatározóbbá vált.

A már idézett fegyverszüneti egyezményben egyebek mellett kötelezettséget vállalt az Ideiglenes Nemzeti Kormány arra is, hogy Magyarország jóvátételt fizet a megszállás, illetve a háború okozta károkért a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia számára. Ennek végösszegét 300 millió dollárban állapították meg, és kétharmad részére a Szovjetunió tarthatott igényt. A jóvátételt áruban (gépek, nyersanyag és főként élelmiszer) kellett lerónia az országnak a háborút követő években. Megemlítendő, hogy a jóvátétel kérdése áttételesen a magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezményhez is kapcsolódik. 1946 tavaszán ugyanis, amikor a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság toborzást folytatott (az egyezmény alapján) a magyarországi szlovákok között, hogy közülük minél többen éljenek az áttelepülés lehetőségével. Éppen az infláció és a jóvátételi kötelezettség miatti kilátástalan magyarországi gazdasági helyzetet állították szembe a szlovákiai agitátorok a háborúban győztes Csehszlovákia nyújtotta sokkal jobb életlehetőségekkel, így is igyekezve rábírní a szlovák családokat az átköltözésre.⁵ A jóvátétel másik utóhatása inkább a rendszerváltás utáni időszak egyik mára már elfeledett magyarországi belpolitikai kérdésévé vált. A lakosságcsere-egyezmény keretében áttelepített szlovákiai (felvidéki) magyar családok vagyonának egy része ugyanis éppen a háborús jóvátétel fejében az 1949-ben kötött Csorba-tói egyezmény alapján szállt az akkori csehszlovák államra.⁶ A vagyonosabb magyar állampolgárrá lett egykori szlovákiai (felvidéki) öslakosok magyarországi (a magyar állam által történő) kárpótlása mind ez ideig nem valósult meg. (Hasonlóképpen várat még magára a Beneš-dekrétumok szlovák állampolgárságú magyar nemzetiségű állampolgárainak kárpótlása is, amelyet természetesen Szlovákiának kellene rendeznie.)

A már említett fegyverszüneti egyezmény alapján vállalnia kellett továbbá a magyar kormánynak, hogy azokról a területekről, amelyek 1938 és 1941 között kerültek magyar fennhatóság (marxista terminológia szerint magyar megszállás) alá kivonja katonai egységeit, és

4 BALOGH, S. – FÖLDESI, M. (eds.): A magyar jóvátétel és ami mögötte van (Válogatott dokumentumok). Budapest : Napvilág Kiadó, 1998, 19-23. o.

5 KUGLER, J.: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 1944 – 1948. Budapest : Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000, 50-55. o.

6 Az 1949 nyarán megkötött Csorba-tói egyezmény szövege. BALOGH, S. – FÖLDESI, M. (eds.): A magyar jóvátétel és ami mögötte van ..., 142-156. o.

felszámolja e térségek magyar közigazgatását is. Az egyezménynek ez a része pedig azt is előrevetítette, hogy az 1944/45 fordulójától újból kisebbségi sorba kerülő közel két és fél millió, továbbá a háború alatt is kisebbségségben élő sok százezer Kárpát-medencei magyaron a szomszéd államok politikusai a győztes nagyhatalmak és saját közvéleményünk támogatását is maguk mögött tudva, ismét revánsot vehetnek, ami gyakorlatilag etnikai tisztogatással vált egyenértékűvé. (Kétségtelen, hogy a háború alatti években a Magyarország fennhatósága alá visszakerült területeken élő nem magyar ajkú lakosokat is érték atrocitások a magyar hatóságok részéről, aminek egyik kirívó példája az újvidéki „hideg napok” voltak. Ezekről az atrocitásokról számos dokumentumkötet vagy szépirodalmi feldolgozás született.⁷ A háború menetében beállt fordulat nyomán a megtorlás legtöbbször az ártatlan magyar lakosságot sújtotta. Ennek része volt a Szovjetunió által 1945 nyarán bekebelezett kárpátaljai (Rusinszó) magyar férfiak tízezeinek málenki(j) robotra hurcolása. Hasonló módszerhez folyamodott a Vörös Hadsereg a Szlovákiához visszakerülő zempléni és gömöri térségben, illetve a trianoni Magyarország északi vidékein (Nyírség, Szatmár és Bereg megye, Miskolc környéke) és Budapesten és környékén is. De a német nemzetiségű, főként pedig német családnevű magyar állampolgárokról is ugyanez a sors várt, tízezer számra vitték őket is jóvátételi munkára, a Szovjetunió területére. A legtragikusabban a vajdasági (délvidéki) magyarok sorsa alakult. Egyes becslések szerint a negyvenezeret is elérheti azon magyarok és részben németek száma, akik Titó partizánjai megtorlásának áldozataul estek. Az erdélyi magyarságot a Maniu-gárda fegyveresi támadták meg, és ezeket hurcolták el. Más esetekben pedig az új román hatalom finomabb módszerekkel, az állampolgárság megvonásával igyekezett csökkenteni a magyarság lélekszámát. A csehszlovák közigazgatás alá visszakerülő magyarok számára a Beneš-dekrétumok, a Szudéta-vidéken történő kényszermunka, a vagyyonelkobzás és a Magyarországra történő áttelepítés (lakosságcsere) jelentette a számonkérés konkrét formáit és a reszlovakizációs lehetőség a mentesülés alternatíváját. Emellett többszázezer magyar hadifogoly sínylődött szovjet hadifogságban, és 1946 januárjában megkezdődött a magyarországi németek kényszerkotelepítése is, aminek során mintegy kétszázezer német nemzetiségű és részben német anyanyelvű személyt kényszerült szülőföldje elhagyására. A magyarországi németek kitelepítését is a SZEB felügyelte, de lebonyolításában a magyar hatóságok is részt vettek. A második világháborút követő évek Kárpát-medencei etnikai feszültségeiről a korabeli magyar közvélemény szelektív tájékoztatást kapott. A magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény megkötéséről, annak végrehajtásáról, egyáltalán a csehszlovákiai (felvidéki) magyarság sorsának alakulásáról, továbbá a magyarországi németek kitelepítéséről az 1945 és 1948 közötti évek sajtójának, filmhíradóinak és a politikusok megnyilatkozásainak köszönhetően a magyarországi közvélemény széleskörű tájékozódást szerezhetett.⁸ Teret engedtek az erdélyi magyarság helyzetét bemutató híreknek, kiemelve a Grozarkormány pozitív lépéseit, és keresve a magyar-román történelmi megbékélés lehetőségét is.

7 A magyar katonaság és csendőrség 1942. évi téli újvidéki több száz áldozatot követelő razziáját Cseres Tibor dolgozta fel *Hideg napok* c. regényében, a könyv 1964-ban jelent meg. (A regény későbbi kiadása: Budapest, Magvető Kiadó, 2005.) A könyvet Kovács András rendező 1966-ban filmesítette meg. A magyar társadalmat mintegy szembesítették a Horthy-rendszer által elkövetett atrocitásokkal, így kívánták példát adni a szomszédos államoknak is a saját sötét közelmúltjuk feldolgozására.

8 A korabeli különböző pártállású országos lapok (Szabad Nép, Kis Újság, Népszava) és a helyi újságok is (Viharsarok) egyaránt részletes tájékoztatást adtak a lakosságcsere előzményeiről és lebonyolításáról.

A vajdasági és kárpátaljai magyarelles atrocitásokról azonban szinte egyetlen szó sem jelent meg, jóllehet egyebek mellett Mindszenty hercegprímás is szót emelt a délvidéki partizánok által véghezvitt vérengzések miatt.

1948/49-től azonban mintegy négy évtizeden keresztül a határon túli magyarság kérdéseivel való foglalkozást a hivatalos magyar politika nacionalizmusnak, sovinizmusnak és a szomszédos államok belügyeibe történő beavatkozásnak minősítette, és meg is tett mindent, hogy ezen elveit érvényesítse. Az 1956. évi magyarországi forradalom és szabadságharc levereése utáni több mint három évtized „Kádár-korszakként” vonult be a magyar történelembe. A forradalom leverését kegyetlen megtorlás követte, majd ezt követően a 60-as évek elejétől a magyarországi kommunista rendszer fokozatosan liberalizálódott. A mérsékelt ideológia kialakításában és a kulturális élet irányításában egyaránt meghatározó szerepet töltött be Aczél György, aki lehetővé tette, hogy a hazai és külhoni polgári értékek, „haladó polgári hagyományok” is beépüljenek a magyarországi „szocialista kultúrába”, vagyis a lengyelországi mellett a magyarországi kulturális élet vált legszínesebbé a szovjet érdekszférába tartó Kelet-Közép-Európában.⁹ Közismert, hogy 1968-at követően a Csehszlovákiában erőteljes visszarendeződés következett be az ideológia és a kulturális élet területén is). Egy dologban azonban következetes maradt a magyar pártirányítás, ez pedig a nacionalizmus elleni „permanens” küzdelem volt. Az ún. „népi kommunisták” a magyar párton belül többnyire háttérben maradtak. A hatvanas években lefektetett antinacionalista elvek tehát érvényesültek a hetvenes-nyolcvanas évek hivatalos ideológiájában is. Érdemes idézni néhány gondolatot az e kérdéssel foglalkozó egyik, az 1960-években megjelent tanulmánykötet bevezetőjéből. *„A magyar uralkodó osztályok által folytatott erőszakos asszimiláció és vad elnyomás szörnyű árát fizette meg a dolgozó magyar nép 1919-ben, amikor a hazai és nyugati imperialista körök, a nemzetiségieket ért sérelmeket és a magyar úri rendszer gyűlöletes emlékét kihasználva, ezeknek a népeknek széles rétegeit nyerték meg befolyásuknak, és sikerrel uszították a magyar munkáshatalom ellen.”*¹⁰ Más helyen szintén az említett kötetben *„Az országhatárok ma még meglévő jelentőségét is vajon nem úgy tudjuk-e leggyorsabban felszámolni, ha minél eredményesebben haladunk a szocialista fejlődés útján, miközben sem mi, sem a testvéri szomszéd népek egy pillanatra sem feledkezhetünk meg a nacionalizmus még eleven maradványai elleni küzdelemről, a marxi-lenini nemzeti politika követelményeiről.”*¹¹ Ez a szellemiség, a nacionalizmus elleni „kérlelhetetlen” küzdelem még a hetvenes-nyolcvanas évek magyarországi tankönyveiben is érződött. A több kiadást megért sok tízezer példányban megjelent gimnáziumi tankönyv így elemezte a II. világháborút lezáró párizsi békét. *„A békeszerződés tehát – a trianoni békével ellentétben – előmozdította hazánk demokratikus fejlődését. A határok kérdésében a nagyhatalmak valamennyien egyetértettek abban, hogy a hitleri Németország révén elért változásokat nem ismerik el.”*¹² Ugyanakkor kétségtelen tény az is, hogy a magyarországi történelemkönyvek részben ideológiailag is, de főként módszertanilag a hatvanas évektől megújultak, a merev osztályharcos szempontok helyett tárgyilagosabban szemlélték a lejátszódó történelmi folyamatokat, és nagy hangsúlyt helyeztek a forráselemzésre, de *„a nacionalizmus elleni küzdelemben”* kérlelhetetlen maradtak.

9 ACZÉL, Gy.: Egység – sokszínűség. In: A kor, amelyben élünk. Budapest : Kossuth, 1979, 124-130. o.

10 ANDICS, E. (ed.): A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Budapest : Kossuth, 1964. XXX. o.

11 ANDICS, E. (ed.): A magyar nacionalizmus kialakulása és története... XXXIX. o.

12 BALOGH, E.: Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára. Budapest : Tankönyvkiadó, 1971, 291. o.

A kisebbségi sorban élő magyarokra azonban egyetlen szót sem vesztegettek a tankönyvek, nemzedékek nőttek fel úgy, hacsak családi-baráti kapcsolatokat nem ápoltak határontúliakkal, hogy hallottak volna a szomszédos országban élő magyarokról. Leginkább csak az ún. népi írók (többek között Illyés Gyula vagy Csoóri Sándor) fejezték ki aggodalmukat a kisebbségi magyarok sorsáért.¹³ Mindössze egy-két apró momentum említhető, ahol csekély engedményt tett a politikai vezetés e téren. Az egyik a magyar népzene, illetve a ráépülő Kodály-módszer elsődlegessége a hazai zeneoktatásban, a másik pedig, hogy a történelmi és földrajzi atlaszokban és tankönyvekben a Kárpát-medence magyar település- és tájnevei szerepeltek, a földrajziban ezt kiegészítve a hivatalos más országbeli elnevezéssel (Pozsony/Bratislava, Kolozsvár/Cluj-Napoca).

A szocialista időszak említett erős antinacionalista politikája nagymértékben megosztotta a magyar társadalmat. Voltak, akikre hatott ez a fajta internacionalista nevelés, és gondolkodásukat átformálva jelenleg is közömbösen tekintenek a határon túli magyarokra. Sok egyéb aktuálpolitikai ok mellett, ez a korábbi kormányok által erőltetett nemzeti közömbösség is hozzájárult a magyar–magyar kapcsolatok romlásához, a 2004. december 5. népszavazás kudarcához, amelynek tétje a külföldön, főként a szomszédos országokban élő kisebbségi magyarok számára a magyar állampolgárság megadása volt. (Mint közhírt a Magyarok Világszövetsége által kezdeményezett népszavazás, amelyet az akkori baloldali és liberális kormánypártok (MSZP, SZDSZ) helytelenítettek és ellene léptek fel, nem érte el célját. A magyar társadalom viszonylag széles rétegei viszont kezdték úgy érezni, hogy ez a kommunista időszakban terjesztett nemtörődöm, mások szerint élesen magyarellenes ideológia megalázta a magyarságot, ami nem tűrhető tovább. Különösen akkor erősödött fel a kisebbségi magyarsággal való azonosulás, amikor a szocialista kormányok egyike-másika a tömbön belül a nyolcvanas években egyre nacionalistább politikát folytatott Leginkább a Ceaușescu-korszak utolsó időszaka vált tragikusná az erdélyi magyarság számára. Már a rendszerváltás előszele érződött, amikor 1989. június 27. kétszázézeres tömeg követelte a Budapesten, a Hősök terén a falurombolás leállítását. A rendszerváltást követő években pedig a korábbi időszak politikájának részbeni ellenhatásaként, részben pedig a szabadabb politikai légkör teremtette lehetőséget kihasználva egyre-másra alakultak meg azok az egyesületek és civil szervezetek, amelyek a határon túli (Kárpát-medencei) magyarság sorsát kísérik figyelemmel. E szervezetek többségének tevékenységét a szomszédos országok kormányai és közvéleménye is erős kritikával, sőt ellenszenvvel figyeli. (Párhuzamként említhető, hogy az ötvenes-hatvanas években a csehszlovákiai kommunista vezetés is véghezvitt egy kisebb fajta „denacionalizálását”, aminek ellenhatásaként az 1989/90. évi fordulat után mind két országrészben erősödött a nemzeti politikai irány.) A nyolcvanas évek végétől egyre több civil szervezet vállalja fel a határon túli magyarok érdekvédelmét, kí-

13 Egyebek mellett Csóri Sándor ajánlásával (előszavával) jelent meg Duray Miklós: *Kutyaszorító* c. könyve New Yorkban a Püski Kiadónál 1982-ben, amelyben a szerző a csehszlovákiai magyar kisebbség aktuális sérelmeit foglalta össze. Ugyanakkor Csóri Sándort az aczéli szellemhez igazodva támadva meg az *Élet és Irodalom* hetilapban (1983. szeptember 16.) a könyvhöz írt előszava miatt Hajdú János a korszak egyik legismertebb televíziós személyisége, mintegy kioktatva a költőt, hogy ne avatkozzon más országok belügyeibe. Csórinak ezért évekig nem jelenhettek a művei nyomtatásban Magyarországon, „szilenciumra ítélték”.

séri figyelemmel sorsa alakulását, nem egy esetben kiváltva a szomszédos államok államalkotó politikai elitjének rosszallását.¹⁴

A második világháborút követő évtizedek a magyarországi nemzetiségek csendes beolvadását is jelentették. Az 1945 és 1950 közötti időszakban végbemenő migráció (lakosságcsere, németek kitelepítése), illetve a moszkvai nyomásra hozott Titó ellenes politikai hangulatkelés lélekszámában és identitásában egyaránt megrendítette a magyarországi kisebbségeket, a magyar politikusok pedig a lenini nemzetiségpolitika elveit hangoztatva ugyan a hatvanas-hetvenes években mintegy tudomásul vették az asszimilációt.¹⁵

A második világháborút követő évek magyar–csehszlovák kapcsolatainak értékelése a rendszerváltás előtti és utáni magyarországi (magyar) történetírásban

A lakosságcsere tehát a Kárpát-medencei magyarságot érintő más kérdésekkel együtt Magyarországon is az ötvenes évektől fokozatosan a feledés homályába merült, legfeljebb az eseményeket átélők emlékezete tartotta ébren azt jobb időkre várva. Így csak a nyugati magyar politikai emigráció (Borsody István, Kertész István és Wagner Ferenc) és az emigráns szerzők papírra vetett gondolatai szolgálhattak tájékoztató pontként, egyelőre azonban csak igen szűk olvasóközönséget találva magának, illetve a Szabad Európa Rádió politikai műsorai juthattak el leginkább a magyarság sorskérdései iránt érdeklődőkhöz. Kertész István példaeértékű diplomáciatörténeti műve (visszaemlékezése) magyarul csak 1995-ben jelent meg.¹⁶

A több mint másfél évtizedes hallgatást egy szlovák szerző Zvara, Juraj nemzetiségi szempontból viszonylag tárgyilagosnak tekinthető, ideológiailag azonban kissé elfogult könyve törte meg.¹⁷ A magyar olvasók számára mintegy másfél évtizeden keresztül ez a Szlovákiában magyar nyelven is megjelent munka kínálta az egyetlen „legális” és így sokak számára elérhető informálódási lehetőséget. A szlovákiai magyar írókat, így többek között Mács Józsefet is, már a hatvanas években alkotásra ösztönözte a magyar kisebbség háború utáni kálváriája.¹⁸ A magyarországi történészek azonban minden bizonnyal felsőbb pártutasításra évtizedekig nem hozhatták nyilvánosságra kutatási eredményeiket. Alkalmanként azonban egy-egy rö-

14 A szlovákiai (felvidéki) magyarság kulturális életének támogatását és részben érdekvédelmének segítségét az 1989-ben Budapesten bejegyzett civil szervezet, a Rákóczi Szövetség vállalta fel: www.rakocziszovetség.hu

15 FEHÉR, I.: Az utolsó percben – Magyarország nemzetiségei 1945 – 1990. Budapest : Kossuth, 1993. A szerző éles kritikát fogalmaz meg a szocialista időszak magyarországi nemzetiségpolitikáját illetően, főként azért, hogy a mindenkori kormányok megítélése szerint gyakorlatilag a csendes asszimilációs politika gyakorlatát valósították meg évtizedeken keresztül.

16 BORSODY, I.: Magyar-szlovák kiegyezés. Budapest : Officia, 1948; KERTÉSZ, I.: Magyar békeillúziók 1945–1947. Budapest : Európa–História, 1995. A magyar diplomata a párizsi béketárgyaláson a magyar delegáció főtitkáraként vett részt, könyvében főképp a magyar küldöttség diplomácia tárgyalásait foglalja össze, és ennek során természetesen érinti a magyar-csehszlovák ellentéteket, a szlovákiai magyar lakosság kitelepítésének kérdését is. (231-270. o.)

17 ZVARA, J.: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában. Bratislava : Politikai Könyvkiadó, 1965.

18 MÁCS, J.: Adósságtörlesztés. Bratislava : Madách, 1983. (A regény első kiadása még a hatvanas években jelent meg.)

videbb tanulmány mégis jelezte, hogy a kutatók nem felejtkeztek el a kisebbségi magyarság sorskérdéseiről.¹⁹ Az áttörés e témakör publikálása terén Balogh Sándor történészprofesszor nevéhez fűződik, akinek családjával együtt Ipoly menti szülőfaluját, Pereszlényt kellett elhagynia 1948-ban. A hetvenes-nyolcvanas évektől egymás után jelentette meg könyveit, tanulmányait feltárva főként a lakosságcsere-egyezmény külpolitikai okait és belpolitikai fogadtatását.²⁰ Ugyancsak országos visszhangot váltott ki Albert Gábor 1983-ban kiadott szociográfiája is, amelyik az 1945 utáni Baranya megyei telepítéséről adott láttelepet, történelmi dokumentumokat és visszaemlékezéseket, mélyinterjúkat egyaránt felhasználva mutatta be a Dél-Dunántúlra került különböző népcsoportok alkalmanként súrlódásoktól sem mentes együttélését.²¹ A lakosságcsere keretében áttelepített felvidéki (szlovákiai) magyarok döntő hányadát, mintegy háromnegyed részét (közel tízezer családot), ugyanis a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság a dunántúli megyék és a Budapest környékének német lakosságú falvaiba irányította Mivel a kitelepülő magyarországi szlovákok jóval kevesebb házat, földet hagytak vissza, mint a Szlovák Telepítési Hivatal által az ikresítési íveken hozzájuk rendelt szlovákiai magyar családok (gazdasági egységek). A felvidéki magyarok mellett Magyarországnak 1945 után még egyebek mellett azokat a bukovinai székelyeket (több mint 3 ezer családot) is be kellett fogadnia, akik a háború alatt kerületek a magyarok által visszafoglalt Bácskába, majd onnan 1944 őszén a jugoszláv partizánok elől elmenekültek el. Emellett a kitelepítendő németek helyére alföldi szegény sorsú parasztcsaládokat is költöztettek ide az 1945. évi földreform keretében, illetve a kitelepítésre kijelölt németek legalább egy része is szerencsére szülőföldjén maradt. Ezt a sokszínű világot, az elszenvedett lelki és vagyoni sérelmeket, a különböző típusú népcsoportok együttélését, egymásra találását dolgozta fel a szociográfus szerző.

Janics Kálmán könyve „A hontalanság évei” (1979) a releváció erejével hatott Magyarországon is.²² A 2003-ban bekövetkezett haláláig a szlovákiai Vágkirályfán élő orvos évtizedeken keresztül gondosan és kellő óvatossággal gyűjtötte, rendszerezte a szlovákiai (felvidéki) magyarság meghurcoltatására vonatkozó dokumentumokat, újságcikkeket, és (levéltári adatok hiányában) ezeket használt fel könyve megírásához. Az Illyés Gyula előszavával Münchenben napvilágot látott könyv azonban a magyarországi könyvtárakba, a korszakkal foglalkozó kutatókhoz vagy a téma iránt érdeklődőkhöz egy évtizedig még nem juthatott el, mivel az Aczél György nevével fémjelzett magyarországi kultúrpolitika nem akart konfliktusba keveredni a (cseh)szlovák testvérpárt politikusaival. A könyv első magyarországi kiadására csak 1989-ben kerülhetett sor.

19 A lakosságcsereére vonatkozó néhány tanulmány a hetvenes évekből: KOMANOVICS, J.: A szlovákiai magyarok betelepítése Baranyába 1947 – 1948-ban. In: Agrártörténeti Szemle, 1970. 2. sz. 181-199. o.; KOMANOVICS, J.: Lakosságcsere Magyarország és Csehszlovákia között. In: A Pollack Mihály Főiskola Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei. 2. köt. 1973, 65-100. o.; ARATÓ, E.: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918 – 1975 (Elvek és utak). Budapest : Magvető Kiadó, 1977.

20 BALOGH, S.: Parlamenti és pártarcok Magyarországon 1945 – 1947. Budapest : Kossuth, 1975; BALOGH, S.: Az 1946. évi magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény. In: Történelmi Szemle, 1979, 1. sz. 59-87. o.; BALOGH, S.: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945 – 1947. Budapest : Kossuth, 1982. A könyv bővített kiadása: Magyarország külpolitikája 1945-1950. Budapest : Kossuth, 1988-ban jelent meg.

21 ALBERT, G.: Emelt fővel. Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 195-250. o.

22 JANICS, K.: A hontalanság évei. München : Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Bern) kiadása, 1979. (Első magyarországi kiadása Budapest : Hunnia Kiadó Kft., 1989-ben.) A könyv szlovákul is olvasható.

Sok hasznos információ meríthető Szabó Károlynak és munkatársainak kéziratából és dokumentumgyűjteményéből, amit évekig a kutatók is nehezen érthettek el. A hazai (magyarországi) kutatási lehetőségeket e mellett még az is szűkítette, hogy a lakosságcsere lebonyolítását magyar oldalon koordináló szervezet a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság (MÁK) pozsonyi Meghatalmazotti Hivatalának iratanyaga az 1950-es években beázás miatt megsemmisült. A Meghatalmazotti Hivatal egykori helyettes vezetőjének, Szabó Károlynak néhány rövidebb tanulmánya nyomtatásban is megjelent.²³ A nyolcvanas évek végétől örvendetesen gyarapodott azoknak a szerzőknek (szociológusok, történészek) a száma, akik számot adtak e témakörben is kutatási eredményeikről, vagy pedig monográfiájuk részeként vizsgálták az eseményeket. A somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet is egyebek mellett gyűjti, rendszerezi és feldolgozza, elemezi az 1945 és 1949 közötti időszakra (lakosságcsere, deportálás) vonatkozó forrásokat.²⁴ Magyarország második világháború utáni külpolitikai mozgásterét reálisan elemző kötetek közül Fülöp Mihály, Haás György, valamint Romsics Ignác munkái tarthatnak számot érdeklődésre, jóllehet pl. az egyik legfrissebb és egyébként színvonalas a XX. századi magyar történelmet összefoglaló monográfia alig foglalkozik a lakosságcserevel és hozzákapcsolódó eseményekkel.²⁵

A szlovákiai (felvidéki) magyar szerzők közül mindenekelőtt Vadkerty Katalin tanulmányai hiánypótlók, aki az 1990 után megnyíló szlovákiai levéltárak igen gazdag forrásanyagára alapozta könyveit. A pozsonyi történész a szlovákiai belső telepítések, a kétoldalú lakosságcsere és reszlovalizáció folyamatát és együttes hatását mutatta be sokoldalúan, a szerző munkái egy kötetben is olvashatók.²⁶ A lakosságcsere országos eseményeit részletesen taglaló munka ugyan még nem jelent meg Magyarországon, a tényleges csere lebonyolításának 60. évfordulójára azonban egy színvonalas emlékkönyvet (tanulmánykötet) állított össze Molnár Imre és Szarka László, amelyet Sólyom László köztársasági elnök az általa írt előszóval ajánlott a nagyközönség figyelmébe. A szerzők között a szerkesztőkön kívül Izsák Lajos professzor és Vadkerty Katalin éppúgy megtalálható, mint Popély Árpád vagy a szlovák történészeket képviselő Štefan Šutaj.²⁷

23 SZABÓ, K. – SZŐKE, I.: Adalékok a magyar-csehszlovák lakosságcsere történetéhez. In: Valóság, 1982, 10. sz, 90-94. o.; SZABÓ, K.: A magyar-csehszlovák lakosságcsere története dióhéjban. In: EF Lapok, 1988, 2 – 3. sz, 53-62. o.

24 ZÁVADA, P.: Hazátlanok sorakozó. Forráselemzés az 1947– 48-ban áttelepült csehszlovákiai magyarok dokumentumaiból (88/4-89/5.). In: Medvetánc, 1989, 49-82. o. A szerző a Tótkomlóra telepített magyar családok vagyoni viszonyairól készített összegzést levéltári források alapján. Vígh Károly is könyvében (A szlovákiai magyarság sorsa. Budapest : Bereményi Kiadó, 1993.) röviden összefoglalja a jogfosztás időszakának eseményeit (129-148. o.). A lakosságcsere regionális feldolgozása: KUGLER, J.: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 1944 – 1948. Budapest : Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000. A csehszlovák telepítéspolitikára pedig POPÉLY, Á.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere és az áttelepítésre kijelölt szlovákiai magyarok névjegyzékei. Fórum Társadalomtudományi Szemle, évf. X, 2008/1, 125-144. o.

25 FÜLÖP, M.: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés. Budapest : Héttorony Kiadó, 1994; HAAS, Gy.: A második Trianon. Békécsaba : Tevan Kiadó, 1995; ROMSICS, I.: Magyarország története a XX. században. Budapest : Osiris Kiadó, 1999.

26 VADKERTY, K.: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945 – 1948 közötti történetéből. Pozsony : Kalligram Kiadó, 2001. A szerző könyveinek szlovák nyelvű kiadása is részben megvalósult.

27 MOLNÁR, I. – SZARKA, L.: Otthontalan emlékezet – emlékkönyv a csehszlovák-magyar lakosságcsere 60. évfordulójára. Komárom : MTA Kisebbségkutató Intézet - Kecskés László Társaság, 2007.

Szintén a hatvanadik évfordulóra jelent egy másik tanulmánykötet is, amelyik a II. világháború utáni magyarországi kényszermigricióhoz kapcsolódó elemzéseket adja közre.²⁸

A településmonográfiák, visszaemlékezések, emléktáblák

Mivel az alapvető feldolgozások nem születhettek meg, ezért a hatvanas-hetvenes években megjelent magyarországi településmonográfiák vagy nem tettek említést, vagy csak alig érintették a második világháborút követő népességmozgások, többek között a lakosságcsere eseményeit. Példaként említhető, az 1973-ban kiadott Mezőberény története két kötetes egyébként színvonalas monográfia, amelyik a korabeli helyi sajtó, az akkori igen szűkös szakirodalom és a levéltári források alapján közöl egy viszonylag tárgyilagos, de rövid áttekintést a népességcsere, illetve a németek kitelepítésének helyi eseményeiről.²⁹ Az 1987-es kiadású bonyhádi várostörténeti tanulmánykötet pedig már külön fejezetet szentel az 1945 utáni helyi népességmozgásoknak.³⁰ Az 1996-ban megjelent Tótkomlós története is már valamelyest nagyobb terjedelemben elemzi a ki- és betelepülés komlói vonatkozásait.³¹ A rendszerváltást követő években a szlovákiai magyar vagy részben magyar lakosságú települések monográfiái is több-kevesebb részletességgel érintik a kisebbségi magyarságot sújtó intézkedéseket, köztük a kényszermigriciót is. Erre jó példa a közelmúltban kiadott Farkasról szóló településtörténeti munka, de felsorolás még hosszan folytatható.³²

Külön figyelmet érdemelnek a témakör szempontjából azok a kötetek, amelyek széles forrásbázisra alapozva egy-egy szlovákiai (felvidéki) magyar közösség 1945 utáni kálváriáját dolgozzák fel részben levéltári adatok, részben pedig a visszaemlékezések alapján. Angyal Bélának a gútai eseményekről készített alapos összefoglalót, amelynek első kiadása az 50. évfordulóra, 1997-ben jelent meg, a könyv második bővített változatát pedig tíz évvel később vették kézbe az érdeklődők.³³ A kötetben egyebek mellett megtalálhatók a ki- és betelepítő szerelvények adatai, továbbá melyik magyarországi településről érkeztek Gútára a szlovák családok, illetve

28 CHOLNOKY, Gy. (ed.): A Magyarországot érintő kényszerkitelepítések a II. világháború alatt. Budapest : Lucidus Kiadó, 2008. A szerzők között egyebek mellett a lakosságcsere vonatkozásában Szarka László és Skultéty Csaba, illetve a „németkérdés” elemzésében Tóth Ágnes is szerepel. A kilencvenedik éve fele közelítő, nagykaposi születésű Skultéty Csaba egyike azoknak a még élő magyar tisztviselőknek, akik személyesen működtek közre a népességcsere lebonyolításában.

29 SZABÓ, F. (ed.): Mezőberény története I – II. Mezőberény : Nagyközségi Tanács, 1973. Az I. kötet 432-435. o. foglalkozik a népességmozgások helyi eseményeivel.

30 LÁSZLÓ, P.: Népességcsere Bonyhádon 1944 – 1948-ban. In: Bábel, E. – László, P. (eds.): Tanulmányok Bonyhád történetéből. Bonyhád : Városi Tanács és Tolna Megyei Lapkiadó, 1987, 163-213. o.

31 SZINCSÁK Gy.: Tótkomlós története és néprajza I – II. kötet. Tótkomlós : Tótkomlói Város Önkormányzata kiadása, 1996. A lakosságcsere helyi lebonyolításáról, többek között az önkéntesen átköltöző szlovákok toborzásáról az I. kötetben olvashatunk (377-386. o.).

32 NOVÁK, V. (ed.): Farkasd : AB-ART Könyvkiadó, 2002. A jogfosztottság éveit Farkasdon c. fejezet (145-157. o.) rövid, számadatokkal alátámasztott összefoglalót ad a háború utáni eseményekről. Számos további szlovákiai magyar vagy részben magyar lakosságú település (Udvard, Felsőszeli, Tardoskedd, Deáki, Diószeg stb.) 1990 után kiadott monográfiája vagy településleírása is megemlékezik a háború utáni években a helyi magyar kisebbséget ért megpróbáltatásokról.

33 ANGYAL, B.: Gúta, 1945 – 1949. Dunaszerdahely : Lilium Aurum. 1997. A könyv második bővített kiadására 2007-ben került sor.

hol találtak kényszerűségből új otthonra Magyarországon a gútai kitelepítettek. A Szudéta-vidékre elhurcolt gútai családok lakóház és szerelvények szerinti kimutatása szintén olvasható a könyvben. A második kiadásban a szerző egy fotósorozatot is közölt a csere helyi vonatkozásairól, amelyet Lionel Davidson angol újságíró készített 1947-ben, és a felvételek a budapesti Nemzeti Múzeum Történeti fényképgyűjteményében vészték át az évtizedeket. Varga László tanítványai segítségével a szintén csallóközi Nagymegyeren és a környező falvakban végzett kutatómunkát az 1945 és 1948 közötti időszakról, amelynek eredményeit a 60. évfordulóra egy jól szerkesztett kötetben adta közre.³⁴

A visszaemlékezések gyűjtése, kiadása is egészen a nyolcvanas évek közepéig-végéig várattott magára, és az első publikációknak inkább csak a kisebb példányszámban megjelenő, jobbára szűkebb olvasói körben ismert folyóiratok adtak teret. Így került közlésre Mórocz Károly és Lichtenstein József Pitvaroson készített mélyinterjúja vagy Németh Zoltán visszaemlékezései, kutatási eredményei. Oláh Kálmán szintén Pitvaroson szólaltatta meg a népszerűségében érintett feleket (az áttelepített magyarokat és az itt maradó szlovákokat).³⁵ Molnár Imre és Varga Kálmán 1992-ben mutatták be gyűjtésük eredményét, az 1945 – 1953 között Csehországba deportált magyarok visszaemlékezéseit.³⁶ Tipary László pedig feléségével együtt állított emléket az ipolysági és környékbeli falvak (Gyerk) deportáltjainak, áttelepítetteinek eredeti dokumentummásolatokkal és személyes visszaemlékezésekkel hitelesítve az átélt eseményeket.³⁷ A gyermekként Nagykálnáról kitelepített Horváth Zoltán szervezőmunkáját és a kutatás iránti elkötelezettségét több kötet is bizonyítja. Így a Nyíregyházára és a Bácsalmásra telepített felvidéki családok visszaemlékezéseit rendezte sajtó alá, és egészítette ki dokumentumokkal.³⁸ A lakosságcsere során a dél-dunántúli német falvakba irányított több mint kétezer felvidéki magyar családkról készített jól használható adatbázist László Péter, aki mindezeket az eseményeket átélők visszaemlékezéseivel tette hitelessé.³⁹

Magyarországon 2002 óta a Komáromban bejegyzett hagyományápoló civil szervezet, a Kecskés László Társaság fogja össze az egykori felvidéki (szlovákiai) magyarokat. A társaság évente szervez találkozót, megemlékezést. Az egy-két napos program színhelye a két Komárom, amelyen több százan (ezren) vesznek részt mindkét országból. A civil szervezet fontos feladatának tartja még azt is, hogy a beneői dekrétumok kárvallottjainak emlékeztéseit összegyűjtse,

34 VARGA, L.: Amikor elindult a vonat: deportálás és kitelepítés Nagymegyér környékén lévő településekről 1945 – 1949 között. Dunaszerdahely : CSEMADOK Művelődési Intézete, 2007.

35 MÓROCZ, K. – LICHTENSTEIN, J.: „Miféle erő volt képes ezt a dolgot véghezvinni?” Vallomások a lakosságcsereéről. In: EF Lapok, 1986, 5-6. sz, 45-48. o.; NÉMETH, Z.: A Mátyusföldről Nyíregyházára – kitérővel. In: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1987, 3. sz, 357-367. o.; OLÁH, K.: A Kis-Dunától a Viharsarokig: a csehszlovák-magyar lakosságcsere történetéhez. Szeged : Juhász Gyula Alapítvány, 1992.

36 MOLNÁR, I. – VARGA, K.: Hazahúzott a szülőföld... (Visszaemlékezések, dokumentumok a szlovákiai magyarság Csehországba deportálásáról, 1945 – 1953). Budapest : Püski Kiadó, 1992.

37 TIPARY, L.: Szülőföldem szép határa... Magyarok deportálása és kitelepítése szülőföldjükről Csehszlovákiában az 1946 – 1948-as években. Dunaszerdahely : Lilium Aurum, 2004.

38 HORVÁTH, Z. (ed.): A felvidéki magyarok Bácsalmásra telepítésének igaz története. Bácsalmás : Felvidéki Magyarok Baráti Közössége. 1996; HORVÁTH, Z. (ed.): És mi hazatértünk az andódi harangszóra. Bácsalmás-Nyíregyháza : Felvidéki Magyarok Baráti Közössége, 1998.

39 LÁSZLÓ, P.: Fehérlaposok (Adalékok a magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezményhez). Szekszárd : Völgyesi Tájékatató Alapítvány, 2005.

és ismertté tegye a szélesebb közvélemény előtt.⁴⁰ A társaság jelentette meg 2002-ben többek között a komáromszentpéteri Bordács Ilona emlékezését is, akit családjával együtt a Tolna megyei Páriba, egy kitelepítendő német család házába irányították. Számos egykori felvidékihez hasonlóan a Bordács család sem találta helyét új környezetében, ezért a hatvanas években a magyar oldali Komáromba, a kényszerből elhagyott szülőföld közelébe költözött.⁴¹ 2003-ban ismerhette meg az olvasóközönség Szarka László szerkesztésében, szintén a társaság, illetve az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézetével közös kiadásában „A szlovákiai magyarok kényszerkitelepítésének emlékezete (1945 – 1948)” c. kötetet, amelyben mintegy harminc település (Taksonytól Naszvadon, Borin és Sajógömörön át a keleti végekig) egykori lakosainak személyes története elevenedik meg. A kötet bevezető tanulmányában pedig Szarka László készített áttekintést a lakosságcserere vonatkozó magyar és szlovák szakirodalomról.⁴² A Kecskés László Társaság pályázatok kiírásával szeretné a fiatalokat is megszólítani. Így a 2006-ban napvilágot látott gyűjteményben már az utódok (a második és harmadik generáció is) képviselői is számot adhattak kutatásaikból.⁴³

A nyomtatásban megjelent könyvek, tanulmányok mellett fontos annak nyomon követése is, hogy a szomorú eseményeket átélők és leszármazottaik, illetve a felvidéki családokat befogadó települések, egyházközségek fontosnak tartják-e egy-egy emléktáblán megörökíteni elődeik kálváriáját, vagy emlékmű állításával tisztelni felmenőiknek, mint azt Nyíregyháza, Bátaszék, Tótkomlós, Barcs, Somberk, Mezőberény, Nagybánhegyes, Békéscsaba, Medgyesegyhéza, Pitvaros, Tótkomlós és számos település példája is jelzi. Ugyancsak több (szlovákiai (felvidéki) település (Udvard, Megyerics, Gúta, Felsőszeli, Csata stb.) emlékezett hasonló módon, sőt számos esetben már korábban (a kilencvenes évek elején) közösségük kényszerű felbomlásáról, lakosságuk egy részének kitelepítéséről. Meglepő viszont, hogy a települési internetes honlapokon alig vagy legfeljebb egy-két mondatos utalás történik az 1945 – 1949 közötti időszakról. A szlovákiai magyar vagy részben magyar lakosságú településeket bemutató oldalak leggyakoribb közlése „*a magyar lakosság egy részét a Szudéta-vidékre deportálták, illetve Magyarországra telepítették, helyükre magyarországi és romániai és jugoszláviai repatriált szlovákok érkeztek*”, legtöbbször számadatok nélkül. De az érintett magyarországi települések tájékoztatása sem pontosabb. Végül az eseményekről való hitelesebb tájékozódást segíthetik a kiállítások. Fehér Csaba történész 2004-ben Komáromban a felvidéki (szlovákiai) magyarság Csehországba és Magyarországra történő áttelepítését dokumentálta meggyőzően és hitelesen. A budapesti Terror Háza pedig 2007 szeptemberében a konferenciával összekötve nyitotta meg időszaki kiállítását Magyar sors Csehszlovákiában címmel.⁴⁴ Olvashatók azok az etnikai földrajzi vizsgálatok is, amelyek egy-egy térség nemzetiségi összetételének több évtizedes változását elemezték beleértve az 1945 utáni a népességmozgások hatását is.⁴⁵ Ugyancsak az ötvene-

40 www.kecskeslaszlotarsasag.hu

41 BORDÁCS, I.: Emlékezés, aranyzsínör te vezess – egy felvidéki asszony visszaemlékezései. Komárom : Kecskés László Társaság, 2002.

42 SZARKA, L. (ed.): Az 1945 – 1948 évi kényszerkitelepítések története és emlékezete. Komárom : MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2003.

43 NEMES, A.: Emlékezz! Felvidék 1945 – 1948. Komárom : Kecskés László Társaság, 2006.

44 vesd össze 1. sz. lábjegyzettel.

45 FARKAS, Gy.: A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának változásai változási tendenciái a Lévai járásban 1880 – 1980 között. In: Területi Statisztika, 1998, 1. sz, 44-65. o.

dik évfordulóra készült el néhány dokumentumfilm a lakosságcsereéről Duna Televízió (Szarka László) és az MTV Szlovák Kisebbségi Szerkesztőségének (Fuzik János) közreműködésével.

A magyarországi szlovákok és a lakosságcsere

A magyarországi történeti kutatás, de a visszaemlékezések is a nyolcvanas évek végéig alig foglalkoztak a magyarországi szlovákokkal, pontosabban azzal, hogy miként érintette a második világháborút követő években egyre élesebbé váló magyar-(cseh)szlovák konfliktus a magyarországi szlovák közösséget. E téren Lázár Györgynek az 1980-as évek elején megjelent tanulmányai tekinthetők úttörőnek. A történész-levéltáros szerző elsősorban a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjának (szlovák rövidítéssel AFS) tevékenységéről, a magyarországi szlovákság megosztottságáról és az újjászerveződő szlovák iskolaügyről készített korrekt áttekintést levéltári források és a korbéli sajtó alapján.⁴⁶ Az AFS tevékenysége, nacionalizmusa, főként pedig a lakosságcsere melletti egyoldalú kiállása, illetve a szervezet egyes tagjainak olykor nyílt magyarellenessége azonban a magyar közvélemény és a politikai pártok, köztük a Magyar Kommunista Párt (MKP) bírálatait váltotta ki. Nem ritkán éppen az MKP szlovák származású tagjai vitatkoztak az összejöveteleken, gyűléseken vagy a sajtón keresztül a korábban családi vagy baráti körükhöz tartozó AFS-aktivistákkal és a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (szlovák rövidítéssel ČSPK) Szlovákiából érkezett tagjaival.⁴⁷ Az AFS lapjának, a Slobodának a lakosságcserevel foglalkozó cikkeiből Molnár Imre közölt válogatást. Maga a lakosságcsere, az akkori Csehszlovákiába történő átköltözés lehetősége megosztotta a magyarországi szlovákságot.⁴⁸

A nyolcvanas- kilencvenes években a magyarországi szlovák értelmiségiek visszaemlékezései is érintették a háborút követő eseményeket, a szlovákság válaszüttját a menni vagy maradni kérdésében. Jakab Róbertné gyermekkori emlékeit elevenítette fel a kilencvenes évekelejen kétnyelvű önéletrajzi kötetében.⁴⁹ Ugyancsak a kilencvenes évektől olvashattuk Krupa András mélyinterjúit is, amelyek betekintést engednek abba, hogy milyen nyomokat, emlékeket hagyott a lakosságcsere a szülőföldjükön maradt szlovákok körében. Ugyancsak a nemzetközileg ismert néprajztudós adta közre nemrég személyes visszaemlékezését egy csanádalberti szlovák nagycsalád szétszórattatásáról, vette számba magyarországi és szlovákiai rokonait.⁵⁰ Mazán Máttyás muzeológus a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban található Szekerka-hagyaték anyagaiból állított össze sikeres kiállítást a cseregyezmény félévszázados évfordulójára,

46 LÁZÁR, Gy.: Az együttélést választó magyarországi szlovákok harca a kitelepítés ellen. In: Tiszatáj, 1981, 11. sz., 24-30. o.; LÁZÁR, Gy. Irányzatok és törekvések a magyarországi szlovákság körében (1945 – 1948). In: Történelmi Szemle, 1985, 3. sz., 516-530. o.

47 SZOBEK, A.: Egy munkásélet emlékei. Budapest : Kossuth Kiadó, 1986.

48 MOLNÁR, I.: A Sloboda című magyarországi szlovák lap 1945 és 1947 között. In: Juhász, Gy. (ed.): Magyarságkutatás. Magyarságkutató Intézet Évkönyve. Budapest : Magyarságkutató Intézet, 1987.

49 JAKAB RÓBERTNÉ SINGELY, M.: Ádvent a Cserhát alatt. In: Szavak értünk és rólunk – Slovák za nás a o nás. Salgótarján : Mikszáth Kiadó, 1987, 69-73. o.

50 KRUPA, A.: Egy bükkszentkereszt szlovák asszony vallomása a Csehszlovákiába történő áttelepülésről. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve (XXXIII – XXXIV.), Miskolc, 1996, 483-494. o.; KRUPA, A.: Családom – Moja rodina. In: Divičanová, A. – Ando, J. (eds.): Národopis Slovákov v Maďarsku (Magyar Néprajzi Társaság), Budapest, 2004, 20. sz. 33-143. o.

amelyet vándorkiállítás formájában több településen is bemutattak. Egyebek mellett számos korabeli dokumentum, így az AFS-re vonatkozó iratok, sajtó (Sloboda, Viharsarok), továbbá a szlovákokat kitelepülésre buzdító rölapok és számos fénykép elevenítette fel a szlovákság számára sorsdöntő 1945 – 1948 közötti éveket.⁵¹

E témakörben Komoly (Kochan) Pálnak a kilencvenes években kiadott Pitvarosról szóló tanulmánykötet is figyelmet érdemel. A helyi szlovák közösségéből származó tisztviselő, később levéltáros a fennmaradt irattári források és a korabeli sajtó segítségével tárta fel egyebek mellett a lakosságcsere legfontosabb pitvarosi eseményeit. A délkelet-alföldi, egykoron Csanád megyéhez tartozó, 1941-ben közel háromezres lélekszámú csaknem teljes egészében szlovák lakosságú község kiemelt helyet foglalt el a magyarországi szlovák települések között, már ami a lakosság szlovák identitását illeti. Az 1816-ban alapított kincstári dohánytermelő község lakossága a XIX. század közepétől a hagyományos mezőgazdasági (gabona, kender, állattartás, később hagyma) termelésre tért át. A gyarapodó népesség számára azonban szűk volt a határ, ezért a családok jelentős része vállalt az év egy részében munkát a szomszédos mezőhegyesi Ménesbirtokon. A nehéz életviszonyok közepette is a település megőrizte szlovák jellegét, identitását, jóllehet az evangélikus gyülekezet anyagi erőforrások híján nem tudta fenntartani részben anyanyelven oktató iskoláját sem. A lakosságcsere során a pitvarosi szlovákok háromnegyede-negyötöde (közel ötszáz család, gazdasági egység mintegy kétezer személy) élt az áttelepülés lehetőségével. Komoly Pál említett munkájában házanként (lakásonként) veszi számba a kitelepülő családokat, családfőket, és jelzi azt is, melyik mátyusföldi községben (kisvárosban) (Szenc, Diószeg, Nagyfödemes) telepítették le őket a csehszlovák hatóságok. Ennél is nagyobb jelentőségű a szerzőnek azon „szociológiai” kutatása, amelyet minden bizonnyal családi és az egykori pitvarosi szlovák közösségben kialakított kapcsolataira alapozott. Saját és felsége családja (Kochan és Osztás) közel két évszázados leszármazási táblázatát állította össze, alaposan feltérképezve az egyes nemzedékek párválasztását, foglalkozásváltozásait is. Egyúttal betekintést enged a társadalmi átrétegződési folyamataiba is. Hogyan alakult a Magyarországon maradt és a Szlovákiába került családtagok élete, a korábbi napszámos-kisparaszti sorsból hogyan emelkedtek ki a negyvenes évek közepétől a fiatalabb korosztályok, a gyermekek és unokák, és a magyarországi családrészeknél mikor következhetett be a nyelvváltás.⁵² Érdekességként említendő, hogy a már Szlovákiában született másod-harmadgenerációs pitvarosiak is egy tanulmánykötetben állítottak emléket elhagyott szülőfalujuknak.⁵³

Bernula Mihály részben Komoly Pál adatait felhasználva, de nagymértékben saját anyaggyűjtésére és tapasztalataira támaszkodva osztotta meg őszintén szubjektív gondolatait szülőfaluja Pitvaros történetéről és részben a magyarországi szlovákságról.⁵⁴ Bernula Mihály a szlovák közösség vezetőjeként minden erejével igyekezett a lakosságcsere után is szülőhelyén maradni, de a településen belül már kisebbségbe kerülő szlovákok asszimilációját megakadályozni, vagy legalább késleltetni. Magyar oldalról ugyanakkor bírálatok érték a szerzőt a két világháború

51 MAZÁN, M.: Adalékok a magyar-csehszlovák lakosságcsere történetéhez. In: Micheller, M. – Virágné Horváth, E. (eds.): Migráció a Kárpát-medencében. Békéscsaba : Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, 1994, 60-69. o.

52 KOMOLY, P.: Pitvarosi tanulmányok. Szeged : Csongrád Megyei Levéltár, 1992.

53 KOŽUCH, M. – MAJO, J.: Pitvaroš a Pitvarošania. Senec : Slovenská samospárva Pitvaroš, 2008.

54 BERNULA M. é. n.: Pitvarosi krónika – Pitvarošská kronika. Salgótarján : Mikszáth Kiadó.

közötti évek erőszakos magyar elnyomásáról és az 1945 utáni időszak erőltetett asszimilációjáról vallott nézetei miatt, illetve szemére vetették türelmetlenségét egyebek mellett az 1947/48-ban Pitvarosra telepített felvidéki (szlovákiai) magyarok iránt is, akik lelki és gazdasági okok miatt is nehezen vertek gyökeret új lakóhelyükön. Jobbára a kilencvenes évektől adták közre a magyar szerzők azokat a tanulmányokat, amelyek a kitelepülést választó szlovákok társadalmi összetételét, a családok gazdasági viszonyait tárták fel országosan és regionálisan (térségenként) is.⁵⁵

A lakosságcsere szlovák vonatkozásait érintve elmondható: A második világháborút követő években kissé sarkítva a magyarországi szlovákok (szlovák származású magyar állampolgárok) a tőlük független történelmi események hatására gyakorlatilag három csoportot képeztek, már ami az identitásukat, a szülőföldjükön való maradásukat és asszimilációs hajlandóságukat illeti. Az egyik, talán a legszámosabb, a szlovákságukat megtartó repatriálók (önkéntesen kitelepülők) voltak, a másik szintén jelentős lélekszámú csoportot azok képezték, akik szülőföldjükön maradtak, de egyúttal az asszimilációt választották. A sors fintora, hogy a magyarországi szlovákok asszimilációját akarva-akaratlanul a lakosságcsere propagáló szlovák politikusok, értelmiségiek is nem kismértékben segítettek elő, mintegy kényszerű választás elé állítva a szlovákokat, aki nem települ át, az elvész a szlovákság számára a magyar tengerben. Nem kevesek asszimilációs döntését (elmagyarosodását) éppen ez az élmény is befolyásolta. Ezekben a családokban a szlovák nyelv használata mindössze a családi körre korlátozódott, majd a hatvanas-hetvenes évektől fokozatosan onnan is kiszorult, a felnövekvő generációk magyar iskolába jártak, és egyre kevésbé sajátították el elődeik nyelvét, és nem tanulták meg annak irodalmi változatát sem. Jobbára csak a népi kultúra egyes elemeit, az étkezési hagyományokat őrizték meg és természetesen származástudatukat, őseik szlovák vagy tót gyökereit, mindkét megnevezést változóan alkalmazva önmagukra. Az elmagyarosodók mellett mégis maradt a szlovákságnak egy viszonylag szűk rétege is, amelyik szülőföldjén maradván kívánta anyanyelvét és identitását megőrizni. E réteghez tartozó fiatalok szívós munkával építették ki 1948-tól fokozatosan oktatási-kulturális intézményhálózatukat, és váltak az új szlovák értelmiség tagjaivá. Ehhez az építőmunkához a kezdeti időszakában éppen a Szlovákiából (Felvidékről) kitelepített magyar pedagógusok segítségével tették meg első lépéseiket.⁵⁶

A II. második világháború utáni évek eseményei eltérően érintették a magyarokat és a szlovákokat, ennek ellenére vagy talán éppen ezért az eszmecsere, legújabb kori közös történelmi múltunk megvitatása, a másik fél álláspontjának megismerése reményeink szerint hozzásegíthet ahhoz, hogy két nép közelebb kerüljön egymáshoz, aminek néhány apró jele (a kedvezőtlen politikai viszonyok ellenére) már most is tapasztalható. Ez a közeledés azonban egy hosszabb folyamat része, amihez jelen rövid előadás is a maga szerény eszközeivel szeretne hozzájárulni.

55 NÁDASDI, J. – SZÁSZI, F.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere során Szabolcs megyéből kitelepülők etnikai, demográfiai és társadalmi adatai (1946 – 1948). In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Szemle, 1997, 2. sz, 172-188. o.; KUGLER, J.: Niektoré súvislosti maďarsko-československej výmeny obyvateľstva v oblasti juhovýchodnej Dolnej zeme. In: Národopis Slovákov v Maďarsku, (Magyar Néprajzi Társaság), Budapest, 2000, 16. sz, 143-161. o.

56 UHRINOVÁ, A. – ŽILÁKOVÁ, M. (eds.): Slovenský jazyk v Maďarsku. (A szlovák nyelv Magyarországon) Békešska Čaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2008.

Magyar-szlovák településnév-jegyzék

Bori / Bory
Csata / Čata
Csorba-tó / Štrbské Pleso
Deáki / Diakovce
Diószeg / Sládkovičovo
Dunaszerdahely / Dunajská Streda
Felsőszeli / Horné Saliby
Gúta / Kolárovo
Gyerk / Šahy
Ipolyság / Šahy
Komárom / Komárno
Komáromszentpéter / Svätý Peter
Megyerics / Čalovec
Nagyfödemes / Veľké Úľany
Nagykálna / Kalná nad Hronom
Nagykapos / Veľké Kapušany
Nagymegyer / Veľký Meder
Naszvad / Nesvady
Pereszlény / Šahy
Pozsony / Bratislava
Sajógömör / Gemer
Somorja / Šamorín
Szenc / Senec
Taksonyfalva / Matúškovo
Tardoskedd / Tvrdošovce
Udvard / Dvory nad Žitavou
Vágfarkasd-Farkasd / Vlčany
Vágkirályfa / Kráľová nad Váhom

Migrácie obyvateľstva po druhej svetovej vojne v maďarskej historiografii

Timea Veresová

THE FORMS OF MIGRATION OF POPULATION AFTER WORLD WAR II IN HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

The author of the article without any pretence to completeness analyzes historical works what are concerned with European migrations after World War II and what were published in Hungary. She states that Hungarian historiography deals with this question very intensively, especially in the last twenty years, after the year 1989. For the author is understandable that historians from Hungary deals with the question more intensively than historians of other nationality. These volumes remark that after World War II we have to talk about political, mostly forced migrations. The author divides Hungarian historiography to three category. In first category we can find comprehensive historical writings about the history of Europe, in second one we find volumes about the history of certain states and the third one is specially focused on the forms of migration of population in Europe after World War II.

A LAKOSSÁG MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ MIGRÁCIÓJÁNAK ÁBRÁZOLÁSA A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Tanulmányában a szerző a teljesség igénye nélkül olyan magyarországi szerzők tollából magyarul megjelent történeti műveket vizsgál, amelyek a második világháborút követő európai migráció kérdésével foglalkoznak. Megállapítja, hogy a magyar történetírás nagyon intenzíven vizsgálja az adott kérdéskört, sőt a téma az utóbbi húsz évben, 1989-t követően, mondhatni virágkorát éli. Érthető, hogy a magyar historiográfia a környező országok magyar kisebbségét érintő migrációjával többet foglalkozik, mint a többi nép második világháborút követő önkéntes vagy kényszerű lakóhelyváltoztatásával. A közös ezekben a munkákban az, hogy leszögezik: a második világháborút követően politikai indíttatású migrációról kell beszélnünk, olyanról, amely nagyrészt kényszerítő körülmények hatására következett be. A szerző a munkákat tartalmi szempontból három kategóriába sorolja. Az elsőbe az általános történeti, illetve összefoglaló munkák kerültek Európa történetéről. A második kategóriába az átfogó országtanulmányok, míg a harmadik csoportban olyan tematikus munkákat említ, amelyek az Európán belüli egyes kisebbségek, népcsoportok kitelepítéséről, lakosságcseréjéről, áttelepítéséről, betelepítésről íródtak.

Úsilím spojencov po druhej svetovej vojne, ale už aj počas vojny bolo, aby minimalizovali národné a teritoriálne rozpory vo východnej a strednej Európe. To – po zlých skúsenostiach z prvej svetovej vojny – nemienili uskutočniť zavedením účinných spôsobov na ochranu menšín, ale znížením počtu jednotlivých menšín. Aby sa predišlo konfliktom, navrhli tri riešenia. Prvým riešením bolo priblížiť jazykovo-etnické deliace línie a politické hranice, druhým osa-

mostatniť spolupatrične cítiace menšie národné politické jednotky a tretím riešením bola výmena obyvateľstva, alebo vysídlenie.¹ Pre britských expertov vedených Arnoldom J. Toynbeem a pre americkú komisiu, vedenú americkým ministrom zahraničných vecí Cordellom Hullom bola myšlienka existencie slovenského alebo chorvátskeho štátu podporovania hodná, ale nevylúčili ani federatívne usporiadanie Československa alebo Juhoslávie.² Výmenu obyvateľstva považovali za posledné, alebo doplnujúce riešenie v tých krajinách, kde pre rastúcu tendenciu nacionalizmu bolo nepredstaviteľné, aby jednotlivé národy žili vedľa seba alebo v jednom štáte. V tomto smere medzi západnými spojencami a Sovietskym zväzom je elementárnym rozdielom to, že západní spojenci neboli s týmto priestorom bezprostredne v kontakte, ale Sovietsky zväz bol susediacim štátom.

V maďarskej historiografii sa migráciami po druhej svetovej vojne v Európe zaoberá početná literatúra. Zrejme je to aj preto, lebo maďarská menšina žijúca v okolitých štátoch bola v tomto období prenasledovaná a perzekvovaná. V posledných dvadsiatich rokoch vyšlo mnoho monografií, článkov a štúdií zaoberajúcich sa migráciami obyvateľstva po druhej svetovej vojne, čo neznamená, že pred rokom 1989 sa tejto téme nevenovala pozornosť, avšak musíme podotknúť, že literatúra zaoberajúca sa touto otázkou je omnoho početnejšia po roku 1989. Je celkom pochopiteľné, že maďarská historiografia sa s niektorými otázkami, so záležitosťami týkajúcimi sa maďarskej menšiny, žijúcej v okolitých štátoch a jej migráciami zaoberá intenzívnejšie ako migráciami ďalších národov, národností a etnických skupín. Veľká časť týchto prác a štúdií v prvom rade poznamenáva, že po druhej svetovej vojne musíme hovoriť o migráciách, ktoré mali politické príčiny a politické indikátory, ktoré boli nútené a ktoré nastali po násilných okolnostiach. Tieto migrácie neboli spôsobené tým, že niektorí stratili prácu, alebo sa vybrali do cudziny preto, lebo doma neboli spokojní. Tieto migrácie, vysídlenia, presídlenia, výmeny obyvateľstva boli spôsobené viac-menej aplikovaním princípu kolektívnej viny.

Po obsahovej stránke zobrazenia migrácií po druhej svetovej vojne v maďarskej historiografii by sa dali rozdeliť do troch skupín. Do prvej skupiny patria práce, ktoré sa všeobecne zaoberajú dejinami Európy a ktoré sú súhrnom histórie Európy v 20. storočí. Môžeme konštatovať, že v týchto prácach – zrejme z rozsahových dôvodov – sa o migráciách, presídleniach, vysídleniach, útekoch, výmenách obyvateľstva po druhej svetovej vojne zmieňujú autori len sporadicky, jednou alebo dvomi vetami, alebo sa o migráciách po druhej svetovej vojne nehovorí. Bez úsilia o úplnosť tu môžeme spomenúť napríklad dielo s názvom *Dejiny Európy*, ktoré edične pripravil Péter Gunst.³ V tejto práci sa migrácie obyvateľstva po druhej svetovej vojne nespomínajú. Učebnica o dejinách Európy v 20. storočí, ktorá vyšla v roku 2005 a ktorej editorom a spoluautorom bol István Németh, je obsiahla a dobre členená, ale je v nej spomenuté len vysídlenie nemeckého obyvateľstva.⁴ V práci, ktorú edične pripravili Miklós Ács a Andrea Farkas sa zmieňujú o povojnových migráciách len jednou vetou, konkrétne, že pozemková reforma bola spojená s vysídleniami.⁵

1 ROMSICS, I.: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest : Napvilág Kiadó, 1998. 419 s.

2 ROMSICS, I.: *Nemzet, nemzetiség és állam ...*, s. 266.

3 GUNST, P. (ed.): *Európa története*. Debrecen : Csokonai Kiadó, 1996. 383 s.

4 NÉMETH, I. (ed.): *20. századi egyetemes történet*. I. zv. Budapest : Osiris, 2005. 530 s.

5 ÁCS, M. – FARKAS, A.: *Európa története. A kezdetektől napjainkig*. Budapest : Könyvkuckó, 1999. 523 s.

Do druhej skupiny by sa dali zahrnúť tie práce, ktoré sa zaoberajú dejinami jednotlivých štátov, vlastne s národnými dejinami štátov v 20. storočí. Za také považujem napríklad *Dejiny Nemecka* od Istvána Németha.⁶ Autor v jednej kapitole svojej práce píše aj o vysídleniach Nemcov z jednotlivých krajín strednej Európy (z Poľska, z Československa, z Rumunska, z Juhoslávie, z Maďarska) a zo Sovietskeho zväzu po druhej svetovej vojne. Ďalšou publikáciou zaoberajúcou sa národnými dejinami sú *Dejiny Poľska* od Katalin Szokolay,⁷ ktorá venuje vysídleniam necelú jednu stranu a píše, že vysídlenie Nemcov považovala väčšina Poliakov za oprávnený trest za vojnové zločiny. Z počtu 7,1 milióna Nemcov žijúcich v Poľsku sa asi 4 milióny pridali k ustupujúcej nemeckej armáde. V rámci oficiálneho vysídlenia nemeckej menšiny z Poľska v rokoch 1946 – 1947 bolo vysídlených ešte okolo dvoch miliónov Nemcov.⁸ Do vysídlených oblastí bolo potrebné nasťahovať Poliakov. Vo februári 1946 počet usadených bol 2,7 milióna, v roku 1947 4,6 milióna. Boli to Poliaci presťahovaní zo Sovietskeho zväzu, ale napríklad aj tí Ukrajinci, ktorí sa nechceli presťahovať do Sovietskeho zväzu.

Prácu *Dejiny Rumunska*,⁹ vydanú v roku 2001, by som zaradila tiež do tejto skupiny, ako aj pred pol storočím vydané *Dejiny Bulharska*,¹⁰ ktoré napísal Emil Niederhauser, zaoberajúci sa dejinami východo- a stredoeurópskeho priestoru. Dejiny Juhoslávie v 20. storočí sa zaoberá podľa mojej mienky dobrá súhrnná práca, ktorá nesie názov *Bola raz jedna Juhoslávia*, napísal ju József Juhász.¹¹ Autor v nej v krátkosti píše aj o vysťahovaní Nemcov z Vojvodiny. V Juhoslávii 23. augusta 1945 vydali zákon o pozemkovej reforme, ktorý bol spojený s vnútornou kolonizáciou. Podľa tohto zákona vyvlastnili cirkevnú pôdu a súkromné pozemky, ktoré boli väčšie ako 45 hektárov. Spolu vyvlastnili 1,57 milióna hektárov pôdy, z čoho bolo rozdelených 800-tisíc hektárov, na zvyšku zriadili štátne majetky a roľnícke družstvá. S pozemkovou reformou bolo spojené aj nasťahovanie 60-tisíc prevažne srbských rodín, ktoré prišli z poľnohospodárskeho hľadiska pasívnejšieho južného územia na sever, prevažne do Vojvodiny, kde bola úrodnejšia pôda. Nasťahovali sa predovšetkým do domov vysťahovaných Nemcov.¹²

Do druhej skupiny by sme mohli zaradiť aj práce o väčších územných celkoch, regiónoch, ako napríklad *Dejiny východnej Európy* od už spomínaného Emila Niederhausera,¹³ alebo prehľadná a vyčerpávajúca štúdia Ignáca Romsicsa s názvom *Národ, národnosti a štát vo východnej a strednej Európe v 19. a 20. storočí*, v ktorej autor národnú a národnostnú otázku, problém vysídlenia a výmeny obyvateľstva umiestňuje do zahraničnopolitického kontextu.¹⁴ Z tejto skupiny nemôžeme vynechať tie práce, ktoré hovoria o dejinách Maďarska v 20. storočí. Aj v tomto prípade sa dajú tieto diela rozdeliť na práce vydané pred rokom 1989 a na práce vydané

6 NÉMETH, I.: Németsország története. 4. vyd. Budapest : Aula, 2004. 693 s.

7 SZOKOLAY, K.: Lengyelország története. Budapest : Balassi Kiadó, 1997. 291 s.

8 SZOKOLAY, K.: Lengyelország ..., s. 200.

9 BALOGH, L.: Románia története. Budapest : Aula, 2001. 505 s. V práci Zoltána Szásza o dejinách Rumunov (SZÁSZ, Z.: A románok története. Budapest : Bereményi Könyvkiadó, 1994. 195 s.) migrácie obyvateľstva po druhej svetovej vojne nefigurujú.

10 NIEDERHAUSER, E.: Bulgária története. Budapest : Gondolat, 1959. 231 s.

11 JUHÁSZ, J.: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Budapest : Aula, 1999. 376 s.

12 JUHÁSZ, J.: Volt egyszer..., s. 119.

13 NIEDERHAUSER, E.: Kelet-Európa története. Budapest : MTA Történettudományi Intézete, 2001. 360 s.

14 ROMSICS, I.: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest : Napvilág Kiadó, 1998. 419 s.

po roku 1989. Napríklad v knihe s názvom *Dejiny Maďarska*, ktorú napísala autorská dvojica Mátyás Unger a Ottó Szabolcs a vydala v roku 1965, povojnové vysídlenia a presídlenia môžeme dedukovať z jednej vety: „*pozemky vlastizradcov fašistov skonfiškovali*“.¹⁵ Publikácie o dejinách Maďarska v 20. storočí, vydané po roku 1989 sa v užšom alebo v širšom kontexte zmieňujú o vysídleniach a výmenách obyvateľstva. Stručný opis migrácií po druhej svetovej vojne podáva Konrád Salamon v práci *Maďarské dejiny 1914 – 1990*¹⁶ alebo v práci *To bolo maďarské 20. storočie*.¹⁷ V roku 2000 vydal Ignác Romsics už druhé vydanie diela *Dejiny Maďarska v 20. storočí*.¹⁸

Tretiu skupinu môžeme nazvať skupinou tematických prác, ktoré sa sústreďujú na analýzu vysídlenia, presídlenia, výmeny obyvateľstva u jednotlivých národov, národností a etnických skupín v rámci Európy. Tu by som znovu zdôraznila, že maďarská historiografia sa niektorými otázkami, týkajúcimi sa maďarskej menšiny v okolitých štátoch a jej migráciami zaoberá intenzívnejšie, ako migráciami ďalších národov, národností a etnických skupín. K otázke výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, k otázke presunu maďarskej menšiny žijúcej na Slovensku do Čiech, k problému vysídlenia nemeckej menšiny z Maďarska, alebo k etnickým zmenám, ktoré nastali po druhej svetovej vojne vo Vojvodine existuje rozsiahla historická literatúra.

Otázkou vysídlenia nemeckého menšinového obyvateľstva žijúceho v Maďarsku sa desaťročia zaoberal Loránt Tilkovszky. Napísal celý rad prác o národnostiach žijúcich v Maďarsku, resp. zaoberajúcich sa nemeckou menšinou v Maďarsku a jej vysídlením po druhej svetovej vojne. Menovite tu môžeme spomenúť prácu *Sedem desaťročí z histórie Nemcov žijúcich v Maďarsku 1919 – 1989*,¹⁹ alebo knihu s názvom *Nemecká národnosť, maďarské vlastenectvo*.²⁰ Dielo Istvána Fehéra *Vysídlenie Nemcov z Maďarska 1945 – 1950* bolo vydané ešte v roku 1988 a okrem analýzy vysídlenia obsahuje aj niektoré dôležité dokumenty týkajúce sa nemeckého menšinového obyvateľstva.²¹ György Zielbauer vydal v roku 1989 prácu *Údaje a fakty z histórie Nemcov žijúcich v Maďarsku (1945 – 1949)*. Jej hlavnou témou sú spoločensko-politické pomery v obciach obývaných Nemcami po oslobodení a prvá (1946) i druhá (1947 – 1948) vlna ich vysídlenia.²² Poznamenáva, že Maďari, ktorí utiekli z Československa po vojne, sa usídlili v tých obciach v okrese Mosonmagyaróvár a v okrese Sopron, z ktorých vysídlili Nemcov.²³ Aj András Krisch sa zaoberá vysídlením Nemcov zo Šopronu (*Vysídlenie šopronských Nemcov*

15 UNGER, M. – SZABOLCS, O.: Magyarország története. Budapest : Gondolat, 1965. 370 s.

16 SALAMON, K.: Magyar történelem 1914 – 1990. Budapest : Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998. 322 s.

17 SALAMON, K.: Ez volt a magyar 20. század. Budapest : Auktor, 2008; ROMSICS, I.: Magyarország története. Budapest : Akadémiai Kiadó, 2007. 854 p.; HORVÁTH, Cs.: Magyarország 1944-től napjainkig. Pécs : Prezident Bt., 1992.

18 ROMSICS, I.: Magyarország története a 20. században. 2. vyd. Budapest : Osiris, 2000. 662 s.

19 TILKOVSZKY, L.: Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919 – 1989. Budapest : Kossuth Könyvkiadó, 1989. 193 s.

20 TILKOVSZKY, L.: Német nemzetiség, magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. Pécs : JPTE Kiadói Irodája, 1997. 261 s.

21 FEHÉR, I.: A magyarországi németek kitelepítése 1945 – 1950. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1988. 231 s.

22 ZIELBAUER, Gy.: Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (1945 – 1949). Budapest : Akadémiai Kiadó, 1989. 142 s.

23 ZIELBAUER, Gy.: Adatok és tények ..., s. 72.

1946), udalosťami a príčinami, ktoré predchádzali vysídleniu, ale skúma aj počet vysídlených a taktiež vplyv a následky vysídlenia.²⁴ Pri príležitosti 50. výročia ukončenia vysídlenia Nemcov z Belehradskej župy bola vydaná spomienková zbierka prác, obsahujúca dokumenty s dvojjazyčným úvodom.²⁵ Zbierka verne odzrkadľuje v tom čase v Maďarsku panujúcu verejnú mienku proti menšinovému obyvateľstvu nemeckej národnosti. Časť maďarského obyvateľstva, vyhnúc sa svojej zodpovednosti, pripisovala Nemcom, že „oni uláhčili Hitlerovi obsadenie ich krajiny“ a po vojne hlásali, že „domy a pozemky volksbundistov treba rozdeliť medzi nemajetnými sedliakmi Maďarmi“.²⁶ Do obcí, z ktorých boli vysídlení Nemci, prišli Maďari z Československa, ale nie len oni. Prišli napríklad aj Sikulovia presídlení najprv z Bukoviny do Báčky. Práca Tibora Zinnera, ktorá bola vydaná v maďarčine a v nemčine v jednom zväzku sa tiež zaoberá vysídlením Nemcov z Maďarska.²⁷ Zaujímavá je aj preto, lebo v úvode knihy si môžeme prečítať slová vtedajšieho ministra spravodlivosti Maďarskej republiky Pétera Bárandyho a ministerky spravodlivosti Spolkovej republiky Nemecko Brigitty Zypries. Z toho vidieť, že otázka zmierenia sa stáva dôležitou aj na rôznych politických fórach, aspoň v nemecko-maďarských vzťahoch. Nie je nóvum, že tento postoj jednoznačne chýba slovensko-maďarským vzťahom. Podľa ministra spravodlivosti Maďarskej republiky, práve pre spoločnú európsku budúcnosť treba rozvíjať dialóg a rozprávať o týchto záležitostiach.

Aj súčasná riaditeľka Ústavu pre výskum etnických menšín Maďarskej akadémie vied Ágnes Tóth sa zaoberá problematikou nemeckého menšinového obyvateľstva v Maďarsku.²⁸ Práca, ktorú vydala v roku 2008 pod názvom *Navrátilci*, približuje spomienky Nemcov vysídlených z Maďarska, ktorí sa prevažne ilegálne po dlhšej alebo kratšej dobe vrátili z Nemecka.²⁹ Ágnes Tóth skúma vek, miesto narodenia, bydlisko, vzdelanie, zamestnanie, majetkové pomery respondentov, skúma, či žijú v zmiešaných manželstvách, ale aj ich migráciu.

Ešte počas druhej svetovej vojny sa rozvinula mohutná migračná vlna aj v Juhoslávii. Nariadením z 21. novembra 1944 zbavili Nemcov majetku a politickej slobody. Tí, ktorí neodišli s ustupujúcou armádou (ich počet bol okolo 200-tisíc osôb) a prežili čistku, ktorá si vyžiadala desaťtisíce ľudských životov, takmer celkom vysídlili v rokoch 1945 – 1948. Po roku 1945 z toho územia, ktoré bolo pripojené k Juhoslávii, utieklo alebo sa presídlilo okolo 250 – 300-tisíc Talianov.³⁰ S presídleniami a vysídleniami v rámci Juhoslávie alebo z nej sa zaoberá práca Károlya Kocsisa *Etnické zmeny na území dnešného Slovenska a na území Vojvodiny od 11. storočia až po dnes*.³¹ Kocsis píše, že z Vojvodiny ešte v roku 1944 utiekla početná časť Nemcov, tiež tí maďarskí štátni úradníci, ktorí tu boli preložený v roku 1941, politicky kompromitované

24 KRISCH, A.: A soproni németek kitelepítése 1946. Sopron : Escort, 2006. 159 s.

25 ERDŐS, F. (ed.): Nekem szülőházam (volt)... Mór-Székesfehérvár : 1998. 197 s.

26 ERDŐS, Ferenc (ed.). Nekem szülőházam ..., s. 36.

27 ZINNER, T.: A magyarországi németek kitelepítése. Budapest : Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004. 284 s.

28 TÓTH, Á.: Telepítések Magyarországon 1945 – 1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései. Kecskemét : 1993. 221 s.

29 TÓTH Á.: Hazatértek. Budapest : Gondolat, 2008. 375 s.

30 JUHÁSZ, J.: Volt egyszer ..., s. 312.

31 KOCSIS, K.: Etnikai változások a mai Szlovákia és Vajdaság területén a XI. századtól napjainkig. Az etnikai térszerkezet átalakulásának sajátosságai. Budapest : ELTE Politikaelméleti Továbbképző Intézete, 1989. 118 s.

osoby a Sikulovia z Bukoviny, ktorých nastáhovali do obcí dobrovoljacov. Dobrovoljaci prišli na toto územie po prvej svetovej vojne a keď ich v roku 1941 odtiaľ vyhnali, na ich miesto sa nastáhovali Sikulovia z Bukoviny.³² Tí Maďari, ktorí neboli podozriví z kolaborácie, mohli ostať, ale Nemcov takmer celkom vysídlili, prípadne zlikvidovali. Kocsis píše, že v roku 1941 na tomto území žilo 332-tisíc Nemcov, v roku 1948 32-tisíc. Medzi tými, ktorí tvoria 300-tisícový rozdiel, sú obeť vojny, sú medzi nimi takí, ktorí utiekli, ale aj takí, ktorí sa báli prenasledovania a prihlásili sa za Maďarov. Do bývalých nemeckých obcí sa nastáhovali Srbi, Macedónci a prisťahovalci z Čiernej Hory. Následkom migrácií na tomto území dvestoročná etnická rovnováha Srbov, Maďarov a Nemcov zanikla a juhoslovanské národy sa stali absolútnou väčšinou.

Gizella Föglein je ďalšou autorkou píšoucou o južných susedoch Maďarska.³³ Jednu kapitolu v práci *Národnosť alebo menšina?* venuje návrhu o výmene obyvateľstva medzi Maďarskom a Juhosláviou. Výmenu obyvateľstva chceli zrealizovať na základe skúseností s výmenou obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. V prvej verzii návrhu juhoslovanská delegácia chcela vymeniť 300-tisíc Maďarov žijúcich vo Vojvodine za 150-tisíc Juhoslovánov žijúcich v Maďarsku. No maďarská strana mienila rokovať o 40-tisícoch. Vieme, že juhoslovansko-maďarská výmena sa neuskutočnila, lebo v rokoch 1948 – 1949 všetky bilaterálne dohody medzi Maďarskom a Juhosláviou boli zrušené, medzi krajinami ostali len formálne diplomatické vzťahy. Autorka štúdie porovnáva návrh juhoslovansko-maďarskej výmeny obyvateľstva s československo-maďarskou dohodou o výmene obyvateľstva a konštatuje, že medzi dvoma dokumentmi sú podobnosti, ale aj odlišnosti. V oboch dokumentoch je citeľné, že sa jedná o víťazoch a porazených. Rozdiel je v tom, že v návrhu juhoslovansko-maďarskej výmeny obyvateľstva sa zmluvné strany dohodli na princípe dobrovoľného presídlenia jednotlivcov tak z Juhoslávie, ako aj z Maďarska.

Na koniec som nechala analýzu tej literatúry v maďarskej historiografii, ktorá sa zaoberá migráciami smerujúcimi z Československa do Maďarska, z Československa do Nemecka alebo z Maďarska do Československa. Významný kus práce venovaný maďarskej otázke v Československu medzi rokmi 1945 a 1948 odviedla Katalin Vadkerty. Jej trilógia pozostáva zo zväzkov: *Deportácie, Vnútná kolonizácia a výmena obyvateľstva a Reslovakizácia*.³⁴ Pri príležitosti 60. výročia výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom bola vydaná kniha *Pamäti bez domova*, edične pripravená Imre Molnárom a László Szarkom. Práca je rozdelená do troch dobre členených väčších celkov, ktoré sa zaoberajú utečencami, deportovanými, vysídlenými a presídlenými, skúmajú vnútro- a zahraničnopolitické kontexty výmeny obyvateľstva a prezentujú výpovede svedkov, ich spomienky a dokumenty.³⁵ *Chronológia maďarskej menšiny v Československu 1944 – 1992* napísaná Árpádom Popélyom a vydaná v roku 2006 sa

32 Na jeseň 1940 ministerský predseda Pál Teleki vyjadril zámer maďarskej vlády, že presídlí Sikulov z Bukoviny do Maďarska. Existovalo viac osídľovacích plánov, ale keď Maďarsko napadlo Juhosláviu a Bážka bola pripojená k Maďarsku, otázka bola vyriešená. Sikulov nastáhovali do Bážky. Pozri: SEBESTYÉN, Á.: *A bukovinai székelység tegnap és ma*. Szekszárd : Tolna Megyei Könyvtár, 1989. 396 s.

33 FÖGLEIN, G.: *Nemzetiség vagy kisebbség?* Budapest : Ister Kiadó, 2000. 151 s.

34 VADKERTY, K.: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945 – 1948. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945 – 1948 közötti történetéről*. Pozsony : Kalligram, 2007. 691 s.

35 MOLNÁR, I. – SZARKA, L. (eds.): *Othontalan emlékezet*. Komárom : MTA Kisebbségkutató Intézet-Kecskés László Társaság, 2007. 235 s.

zaoberá aj otázkou migrácií maďarskej menšiny v povojnových rokoch.³⁶ Károly Kocsis, ktorého meno sme už spomenuli, hovorí, že veľká časť Nemcov – 120-tisíc – utiekla zo Slovenska medzi októbrom 1944 a novembrom 1946, a ktorí neušli, boli vysídlení po Postupimskej konferencii. Tým zanikla nemecká svojráznosť Bratislavy a spišského regiónu. Znížil sa aj počet Rusínov. S Podkarpatskou Rusou sa dostalo do Sovietskeho zväzu asi 30-tisíc Rusínov, 10-tisíc sa odsťahovalo do Čiech a nastťahovali sa do prázdnych domov sudetských Nemcov. Druhým smerom rusínskej migrácie bolo sťahovanie sa z dedín do miest. Veľa Rusínov sa odsťahovalo do Bardejova, Prešova, Stropkova, Humenného, ale viacerí prišli aj do Košíc. Tento fakt znamenal zčasti aj asimiláciu týchto menšinových obyvateľov, konštatuje Kocsis.³⁷ V ďalšej štúdií s názvom *Odčlenení*, Károly Kocsis, ktorý vypracoval viacero etnických máp strednej Európy, sa zaoberá otázkou maďarských menšinových spoločenstiev v okolitých štátoch.³⁸ „Už od konca roku 1944, keď sa približoval front a menili sa mocenské aparáty štátov, vytvárala sa najväčšia vlna utečencov smerujúca do Maďarska. Za štyri a pol roka utieklo (deportovali alebo presídľili) z okolitých štátov 316-tisíc Maďarov na územie Maďarska.“³⁹ Do tohto čísla sú zarátaní aj tí, ktorí sa v rokoch 1938 – 1944 presťahovali z územia trianonského Maďarska na územia pripojené k Maďarsku v rokoch 1938 – 1940. Keď sa vrátili, boli už evidovaní ako presídlení zo zahraničia. Podľa autora, na územie dnešného Maďarska utieklo z územia dnešného Rumunska 125-tisíc Maďarov, z Československa 120,5-tisíc, z Juhoslávie 45,5-tisíc, zo Sovietskeho zväzu 25-tisíc Maďarov. Paralelne s tým koncom roku 1944 deportovali na Ukrajinu a Sibír väčšinu práceschopných maďarských mužov (viac ako 40-tisíc) z Podkarpatskej Rusi, ktorá sa stala neskôr súčasťou Sovietskeho zväzu.

Ďalším historikom, zaoberajúcim sa výmenou obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom a presídlením sa Slovákov z Maďarska do Československa v rokoch 1944 – 1948, je József Kugler. V monografii *Výmena obyvateľstva „v juhovýchodnej časti Dolnej zeme“* medzi inými píše o národnostnom napätí v juhovýchodnej časti „Dolnej zeme“ po druhej svetovej vojne, o činnosti Československej presídľovacej komisie, o činnosti Maďarskej presídľovacej komisie a o realizácii výmeny obyvateľstva medzi dvoma štátmi.⁴⁰ Nemôžeme vynechať ani zbierku dokumentov *Maďari na Slovensku 1944 – 1948*, ktorú edične spracoval Imre Polányi.⁴¹

V zbierke dokumentov *Maďarský štát a národnosti 1848 – 1993*, ktorú edične upravil Sándor Balogh, sa nachádzajú zákony a nariadenia, týkajúce sa vysídlenia nemeckej menšiny z Maďarska, ale aj dokumenty týkajúce sa výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom.⁴² Károly Vígh sa vo svojich prácach venuje maďarskému menšinovému obyva-

36 POPÉLY, Á.: A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944 – 1992. Somorja : Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 703 s.

37 KOCSIS, K.: Etnikai változások ..., s. 56.

38 KOCSIS K.: Elcsatoltak. Magyarok a szomszéd államokban. Budapest : Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Budapesti Szervezete, 1990. 117 s.

39 KOCSIS, K.: Elcsatoltak. Magyarok ..., s. 11.

40 KUGLER, J.: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 1944 – 1948. Budapest : Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000. 260 s.

41 POLÁNYI, I.: A szlovákiai magyarok helyzete 1944 – 1948. Dokumentumok. Pécs : JPTE Bölcsészettudományi Kar, 1992.

42 Balogh, S (ed.): A magyar állam és a nemzetiségek 1848-1993. Budapest : Napvilág Kiadó, 2002. 759 s.

telstvu žijúcemu na Slovensku,⁴³ Imre Molnár a Kálmán Varga vydali spomienky Maďarov, ktorí boli zo Slovenska deportovaní do Čiech.⁴⁴

Uvedené práce dokazujú, že maďarská historiografia sa živo zaujíma o tému migrácií po druhej svetovej vojne, skoro každý rok vychádza nová publikácia k danej téme, objavujú sa také skutočnosti, ktoré pred rokmi neboli známe, a tým sa formujú aj nové pohľady na toto tragické obdobie v dejinách ľudstva.

43 VÍGH, K.: A szlovákiai magyarság sorsa. Budapest : Bereményi Könyvkiadó, 1992. 181 s.; VÍGH, K.: A szlovákiai magyarság kálváriája 1945 – 1948. Budapest : Püski Könyvkiadó, 1998. 159 s.

44 MOLNÁR, I. – VARGA, K.: Hazahúzott a szülőföld. Visszaemlékezések, dokumentumok a szlovákiai magyarság Csehországba deportálásáról, 1945-1953. Budapest : Püski, 1992. 135 s.

Mad'arský štát a štátne občianstvo Mad'arov na Slovensku v rokoch 1945 – 1948

Jozef Beňa

THE HUNGARIAN STATE, THE CITIZENSHIP OF HUNGARIANS IN SLOVAKIA IN 1945 – 1948

The constitutional decree of the President of Czechoslovak republic (Law No. 33/1945, Czechoslovak Collection of Laws) had confirmed, that the inhabitants of Czechoslovakia of Hungarian nationality, who gained Hungarian citizenship under the Hungarian rule, were denied the Czechoslovak citizenship. Based on international law dealing with foreigners a state was allowed to order persons with a foreign citizenship to abandon its territory. If such persons ignored the order Czechoslovak republic was allowed to expell them from the territory of the state.

Coming out from the international law the Czechoslovak-Hungarian agreement on the population exchange (1946) had admitted that the persons who lost Czechoslovak citizenship became the citizens of Hungary. Therefore they were obliged to apply for the exchange in such numbers as Slovaks from Hungary applied voluntarily. The Hungarian rejected the execution of the agreement at the same time rejecting to accept its own citizens. Based on a new state doctrine – a territory for accepted inhabitants – the Hungarian state launched an international initiative heading towards an acquisition of the territory of southern Slovakia. Under such circumstances when the state borders and its territory was threatened Czechoslovak leaders issued an order of cross-settlement or circum-settlement of persons who were living right next to the Hungarian borders. The order was brought to life being legalized through a general labour duty. Due to the opposition of Hungarian citizens even military forces were used to execute the order. It is not correct to consider this treatment as a deportation. The Hungarian government used these people as their aces. The Hungarian communist regime used these circumstances to present Slovak leaders as contraveners. There is a lack of historical and juristic reflections within Hungarian historiography.

A MAGYAR ÁLLAM, A MAGYAROK ÁLLAMPOLGÁRSÁGA SZLOVÁKIÁBAN 1945 – 1948 KÖZÖTT

A Csehszlovák Köztársaság elnökének (Törvényűjtemény 33/1945. számú) alkotmányos rendelete megerősítette, hogy a Csehszlovák Köztársaság magyar nemzetiségű lakosait, akik a megszálló magyar hatalom állampolgárai lettek, megfosztja csehszlovák állampolgárságától. Idegenrendészeti nemzetközi jog alapján az állam a területén idegen állampolgársággal rendelkező polgárokat felszólíthatja ország területének elhagyására. Abban az esetben ha a felszólítást figyelmen kívül hagyják, a Csehszlovák Köztársaságnak joga van kiutasítania az illető polgárt.

A nemzetközi jog alapján a csehszlovák-magyar lakosságcsere egyezmény (1946) elismerte, hogy azok a személyek akik elveszítették csehszlovák állampolgárságukat

magyar állampolgárok lettek. Ezért kötelesek voltak annyian elhagyni Csehszlovákiát, mint amilyen számban önként jelentkeztek magyarországi szlovákok a lakosságcsere. Ennek az Egyezménynek a végrehajtását a magyar állam elutasította, így egyben elutasította saját állampolgárainak a befogadását is. Magyarország új állami doktrínája alapján – területet a befogadott lakosságért – különböző nemzetközi kezdeményezést fejtett ki Dél-Szlovákia területének a megszerzéséért. Csehszlovákia az aktuális fenyegetettség, az államhatár, az ország területe mégsértésének hosszantartó veszélyeztetettsége miatt rendeletet fogadott el az kitelepítésről, ill. azon személyek kitelepítéséről, akik közvetlenül Magyarországgal határos területen laktak. Általános munkakötelezettség kiszabásával bonyolították le a telepítést. Magyarország által felbújtott polgárok ellenállása miatt a lebonyolításakor fegyveres erőket is igénybe vették. Ezt az eljárást deportálásnak, elhurcolásnak értelmezni hazugság. A magyar kormány saját tuszaként használta őket. A magyar kommunista rendszer ezeket az intézkedéseket a szlovák politikai élet személyiségeinek bünözőkként való feltüntetésére használta fel. A magyar történetírásban ezeknek az eseményeknek a megfelelő magyar történetpolitikai és jogi reflexiója hiányzik.

I.

Vedecké historické poznanie v téme maďarsko-slovenské vzťahy v rámci ČSR sa od roku 1990 rozhojnilo. Obohatilo sa o výsledky archívneho bádania, ktoré sa už blíži ku kompletizácii poznania dokumentov. Uskutočnila sa nominálna analýza. K pomenovaniu zistených skutočností a udalostí, popri politickej historiografii môže prispieť aj historicko-právna veda, s rekonštrukciou dobového právneho poriadku, s použitím vtedajšej terminológie a pojmoslovia. Pre pochopenie minulosti poznávame vtedajšie inštitúty vo vývojovom oblúku či špirále v porovnaní s ich zmeneným stavom. Rozlišujeme však konkrétne-historické skúmanie, nominálnu, vzťahovú, príčinnú analýzu a hodnotenie minulých javov a udalostí, (pomenovaných vtedajšími právnickými termínmi platného právneho poriadku v kontexte so súčasnosťou), od metódy posudzovať, hodnotiť javy minulosti, aj riešenie postavenia osôb maďarskej národnosti v ČSR v rokoch 1945 – 1948 výlučne z hľadiska hodnôt a kritérií súčasnosti. Dokonca s tendenciou známou pod tézou, kto ovláda minulosť, vládne nad súčasnosťou a mení aj túto minulosť na svoj obraz.

II.

Vychádzam zo stanoviska spravodlivosti, legitimacy a legality geopolitického stavu uzákoneného medzinárodnoprávne mierovými zmluvami prijatými po I. svetovej vojne: územné usporiadanie, kvalitatívne nový stav medzinárodného práva obsiahnutý v *Štatúte Spoločnosti národov* a v pôsobnosti jej orgánov. Podľa týchto zákonov uhorský štát ako subjekt medzinárodného práva zanikol svojím rozpadom. Maďarský štát sa ustanovil až v roku 1918, resp. v procese po ňom, ako nový subjekt medzinárodného aj ústavného práva. Maďarsko nie je totožné, nie iba teritoriálne a personálne (štátoobčiansky) s Uhorskom, nie je ani tzv. „zvyškový štát“, právne pokračujúci subjekt. Maďarsko je nástupníckym štátom podľa medzinárodného práva, obdobne ako ČSR, Poľsko, Juhoslávia, Rumunsko, Rakúsko. Ústavnoprávne konštrukcie a fikcie politických a štátnych režimov Maďarska z rozličných období (Horthy, Szálasi)

o trvalosti a stálosti tisícročného maďarského štátu¹ sú právne irelevantné. Rezonujú ako psychologicky politizujúce fikcie, ako právne anomálie. Vychádzam ďalej z toho, že nemecká a maďarská národnostná menšina v Československu bola pod vedením svojich politických strán zneužitá svojimi „materskými štátmi“ – Nemeckou ríšou (nacionálnym socializmom) a Maďarským kráľovstvom (revizionizmom) na rozvíjanie kampane o údajnom porušovaní svojich menšinových kolektívnych práv, na dožadovanie sa práva na svoje „sebaurčenie ako národnosti“ (princíp *völkich*, resp. *népes*) a na následnú konzekvenciu z neho, v podobe odtrhnutia častí území ČSR a ich začlenenia (nie iba okupácie, ale anexie) do týchto štátnych útvarov. Stalo sa tak podľa „rozhodcovského verdiktu“ fašistického Talianska a nacistického Nemecka tzv. Viedenskú arbitrážou (2. novembra 1938)² ako súčasťou Mníchovskej dohody, teda aktom medzinárodným spoločenstvom uznaným za právne nejestvujúci. Časť súčasných maďarských historikov Viedenskú arbitráž však údajne z etnického hľadiska kvalifikuje za legálnu³. Rovnako tak časť politikov maďarskej národnosti na Slovensku⁴. Obyvatelia týchto anektovaných území, patriaci k etnickej menšine, dovtedy občania ČSR, nadobudli na základe príslušných dohovorov s ČSR a v súlade s tým, na základe vnútroštátneho zákonodarstva Nemecka, resp. Maďarska, štátne občianstvo Nemeckej ríše, resp. Maďarského kráľovstva. Obyvatelia odtrhnutých území, ktorí nenadobudli štátne občianstvo Maďarska, boli povinní sa z tohto územia vysťahovať, opustiť ho. Na anektovanom území sa brachiálnymi opatreniami maďarskej okupačnej moci obnovoval stav, aký tu bol v roku 1910, z hľadiska etnickej štruktúry, štátneho jazyka, kultúry života a formy štátu, t. j. vyhostenie, vykázanie, vyvezenie, vyhnanie asi 120 000 obyvateľov slovenskej a nemaďarskej národnosti, maďarizácia Slovákov

- 1 Zo znenia zákona Maďarskej republiky č. I z roku 2000 „o spomienke na založenie štátu svätým Štefanom a o Svätej korune“ možno výkladom jazykovým, logickým a systematickým dospieť k poznaniu, že svätý Štefan nebol zakladateľom uhorského štátu, **ale založil maďarský štát, štát maďarského národa**. Podľa tohto zákona tento štát jestvoval a jestvuje trvale, nikdy nezanikol a je totožný so súčasným maďarským štátom. Za jeho atribúty zákon vyzdvihol – a) stálosť a b) nezávislosť maďarského štátu. V presnom znení tieto atribúty žijú vo vedomí národa a vo verejnoprávnych tradíciách. Vedomie národa podľa koncepcie, filozofie pojmu práva – tvorí jednu z troch podstatných dimenzií práva, a to „právne vedomie“. Verejnoprávne tradície patria do „normatívno-štátnej, ústavnoprávnej“ dimenzie právneho poriadku, v jej juristickej relevancii a forme „právnej obyčaje“. Zákon I z r. 2000 povýšil daný obsah právneho vedomia národa a verejnoprávnej obyčaje (jadrom ktorej sú ústavnoprávne normy) na písaný, platný, teda pozitívny zákon. Právnou silou zákona, nie otvorene, výslovne, ale adekvátne zrozumiteľnou (zreteľnou) dikciou opätovne vyjadril svoju ústavnoprávnu totožnosť s uhorským štátom, ktorý pokladá výslovne za štát maďarský, maďarského národa od jeho založenia svätým Štefanom. (!?)
- 2 Porovnaj PEKNÍK, M. (ed.): Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. II. Bratislava : Národné literárne centrum-Dom slovenskej literatúry, 1998, dok. č. 214, s. 186. a n.
- 3 Por. KONTLER, L.: Dějiny Maďarska. Praha : LN, 2001, s. 343. Viedenskú arbitráž hodnotí ako „reanexiu“, teda nápravu, obnovu spravodlivosti po anexii tohto územia ČSR, ako „*prvý úspech politiky revizionizmu, ktorého oprávnenosť bola z etnického hľadiska celkom nesporná*“.
- 4 Porovnaj návrh zo 17. 9. 2007. Kto sa má komu podľa SMK ospravedlniť: Maďari Slovákom za: a) za politiku maďarskej (uhorskej) vlády z prelomu 19. a 20. storočia, ktorá porušovala menšinové práva, b) za kroky maďarskej vlády **po prvý Viedenskej arbitráži v roku 1938**. Výkladom á contrario možno dospieť k poznaniu, že SMK túto udalosť, ktorá bola v dohode o prímerí (27. 1. 1945) v Mierovej zmluve s Maďarskom (1947) kvalifikovaná ako nulitná, právne nejestvujúca, považuje za legálnu. (!?) In: Hospodárske noviny, 17. 9. 2007.

(resp. remaďarizácia), zákaz používania slovenčiny, konfiškácia majetku kolonistov⁵. Politika revízie Trianonu v skutočnosti bola politikou obnovy stavu (teritoriálneho i štátoobčianskeho) spred roku 1918, bola krokom k reštitúcii uhorského (veľkomaďarského) štátu, Svätoštesfanskej koruny.

Maďarský štát pre tento cieľ spáchal podľa obžaloby Medzinárodného vojenského tribunálu v Norimberku týmto konaním zločin prípravy, účasti na sprisahaní k podniknutiu útočnej vojny (zločin proti mieru a zločin proti pravidlám vedenia vojny), ktorú pomáhal pripravovať Nemecku⁶. Hrubé protiprávnosti musia byť odčinené s dôrazom na to, aby sa viac nemohli opakovať⁷. Podstatné však bolo, že skúsenosti s posttrianonskou politikou Maďarska presvedčili Československo, že **Maďarsku nejde o etnicky spravodlivú hranicu, ale o obnovenie nadvlády maďarského národa nad susedmi**. Odčinenie bezprávia, okupácie a anexie sa spojilo v Československu s atribútom vylúčenia recidívy takéhoto stavu, maďarského násillia a bezprávia. Trvalá národná a štátna bezpečnosť územia Slovenska v ČSR si vyžadovala definitívny rozchod s etnickou menšinou, ktorá sa stala povolným nástrojom vojnovnej agresie maďarského štátu, ku ktorému sa napriek štátoobčianskym povinnostiam hlásila, napomáhala a schvaľovala jeho počínanie okupanta⁸. A tento stav, táto potencia správania sa maďarskej menšiny pretrvávala aj po roku 1945.

Ústavnoprávnou a medzinárodnoprávnou formou pre splnenie tohto cieľa, dosiahnutia bezpečnosti štátu, nedotknuteľnosti jeho štátnych hraníc, integrity štátneho územia, zabez-

5 Porovnaj DEÁK, L.: Viedenská arbitráž. 2. november 1938. Dokumenty II. Okupácia. Bratislava : MS, 2003, s. 8. a n. Dokumenty 1, s. 208.

6 Norimberský proces (Sborník materiálu). Díl druhý. Praha : Orbis, 1953, s. 459 a 495.

7 „Československá vláda súc si vedomá svojej povinnosti, aby bola strážkyňou právnej kontinuity Československej republiky, ktorá podľa jej nezvratného presvedčenia nezanikla a zaniknúť nemohla žiadnymi násilnými činmi, nikdy neuznala, neuznáva a nikdy neuzná žiadne územné anexie, ktoré Nemecko a Maďarsko uskutočnili hrozbou, mocou a násillím na úkor Československej republiky. Československá vláda sa stotožňuje so stanoviskom, že **všetky bezprávne anexie, učinené na úkor jej štátu, majú byť odčinené. S obomi týmito krajinami (Nemeckom a Maďarskom) musí byť najskôr a predovšetkým obnovený predchádzajúci zákonný status quo a musia byť najskôr poskytnuté záruky, že susedia Československa neohrozia a nebudú môcť ohrozovať opäť jeho existenciu. Až potom bude československá vláda ochotná uvažovať v duchu spravodlivosti a reálnych všeobecných európskych potrieb a ovšem aj po dohode so svojimi spojencami o novom základe pre budúcu organizáciu strednej Európy a o novej úprave pomerov ku svojim susedom, s ktorými je dnes vo vojnovom stave – základne a úprave pomerov, ktoré by boli schválené oslobodeným národom a umožnili priateľské spolužitie medzi všetkými štátmi strednej Európy.**“ (Nóta Vlády Československej, zaslaná spojeneckým vládám dňa 16. decembra 1941 o vojnovom stave ČSR so štátmi osi a ich satelitmi. In: BENEŠ, E.: Bojující Československo (1938 – 1945). Praha-Košice 1945, s. 100-101.

8 Vo februári 1945 bol prijatý Manifest SNR (4. 2. 1945). Odchod tzv. anyášov považoval za povinnosť, o ktorej sa nediskutuje. Akcentoval, že Maďarsko musí vykoreniť všetky elementy fašistické, protislovenské a hungaristické. Konferencia KSS 28. 2. 1945 prijala program definitívneho rozchodu s maďarskou menšinou na Slovensku. Pokiaľ Maďari neurobia čistku na svojich územiach a neodčinia krivdu, ktorú na našom národe spáchali, musíme sa na nich pozerat' s nedôverou. Úmysly maďarského štátu voči Slovensku nikdy neboli čestné, priklincovávala konferencia na záver. (Z referátu Gustáva Husáka. In: PEKNÍK, M. (ed.): Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II. Bratislava : Národné literárne centrum-Dom slovenskej literatúry, 1998, s. 396, s. 399-402).

pečenie práva slovenského národa na kvalitatívne nový vývoj v ČSR, mala byť ČSR. ČSR už nie ako štát československého národa, ale štát dvoch rovnoprávných, bratských národov, usporiadaný na princípe rovný s rovným. A ČSR mala byť nová (iná) aj rozšírením politickej demokracie na pole hospodárske a sociálne. O to usilovalo Slovensko aj vzhľadom na Slovenské národné povstanie, ktoré dezavovalo vojnový slovenský štát ako právne nejestvujúci, ako nelegitímny, fašistický, ktorý zradil demokraciu a slovanskú myšlienku. Slovenský národ sa celonárodným povstaním vyvinil (exculpoval) zo svojej morálnej a politickej zodpovednosti za tisoovsko-tukovský režim, ním vedenú zločinnú vojnu a fašistickú politiku satelita hitlerovského Nemecka. Nedokázal to však maďarský národ, maďarský ľud, ani maďarská národnostná menšina žijúca na území právne neprerušene jestvujúcej ČSR. Zotrvali do trpkého konca ako posledný verný spojenec hitlerovského Nemecka. Maďarská diplomacia prišla už v roku 1945 s tézou o rovnakej zodpovednosti Maďarska, Slovenska, Rumunska a Chorvátska ako fašistických hitlerovských satelitov. Vychádzajúc z tejto premisy, argumentovala aj právom na nové teritoriálne usporiadanie. Aj v diplomatických nótach Spojeneckej kontrolnej komisie v Budapešti už v júli 1945 Maďarsko usilovalo o revíziu južných hraníc ČSR.⁹ Nechcelo vidieť, že to boli s výnimkou Maďarska štáty, krajiny a súčasti štátov, ktoré antifäšistickými ozbrojenými celonárodnými povstaniami a bojom nadobudli antifäšisticko-demokratický kredit.

Konštituovaním Slovenskej národnej rady ako orgánu, ktorý na Slovensku, na celom predviedenskoarbitrážnom území vykonával všetku zákonodarnú, vládnu a výkonnú moc, sa otvorila cesta ku konštituovaniu Slovenska ako štátoprávnej časti spoločnej ČSR¹⁰. Na definitívne riešenie maďarskej otázky, ktorá bola trvalou a akútnou hrozbou národnej slobode a dokonca i jestvovaniu slovenského národa vôbec, uplatňovalo si Slovensko aj „historické práva“. Právo na návrat tretiny slovenského národa (asi jedného milióna) z cudziny, kam ho vyhnala bieda a nesloboda z maďarizujúceho sa Uhorska¹¹. A druhé historické právo, právo slovenského roľníka ale i robotníka vrátiť sa na úrodné, široké roviny, z ktorých bol vyhnaný a trvale vytlačáň do horských oblastí¹².

9 „Lebo ináč ako si máme vysvetľovať výrok, že vraj Maďarsko sa vzdalo revizionizmu, ale sa vraj nevzdáva princípu népies, ľudového – toho povestného nacistického princípu „völkisch“ a trvá na tom, aby jeho hranice boli upravené podľa tohto princípu. Stále opakovaným tvrdením, že vraj na juhu Slovenska vždy a od vekov žili Maďari, je táto formulácia a jej tendencie úplne jasná.“ (Slovenský národný archív Bratislava, f. ÚP SNR 1945, šk. 10, inv. č. 25, sign. L – 5. Referát člena Rady (SNR) – pána štátneho tajomníka V. Clementisa o medzinárodnej situácii. Plenárne zasadanie SNR, dňa 15. 9. 1945.

10 ČSR sa však tromi pražskými dohodami prijatými v r. 1945 – 1946 zmenila na unitárnu ČSR s autonómiou sui generis Slovenska).

11 Porovnaj, napr.: referát V. Clementisa. Tamtiež.

12 „...Slovenský roľník a robotník, ktorý bol vytlačáň z bohatých južných krajov a po stáročia bol prenasledovaný do hornatých kútov, musí sa znovu dostať na tieto staré slovenské teritória a získať tu možnosť slušného života.“ Úryvok: Konferencia KSS. Košice 28. februára 1945. Z referátu Gustáva Husáka. In: PEKNÍK, M. (ed.): Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II. Bratislava : Národné literárne centrum-Dom slovenskej literatúry, 1998, s. 399-402. Odpoveď na tzv. autochtónnosť Maďarov na juhu Slovenska dalo dielo: STANISLAV, J.: Juh Slovenska v stredoveku. Bratislava : Matica slovenská, 2006.

III.

Presadenie formulácie, že ČSR právne nikdy nezanikla, zásady neprerušeneho právneho jestvovania ČSR, ako všeobecne uznaného stavu podľa medzinárodného práva znamenalo, že ČSR právne jestvuje v súlade so stavom k 29. septembru 1938, teritoriálnym aj personálnym, teda štátnoobčianskym. Úprava štátneho občianstva patrí do výlučnej právomoci každého štátu, teda aj úprava jeho nadobudnutia i straty, terminologicky označovaná ako *expatriácia*. V zákonodarstve iných štátov konzekvenciou z konania občana, ktorý nadobudol štátnu príslušnosť iného štátu, bola strata doterajšieho štátneho občianstva.¹³ Keďže občania ČSR maďarskej národnosti nadobudli štátne občianstvo nepriateľského štátu, štátu agresora, tak ich konanie právne naplnilo zločiny a prečiny schvaľovania zločinnej okupácie a anexie územia štátu, ktorého boli občanmi (§ 16 zákona č. 50/1923 Sb. na ochranu republiky), zločiny a prečiny napomáhania, nadrživania mu, resp. priameho spojenia sa s cudzou štátnou mocou proti suverenite vlastného domovského štátu (zrady, prorady). Podľa vyhlásenia československej vlády Maďarské kráľovstvo svojimi agresívnymi konaniami voči územiu ČSR začalo proti nemu vojnové operácie, bolo s ním vo vojnovom stave od októbra 1938¹⁴. Navyše tento štát bol vo vojnovom stave ako nepriateľský štát s USA, Veľkou Britániou, ZSSR, Francúzskom, s celou množinou štátov antihitlerovskej koalície. A občania ČSR maďarskej národnosti nadobudli štátne občianstvo tohto štátu, vojnového spojenca nacistického Nemecka, ktorý spáchal tieto násilné, medzinárodné, vojnové zločiny. Prevzali tým aj podiel na politickej a morálnej zodpovednosti za konanie tohto štátu aj podľa zásady, že národ má takú vládu, akú si zaslúži.

Na návrh vlády ČSR po prerokovaní niekoľkých iných variantných riešení vydal prezident ČSR po dohode so SNR (pričom dohoda so SNR bola ústavnoprávnou podmienkou platnosti dekrétu aj na území Slovenska) ústavný dekrét pod číslom 33/1945 Sb. o úprave československého štátneho občianstva osôb národnosti nemeckej a maďarskej. Bola to ústavnoprávna úprava, teda právna úprava najvyššej právnej sily, ktorou sa menila vtedy v Ústave ČSR za-

13 „*Expatriácia, strata štátneho občianstva pri udelení štátnej príslušnosti iným zákonom nastávala v tom období podľa zákonov Austrálie, Belgicka, Bolívie, Dánska, Holandska, Talianska, Japonska, Kanady, Kolumbie, Kostariky, Nemecka, Panamy, Peru, Portugalska, Rakúska, Španielska, Spojených štátov, Veľkej Británie a Venezuely*“, (úryvok). Por.: Osnova ústavného dekrétu prezidenta republiky o strate československého štátneho občianstva a dôvodová správa podľa návrhu ministerstva vnútra (17. 8. 1944, Londýn). In: KAPLAN, K. – JECH, K. (eds.): Dekrety prezidenta republiky 1940 – 1945. Dokumenty I – II. Brno : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR-Doplňk, 1995, s. 358.

14 „*Maďarská vláda využila tento násilný čin Nemecka (okupáciu Č-SR) a sama sa pripojila priamo k tomu- to medzinárodnému zločinu: hneď po 15. marci 1939 maďarské vojská vtrhli na Podkarpatskú Rus a do východného Slovenska, obsadili tieto kraje a držia ich bezprávne dodnes. Porušila tak ostatne aj dohodu, ktorá bola Československu dňa 2. novembra vnútená a ktorá bola Maďarskom dobrovoľne podpísaná. ...Ale oba násilné činy, spáchané nemeckou a maďarskou vládou v marci 1939 boli činmi vojnovými a za také sú aj dnes československou vládou pokladané. Československý štát a národ i československá vláda sú od uvedenej chvíle vo vojnovom stave ako s Nemeckom, tak s Maďarskom. ... z toho pre ČSR a celú jej ďalšiu politiku v budúcnosti vyvodzujeme všetky príslušné dôsledky politické, právne, diplomatické a vojenské.*“ (Nóta vlády Československé, zaslaná spojeneckým vládam, dňa 16. 12. 1941 o vojnovom stave ČSR so štátni osi a ich satelitmi. In: BENEŠ, E. Bojující Československo..., s. 98.).

komponovaná úprava, ktorá neodporúčala nadobudnutie druhého štátneho občianstva popri československom, ale nevyvodzovala z neho dôsledky¹⁵. Ústavný dekrét zakotvoval dôsledok z nadobudnutia druhého štátneho občianstva, a to stratu štátneho občianstva ČSR. Občianstvo takáto osoba stratila, nebolo jej odňaté, nebola ho zbavená vrchnostensky, administratívno-právnym aktom štátneho orgánu, proti jej vôli, jednostranným, trestajúcim úkonom, represiou. Stratila ho v dôsledku vlastného konania. Konkrétne tým, že nadobudla, napriek neodporúčaniu československej ústavnej listiny, druhé štátne občianstvo. Pritom to bola osoba nemeckej alebo maďarskej národnosti (národnosti, ktorá sa dala zneužiť cudzou nepriateľskou mocnosťou na amputáciu územia ČSR okupáciou a anexiou), doteraz československý štátny občan, ktorý po Mníchove a po Viedenskej arbitráži „podľa predpisov cudzej okupačnej moci nadobudol štátnu príslušnosť nemeckú alebo maďarskú“ (§ 1, ods. 1). Strata štátneho občianstva sa stala účinnou dňom nadobudnutia štátneho občianstva okupačnej mocnosti (spravidla v r. 1939). Strata účinnosti bola upravená s časovými účinkami od tohto úkonu, ktorý sa stal v minulosti, išlo o účinnosť *ex tunc*. Občianstvo sa strácalo zo zákona, ústavného dekrétu, t. j. *ex lege*, resp. *ex constitutiones*. V realite to znamenalo, že na južnom území Slovenska, ktoré právne neprerušene bolo súčasťou ČSR, žili od roku 1939 obyvatelia cudzieho, nepriateľského štátu, ktorí tu trvalo spolu s okupačnou mocou domovského štátu porušovali územnú integritu a suverenitu ČSR.

Druhý variant straty štátneho občianstva ČSR mal inú podobu. Neviazal sa, nebol spojený s podmienkou (rozlučovacou) nadobudnutia štátneho občianstva okupačnej moci (teda druhého občianstva a štátneho občianstva nepriateľského vojnu vedúceho agresora), ale viazal sa na národnosť nemeckú alebo maďarskú¹⁶. Občianstvo sa strácalo dňom nadobudnutia účinnosti ústavného dekrétu od 10. 8. 1945, teda od momentu, ktorý sa stal v súčasnosti, t. j. išlo o účinnosť *ex nunc*. Aký bol v tomto prípade materiálno-právny aj formálno-právny titul straty tohto občianstva? Možno ho vyvodiť z výkladu §2, ods. 1, *á contrario*. Obsahoval ustanovenia, splnením ktorých sa exculpovala, vyvíňovala osoba, ktorá by stratila štátne občianstvo ČSR z dôvodu nadobudnutia občianstva okupačnej moci, ale i preto, že bola nemeckej alebo maďarskej národnosti. Podľa tohto ustanovenia, osoby, ktoré preukázali, že zostali: *a*) verné ČSR, *b*) nikdy sa neprevinili proti českému a slovenskému národu, *c*) buď *ca*) sa činne zúčastnili boja za jej oslobodenie, alebo *cb*) trpeli pod nacistickým alebo fašistickým terorom. Výklad tohto ustanovenia metódou *á contrario* znamená, že osoby nemeckej alebo maďarskej národnosti stratili štátne občianstvo preto, že bolo úplne či všeobecne známou skutočnosťou, známym javom, že Nemci a Maďari ako občania ČSR: *a*) nezostali verní ČSR, *b*) previnili sa proti českému

15 Ústavná úprava bola obsiahnutá v § 4, ods. 1, ústavnej listiny ČSR z r. 1920 v znení: „*Štátne občianstvo v Československej republike je jediné a jednotné.*“ In: GRONSKÝ, J. – HŘEBEJK, J. (eds.): *Dokumenty k ústavnému vývoji Československa. I. (1918 – 1945)*. Praha : Karolinum, 2002, s. 40.

16 „*Čo sa týka pomerne bezvýznamného počtu ostatných Nemcov a Maďarov (najmä na Slovensku), ktorí sa takto nestali štátnymi príslušníkmi nemeckými alebo maďarskými a na ktorých sa vzťahuje ustanovenie §1, ods. 2 osnovy, že i tí mali – najmä pokiaľ ide o Nemcov – v dôsledku svojej národnostnej príslušnosti osobitné privilegované postavenie a úzky vzťah k Nemecku, resp. Maďarsku.*“ Dôvodová správa k výslednému zneniu ústavného dekrétu prezidenta republiky o úprave československého štátneho občianstva osôb národnosti nemeckej a maďarskej (2. 8. 1945). In: KAPLAN, K. – JECH, K. (eds.): *Dekrety prezidenta republiky...*, s. 380-381.

a slovenskému národu, c) nezúčastnili sa aktívne boja za jej oslobodenie, resp. netrpeli pod nacistickým alebo fašistickým terorom.

Vzhľadom na všeobecne známu platnosť, temer úplný výskyt takejto situácie, sa táto skutočnosť zovšeobecnila ako (*regula*) pravidlo správania sa týchto osôb. Pri legislatívnej úprave sa toto pravidlo považovalo za predpoklad, prezumpciu zodpovednosti každej z týchto osôb individuálne. Z týchto reálnych dôvodov nemohol zákonodarca pri úprave otázky straty štátneho občianstva ČSR vychádzať zo základnej zásady trestného práva procesného, ktorá platí v podmienkach vonkajšieho i vnútorného mieru, pokoja v štáte, zo zásady prezumpcie neviny. Z prezumpcie neviny vyplýva, že každá osoba sa považuje v prípade trestného konania voči nej za nevinnú. Nie je to zistenie, ale predpoklad, a to predpoklad neviny. Platí dovtedy, kým nie je tento predpoklad vyvrátený, t. j. kým nie je danej osobe dokázaná vina. Ak jej nie je dokázaná, alebo aj je, ale sú určité pochybnosti, považuje sa takáto osoba za nevinnú. Zo situácie, ktorá nastala v ČSR po Mníchove a Viedenskej arbitráži, vyplývalo iné pravidlo, iná prezumpcia pre správanie sa občanov nemeckej a maďarskej národnosti, a to prezumpcia ich zodpovednosti, príp. viny¹⁷. Všeobecným pravidlom bolo, že osoby maďarskej národnosti sa nezachovali ako verní občania, že sa previnili voči českému a slovenskému národu, že neboli antifašistami. Všeobecne sa vyskytujúci sociologický fakt nadobudol v legislatívnom texte podobu pravidla o prezumpcii zodpovednosti týchto osôb. Bola to však prezumpcia nie fixne nezmeniteľná, skamenená. Ale prezumpcia vyvrátiteľná. Každá osoba, na ktorú sa vzťahovala táto prezumpcia, ju mohla vyvrátiť, a to uvedením dôkazu svojej neviny. Ďalší rozdiel od konštrukcie právnej zodpovednosti na základe prezumpcie neviny bol v tom, že dokazovanie zodpovednosti, viny sa presunulo z obžalobcu na obvineného, či obžalovaného¹⁸. Mal právo preukázať, že unesie dôkazné bremeno a vyvrátiť prezumpciu zodpovednosti, ktorá sa na neho vzťahovala¹⁹.

Obsahom prezumpcie zodpovednosti bol vlastne obsah práv a povinností, ktoré sú súčasťou štátoobčianskeho zväzku, t. j. práva občana na ochranu od svojho štátu (napr. konzulárnu

17 Nebola to však konštrukcia na zásade tzv. kolektívnej viny, ako tvrdí aprioristicky časť historikov či politológov. Kolektívna vina v právnom význame by znamenala zodpovednosť každého príslušníka určitého spoločenstva, nie na základe jeho individuálneho, zavineného a protiprávneho konania. Ale ktorejkoľvek osoby z určitej nepriateľskej skupiny (rodu, kmeňa, etnika), objektívnu zodpovednosť, zodpovednosť nie za konanie, ale zodpovednosť iba za príslušnosť k tejto pospolitosti danej jazykom, rasou, náboženstvom, politickou príslušnosťou.

18 „**Tato vyvrátiteľná domněnka odpovědnosti není ostatně v právu cizím prvkem, neboť ji lze zaznamenat i v jiných oblastech, s politickou oblastí jistě stěžejí srovnatelných, podřizujících si však určitý společný rys v tom, že v nich vzniká zdroj určitého druhu zvláště kvalifikovaného nebezpečí (vyvrátitelná domněnka odpovědnosti se vyskytuje v mezinárodním i vnitrostátním právu, např. v oblasti úpravy zvláštního druhu odpovědnosti za škody). Existuje-li presumpce odpovědnosti i v takových oblastech, tím spíše je na místě tam, kde je ve hře, sociálně a historicky, osud lidstva. Jakkoli jde tedy o oblasti stěžejí srovnatelné, nelze pochybovat o tom, že právo v sobě tendenci k presumpci odpovědnosti v takových mimořádných případech obsahuje.**“ (Nález Ústavního soudu České republiky, č. 55/1995 Sb.)

19 Dôvodová správa k výslednému zneniu ústavného dekrétu prezidenta republiky o úprave československého štátneho občianstva osôb národnosti nemeckej a maďarskej (2. 8. 1945). In: KAPLAN, K. – JECH, K. (eds.): Dekrety prezidenta republiky..., s. 380-381.

v cudzine) a povinnosť občana byť verný a lojalný voči svojmu štátu. Ďalšie povinnosti vyplývali zo zápasu, boja demokracie proti silám neslobody a totality. Osoba nemeckej a maďarskej národnosti, ktorá nevyvrátila prezumpciu neviny, zlyhala pri plnení povinností občana ČSR (vernosti), ale zlyhala aj ako osoba s demokratickým deficitom, konaním. Zradila aj demokraciu v prospech autoritatívno-fašistického štátu, rasistického, dobyvačnej vojny.

Podľa dikcie ešte prísnejšia konštrukcia zodpovednosti sa vzťahovala na Čechov a Slovákov a príslušníkov iných slovanských národov.²⁰ Stratou štátneho občianstva sa postihoval vlastne už pokus o nadobudnutie tohto občianstva, ak ho uskutočnili Česi, Slováci, iní Slovania. Aj tieto osoby stratili štátne občianstvo vlastným konaním a zo zákona, s účinnosťou ústavného dekrétu, teda *ex lege*, či *ex constitutiones*. Aj konštrukcia ich zodpovednosti bola založená na prezumpcii ich zodpovednosti či viny. Na nich sa presúvalo aj dôkazné bremeno. Mohli ho vyvrátiť preukázaním donútenia, osobitnými okolnosťami, t. j. konaním v podmienkach, kedy stratili slobodu vôle, slobodu svojho právneho konania. **Zákonodarca mal rovnaké meradlo na Slovákov aj na Maďarov – lojalita k ČSR, nekolaborovanie s fašizmom.** Iné boli procesné pravidlá, podľa ktorých sa zisťovala zodpovednosť týchto osôb, teda nekolaborovanie s okupantom.

Dôsledky týchto zákonných ustanovení boli dvojaké. Ak stratili štátne občianstvo nadobudnutím občianstva okupačnej moci, zostalo im toto nadobudnuté občianstvo. Boli občanmi Nemeckej ríše, resp. Maďarského kráľovstva. Stali sa občanmi týchto štátov na základe svojej slobodnej vôle. Prijali ho, prípadne neodmietli. Neboli občanmi bez práv. Mali práva vyplývajúce zo štátneho občianstva, z ústavnoprávneho a medzinárodnoprávneho zväzku občana Maďarska k svojmu maďarskému štátu. A tento štát mal voči nim práva a záväzky ako ich domovský štát, ktorý im udelil svoje občianstva.

Ako obyvatelia (na juhu Slovenska) sa nachádzali na výsostnom teritóriu ČSR. Boli na území tohto štátu cudzincami. Z právneho hľadiska ich postavenie upravovalo cudzinecké medzinárodné právo. Štát pobytu, t. j. ČSR, nebol povinný im udeliť ako cudzincom právo pobytu. Mal právo bez ďalších dôvodov, ale najmä z dôvodov bezpečnosti štátu (boli občanmi nepriateľského štátu, s ktorým bola ČSR až do účinnosti mierovej zmluvy vo vojnovom stave), vnútorného poriadku vyzvať ich, aby štátne územie opustili. Ak výzvu neuposlúchli, mohol ich odsunúť zo svojho štátneho územia donucovacou cestou (vykázanie, vyhostenie)²¹. Nepotreboval k tomu súhlas iných štátov, ani veľmocí. Bolo to právo vyplývajúce z jeho suverenity, ktoré sa realizovalo na základe rozhodnutia jeho štátnych orgánov, podľa jeho zákonov²². K vyhosteniu

20 Ak sa tieto osoby v dobe zvýšeného ohrozenia republiky (t. j. od 21. mája 1938, od všeobecnej mobilizácie v ČSR do konca roku 1945) uchádzali o udelenie nemeckej alebo maďarskej štátnej príslušnosti, bez toho aby k tomu boli donútení nátlakom alebo osobitnými okolnosťami, stratili československé štátne občianstvo ex nunc (od účinnosti dekrétu). Väčšia prísnosť vyplývala z toho, že nebolo potrebné, aby nadobudli štátne občianstvo okupačnej moci, stačilo, ak sa oň uchádzali, § 5, úst. dekrétu č. 33/1945 Sb.

21 POTOČNÝ, M.: *Mezinárodní právo veřejné*. Praha: Orbis, 1973, s. 198.

22 „Ak nepožiadá cudzinec včas o povolenie pobytu, ak dobrovoľne neopustí územie, pre ktoré mu povolenie bolo odoprené alebo odňaté, alebo ak nesplnil povinnosti podľa § 7 a 4, môže byť vedľa trestu aj vyhostený, konaním podľa zákonov zmenených v § 15.“ Paragraf 14, zákon č. 52/1935 Sb. o pobyte cudzincov. Vyhostenie cudzincov sa podľa § 15 cit. zákona uskutočňovalo „policajným vyhostením a honením postrkom“.

odsunutím cudzinca na územie jeho domovského štátu bolo potrebné predbežné oznámenie²³. Práve od legislatívnej konštrukcie dekrétu o strate československého štátneho občianstva nadobudnutím maďarského občianstva, ako štátu okupačnej moci, si sľuboval československý zákonodarca, že Nemecku a Maďarsku „*znemožňuje odmietnuť osoby, ktoré sa stali z ich vôle ich štátnymi občanmi*“.²⁴

IV.

Maďarský štát však vytrvale, až arogantne odmietal prijať na svoje územie svojich vlastných občanov, osoby, ktorým udelil svoje štátne občianstvo, pre ktoré viedol revizionistickú politiku, pre ktoré spáchal zločin prípravy spoluúčasti na vypuknutí vojny. Žiadal umiestnenie medzinárodných pozorovateľov na bývalé viedenskoarbitrážne územie, teda obmedzenie suverenity ČSR. Miesto právnej koncepcie, ktorú doteraz používal pre územné ciele, formulácie „*néppes (völkisch)*“, skonštruoval platnému právu neznámu doktrínu „*o práve národa na pôdu, na územie*“²⁵. V období, keď tento štát bol právne kvalifikovaný ako vojnový agresor, keď bolo politicko-právne ustálené, že to je anektor, že spáchal vojnové zločiny, jeho medzinárodno-právna spôsobilosť bola ako porazeného štátu obmedzená kuratelou Spojeneckej kontrolnej komisie, keď medzinárodné spoločenstvo čakalo, že preukáže svoju antifacistickú, demokratickú a mierumilovnú transformáciu, rozvinulo postszálásiovské nie dehorthyzované Maďarsko medzinárodné aktivity za revíziu územných ustanovení Trianonu, ktoré zaregistrovali aj československí poslanci²⁶.

Napokon až spojené diplomatické úsilie veľmocí a osobitne priamy tlak USA ho doviedol k rokovaniu s ČSR v decembri 1945 a k podpisu Dohody o výmene obyvateľstva s ním (27. februára 1946). Článok V. Dohody o výmene ustanovením o povinnosti, aby sa z územia ČSR presťahovali na územie Maďarska osoby maďarskej národnosti, ktoré stratili podľa dekrétu prezidenta ČSR (33/1945 Sb.) československé štátne občianstvo. Počet týchto osôb bol limitovaný zásadou adekvátnej reciprocity. Medzinárodnoprávne tak bolo nie uznané, ale presadené,

23 OUTRATA, V.: Mezinárodní právo veřejné. Praha : Orbis, 1960, s. 152.

24 Porovnaj dokument cit. v poznámke č. 14, s. 380.

25 Maďarská vláda odmietala prijať na medzinárodnoprávne uznávané štátne územie svojho štátu osoby, ktoré sa stali z jeho vôle štátnymi občanmi Maďarska. Odmietala plniť povinnosť, ktorá jej vyplývala z platného medzinárodného cudzineckého práva, argumentovala ad hoc vytvorenou tézou neznámou právu demokratického medzinárodného spoločenstva: „... otázka **nie** je riešiteľná **vysídlením**, ale reč môže byť najmä o „**odovzdaní maďarských roľníkov spolu s ich pôdou a územím**“. Minister zahraničných vecí Maďarska J. Gyöngyösi – rokovania so štátnym tajomníkom MZV V. Clementisom v Prahe 3. – 6. decembra 1945. In: ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Podoby česko-slovensko-maďarských vzťahov 1938 – 1948. Bratislava : Veda, 1992, s. 82.

26 „*My na Slovensku nemôžeme nevidieť, že riešenie problému maďarskej menšiny nijako nenapreduje, že naopak maďarská vláda vytrvale odmieta myšlienku výmeny obyvateľstva, a šíria sa správy, že maďarské stanovisko našlo porozumenie v niektorých spojeneckých kruhoch. To isté platí mutatis mutandis i v otázke nemeckej. Musíme tu dôrazne vyhlásiť, že trváme na tom, aby otázka našich menšín bola raz navždy vyriešená. (Potlesk.)*“ – z vystúpenia poslanca M. Hodžu. 3. schôdza DNZ, 14. november 1945. Digitálna knižnica ČR. <www.psp.cz>.

i keď iba čiastočne, cudzinecké medzinárodné právo: vyhostiť cudzincov z vlastného územia a povinnosť domovského štátu prijať svojich štátnych občanov.

Maďarský štát (od 1. 2. 1946 už republika) sabotoval túto Dohodu o výmene obyvateľstva. Vlastne už pri podpise nemal úmysel ju splniť²⁷. Až po uzavretí mierovej zmluvy s ním (10. februára 1947) v apríli 1947 k nej pristúpil a začal robiť prvé kroky pri výmene. Aj tieto všemožne deštruoval právnou i faktickou obštrukciou. Aj nechcené, nie riadne a nie včasné plnenie dohody o výmene ako elementárny dôkaz znesväcovania zmluvnej zásady „*pacta sunt servanda*“, ukončilo Maďarsko v decembri 1948. Nový maďarský režim (po parlamentných voľbách koncom augusta 1947), ktorý vyhlasoval odstránenie feudálnej fašistickej minulosti, priznal utláčanie slabšieho národa, ale iba vládnucou triedou silnejšieho národa,²⁸ využil svoje postavenie najvzornejšieho predstaviteľa Kominterny v riešení maďarskej otázky v ČSR na dosiahnutie dvoch cieľov: a) nerealizovania práva ČSR na uzavretie dohody s Maďarskom na vymenenie (vyhostenie) všetkých ďalších obyvateľov maďarského etnického pôvodu, ktorí nebudú usadení v Maďarsku, podľa Dohody o výmene obyvateľstva²⁹; b) na politickú a právnu kriminalizáciu popredných osobností slovenského politického života, ktorí sa angažovali v riešení postavenia maďarskej národnostnej menšiny na Slovensku³⁰. Podarilo sa im to uskutočniť rukami a výkonom vtedajšej československej stalinistickej justície³¹. ČSR musela stačiť zmena režimu na to, aby prijal 25. novembra 1948 zákon o štátnom občianstve osôb maďarskej národnosti (č. 245/1948 Sb.). Zákon neznehodnotil dovtedajšie zákonodarstvo. Občianstvo ČSR mohli nadobudnúť iba osoby, ktoré boli dňa 1. novembra 1938 štátnymi občanmi ČSR, mali na jeho území bydlisko, neboli príslušníkmi iného štátu (teda maďarský štát ich musel prepustiť zo štátoobčianskeho zväzku s ním) a zložili sľub vernosti ČSR (pre porušenie ktorého ho vlastne stratili). Nevzťahoval sa na osoby, ktoré sa ťažko previnili proti ČSR a neplatil pre osoby určené na výmenu podľa Dohody o výmene.

27 V polovici novembra 1945 Maďarsko nótou žiadalo veľmoci o ingerenciu do suverenity ČSR: a) aby špeciálna anglo-americká komisia preskúmala postavenie maďarskej menšiny na Slovensku; b) aby slovenské územia s maďarským obyvateľstvom boli postavené pod medzinárodnú kontrolu; c) aby ČSR bola povinná na prinavrátenom území, pred rokom 1945 okupovanom Maďarskom, obnoviť legálne postavenie Maďarov, vrátane ochrany menšinových práv; d) žiadalo V. Britániu o jednostrannú zmenu hraníc vo svoj prospech. Porovnaj: IRMANOVÁ, E.: Maďarsko v éfe sovetizace. Ústí n/L. : Albis international, 2008, s. 182; ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Podoby ..., s. 100. a n. Poznámka (J. B.), pod formuláciou o obnove legálneho postavenia Maďarov bolo obsiahnuté vedomie Maďarska, že ide o ich štátnych občanov, ďalej to, že ich odmietajú prijať na svoje územie a želajú si, aby ČSR im udelila svoje štátne občianstvo.

28 Zmluva medzi ČSR a MR o priateľstve, spolupráci a vzájomnej pomoci (16. 4. 1949), preambula, čiastka 65/1949 Sb.

29 Právo ČSR na takéto rozriešenie otázky obsahoval článok 5 Mierovej zmluvy s Maďarskom, uzavretej 10. 2. 1947, publikovanej pod č. 192/1947 Sb.

30 ŠTEFANSKÝ, M.: Tragédia dr. Vladimíra Clementisa. In: Vladimír Clementis 1902 – 1952. Bratislava : MZV SR-Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 2002, s. 23.

31 Porovnaj: Proces s vedením protištátneho sprisahaneckého centra na čele s Rudolfom Slánským. Bratislava : Ministerstvo spravodlivosti, 1953, s. 29.

Ďalej porovnaj: Návrh textu obžaloby proti Gustávu Husákovi, Ladislavu Novomeskému, Danielu Okálimu, Ivanu Horváthovi a Ladislavu Holdošovi, vypracovaný ministrom vnútra Rudolfem Barákem, predložený ke schválení politickému sekretariátu ÚV KSČ. Praha, 1954, 4. března. (RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. (Česko-slovenské vztahy 1945 – 1992). Bratislava : Academic. Electronic Press, 1998, s. 457.

V.

Do pôvodného zámeru vyhostiť občanov Maďarska rovnakým spôsobom ako osoby nemeckej národnosti (a nadobudnutého štátneho občianstva) zasiahol postoj USA artikulovaný v júni 1945. Znel tak, že ČSR má právo uplatňovať voči osobám maďarskej národnosti právnu zodpovednosť. Transfer aplikovaný na etnickom základe hodnotili ako uplatnenie princípu kolektívnej zodpovednosti³². ČSR však nepresadzovala etnický transfer, ale vyhostenie cudzincov zo svojho územia podľa platného medzinárodného cudzineckého práva a splnenie povinnosti Maďarska bolo prijať ich. USA boli pravdepodobne uvedené do omylu informáciami o korektnjšom konaní Maďarska vo vojne v porovnaní s Nemeckom³³. Rozhodnutím v Postupime o odsune Nemcov Spojené štáty preukázali, že poznajú uplatnenie kolektívnej viny celého národa, jeho národnostných menšín, ktoré pomohli nacistickej ríši pri rozbití mierumilovných štátov³⁴. Bola to politická forma viny národa, ktorá môže mať aj podobu kolektívnej viny, ako ju neskôr filozoficky reflektoval K. Jaspers a odlišoval ju od metafyzickej, morálnej a kriminálnej (právnej) viny³⁵. Dôvody, pre ktoré žiadala ČSR o odsun maďarskej menšiny, boli rovnaké, aké USA považujú pre seba za relevantné dodnes: národná bezpečnosť, sloboda a ľudské práva svojich občanov. Stanovisko USA však zavážilo. K tomuto faktoru sa pridala skutočnosť, že maďarský štát na rozdiel od nemeckého, ktorý právne zanikol a všetku štátnu moc v ňom vykonávali spojenecké víťazné veľmoci, mal svoju štátnu moc, dočasnú vládu a po voľbách v novembri 1945 aj nominálne demokratickú vládu, s ktorou bolo treba o vyhostení štátnych občanov Maďarska z ČSR rokovať a dosiahnuť dohodu.

Maďarský štát odmietal prijať na svoje územie svojich štátnych občanov, ktorým udelil v roku 1939 štátne občianstvo. Popieral tým povinnosť vyplývajúcu z medzinárodného práva. Žiadal zmeniť štátne hranice podľa etnického princípu, ktorý vykladal na svoj obraz. Usiloval tým priamo na mierovej konferencii po II. svetovej vojne o zmenu mierovej zmluvy z Trianonu (z I. svetovej vojny).³⁶ Oplyvňoval správanie, manipuloval so svojimi občanmi v ČSR tvrde-

32 Porovnaj: IRMANOVÁ, E.: Maďarsko v ére sovětizace..., s. 176.

33 Ako pravdepodobne ďalší dôvod postoja USA možno uviesť možný právový vývoj v Maďarsku po parlamentných voľbách v novembri 1945 a naopak tendenciu k sovielizácii v ČSR po rozsiahlom znárodňovaní v októbri 1948 a víťazstve komunistov v parlamentných voľbách v júni 1946.

34 „Spojenecké armády okupujú celé Nemecko a nemecký ľud začal pykať za strašné zločiny, ktorých sa dopustil pod vedením tých, ktorým počas ich úspechov otvorene vyjadroval svoj súhlas a slepo ich poslúchal... spojenci teraz i v budúcnosti, urobia aj ďalšie opatrenia potrebné na to, aby Nemecko nikdy viac neohrozovalo svojich susedov alebo za zachovanie mieru na celom svete. Spojenci nemajú v úmysle zničiť alebo zotročiť nemecký ľud. Úmyslom spojencov je poskytnúť nemeckému ľudu možnosť, aby sa pripravil k budúcej rekonštrukcii svojho života na demokratickom a mierovom základe. Ak vlastné úsilia nemeckého ľudu budú nepretržite zamerané na dosiahnutie tohto cieľa, tak bude môcť časom zaujať miesto medzi slobodnými a mierumilovanými národmi sveta.“ Správa o berlínskej konferencii troch mocností. III. O Nemecku. In: Teherán, Jalta, Postupim (Zborník dokumentov). Bratislava : Pravda, 1972, s. 376.

35 JASPERS, K.: Otázka viny. Praha : Mladá fronta, 1969. Kriminálna (trestnoprávna) vina mohla byť iba individuálnou.

36 „Východiskovým motívom vystúpenia maďarského ministra zahraničných vecí bola snaha priviesť konferenciu k akceptovaniu revízie trianonskej mierovej zmluvy podľa údajne etnického princípu. Vyjadril ju vo formulácii, že 'túžba vidieť' všetkých Maďarov zhromaždených v hraniciach jedného národného štátu mohla by byť považovaná za oprávnenú'.“ Podľa: KRNO, D. M.: Paríž 1946. XXXX prejav 14. 8. 1946, s. 53.

niami a sľubmi, že mierová konferencia prisúdi územia Maďarsku ako etnicky maďarské územia.³⁷ Žiadal ich však, aby odmietli plniť pokyny československých úradov, aby sa ich tvrdenia o etnicite tohto územia nezmenili.

ČSR mala právo na ochranu, na bezpečnosť svojho štátu a občanov, ktorí iba nedávno nadobudli slobodu. ČSR viedlo k protiopatreniam právo zabrániť cudzincom na svojom území konať v spojení a v prospech štátu, ktorý mal stále, rovnako ako v r. 1920 či 1938, aj v r. 1945 a 1946, územné požiadavky, proti agresorovi, s ktorým nebola uzavretá mierová zmluva. Stalo sa tak dekrétom prezidenta republiky č. 88/1945 Sb. o všeobecnej pracovnej povinnosti. Uplatnenie tohto práva vo forme výmeru na pridelenie práce s určením miesta výkonu práce sa stalo prostriedkom riešenia nedostatku pracovných síl v českom pohraničí (odišlo tam aj asi pol milióna Slovákov), ale aj rozšidľovania národnostnej menšiny, občanov štátu požadujúceho opätovne južné územie Slovenska, aj zmenšovania hrozby straty tohto územia³⁸. Boli to deportácie, alebo to bolo konanie podľa práva? Alebo to bolo konanie pod titulom práva a s cieľom národnej bezpečnosti?

Záver

Sme pri kritickom bode, jablku sváru, hodnotenia histórie tohto obdobia. Ak zvolíme za východiskový bod kritérium objektivizujúcej pravdy, bola to reťaz krívd a protikrív.³⁹ Navrhuje

37 Tieto závery vyplývajú nie z dikcie, ale z kontextu časti diela: VADKERTY, K.: Maďarská otázka v Československu 1945 – 1948. Bratislava : Kalligram, 2002, napr. s. 371. a n.

38 Podľa správy agentúry AFP, protištátne sprisahanie odhalené v Maďarsku v januári 1947 bolo namierené proti ČSR a malo za cieľ podniknúť na slovenské územie ozbrojený vpád. Zámerom bolo „utvorenie veľkého Maďarska“. Cit. podľa ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Podoby..., s. 109.

39 „Ako príklad uvádzam túto možnú kauzálnu reťaz krívd: „Za každou násilnosťou je skrytá nejaká predchádzajúca a každý, kto sa domnieva, že násilnosti je vôbec možné ospravedlňovať, ju môže použiť k ospravedlneniu násilnosti vlastných. Vysídlenie Maďarov z niekdajšej Hornej krajiny je možné obhajovať vpádom Horthyho, Horthyho vpád nespravodlivosťou trianonských hraníc, trianonské hranice útlakom národnosti, národnostnú politiku Uhorska tým, že v roku 1848 Maďarom bojujúcim proti reakcii vpadli národnosti do chrbta po boku reakcie, tomu zase predchádzali iné krivdy a falošné obvinenie. Kto sa chce vymaniť z bludného kruhu týchto zároveň pravdivých i falošných obvinení, ten musí, čo mu sily stačia, zastávať jednotné stanovisko voči všetkým krívdám na ľudskej dôstojnosti.“ BIBÓ, I.: Bída malých národů ve střední Evropě. Vybrané spisy. Brno-Bratislava : Doplněk-Kalligram, 1997, s. 234. **Podčiarkujeme však** (J. B.), že je to zreťazenie príčin a následkov na úrovni historického empirického vedomia a praktického politicko-historického utilitarizmu. Maďarsko vzniklo ako subjekt medzinárodného práva po zániku Uhorska jeho rozpadom. Mierová zmluva z Trianonu ako najrelevantnejšia forma medzinárodného práva potvrdila nim nadobudnuté štátne hranice. Časť územia ČSR bola v roku 1938 protiprávne, medzinárodným zločinom spolupáchateľstva prípravy sprisahania k začatiu svetovej vojny najskôr okupovaná a anektovaná horthyovským Maďarskom a Nemeckou ríšou, potom zbavená suverenity ako celok, flagrantným porušením medzinárodného práva. Túto krivdu a škodu spáchal maďarský štát protiprávne. Medzi jeho protiprávnym konaním a spôsobenou škodou je príčinná súvislosť. Táto príčinná súvislosť je bezpečne dokázaná. Krivda za Trianon je psychologická, traumatická, možno patologická súčasť historického vedomia v časti maďarského národa. Nebola spôsobená protiprávnym konaním ČSR, ani iných štátov. Maďarsku tým nevznikla právne relevantná škoda, nie je tu potom ani príčinná súvislosť medzi týmito javmi.

sa prijatie ospravedlňujúcich textov politicky deklaratórnych, či s určitou právnou relevanciou,⁴⁰ odškodnenie a urobenie tzv. hrubej čiary za minulosťou.⁴¹ Možno je aj spravodlivosť „binárna“, dvojité, a v demokracii je pluralistická ?(!)

-
- 40 Pre ilustráciu, návrh z r. 2007: Predseda SMK Pál Csáky v rozhovore pre HN. Kto sa má komu podľa SMK ospravedlniť: Maďari Slovákom za: a) politiku maďarskej (uhorskej) vlády z prelomu 19. a 20. storočia, ktorá porušovala menšinové práva, b) kroky maďarskej vlády po prvej Viedenskej arbitráži v roku 1938, c) vstup vojsk Maďarskej ľudovej armády na územie bývalého Československa v roku 1968. Slováci Maďarom za: a) porušovanie práv občanov maďarskej národnosti po roku 1918, b) odvlečenie občanov maďarskej národnosti do Maďarska a Česka v rokoch 1945 – 1948; c) aplikovanie princípu kolektívnej viny voči nim. (Hospodárske noviny, 10. 9. 2007. Podčiarknuť treba, že SMK nepovažuje Viedenskú arbitráž za krivdu, za hrubé porušenie medzinárodného práva zločinným konaním maďarského štátu. Výkladom á contrario možno dospieť k poznaniu, že SMK túto udalosť, ktorá bola v dohode o prímerí (27. 1. 1945), v Mierovej zmluve s Maďarskom (1947), kvalifikovaná ako nulitná, právne nejestvujúca, považuje za legálnu. (!?) Osoba, aj politická strana, ktorá nie je schopná spoznať svoje hriechy, nie je schopná sa napraviť, nemôže urobiť ani etickú historickú sebareflexiu, ani pokánie. Morálny profil takejto osoby nie je v súlade s morálkou a právom Európy a sveta po II. svetovej vojne. Za krivdu sa vyhlasuje údajné použitie princípu kolektívnej viny, pričom obsah tohto pojmu nevymedzuje. V súlade s filozofom K. Jaspersom o vine iba plošne tára.
- 41 V česko-nemeckej deklarácii o vzájomných vzťahoch a ich budúcom rozvoji bola hrubá čiara vyjadrená formuláciou v poslednej vete článku IV: „*Obe strany vyhlasujú, že nebudú zaťažovať svoje vzťahy politickými a právnymi otázkami pochádzajúcimi z minulosti.*“ (Parlament České republiky. Poslanecká sněmovna 1997. II. volební období 129. Digitální knihovna. PČR, PS 1996-1998 – tisky).

Postoj katolíckej cirkvi k výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom a k umiestňovaniu presídlencov do Čiech a na Moravu v rokoch 1946 – 1948

Rastislav Karaba

THE ATTITUDE OF THE CATHOLIC CHURCH TO THE POPULATION REPLACEMENT BETWEEN CZECHOSLOVAKIA AND HUNGARY AND TO THE TRANSFER OF REFUGEES TO THE AREA OF BOHEMIA AND MORAVIA IN 1946 – 1948

The aim of this paper is to depict the attitude and reactions of the Catholic Church to the displacement of Hungarian population from Slovakia after the World War II. The bishops felt responsibility to point out that manipulation with the Hungarians, whether in labor camps or during the displacement to the Czech borderland as well as in connection with the population replacement between Czechoslovakia and Hungary, is inhumane. They requested to respect their human dignity and a guarantee of suitable conditions and pastoral care as well. At the same time the bishops did not forget the Hungarian minority living on the Slovak territory. Forasmuch as the Catholic Church itself was caught in the rough situation after the 1945, the bishops chose to defend the Hungarian minority's rights in the form of petitions and memorandums.

A KATOLIKUS EGYHÁZ HOZZÁÁLLÁSA A CSEHSZLOVÁK-MAGYAR LAKOSSÁGCSERÉHEZ ÉS AZ ÁTTELEPÍTETTEK CSEH- ÉS MORVAORSZÁGI LETELEPÍTÉSÉHEZ

A tanulmány célja a katolikus egyház hozzáállásának és reakciójának bemutatása a szlovákiai magyar lakosság kitelepítésével kapcsolatosan. A püspökök felelősnek érezték magukat, hogy rámutassanak a magyarokkal szembeni embertelen bánásmód valóságára a munkatáborokban, a cseh határvidékre való kitelepítés és a lakosságcsere időszakában. Kérték, hogy ismerjék el emberi méltóságukat, biztosítsanak megfelelő körülményeket és hitéleti gondoskodást számukra. A püspökök nem feledkeztek meg a Szlovákia területén élő magyarokról sem. Mivel az egyház a második világháború után kellemetlen helyzetbe került, a kisebbségek jogainak védelmét memorandum és petíció formájában oldotta meg.

Úvod

Povojnová Československá republika (ČSR) mala byť budovaná na princípe národného štátu Čechov a Slovákov. Národnostné menšiny mali byť odsunuté alebo odnárodnené. Všetky politické strany, ktoré sa podieľali na povojnovej výstavbe republiky, prijali už v odboji princíp národného štátu. Patril k dôležitým bodom vládneho programu z apríla 1945. V ďalších mesiacoch vláda niekoľkokrát proklamovala odhodlanie presadiť svoj zámer. Počas jedného

roku sa uskutočnil organizovaný odsun viac než dvoch miliónov občanov nemeckej národnosti. Predchádzal mu „divoký odsun“ bezprostredne po vojne, sprevádzaný početnými prípadmi násillia a krutosti. Odsun mal značné vnútropolitické a ekonomické dôsledky, zmenil aj sociálnu štruktúru obyvateľstva a na niekoľko rokov ovplyvnil jej vývoj. Omnoho komplikovanejšie sa vyvíjalo československé úsilie o vystaňovanie občanov maďarskej národnosti, ktoré nedosiahlo svoj cieľ. Akcia nebola úspešná, pretože Slováci žijúci v Maďarsku z rôznych dôvodov nejavili záujem o presídlenie. Vláda preto pristúpila k reslovakizácii maďarskej menšiny a k jej kolonizácii.¹

Katolícka cirkev a katolicizmus vôbec sa po druhej svetovej vojne ocitli v iných podmienkach a vstupovali na novú pôdu. Vláda na jednej strane proklamovala slobodu náboženského vyznania, no na druhej strane sa však niektoré uskutočňované reformy nepriaznivo dotýkali organizmu a dovtedajšej činnosti cirkvi. Predovšetkým išlo o cirkevné školy a majetok, ale tiež o dôsledky uskutočňovaného zjednocovania spoločenských, odborových, mládežníckych a telovýchovných organizácií. Jej politická pozícia sa v tomto smere oslabilala zmenou stranícko-politickej štruktúry a odlišným vývojom českého a slovenského katolicizmu.²

Biskupi Slovenska vo svojom prvom povojnovom pastierskom liste zaujali kladný postoj k obnovenému štátnemu útvaru. Túto lojálnosť voči obnovej ČSR prejavili tým úprimnejšie, keďže od povolaných a zodpovedných ľudí dostali prísľub, že nový štát sa bude budovať na sociálnej spravodlivosti voči všetkým vrstvám národa, na základe náboženskej slobody a v zmysle pravej demokracie.³ Ale biskupi nemohli považovať za zhodujúce sa „s kresťanským cítením a s dobrým menom národa“, ako sa v novej republike zaobchádzalo s Nemcami a Maďarmi. Apelovali na vládu, aby sa s nimi zaobchádzalo ľudsky a chránili sa ich prirodzené práva. Poukázali na to, že rôzne prechmaty by viedli len k rozvratu mravného a právneho poriadku a k poškodeniu dobrého mena republiky.⁴

Maďari v pracovnom tábore v Petržalke

Už v marci a apríli 1945 začali okresné národné výbory (ONV) zakladať pracovné tábory. V nich sústredovali obyvateľov Slovenska označovaných za fašistov a nepriateľov rodiačeho sa ľudovodemokratického režimu, ale aj maďarské obyvateľstvo určené na deportácie. Dosť ukrutne a bezohľadne sa realizovali deportácie Maďarov a Nemcov z Bratislavy. Každú noc zadržali asi 200 – 250 ľudí, a to bez ohľadu na ich zdravotný stav, vek alebo postavenie. Deportovaných odvážali do pracovného tábora v Petržalke. Ubytovanie a stravovanie zadržaných bolo neľudské. Dostávali dvakrát denne „čiernu bryndu bez chleba a bez všetkého“.⁵

1 Porov. KAPLAN, K.: Nekrvavá revolúce. Praha : Mladá fronta, 1993, s. 35-39.

2 Porov. KAPLAN, K.: Stát a cirkev v Československu v letech 1948 – 1953. Brno : Doplněk, 1993, s. 11-13.

3 Archív Rímskokatolíckeho arcibiskupského úradu (ARKABÚ) Trnava, fond (f.) Apoštolská administratúra trnavská (AAT), číslo (č.) 2592/45, signatúra (sign.) INT 20/11. Pastiersky list slovenských biskupov a ordinárov. Bratislava 22. 8. 1945.

4 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 10993/45, sign. INT 20/29. Pamätný spis katolíckych biskupov vláde ČSR. Olomouc 15. 11. 1945.

5 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2878/45, sign. INT 7/6. List Augustína Pozdecha, dekana-farára v Bratislave, AAT. Bratislava 8. 7. 1945.

Biskupom nebolo ľahostajné postavenie ľudí v pracovných táboroch. Nitriansky arcibiskup Karol Kmeťko navrhoval poveriť generálneho vikára AAT Ambróza Lazíka, aby v mene slovenských biskupov intervenoval u predstaviteľov vlády za humánne zaobchádzanie s rodinami, ktoré sa museli vysťahovať, a o povolenie, aby sa im aj v táboroch mohla poskytovať potravinová pomoc.⁶ V mene slovenských biskupov sa vo veci právneho postavenia Maďarov obrátil na Slovenskú národnú radu (SNR) nakoniec sám arcibiskup K. Kmeťko. Keďže väčšina Maďarov určených na vysťahovanie boli katolíci, arcibiskup žiadal, aby sa otázka ich vysťahovania riešila dohodou vlády ČSR s patričnými cudzími vládami, a to v snahe o zlepšenie medzinárodných vzťahov ČSR. Tým by sa podľa neho vylúčila možnosť obvinenia, že voči Maďarom sa nespravodlivo zakročovalo a zaistil by sa tak pokojný život občanov ČSR, ktorí mali zaujať Maďarmi evakuované kraje. Arcibiskup zároveň žiadal, aby sa s internovanými Maďarmi v táboroch zaobchádzalo humánne a aby boli urýchlene prepustení tí, ktorým sa nedokázalo ich previnenie proti záujmom národa a štátu. Nakoniec arcibiskup požadoval, aby katolíckym duchovným bolo povolené konať v táboroch bohoslužby a aby katolícke charitatívne spolky mohli prinášať do táborov potraviny a lieky.⁷

Zaistení Maďari v Petržalke nemali zvláštne bohoslužby, lebo „ľud ich strašne nenávidí pre ich nerozumné chovanie a poznámky, ktoré hraničia až s urážkami“.⁸ V maďarskom tábore v Petržalke bolo v roku 1945 sústredených asi 3000 ľudí, z ktorých väčšina boli katolíci. Povolené bolo pre nich slúžiť tichú omšu, preto žiadali, aby boli zavedené omše s maďarským spevom.⁹ Trnavský biskup Pavol Jantausch požiadal L. Jandu o podanie správy ohľadom pastoraácie vykázaných Maďarov v Petržalke. L. Janda sa skontaktoval s bratislavskými františkánmi. Z rozhovorov s nimi mal dojem, že „vykázaní sú ponechaní naverímboha, každý sa bojí a chce si ratovať svoju kožu“.¹⁰ Biskup P. Jantausch, ktorý v roku 1943 intervenoval, aby sa v seredskom tábore pre konvertitov zo židovstva slúžila omša každú nedeľu a v sviatok, tak aj v roku 1945 cítil povinnosť voči veriacim, ktorí boli zaistení a intervenovaní. Žiadal o povolenie slúžiť omšu v nedeľu a sviatok ako pre slovenských zaistených, tak aj pre veriacich maďarskej národnosti v Petržalke. Zároveň žiadal, aby chorí mohli byť zaopatení.¹¹ Povereníctvo vnútra vydalo nariadenie, aby v pracovných táboroch pre veriacich zákonom uznaných cirkví boli zriadené bohoslužby pri zachovaní všetkých bezpečnostných opatrení. Zároveň veriacim malo byť umožnené prijímať ďalšie náboženské úkony, ak o to žiadali.¹² Hlavné veliteľstvo Národnej bezpečnosti (NB) vykonávanie bohoslužieb a ostatných náboženských úkonov v pracovných táboroch povolilo a veliteľom útvarov nariadilo, aby sa bezodkladne postarali o pasto-

6 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2271/45, sign. INT 10/321. List Ladislava Jandu, riaditeľa Ústrednej katolíckej kancelárie, Bratislava 24. 5. 1945.

7 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3843/45, sign. INT 22/71. Memorandum arcibiskupa K. Kmeťka Predsedníctvu SNR. Nitra 5. 9. 1945.

8 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 997/46, sign. INT 18/66. List A. Pozdecha AAT. Bratislava 28. 1. 1946.

9 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 6391/45, sign. INT 18/289. List zaistenca Ladislava Fogarassyho biskupovi P. Jantauschovi v mene katolíkov v tábore pre Maďarov. Petržalka 30. 11. 1945.

10 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 4619/45, sign. INT 22/45. List L. Jandu AAT. Bratislava 15. 9. 1945.

11 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 4366/45, sign. INT 22/42. Žiadosť biskupa P. Jantauscha Povereníctvu vnútra. Trnava 20. 9. 1945.

12 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 4825/45, sign. INT 18/44. Nariadenie Prezídia Povereníctva vnútra Hlavnému veliteľstvu NB. Bratislava 5. 10. 1945.

račnú činnosť, ktorú mali vykonávať predovšetkým duchovní z radov zaistených, a ak takých útvar nemal, mali ju vykonávať príslušní miestni duchovní.¹³

Postoj katolíckej cirkvi k odsunu maďarského obyvateľstva

Katolícka cirkev cítila povinnosť upozorňovať na spôsob, akým sa uskutočňovalo vysťahovanie občanov maďarskej národnosti z územia Slovenska. Kňazi podávali svojmu biskupovi správy o odvážaní maďarského obyvateľstva z ich farností. Obec Novú Stráž pri Komárne 28. 11. 1945 obklúčili vojaci a odviekli 70 maďarských rodín do oblasti Pardubíc. Premiestnení boli aj ťažko chorí, dokonca aj z komárňanskej nemocnice a ženy v poslednom mesiaci tehotenstva, pričom jednu chceli vziať priamo z komárňanskej pôrodnice.¹⁴ Z obce Salka bolo odvečených 32 a z Malých Kosíh 37 maďarských rodín do oblasti Podbořan.¹⁵ Na podmienky, za akých sa vykonávali transporty maďarských rodín, upozorňovali aj duchovní slovenskej národnosti.¹⁶ Veriaci maďarskej národnosti určení na presídlenie sa mnohokrát sami obracali o pomoc na farské úrady, kde žiadali, aby im bola poskytnutá ochrana zo strany najvyššej cirkevnej vrchnosti.¹⁷

Napriek tomu, že medzi maďarským obyvateľstvom určeným na odsun bolo mnoho katolíkov, slovenskí biskupi neboli vôbec požiadaní, aby vyjadrili svoj názor na odsun a spôsob jeho realizácie. Slovenskí biskupi sa preto v tejto otázke obrátili na prezidenta republiky, ktorý sa vyslovil, že odsun Neslovákov z územia ČSR by sa mal konať slušne a ľudsky. Upozornili ho na to, že v určitých prípadoch sa odsun uskutočňoval v noci alebo v skorých ranných hodinách, pričom často dochádzalo aj k rôznym tragickým udalostiam. Biskupi teda považovali za povinnosť zastať sa týchto ľudí a žiadali, aby postihnutí boli aspoň 24 hodín vopred upovedomí o vysťahovaní a „aby sa odsun neuskutočňoval neočakávane a v noci, ale cez deň a ľudsky, aby sa zachoval klud a poriadok“.¹⁸ Aj na obranu Maďarov premiestňovaných do pohraničia českých zemí slovenskí biskupi vystúpili formou memoranda, v ktorom pripomínali, že „ak je prirodzeným právom jednotlivca, národa a štátu brániť sa proti tým, ktorí ho nejakou ohrozujú, tak isto je prirodzeným právom každého jednotlivca, bez ohľadu na národnú alebo rasovú príslušnosť, že nikoho nemožno stíhať a trestať bez dostatočnej príčiny, ktorú v každom jednotlivom prípade treba dokazovať podľa platných zákonov“. Biskupi ďalej žiadali,

13 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 4825/45, sign. INT 18/44. Nariadenie Hlavného veliteľstva NB všetkým dočasným staniciam NB v pracovných táborech. Bratislava 12. 10. 1945.

14 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 541/47, sign. INT 18/442. List Františka Dombiho, správcu farnosti Nová Stráž, trnavskému biskupovi, Nová Stráž 14. 1. 1947.

15 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2119/47, sign. INT 18/590. List Júliusa Drozdyho, farára v Salke, Biskupskému úradu v Trnave. Salka 22. 2. 1947.

16 Farár Vojtech Šulko informoval vo svojej správe o transportoch maďarských rodín z Nesvád a Dvorov nad Žitavou: „Sám som však videl 8 maličkých detí do 4 rokov, ktoré trpeli veľkou zimou a plakali. Je to čosi hrozného. Ťažko je dívať sa na tie prestrašené tváre, ktoré poskytujú odvečenie. Sú to Maďari, ale sú to predsa ľudia a naši dobrí katolíci. Toto nemôže zostať bez trestu Božieho.“ ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 259/47, sign. INT 18/445. List Vojtecha Šulku, farára v Nových Zámkoch, AAT. Nové Zámky 8. 1. 1947.

17 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 12072/47, sign. INT 22/4. List Jána Sprušanského, farára v Bernolákove, AAT. Bernolákovo 3. 2. 1947.

18 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 8111/46, sign. INT 18/597. Žiadosť slovenských biskupov prezidentovi ČSR. Nitra 20. 9. 1946.

aby pri riešení majetkovej otázky maďarskej menšiny neboli porušované prirodzené a božské zákony a pozdvihli varovný hlas proti tým opatreniam, ktoré násilne siahali na súkromný majetok jednotlivca bez preukázanej viny.¹⁹ Z poverenia československého episkopátu upozornil pražský arcibiskup Josef Beran listom z 2. februára 1947 vládu na javy, ktoré biskupský zbor najviac naplňali obavami. Išlo aj o deportáciu Maďarov do Čiech a na Moravu, o ktorej sa vyjadril ako o neľudskom konaní. Žiadal o zabezpečenie duchovnej služby premiestneným do pohraničia a o to, aby neboli robené prekážky vo vyučovaní náboženstva a konaní bohoslužieb v reči, ktorej ľudia rozumeli. O zákrok u pražskej vlády žiadal anglického kráľa a amerického prezidenta aj ostrihomský arcibiskup kardinál Jozef Mindszenty.²⁰ 17. decembra 1946 referoval o prenasledovaní Maďarov v ČSR Vatikánsky rozhlas. 5. marca 1947 intervenoval u ministra zahraničných vecí ČSR v prospech presídľovaných Maďarov pražský internuncius Saverio Ritter.²¹

Slovenským katolíkom mnohokrát vyčítali, že im boli milší Židia, ktorých sa biskupi vedeli verejne zastať, než katolíci maďarskej národnosti. Dokonca aj niektorí slovenskí katolíci v otázke obrany maďarského obyvateľstva vyčítali cirkevným predstaviteľom ich neserióznosť, ľahostajnosť, taktizovanie a politizovanie. Rovnako bolo kritizované, že Katolícke noviny ohľadne tejto otázky uverejnili len krátku správu, informujúcu o tom, že „kompetentné cirkevné miesta dosiaľ podnikli a aj teraz podnikajú všetko, aby sa celá táto otázka riešila podľa zásad kresťanského učenia a ľudskosti“.²² Bolo teda potrebné začať účinnú akciu zo strany katolicizmu. Predstavitelia Katolíckej akcie na Slovensku ju chceli postaviť na troch bodoch:

1. Verejne vyhlásiť, že slovenský katolicizmus odsudzuje odsun maďarského obyvateľstva ako útok na základné ľudské práva.
2. Zvolať krajo­vé konferencie kňazstva južného Slovenska alebo jednu centrálnu, kde by sa kňazom vysvetlilo stanovisko cirkvi a dal by sa im vhodný argument proti ich nedôvere a požiadať ich, aby všetkými legálnymi prostriedkami informovali svojich veriacich o tomto stanovisku a pripravili ich na nové prostredie.
3. Poslať do českého a moravského pohraničia čím viac maďarských kňazov ovládajúcich slovenčinu a češtinu.²³

Biskup P. Jantusch po prečítaní správ o presídľovaní maďarských občanov sa zamýšľal, či slovenskí biskupi spravili v tejto veci naozaj všetko, čo mali a mohli urobiť. Hoci otázka ma-

19 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 10456/47, sign. INT 18/719. Memorandum biskupa P. Jantuscha v mene slovenských biskupov prezidentovi ČSR, Predsedníctvu Zboru povereníkov SNR a Predsedníctvu SNR. Trnava 1. 2. 1947.

20 Kardinál J. Mindszenty pozdvihol svoj hlas proti deportácii Maďarov aj vo viacerých zahraničných časopisoch. Kolektívnu deportáciu bez akéhokoľvek predbežného výberu, nech by sa konala z akejkoľvek príčiny, považoval za neľudskú. Vysídľovanie pokladal v prvom rade za vec majetných ľudí, aby sa jednotlivci mohli zmocniť majetku presídlencov. ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 9963/47, sign. INT 18/423. Ohlas kardinála J. Mindszentyho z 28. 9. 1947.

21 Porov. VAŠKO, V.: Neumlčená: Kronika katolíckej cirkve v Československu po druhej svetovej válce I. Praha : Zvon, 1990, s. 134-135.

22 Porov. Katolícke noviny, roč. 62, 1947, č. 5, s. 2.

23 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 10454/47, sign. INT 18/89. Pomery na južnom Slovensku. Správa pracovníkov Katolíckej akcie. Bratislava 17. 3. 1947.

ďarských presídlencov bola veľmi chúlостivá a spojená s politikou, bol za verejné deklarovanie stanoviska biskupov.²⁴ Banskobystrický biskup Andrej Škrábik nebol už myšlienke verejného vyhlásenia tak naklonený, pretože československá vláda by im mohla vyčítať protištátnu činnosť, ak by maďarská propaganda využila toto verejné stanovisko proti ČSR. Potom by mohla nasledovať odveta a sankcie zo strany štátu nielen voči biskupom, ale aj celej katolíckej cirkvi. A. Škrábik navrhoval uverejňovanie obšírnejších správ v Katolíckych novinách, ktoré však mali byť veľmi opatrné, pretože už za článok Náboženský a mravný život Slovákov v českých krajinách²⁵ hrozilo ich skonfiškovanie.²⁶ Proti neľudskému zaobchádzaniu s maďarským obyvateľstvom sa jednoznačne postavil aj spišský biskup Ján Vojtaššák, pretože „ako bolo krutou krivdou spáchanou na Slovákoch, keď Maďari po 2. novembri 1938 vyhnali skoro polonahých Slovákov z ich usadlostí a príbytkov a hnali za hranice, práve tak krivdou na Maďaroch spáchanou je i to, čo sa robí s Maďarmi, ak sa im robí bezprávie a ukrutnosti pri osídľovaní a deportovaní“. J. Vojtaššák bol presvedčený, že biskupi už nemali ďalšie možnosti viac urobiť v tejto otázke.²⁷ Verejne na obranu Maďarov vystúpil košický biskup Jozef Čársky.²⁸

Veľkú starosť spôsobovala biskupom aj otázka pastorácie maďarského obyvateľstva v českom a moravskom pohraničí, ktoré tu všeobecne duchovne trpelo, pretože tu nemali svoje bohoslužby, nemal ich kto vyspovedať a nemali ani náboženské časopisy, knihy a katechizmy. Ich deti takmer vôbec nechodili do školy, a kde aj išli, tam si ich českí učitelia jednoducho nevšímali. Častým znakom medzi nimi boli konkubináty, keďže ich českí kňazi nechceli sobášiť bez domovského listu alebo sa nevedeli s českými kňazmi vôbec dohovoriť.²⁹ Aj tu biskupský zbor nebol celkom jednotný. Biskup J. Vojtaššák ľudí vystáňovaných do českého pohraničia považoval za „hmotárov, ktorí hľadajú zemský raj“. Bol proti vysielaniu kňazov na stálu pastoraáciu v českých zemiach.³⁰ Ostatní biskupi mali však iný názor, a preto biskupská konferencia mala za úlohu vybrať istý počet kňazov, hoci aj nie dostatočný. Títo kňazi mali byť vyslaní na základe dobrovoľnosti. O výdavky sa mali postarať jednotlivé ordinariáty, pokiaľ by ich nestačila uhradiť Ústredná katolícka kancelária v Bratislave.³¹ Pre Maďarov v českom a moravskom pohraničí boli vyslaní kňazi maďarskej národnosti, ktorí sa však neosvedčili, pretože „cestovali za svojimi veriacimi z jedného kúta Čiech do druhého, veľa minuli a spravili málo práce“.

24 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3036/47, sign. INT 22/22. List biskupa P. Jantauscha slovenským ordinariátom. Trnava 19. 3. 1947.

25 Porov. Katolícke noviny, roč. 62, 1947, č. 7, s. 3.

26 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3164/47, sign. INT 18/18. List biskupa A. Škrábika slovenským ordinariátom. Banská Bystrica 21. marca 1947.

27 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 10106/47, sign. INT 18/632. List biskupa J. Vojtaššáka slovenským ordinariátom. Spišská Kapitula 10. 10. 1947.

28 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 11327 sign. INT 18/146. List generálneho vikára AAT Farskému úradu v Bernolákove. Trnava 8. 2. 1947.

29 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3762/47, sign. REL 4/71. Správa Katolíckej charity v ČSR Odboru pre starostlivosť o robotníctvo zo Slovenska o maďarských presídlencoch. Praha 26. 3. 1947.

30 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 6957/47, sign. INT 18/637. List biskupa J. Vojtaššáka slovenským ordinariátom. Spišská Kapitula 12. 7. 1947.

31 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 7026/47, sign. INT 18/287. List biskupa J. Čárskeho slovenským ordinariátom. Košice 16. 7. 1947.

Veľké podozrenie vyvolávali aj pred úradmi. Preto do pohraničných oblastí boli vysielaní kňazi slovenskej národnosti, ktorí však ovládali aj maďarský jazyk.³²

Slovenskí biskupi pri presídlení Slovákov zo zahraničia požadovali, aby bol dodržiavaný konfesiónálny princíp pri ich umiestňovaní do jednotlivých obcí.³³ Zo Slovákov určených na presídlenie z Maďarska bolo asi 65 % evanjelikov, zvyšok zväčša katolíkov. Presídlenci z Juhooslávie boli väčšinou evanjelici, katolíkov bolo asi 5 %. Medzi presídlencami z Rumunska bolo 60 – 70 % evanjelikov. Osídľovací úrad mal v zásade snahu rešpektovať tieto hľadiská a vo svojom pláne brať na nich zreteľ. Vzhľadom na to, že obyvateľstvo južného Slovenska, ktoré sa presídľovalo, bolo väčšinou katolíckeho, resp. kalvínskeho vierovyznania, nebolo možné vo všetkých prípadoch rešpektovať túto zásadu. Osídľovací úrad uisťoval biskupov o úprimnej snahe zariadiť veci tak, aby náboženský život obyvateľstva, náboženský ráz obcí a cirkevné záujmy v ničom neutrpejú.³⁴

Postavenie kňazov maďarskej národnosti

Aj na kňazov maďarskej národnosti sa vzťahovalo nariadenie SNR o úprave služobného pomeru štátnych a verejných zamestnancov, podľa ktorého boli prepustení zo služieb bez akýchkoľvek nárokov vyplývajúcich zo služobného pomeru.³⁵ Podobne ako mnoho slovenských kňazov, tak aj kňazi maďarskej národnosti sa nevyhli sledovaniu, zatýkaniu a väzneniu. Už 5. mája 1945 bol zaistený Rafael Bartal, farár v Plášťovciach, a umiestnený bol v tábore Ficberg v Krupine.³⁶ K jeho druhému zaisteniu došlo 25. decembra 1945 a pred Okresným ľudovým súdom (OLS) v Šahách bol obžalovaný z toho, že nechcel dovoliť, aby sa v kostole spievalo po slovensky. Spod obžaloby bol nakoniec oslobodený.³⁷ Miestny národný výbor (MNV) v Plášťovciach, za spoluúčasti miestnych politických strán a odbojových zložiek, poslal dokonca žiadosť prezidentovi republiky, aby dopomohol k premiestneniu R. Bartala, keďže „*je tvrdým a zakoreneným Maďarom a svoju maďarskú myšlienku ešte aj dnes dáva verejnosti horlivo najavo*“.³⁸ K ďalšiemu zaisteniu R. Bartala došlo 3. januára 1946 a OLS v Šahách bol odsúdený na 6 mesiacov a stratu občianskych práv na 3 roky preto, že „*po príchode maďarských vojsk v novembri 1938 v Plášťovciach predniesol uvítaciu reč, v ktorej vychvaloval maďarských vládnych činiteľov, Hitlera pre viedenský rozsudok a nevecne kritizoval obsah československej štátnej hymny*“.³⁹

32 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 4871/47, sign. INT 18/43. Správa o pastorácii medzi robotníkmi zo Slovenska v Čechách. Praha 5. 4. 1947.

33 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 7156/47, sign. INT 18/408. List arcibiskupa K. Kmeťka slovenským ordinariátom. Nitra 8. 7. 1947.

34 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 7156/47, sign. INT 18/408. List podpredsedu Zboru povereníkov arcibiskupovi K. Kmeťkovi. Bratislava 3. 7. 1947.

35 Porov. Nariadenie SNR č. 99 Zb. n. z 23. 8. 1945.

36 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 6393/45, sign. INT 18/62. List generálneho vikára AAT Povereníctvu vnútra. Trnava 3. 12. 1945.

37 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 832/47, sign. INT 18/99. List R. Bartala AAT. Plášťovce 10. 2. 1947.

38 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 12145/47, sign. INT 11/4. List MNV v Plášťovciach Kancelárii prezidenta republiky. Plášťovce 8. 11. 1947.

39 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3494/46, sign. INT 11/5. List Povereníctva vnútra AAT. Bratislava 12. 4. 1946.

18. – 20. mája 1948 bol R. Bartal opäť zaistený, a to vo väznici OLS v Komárne.⁴⁰ R. Bartal bol nakoniec 13. decembra 1948 presídlený do Maďarska.⁴¹ Augustín Falath, dekan-farár v Dvorníkoch, bol zaistený 30. mája 1945 ako osoba nespoľahlivá a ako organizátor maďarskej kresťanskej strany a sympatizant bývalého režimu v Maďarsku.⁴² Zo zaistenia v Leopoldove bol prepustený 12. septembra 1945 a vrátil sa späť do Dvorníkov.⁴³ Pre akýsi incident v kostole 1. mája 1947, kde mal „*prejavovať svoje zmýšľanie prisluhovača k fašizmu*“, žiadali o jeho preloženie partizáni Hlohovského okresu.⁴⁴ 28. júna 1945 bol ako Maďar zaistený Štefan Druga, farár v Bojnei.⁴⁵ Obvinený bol z toho, že sa chváľil tým, že je Maďar a vyhlasoval o slovenskom území, že patrí k Svätostefanskej korune, že rozbíjal jednotu občanov a štvral ich proti Červenej armáde, že Stalina nazval satanom a na kostolné dvere vyvesil jeho karikatúru. Š. Druga bol nakoniec spod žaloby oslobodený a 13. júla 1945 prepustený z topolčianskej väznice.⁴⁶ K zaisteniu Š. Drugu došlo ešte dvakrát a nakoniec 17. decembra 1948 bol odsúdený na rok pobytu v pracovnom tábore v Hronseku.⁴⁷ V júli 1945 bol zaistený Július Halász, farár v Novom Tekove.⁴⁸ Na verejnom pojednávaní na OLS v Leviciach štátny žalobca upustil od jeho žaloby, pretože sa na súdnom pojednávaní dokázalo, že žaloby proti nemu boli podané z nenávisťi a pomsty.⁴⁹ 5. novembra 1945 bol zaistený I. Czigány, už ako správca fary v Kamenici nad Hronom, za to, že nechal u seba prenocovať dvoch mužov, ktorí prešli do Maďarska, odkiaľ priniesli rôzne protištátne letáky.⁵⁰ 4. januára 1946 bol zadržaný Andrej Lipcsey, správca farnosti v Jurovej, deportovaný bol do pracovného tábora Patrónka pri Bratislave.⁵¹ AAT vydala potvrdenie o jeho lojálnosti a nepolitizovaní.⁵² Po prepustení z väzenia došlo 27. mája 1946 k opätovnému zatknutiu A. Lipcseya, pričom mal byť postavený pred ľudový súd.⁵³ 8. apríla 1946 bol zaistený Jozef Király, farár v Čičove. Ľudovým súdom bol ako prisluhovač maďarských okupantov odsúdený

40 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 5322/48, sign. INT 18/79. List generálneho vikára AAT R. Bartalovi. Trnava 24. 5. 1948.

41 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 11958/48, sign. INT 10/62. List apoštolského administrátora A. Lazíka Povereníctvu školstva, vied a umení. Trnava 27. 12. 1948.

42 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2357/45, sign. INT 11/17. List MNV v Dvorníkoch AAT. Dvorníky 2. 6. 1945.

43 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 4282/45, sign. INT 18/124. List generálneho vikára AAT Povereníctvu školstva a osvetu. Trnava 17. 9. 1945.

44 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 5272/47, sign. INT 10/231. List Zväzu partizánov na Slovensku – Okresnej pobočky v Hlohovci AAT. Hlohovec 19. 5. 1947.

45 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2824/45, sign. INT 11/16. List MNV v Bojnei AAT. Bojná 1. 7. 1945.

46 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3136/45, sign. INT 11/15. List Š. Drugu AAT. Bojná 16. 7. 1945.

47 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 6324/45, sign. INT 10/108. List Ľudovíta Žáka, dekana-farára vo Vrábľoch, AAT. Vrábľa 19. 12. 1949.

48 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3386/45, sign. INT 11/23. List generálneho vikára AAT V. Prennerovi, arcibiskupskému komisárovi v Nových Zámkoch. Trnava 2. 8. 1945.

49 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 6503/46, sign. INT 10/269. List J. Halásza AAT. Kubáňovo 19. 7. 1946.

50 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 6271/45, sign. INT 18/82. List Mikuláša Janovitsa, dočasného správcu fary v Kamenici nad Hronom AAT. Kamenica nad Hronom 5. 12. 1945.

51 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2107/46, sign. INT 18/401. List A. Lipcseya AAT. Bratislava 28. 11. 1948.

52 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2107/45, sign. INT 18/401. Potvrdenie AAT. Trnava 4. 3. 1946.

53 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 5368/46, sign. INT 18/398. List K. Horvátha, farára v Baka AAT. Baka 5. 6. 1946.

na 6 mesiacov, stratu občianskych práv na 5 rokov a konfiškáciu majetku v prospech štátu.⁵⁴ 18. júla 1946 boli ako Maďari pre vyvíjanie „záškodnej činnosti proti záujmom štátu“ zaistení Karol Horváth, farár v Bake, a František Csiba, farár v Beši.⁵⁵ Prepustení boli 17. septembra 1946.⁵⁶ 2. septembra 1946 bol zaistený L. Paxy, kaplán vo Veľkých Ludinciach, a odvedený do tábora vo Svätom Jure.⁵⁷ Prepustený bol 14. novembra 1946.⁵⁸ K druhému zaisteniu L. Paxyho, už ako správcu fary vo Veľkej Čalomiji, došlo 23. januára 1947. Obvinený bol z protištátnej činnosti. Umiestnili ho vo väznici Krajského súdu v Banskej Bystrici.⁵⁹ Prepustený bol 19. februára 1947 a vrátil sa do Veľkej Čalomije.⁶⁰ 25. septembra 1946 bol OLS v Galante odsúdený Jozef Lengyelfalusy na 1 rok väzenia, 3 roky straty občianskych práv a zhabanie majetku. Na výkon trestu nenastúpil, pretože začiatkom októbra 1946 odišiel do Maďarska.⁶¹ V júni 1947 bol zaistený Dezider Balázsy, zástupca farára v Hokovciach, a OLS v Komárne bol odsúdený na 1 rok pobytu v pracovnom tábore v Novákoch, na stratu občianskych práv na 20 rokov a na konfiškáciu majetku.⁶² 27. februára 1948 bol zaistený Štefan Alár, farár v Kamenných Kosihách.⁶³ Prepustený bol 10. novembra 1948.⁶⁴ 28. februára 1948 bol zaistený Arpád Meszáros, zástupca farára v Hronovciach a v Čate.⁶⁵ Prepustený bol 12. marca 1948.⁶⁶ Biskupi síce boli za spravodlivé potrestanie tých kňazov, ktorí sa naozaj previnili, ale odmietli „pre viny jednotlivých pobilúdcov odsúdiť celé katolícke duchovenstvo a prenášať tresty na nevinných kňazov alebo dokonca na všetky katolícke inštitúcie“.⁶⁷

54 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 9538/46, sign. INT 10/386. List Okresného ľudového súdu v Komárne AAT. Komárno 28. 8. 1946.

55 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 5669/46, sign. INT 18/262. List Povereníctva vnútra AAT. Bratislava 23. 7. 1945.

56 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 8335/46, sign. INT 18/126. List generálneho vikára AAT F. Csibovi. Trnava 20. 9. 1946.

57 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 7696/46, sign. INT 10/617. List biskupa P. Jantauscha Povereníctvu vnútra. Trnava 3. 9. 1946.

58 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 7696/46, sign. INT 10/617. List generálneho vikára AAT L. Paxymu. Trnava 15. 11. 1945.

59 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 868/47, sign. INT 18/515. List ONV v Modrom Kameni AAT. Modrý Kameň 6. 2. 1947.

60 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2148/47, sign. INT 10/662. List generálneho vikára AAT L. Paxymu. Trnava 6. 3. 1947.

61 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 8621/46, sign. INT 11/42. List generálneho vikára AAT Povereníctvu školstva a osvetu. Trnava 4. 12. 1946.

62 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 9637/47, sign. INT 18/94. List D. Balázsyho AAT. Nováky 29. 9. 1947.

63 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3162/48, sign. INT 18/14. List generálneho vikára AAT Krajskému súdu v Banskej Bystrici. Trnava 7. 4. 1948.

64 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 11346/48, sign. INT 18/17. List apoštolského administrátora A. Lazíka Š. Alárovi. Trnava 16. 11. 1948.

65 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2425/48, sign. INT 10/560. List apoštolského administrátora A. Lazíka Antonovi Szokolayovi, kaplánovi v Hronovciach. Trnava 2. 3. 1948.

66 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2425/45, sign. INT 10/560. List apoštolského administrátora A. Lazíka A. Meszárosovi. Trnava 12. 3. 1948.

67 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 392/46, sign. INT 18/474. Memorandum arcibiskupa K. Kmeťka Predsedníctvu SNR. Nitra 8. 10. 1945.

Podľa Dohody o výmene obyvateľstva mali byť presídlené aj duchovné osoby katolíckej cirkvi určené na výmenu. Z prinavráteneho územia AAT malo byť v roku 1945 vykázanych 42 kňazov maďarskej národnosti,⁶⁸ 39 kňazov v roku 1946⁶⁹ a v roku 1947 ďalších 23 kňazov.⁷⁰ Trnavský ordinariát podnikal mnohé kroky na záchranu kňazov určených na presídlenie do Maďarska, pretože by tisíce veriacich zostalo bez duchovnej služby. Zároveň žiadal týchto kňazov, aby si zadovážili svedectvo o tom, že boli a sú lojálni a nikdy sa neprevinili proti ČSR a slovenskému národu, prípadne aj iné doklady (potvrdenie o reslovakizácii, o priazni poskytnutej slovenským veriacim a pod.).⁷¹ Viedli sa rokovania s Osídľovacím úradom a referent československej vlády na mierovej konferencii v Paríži bol požiadany, aby sa vo svojom referáte vo veci maďarskej otázky zastal maďarských kňazov a aby poukázal na následky, ktoré by malo ich odsunutie nielen z nábožensko-morálneho, ale aj štátneho a hospodárskeho pohľadu.⁷²

Gejza Porubszký, farár v Kameníne, sám odišiel v novembri 1945 do Maďarska, a už sa nevrátil.⁷³ K. Pethő, farár v Senci, žiadal Povereníctvo školstva a osvety o povolenie pobytu na Slovensku, pričom predložil svedectvá miestnej organizácie Komunistickej a Demokratickej strany v Senci, komisára obce Senec a AAT, že nebol členom žiadnej z fašistických strán a ani s nimi nesympatizoval, neprevinil sa proti Slovákom v Senci, práve naopak, dokonca im pomáhal na maďarských úradoch.⁷⁴ Napriek tomu bol K. Pethő nakoniec nútený sa aj s rodi-

68 Štefan Alár, Július Bartalos, Vendelín Bazsó, Jozef Benedek, Ján Bertók, Július Bozó, Viliam Dobrei, Jozef Donát, Karol Draskovits, Karol Falusi, Ján Fabián, Július Felber, Karol Gróf, Pavol Gyetven, Vojtech Harsányi, Rudolf Horváth, Štefan Horváth, Fridrich Kass, Michal Keil, Ladislav Kis, Štefan Klima, Jozef Körös, Pavol Kisörsi, Gabriel Kövér, František Lakner, Ladislav Lupkovits, Tibor Navrátil, Ján Németh, Tibor Pogonyi, Fridrich Pölczer, V. Prenner, Vavro Ritter, Štefan Sasvári, František Sággy, Ladislav Sempsey, Július Simon, Ervín Szepesdi, Ján Tóth, Vojtech Tóth, Jozef Troll, František Weisz a Ladislav Zoltványi. ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 5611/45, sign. INT 22/54. List Jána Hanzlíka, bývalého generálneho vikára na okupovanom území, AAT. Trnovec nad Váhom 8. 11. 1945.

69 Andrej Andódi, Rudolf Andrisz, Teodor Bussay, Ján Csaplár, Vojtech Csányi, Hugo Csomor, Andrej Danis, Vincent Fekete, Anton Gzásó, Jozef Guba, Anton Herodek, Augustín Hladin, Imrich Hojszik, Július Hollós, Imrich Hoka, František Janics, Mikuláš Janosovits, Edmund Janovits, Ľudovít Józán, Eugen Kántor, Juraj Kégly, Michal Kovács, Jozef Kristóf, Róbert Kudlička, Jozef Lintner, Andrej Lipcey, Tibor Montskó, Anton Nagy, František Naszvetter, Ján Petressél, Gustáv Pécsi, Arpád Rakita, Dezider Sztrehár, Vojtech Szitás, Štefan Zoltán Tóth, František Udvardy, Ján Weiss a Ján Zelka. ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 7899/46, sign. INT 18/417. List Pavla Macháčka, predsedu Ústrednej správy cirkevných majetkov na Slovensku, AAT. Bratislava 4. 9. 1946.

70 Ľudovít Ambruskó, Štefan Bálint, Mikuláš Boda, Michal Borsos, Imrich Czígány, Štefan Cseri, František Czúczor, Pavol Czúczor, Karol Csokás, František Dombi, Ondrej Horanyi, Imrich Kalay, Ján Kovács, Václav Kovács, Štefan Lestár, Karol Pethő, Alexander Poór, Michal Reštaly, Július Sabadoš, Karol Tóth, Vojtech Várady, Ladislav Végh a Ján Vörös. ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 6503/47, sign. INT 22/73. List predsedu Osídľovacieho úradu pre Slovensko AAT. Bratislava 26. 6. 1947.

71 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 8062/47, sign. INT 22/1. List apoštolského administrátora A. Lazíka maďarským kňazom určeným na presídlenie. Trnava 18. 8. 1947.

72 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 10604/46, sign. INT 10/286. List P. Macháčka AAT. Bratislava 3. 12. 1946.

73 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2407/46, sign. INT 10/670. List generálneho vikára AAT Povereníctvu školstva a osvety. Trnava 14. 3. 1946.

74 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2900/46, sign. INT 18/560. Svedectvá miestnej organizácie Komunistickej strany z 13. 12. 1945, Demokratickej strany z 20. 12. 1945, Komisára obce Senec z 12. 12. 1945 a AAT z 5. 4. 1946.

nou vysťahovať do Maďarska.⁷⁵ AAT vydala potvrdenie pre Jozefa Magyera, farára v Trhovej Hradskej, o jeho dobrej znalosti slovenského jazyka, lojálnosti k ČSR a potrebnosti pri veľkom nedostatku kňazstva.⁷⁶ Jozefa Búsa, farára v Neninciach, odviezli 21. januára 1947 príslušníci NB priamo na železničnú stanicu, kde ho spolu s ostatnými ľuďmi naložili na vlak. On však z vlaku vyskočil a zranený utiekol za hranice, kde sa ho ujal ostrihomský arcibiskup.⁷⁷ J. Bús mal byť pridelený pre nábor pracovných síl do Čiech, pretože mával kázne národnopolitického rázu, pričom mal kázať, „*že len tí kresťania budú požehnaní, ktorí veria v maďarsko-svätoštetfanskú korunu*“.⁷⁸ 12. apríla 1947 musel nedobrovoľne opustiť svoj dom Augustín Stiblo, dekan-farár na odpočinku v Leviciach. Hoci sa odvolával na svoju starobu a zdravotný stav, musel sa nakoniec vysťahovať. Mal sa zdržiavať v Hajósi, kde mal údajne dostať byt a pole.⁷⁹ Václav Kovács, kaplán v Šuranoch, 15. apríla 1947 dobrovoľne zanechal svoje služobné miesto a odišiel s transportom do Maďarska, lebo aj jeho matka a sestra museli opustiť územie ČSR.⁸⁰ Týmto sa hrubo previnil proti cirkevným predpisom a biskup P. Jantausch ho žiadal o okamžitý návrat.⁸¹ 25. júna 1947 Jozef Horváth, správca farnosti Baloň, utiekol do Maďarska na člne cez Dunaj.⁸² Š. Lestár, farár v Komárne, mal byť urýchlene vyhostený z územia ČSR, pretože „*6. novembra 1938 viedol maďarskú procesiu na dunajský most a pričínil sa tým tiež o odtrhnutie južného územia od ČSR*“ a aj po oslobodení dovoľoval spievať v kostole maďarskú hymnu.⁸³ V. Várady, farár v Košútoch, bol presídlený do Maďarska až 17. októbra 1948.⁸⁴ V októbri 1948 malo byť vysťahovaných ďalších 30 kňazov do Maďarska, ktoré ich však odmietlo prijať, lebo to považovalo za odporujúce Dohode o výmene obyvateľstva.⁸⁵ Koncom roku 1948 väčšina duchovných maďarskej národnosti, ktorí zostali na Slovensku, nadobudla podľa zákona⁸⁶ československé

75 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 8243/46, sign. INT 18/539. Výmer ONV v Galante z 13. 9. 1946.

76 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 11266/46, sign. INT 10/502. List generálneho vikára AAT Okresnej správnej komisii v Dunajskej Strede. Trnava 14. 12. 1946.

77 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 8062/47, sign. INT 22/1. List Dezidera Solymosyho, farára v Čebovciach, AAT. Čebovce 14. 2. 1947.

78 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 5916/46, sign. INT 10/137. List Okresného úradu ochrany práce v Modrom Kameni AAT. Modrý Kameň 11. 6. 1947.

79 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3495/47, sign. INT 10/790. List Adama Zachara, farára v Leviciach, AAT. Levice 12. 5. 1947.

80 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3934/47, sign. INT 10/453. List Karola Markoviča, dekana-farára v Šuranoch, AAT. Šurany 15. 4. 1947.

81 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 4316/47, sign. INT 10/456. List biskupa P. Jantauscha V. Kovácsovi. Trnava 2. 5. 1947.

82 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 6633/47, sign. INT 10/344. List apoštolského administrátora A. Lazíka J. Horváthovi. Trnava 11. 8. 1947.

83 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2827/48, sign. INT 10/494. Uznesenie Okresného AV NF v Komárne z 9. 3. 1948.

84 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 10679/48, sign. INT 10/954. List apoštolského administrátora A. Lazíka Povereníctvu školstva a osvetu. Trnava 27. 10. 1948.

85 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 10652/48, sign. INT 10/232. List Františka Gaála, dekana-farára vo Vrakúni, AAT. Vrakúň 23. 10. 1948.

86 Zákon č. 245 Zb. z. a n. z 25. októbra 1948 o štátnom občianstve osôb maďarskej národnosti.

štátne občianstvo.⁸⁷ V rokoch 1945 – 1947 bolo z AAT z celkového počtu maďarských kňazov určených na presídlenie vystáňovaných 56.⁸⁸

Povereníctvo školstva a osvetu ako štátna kultová správa v intenciách SNR dôrazne požadovalo, aby sa pri trvalom alebo dočasnom obsadzovaní farárskych a kaplánskych miest v slovensko-maďarskom pohraničí bral zreteľ na to, aby sa tam dostali kňazi – Slováci, národne a politicky úplne spoľahliví a aby farské úrady v korešpondencii medzi sebou alebo biskupským úradom nepoužívali maďarskú reč.⁸⁹ Rovnako žiadalo, aby AAT zo štátno-občianskych a štátno-bezpečnostných dôvodov premiestnila maďarských kňazov zo svojho pôsobiska na bývalom okupovanom území do vnútrozemia, a to aj v tom prípade, ak boli uvedení v zozname na odsun.⁹⁰ Biskupský zbor Slovenska chcel podľa svojich možností spolupracovať na upevnení československej štátnosti a slovenskej národnej myšlienky na prinavrátenom území, ktoré cirkevne patrilo do právomoci trnavského, košického a rožňavského ordinára. AAT do apríla 1947 preložila 14 kňazov maďarskej národnosti z prinavráteného územia do vnútrozemia a 34 kňazov – Slovákov umiestnila na prinavrátené územie, či už čisto maďarské alebo čiastočne zmiešané. Všetci ordinári presadzovali v záujme štátu postupné presídľovanie.⁹¹

Štátne orgány vyzývali všetkých duchovných maďarskej národnosti, aby vo svojom vlastnom záujme Povereníctvu školstva a osvetu predostreli hodnoverné svedectvá o reslovakizácii, ktoré mali byť potvrdené príslušnými orgánmi, aby povereníctvo mohlo s konečnou platnosťou rozhodnúť o nároku týchto duchovných na kongruový doplnok.⁹² V otázke kongruí⁹³ duchovných maďarskej národnosti vystupovali tri skupiny kňazov:

1. Kňazi, ktorí už aj dva roky nedostávali kongruový doplnok, napriek tomu, že mali nárok na československé štátne občianstvo podľa dekrétu prezidenta republiky č. 33/1945 Zb. n.
2. Kňazi, ktorí reslovakizovali, teda chceli úprimne a účinne pracovať, ale kongruu nedostávali.
3. Kňazi, ktorí síce nereslovakizovali, lebo nevedeli dokázať slovenských predkov, ale boli lojálni voči ČSR a uspokojivo účinkovali vo verejnej duchovnej správe, ale nedostávali ani existenčné minimum v zmysle 8. odstavca zápisnice, pripojenej k Dohode medzi ČSR a Maďarskom o výmene obyvateľstva.

Do všetkých troch kategórií patrili aj kňazi – penzisti, z ktorých mnohí žili v najväčšej núdzi. O tomto stave podali všetky slovenské ordinariáty žiadosti na Povereníctvo školstva

87 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2257/49, sign. INT 18/1. List apoštolského administrátora A. Lazíka Povereníctvu školstva, vied a umení. Trnava 11. 3. 1949.

88 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 1194/48, sign. INT 18/454. Prehlásenie apoštolského administrátora A. Lazíka. Trnava 31. 1. 1948.

89 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 1732/46, sign. INT 18/75. List Povereníctva školstva a osvetu AAT. Bratislava 8. 2. 1946.

90 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 11091/47, sign. INT 10/250. List Povereníctva školstva a osvetu AAT. Bratislava 27. 10. 1947.

91 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3606/47, sign. INT 10/611. List arcibiskupa K. Kmeťka povereníkovi školstva a osvetu. Nitra 31. 3. 1947.

92 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 7958/46, sign. INT 24/2. List Povereníctva školstva a osvetu AAT. Bratislava 6. 9. 1946.

93 Je to plat duchovných, resp. doplatok k nemu, ktorý dostávali kňazi vo verejnej duchovnej správe.

a osvety, ale bez akéhokoľvek výsledku.⁹⁴ Po roku 1948 protimaďarský princíp prestáva hrať úlohu v cirkevnej politike ČSR a namiesto maďarských kňazov sa nepriateľmi štátu stávajú kňazi so štátnou príslušnosťou tzv. kapitalistických štátov.

Otázka maďarských bohoslužieb a vyučovania náboženstva v maďarčine

Československá vláda chcela problém maďarského obyvateľstva vyriešiť s definitívnou platnosťou, preto pristúpila k jeho reslovakizácii. Najagilnejšou organizáciou reslovakizácie bola Slovenská liga, ktorej vedenie žiadalo zapojiť sa do oficiálnej propagačnej kampane reslovakizácie, pričom argumentovala svojimi výsledkami v poslovenčovaní už pred rokom 1938.⁹⁵ Slovenská liga sa obrátila na cirkevnú vrchnosť so žiadosťou, aby na národne zmiešanom a reslovakizovanom území ustanovovala „slovenskému národu úprimne oddaných kňazov, ktorí by Slovákom hlásali Božie slovo po slovensky“, pričom zdôrazňovala, že svojou akciou sa usilovala „len do lona slovenského národa prinavrátiť všetkých, čo z neho vyšli“.⁹⁶ AAT zo svojej strany urobila v tomto smere všetko to, čo vyžadovali spravodlivé nároky slovenských veriacich. Do každého mesta a väčšej obce na južnom Slovensku poslala slovenského kňaza. Avšak pre nedostatok kňazov ich nemohla vyslať viac. Od skončenia vojny boli zavedené slovenské bohoslužby všade tam, kde sa nachádzal významnejší počet Slovákov. Poslovenčovanie pomadžarských Slovákov biskupi nechceli uskutočňovať nárazovo, lebo by to narazilo z cirkevnej strany na neprekonateľné ťažkosti.⁹⁷ Na území AAT sa v roku 1947 zo 420 farností konali maďarské bohoslužby asi v 120 farnostiach, z toho v 80 farnostiach len po maďarsky. Slovenské bohoslužby boli zavedené asi do 40 farností. Maďarské bohoslužby boli zrušené tam, kde boli zavedené po 2. novembri 1938 a na miestach, kde bolo 80 – 90 % slovenských veriacich.⁹⁸

Vo veci zavedenia slovenských bohoslužieb boli na povereníctva a biskupské úrady zaslané rôzne memorandá. Povereníctvu školstva a osvety bolo zaslané memorandum Slovenskej ligy vo Veľkých Chyndíciach. V žiadosti veriacich bola požiadavka odbavovania bohoslužieb v slovenskom jazyku a nie v maďarskom ako dovtedy. V memorande uvádzali, že väčšina tamojších veriacich sa už reslovakizovala a v obci zostalo len 13 maďarských rodín. Povereníctvo žiadalo cirkevnú vrchnosť, aby danej žiadosti vyhovel.⁹⁹ AAT tejto žiadosti nevyhovela, keďže vo Veľkých Chyndíciach zostalo 10 % maďarských obyvateľov, a k tomu ešte značná časť reslovakizantov nevedela po slovensky. Do Veľkých Chyndíc bol poslaný nový kňaz – Slovák, ktorý mal konať bohoslužby pre Slovákov aj Maďarov. Len čo by sa reslovakizanti naučili modliť

94 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3606/47, sign. INT 10/611. List arcibiskupa K. Kmeťka povereníkovi školstva a osvety. Nitra 31. 3. 1947.

95 Porov. VADKERTY, K.: Maďarská otázka v Československu 1945 – 1948: Trilógia o dejinách maďarskej menšiny. Bratislava : Kalligram, 2002, s. 401.

96 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 11367/47, sign. REL 4/42. List Ústrednej správy Slovenskej ligy AAT. Bratislava 6. 11. 1947.

97 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 11367/47, sign. REL 4/42. List apoštolského administrátora A. Lazíka Ústrednej správy Slovenskej ligy. Trnava 27. 11. 1947.

98 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2096/47, sign. INT 18/438. List biskupa P. Jantauscha slovenským ordinariátom. Trnava 24. 2. 1947.

99 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3422/48, sign. INT 18/584. List Povereníctva školstva a osvety AAT. Bratislava 22. 3. 1948.

a spievať po slovensky a Maďari by tam neboli, samočinne by sa prestali konať bohoslužby v maďarskom jazyku.¹⁰⁰ Zástupcovia slovenských spolkov a inštitúcií v Nových Zámkoch zaslali na AAT memorandum, aby v Nových Zámkoch boli zrušené alebo obmedzené maďarské bohoslužby, pretože k slovenskej národnosti sa hlásilo 97,3% obyvateľstva. AAT však na memorandum nereagovala.¹⁰¹ Vyskytli sa aj prípady, keď reslovakizovaní maďarskí veriaci podávali na cirkevné a verejné úrady petície za opätovné zavedenie maďarských bohoslužieb. Poverenictvo žiadalo cirkevnú vrchnosť, aby v takýchto prípadoch na bohoslužobnom poriadku nič nemenila. A to najmä tam, kde by požadované zmeny boli na ujmu dovtedy ustáleným slovenským bohoslužbám, pretože splnením týchto žiadostí by mohlo dôjsť k zmareniu výsledkov reslovakizácie.¹⁰²

Niektoré ONV a miestne akčné výbory vydávali zákaz odbavovať bohoslužby v maďarskom jazyku. Akčný výbor Národného frontu (AV NF) vo Vrábľoch s okamžitou platnosťou zakázal maďarské bohoslužby a cirkevné obrady v Bešeňove a povolil ich odbavovať výlučne po slovensky.¹⁰³ Upravovanie bohoslužobnej reči je vnútornou vecou cirkvi a právom príslušnej cirkevnej vrchnosti, AV NF vo Vrábľoch týmto prekročil svoju kompetenciu. Zákaz nemal právny podklad a priečil sa platným zákonom.¹⁰⁴ ONV v Nových Zámkoch, „*vychádzajúc z toho, že sme národným štátom Slovákov a Čechov a v záujme verejného poriadku, kludu a pokoja*“, zakázal mimo kostola konať maďarské bohoslužby, teda poľné sväté omše, procesie, krížovú cestu a pod. Ďalej prikazoval, aby sa pašie bezpodmienečne konali najprv v reči slovenskej a potom prípadne v reči maďarskej, a obrad Vzkriesenia aby sa konal výlučne po slovensky.¹⁰⁵ ONV v Nových Zámkoch neskôr žiadal AAT o vydanie stanoviska k zamýšľanému úplnému zákazu maďarských bohoslužieb v obciach okresu, pretože tam 32%-ná maďarská menšina z roku 1930 klesla na 10%.¹⁰⁶ Keďže v novozámockom okrese bolo ešte niekoľko obcí, kde bol značný počet takých veriacich, ktorí slovenčinu ešte dobre neovládali, AAT nemohla súhlasiť s úplným zrušením maďarských bohoslužieb v okrese. Ak by počet slovenčinu neovládajúcich veriacich klesol natoľko, že by maďarčina nebola potrebná, odpadol by dôvod ponechania maďarčiny v bohoslužbách a maďarské bohoslužby by automaticky prestali.¹⁰⁷ Biskupi protestovali proti takémuto zásahu štátnych orgánov do určovania bohoslužobnej reči, pretože tieto

100 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3422/48, sign. INT 18/584. List apoštolského administrátora A. Lazíka Poverenictvu školstva a osvetu. Trnava 6. 4. 1948.

101 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 5938/48, sign. INT 18/355. Memorandum vo veci zrušenia maďarských bohoslužieb v Nových Zámkoch z 3. 6. 1948.

102 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 4778/49, sign. INT 18/20. List Poverenictva školstva, vied a umení všetkým cirkevným vrchnostiam na Slovensku. Bratislava 30. 5. 1949.

103 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 5230/48, sign. INT 18/28. List Tibora Montskáioia, farára v Bešeňove, AAT. Bešeňov 19. 5. 1948.

104 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 5230/48, sign. INT 18/28. List generálneho vikára AAT Farskému úradu v Bešeňove. Trnava 21. 5. 1948.

105 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 3506/46, sign. INT 18/478. List ONV v Nových Zámkoch AAT. Nové Zámky 17. 4. 1946.

106 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 5231/48, sign. INT 18/357. List ONV v Nových Zámkoch AAT. Nové Zámky 18. 5. 1948.

107 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 5231/48, sign. INT 18/357. List apoštolského administrátora A. Lazíka ONV v Nových Zámkoch. Trnava 20. 5. 1948.

zásahy sa nezhodovali so zákonmi SNR¹⁰⁸ a boli zásahmi do práv a slobody cirkvi, „*lebo právom a povinnosťou cirkvi je hlásať Božie slovo veriacim v reči im zrozumiteľnej*“. Pretože aj po odsune časti maďarského obyvateľstva zostala na Slovensku ešte stotisícová maďarská menšina a mnohí z reslovakizovaných Maďarov si ešte neosvojili znalosť slovenského jazyka, biskupi nemohli dovoliť, aby sa okamžite zastavili bohoslužby v maďarskom jazyku. Nazdávali sa, že príslušné národné a akčné výbory svojím prenáhleným postupom by slovenským a štátnym záujmom skôr uškodili ako poslúžili. Preto žiadali, aby národné a akčné výbory boli príslušnými štátnymi orgánmi vyzvané nemiešať sa do čisto cirkevných vecí a neobmedzovať slobodu cirkvi pri vykonávaní jej jurisdikcie.¹⁰⁹

Slovenskí biskupi zápasili aj o to, aby katechéti a kňazi mohli používať pri vyučovaní náboženstva maďarčinu ako výpomocnú reč na slovenských školách v niektorých oblastiach južného Slovenska. Odôvodňovali to takto:

V obnovenej ČSR sa zodpovední vládni a politickí činitelia vyjadrili, že náboženstvo je nepopierateľne dôležitou zložkou súkromného a verejného života a vyhlásili náboženskú slobodu občanov za nedotknuteľnú; tým bola umožnená aj možnosť výučby náboženstva na školách. Na prinavrátenom južnom území Slovenska sa vyskytli prípady, keď školské orgány vyučovanie náboženstva svojvoľne nezahrnuli do rozvrhu hodín.

Aby náboženstvo mohlo plniť svoje poslanie, bolo potrebné, aby ho veriaci ovládali teoreticky aj prakticky. No toto nebolo možné dosiahnuť, ak by sa žiaci učili náboženstvo len v slovenskej reči, ktorú ešte neovládali. V krajoch južného Slovenska, kde žiaci nevedeli slovensky vôbec alebo len nedostatočne, učitelia museli používať výpomocne aj maďarskú reč. Z tohto dôvodu bolo požadované, aby maďarčina bola povolená aj pri výučbe náboženstva.

Správcovia škôl na niektorých miestach zasahovali do výučby náboženstva, preto biskupi požadovali, aby bolo takéto neoprávnené zasahovanie štátnych školských orgánov zakázané a aby neboli robené prekážky pri vyučovaní náboženstva katechétom a kňazom, ktorí mali cirkevné poverenie a ovládali slovenčinu.

Biskupi zdôrazňovali, že konsolidácii pomerov na prinavrátenom území by nijako neposlúžilo, keby sa aj naďalej kládli prekážky riadnemu vyučovaniu náboženstva na školách.¹¹⁰ Poverenictvo školstva a osvetu však napriek tomu posielalo cirkevným vrchnostiam žiadosti, aby zakázali neslovanským duchovným vyučovať náboženstvo. Biskupi tieto žiadosti museli zamietnuť, keďže: 1. V národnostne zmiešaných krajoch Slovenska zápasili s nedostatkom kňazov; 2. Neslovanskí kňazi vyučovali náboženstvo bez problémov a neboli žiadne sťažnosti proti nim; 3. Ak by cirkevné vrchnosti žiadostiam štátnej školskej správy vyhovelí, následkom by bolo, že školy by zostali bez vyučovania náboženstva, čo by znamenalo „*pre deti, rodičov, a tak aj pre štát nesmiernu mravnú a duchovnú škodu*“.

108 Nariadenie SNR č. 5 Zb. n. z 6. 9. 1944 o úprave školstva a bohoslužobnej reči nemeckej a maďarskej národnostnej menšiny, ktorým pod hrozbou trestu bolo zakázané vykonávať služby v štátom uznaných cirkvách v nemeckej a maďarskej reči, ktoré sa zaviedli po 6. 10. 1938.

109 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 4059/48, sign. INT 18/335. Memorandum arcibiskupa K. Kmeťka v mene slovenských biskupov predsedovi Zboru povereníkov. Nitra 15. 4. 1948.

110 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 2927/46, sign. PE 2/294. Memorandum arcibiskupa K. Kmeťka v mene slovenských biskupov Poverenictvu školstva a osvetu. Nitra 28. 3. 1946.

Biskupi preto opätovne žiadali, aby bola štátnej školskej správe daná úprava, aby nekladla neslovenským duchovným podmienky, a kde sa tak už stalo, aby sa to odvolalo všeobecným nariadením poverenictva.¹¹¹ Poverenictvo školstva a osvetu neakceptovalo memorandum biskupov, pričom argumentovalo:

1. Povinnosťou štátnej školskej správy bolo zabezpečiť vyučovanie náboženstva na všetkých školách, pričom však nebola oprávnená povoľovať vyučovanie na školách v maďarskom jazyku, čo by bolo „vyloženým zavrhnutím ideí, z ktorých štát znovu povstal a negligovanie zásad, na ktoré bol obnovený štát postavený“.

2. Pretože cirkevné vrchnosti strpeli, aby niektorí duchovní vyučovali náboženstvo v maďarskom jazyku, ignorovali „výsostné prominentné štátne a národné záujmy Slovákov“, preto štátna školská správa musela zakročiť.

3. Mnohí duchovní zneužili vyučovanie náboženstva na protištátnu činnosť.¹¹²

Napriek protestom biskupov štátna školská správa naďalej zasahovala do výučby náboženstva a opätovne bolo znemožňované maďarským duchovným vyučovať náboženstvo na školách.¹¹³ Ako miesto pre katechézu a vyučovanie náboženstva zostával maďarským veriacim mnohokrát iba kostol.¹¹⁴

Záver

Odsun obyvateľstva maďarskej národnosti zo Slovenska po druhej svetovej vojne sa dotkol aj katolíckej cirkvi, keďže väčšina obyvateľstva bola veriaci a odsun sa vzťahoval aj na duchovných maďarskej národnosti. Biskupi cítili povinnosť poukázať na nehumánne zaobchádzanie s Maďarmi, či už v pracovných táboroch, či pri ich odsune do pohraničia českých zemí alebo pri výmene obyvateľstva s Maďarskom. Žiadali rešpektovanie ich ľudskej dôstojnosti a zabezpečenie pre nich vhodných životných podmienok a duchovnej starostlivosti. Prítom nezabúdali ani na maďarskú menšinu ďalej žijúcu na Slovensku a podporovali zachovanie bohoslužieb a vyučovania náboženstva v maďarčine všade tam, kde si to národnostné pomery vyžadovali. Pre ochranu práv maďarskej menšiny si zvolili formu žiadostí a memoránd. Napriek tomu, že katolícka cirkev sa po roku 1945 ocitla v nových podmienkach a sama musela zápasit' o niektoré svoje slobody a práva, aj napriek tomu, že ani názory biskupov neboli vždy jednotné, možno konštatovať, že podobne ako za prvej Slovenskej republiky, tak aj po roku 1945 katolícka cirkev sa nebála zastať človeka, jeho dôstojnosti, práv a slobôd, a to bez rozdielu štátnej, národnej, ale aj konfesionálnej príslušnosti.

111 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 8017/47, sign. PE 2/258. Memorandum arcibiskupa K. Kmeťka v mene slovenských biskupov povereníkovi školstva a osvetu. Nitra 13. 8. 1947.

112 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 10640/47, sign. PE 1/9. List povereníka školstva a osvetu arcibiskupovi K. Kmeťkovi. Bratislava 16. 10. 1947.

113 Osvetový inšpektor vo Vrābľoch 28. 4. 1947 v štátnej škole v Čifároch oznámil, že „tí, ktorí si dali svoje deti zapísať na maďarskú prípravu k prvej spovedi a k prvému prijímaniu, budú vystahovaní do Maďarska“. ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 6013/47, sign. PE 2/85. List Š. Drugu, farára v Čifároch, AAT. Čifáre 29. 4. 1947.

114 ARKABÚ Trnava, f. AAT, č. 10632/47, sign. PE 2/5. List K. Horvátha, farára v Baka, AAT. Baka 24. 4. 1947.

Činnost' Československej presídľovacej komisie v Budapešti

Helena Grežd'ová

ACTIVITIES OF THE CZECHOSLOVAK RESETTLEMENT COMMITTEE IN BUDAPEST

The subject of this study is the development of The Czechoslovak Resettlement Committee since its beginning to completion by The Czechoslovak government on February the 19, 1946 until its demise. The Committee lasted to December 31st. 1948, let us say January 1950 accommodating the population exchange of migrant Slovaks from Hungary and Magyars from Slovakia as consistent with the Agreement about the exchange of population that was accepted by both governments on February the 27th, 1947. The Czechoslovak government activated the exchange of population programme with Hungary by nominating Dr. Daniel Okali as their official delegate to the CRC and he subsequently became a Chairman of that body. The internal organization of the CRC was implemented by the Corporate body, except that the Centre installed seven more experts and from March to June 1946 a further four. From June 1946 those eleven remained. From 1948 they called themselves Divisions. Accordingly resettlement in Hungary, the Committee established 18 regional offices and exhibition rooms throughout the countryside to publicise their activities. Unlike most other tributes to the topic, this study pays particular attention to the migration of Slovaks from Hungary and the activity of the CRC in Hungary. Despite many negative events there was a very important moment in this process and in the Committee's work, because Slovaks got into very close contact with the leaders of the mother country, Hungary for the first time. They now learnt its inheritance, history and culture. In creating her summary of this history, the author found that the entire Internal assignment archival documents did not refer to any of the effects on the human participants, during the four periods of exchanging people.

A CSEHSZLOVÁK ÁTTELEPÍTÉSI BIZOTTSÁG TEVÉKENYSÉGE BUDAPESTEN

A tanulmány tárgya a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság fejlődésének bemutatása megalakulásától tevékenységének megszűnéséig. A Bizottság 1948. december 31-ig működött, ill. 1950 január végéig. A két ország közötti lakosságcsere egyezmény értelmében (1947. 2. 27.) végrehajtotta a lakosságcserét (magyarországi szlovák migránsok, szlovákiai magyarok). A csehszlovák kormány Dr. Daniel Okáli, kormány meghatalmazottat jelölték a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság élére. Okáli következetesen lett ennek a szervnek az elnöke. Az áttelepítési bizottság belső szervezete megbízottak testülete lett. A központi szervén kívül 7 szakosztályt hoztak létre, melynek a száma 1946 március és júniusa között még 4-gyel bővült, 1946 június 15-től 11 szakosztállyal állandósult. 1948-tól szakosztály-

nak/tagozatnak hivaták őket. A vidéki tevékenység végett a központ létrehozta a területi... kirendeltségeket. A magyarországi szlovák települések számának alapján 18 körzetet hozott lére. A kirendeltségek ezeken területeken folytatott propagációt és toborzást.

A témához kapcsolódó tanulmányoktól eltérően ez a tanulmány az áttelepülő magyarországi szlovákokról és az Áttelepítési Bizottság magyarországi tevékenységéről szól. A negatív jelenségék ellenére jelentős eseményekhez tartozott, hogy elsősorban találkoztak az anyaországi szlovákokkal, megismerkedtek a jelenükkel, történelmükkel és kultúrájukkal. A „belügyi megbízotti fond” levéltári dokumentumaiból készített tanulmány nem érinti a lakosságcsere hatását az emberi sorsokra.

Na 12. zasadnutí pléna Slovenskej národnej rady povedal štátny tajomník Ministerstva zahraničných vecí Československej republiky Dr. Vladimír Clementis, že „*jediným definitívnym riešením tejto* (t. j. maďarskej, pozn. autorky) *otázky je odchod maďarskej menšiny zo Slovenska*“, pričom zdôraznil, že „*otázka vysídlenia maďarskej menšiny zo Slovenska je otázkou celoštátnou*“.¹ Na tomto zasadnutí bol prijatý návrh uznesenia SNR o výmene slovenského obyvateľstva z Maďarska za Maďarov žijúcich na území Slovenska. Všetka činnosť zainteresovaných slovenských orgánov smerovala k dosiahnutiu dohody o výmene obyvateľstva s maďarskou vládou. Tá však, podľa vyjadrenia Dalibora M. Krnu, v tomto období nemala záujem na uzatvorení dohody a skôr sa stavala proti výmene obyvateľstva, o čom svedčili nielen protesty v maďarskej tlači, ale aj protestné nóty, ktoré Maďari podávali na Spojeneckú kontrolnú komisiu v Budapešti.² Po počiatočných neúspechoch viedli napokon československo-maďarské rokovania k podpísaniu Dohody o výmene obyvateľstva (Dohoda) 27. februára 1946.³ Dohoda sa stala medzinárodno-politickým podkladom pre výmenu obyvateľstva a začiatkom akcie, ktorá nemá obdobu v našich novodobých dejinách. Princíp dobrovoľnosti, ktorý deklarovala, sa však vzťahoval iba na Slovákov, ktorí prejavili záujem o usadenie vo svojej pôvodnej vlasti, Maďari svoje domovy väčšinou opúšťali proti svojej vôli.

Vznik Československej presídľovacej komisie

Československá vláda mala predložiť maďarskej vláde zoznam osôb určených na presťahovanie šesť mesiacov od podpísania Dohody a do Maďarska sa malo odsunúť toľko Maďarov,⁴

1 Ministerstvo vnútra SR. Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), fond ÚP SNR. Inv. č. 2. Zápisnica zo zasadnutia SNR 15. septembra 1945. ŠIŠKOVÁ, Helena: Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom vo svetle archívnych prameňov Československej presídľovacej komisie. Diplomová práca. Bratislava 1978.

2 Podľa osobného rozhovoru autorky s univ. prof. Daliborom Milošom Krnom zo dňa 19. 12. 1977. V rokoch 1945 – 1946 bol československým vyslancom a do roku 1949 čs. delegátom pri Spojeneckej kontrolnej komisii v Budapešti. Svoje poznatky publikoval v knihách. KRNO, D. M.: Maďarská cesta k demokracii. Bratislava : Obroda, 1946; KRNO, D. M.: Paríž 1946. Košice 1947; KRNO, D. M.: Jednali jsme o mír s Maďarskem. Praha : Orbis, 1947.

3 Dohoda medzi Československom a Maďarskom o výmene obyvateľstva č. 145/1946 Zb. z. a n.

4 Hlavne tých, ktorí stratili československé štátne občianstvo podľa ústavného dekrétu prezidenta ČSR č. 33/1945 Zb. z. a n. z 2. augusta 1945 o úprave československého štátneho občianstva osôb národnosti nemeckej a maďarskej.

koľko Slovákov sa v Maďarsku dobrovoľne prihlási na presídlenie do ČSR. Dodatok k Dohode stanovil, že do tohto počtu budú patriť aj osoby, ktoré už boli presťahované.⁵ O sporných otázkach rozhodovala Zmiešaná československo-maďarská komisia (ZK).⁶ Slovenská národná rada požiadala československú vládu, aby Dočasné národné zhromaždenie zákonom upravilo právne pomery osôb slovenskej a českej národnosti presídlených do ČSR a prijala tiež Ohlas SNR k Slovákom v Maďarsku.⁷

Dohoda o výmene obyvateľstva sa stala aj právnym predpokladom pre existenciu a činnosť Československej presídľovacej komisie (ČSPK). Článok II. Dohody umožňoval, aby československá vláda na vykonanie prác súvisiacich s presídlením vyslala do Maďarska zvláštnu komisiu, ktorá podľa článku III. dostala aj právo viesť medzi Slovákami v Maďarsku nábor na presídlenie. Táto komisia mala byť styčným orgánom pre lepšie komunikovanie s maďarskou vládou a maďarská vláda jej mala poskytnúť plnú podporu a ochranu.

Československá vláda zriadila ČSPK už 19. februára 1946 a na jej čelo menovala vládneho splnomocnenca pre výmenu obyvateľstva s Maďarskom Daniela Okáliho, ktorý sa stal predsedom ČSPK. Za svoju činnosť sa zodpovedal priamo vláde a Zboru povereníkov. Komisiu finančne zabezpečovala československá vláda a jej vnútornú organizáciu uskutočnil Zbor povereníkov. Presídľovacia komisia nebola ústredným orgánom a jej vznik a pôsobenie boli časovo a vecne obmedzené. Podmienkou jej existencie bola výmena obyvateľstva.⁸

Skutočnej činnosti komisie predchádzali školenia a kurzy pre jej pracovníkov v Bratislave, ktoré prebiehali do 28. februára 1946. Hlavnou úlohou vyškolených pracovníkov bolo vykonávať nábor Slovákov a Čechov z Maďarska. Komisia riadila všetku propagačnú a náborovú činnosť medzi Slovákami v Maďarsku a prijímala ich prihlášky v lehote troch mesiacov odo dňa podpísania dohody a zameškané v lehote jedného mesiaca. Vzhľadom na úlohy súvisiace s presídlením a výmenou obyvateľstva požadoval Zbor povereníkov, zodpovedný za celú presídľovaciu akciu, od Osídľovacieho úradu pre Slovensko (OÚ), aby úlohy, ktoré boli termínované, „*uspokojivo vykonával a aby sa na ich plnenie vybavil optimálne vecne aj osobne*“. Podobné požiadavky kládol i na ČSPK.⁹ Ústredie ČSPK bolo v Budapešti, kde začalo pracovať 4. marca 1946. Sídlilo v budove bývalého československého vyslanectva.

5 Československá vláda mohla jednosmerne vysídliť aj tie osoby, ktoré sa dopustili trestných činov podľa § 1 až 5 nariadenia SNR č. 33/1945 Zb. n. SNR z 15. 5. 1945, ale ich počet nesmel byť vyšší ako tisíc osôb.

6 Zmiešanú československo-maďarskú komisiu ustanovili v máji 1946. Mala štyroch členov, z ktorých dvoch menovala československá a dvoch maďarská vláda. Na jej práci za zúčastňovali aj znalci a odborníci. Uznášala sa jednomyseľne a ak nedošlo k jednomyseľnej dohode, až po opätovnom prejednávaní sa malo rozhodnúť väčšinou hlasov. Predsedom ZK mal byť príslušník jedného zo spojených národov. Jej rozhodnutia boli záväzné pre obe strany.

7 SNA Bratislava, fond ÚP SNR. Inv. č. 4. Zápisnica zo zasadnutia SNR 26. 2. 1946.

8 Daniel Okáli sa zúčastnil Mierovej konferencie v Paríži. V ČSPK zotrval do roku 1948. V rokoch 1948 – 1951 bol povereníkom vnútra. Po obvinení z buržoázneho nacionalizmu bol v rokoch 1951 – 1960 vo väzeniach. Rehabilitovali ho v roku 1963. Slovenský biografický slovník. Zv. IV. M – Q. Martin : Matica slovenská, 1990, s. 322-324.

9 SNA Bratislava, fond ÚP SNR. Inv. č. 4. Zápisnica zo zasadnutia SNR 26. 2. 1946. Osídľovací úrad pre Slovensko rozhodoval o výbere Maďarov na presídlenie.

Organizačné a pracovné povinnosti ČSPK

Zbor povereníkov schválil organizačný rámec komisie 15. februára 1946 na svojom 33. zasadnutí a vypracoval jej organizačný poriadok. Okrem ústredia ustanovil ešte sedem odborov. Od marca do júna 1946 pribudli ďalšie štyri odbory. Od 15. júna 1946 sa ich počet ustálil na jedenásť: 1. organizačný; 2. právny; 3. evidenčný; 4. kultúrny; 5. hospodársko-finančný; 6. dopravný; 7. generálny sekretariát; 8. odsunový; 9. sociálnej starostlivosti; 10. odbor H-10 (preverovací) a 11. súpisový. Odbory sa od roku 1948 nazývali oddeleniami. Jednotlivé oddelenia mali vymedzenú pôsobnosť a náplň svojej práce. Výraznú administratívnu činnosť vykazoval organizačný odbor, ktorý začal pracovať už od 27. februára 1946. Rozčleňoval sa na dva referáty: a/ organizačný referát, ktorý usmerňoval činnosť po organizačnej stránke, viedol evidenciu o počte zamestnancov jednotlivých oddelení ČSPK, zabezpečoval víza a pasy; b/ osobný referát sa staral o osobné spisy členov komisie, o ich uvoľnenie a náhradu inými členmi a vybavoval ich osobné záležitosti. Do popredia sa dostávala aj práca právneho oddelenia, ktoré upravovalo právne pomery presídlencov a postavilo ich pod tzv. konzulárnu ochranu podľa rozhodnutia ZK č. 7 z 8. júla 1946. Toto oddelenie tiež riešilo problém kvóty pri presídľovaní. Evidenčné oddelenie vykonávalo súpisy presídlencov na vopred pripravených tlačivách v troch exemplároch. Jeden si ponechalo ústredie ČSPK, druhý odovzdali OÚ v Bratislave a tretí s patričnými zoznamami, presnými popismi a dátami o rodinách presídlencov posielali maďarskému ministerstvu zahraničia. Evidenčné alebo štatistické oddelenie vypracovávalo štatistiky a zoznamy, ktoré tvorili značnú časť písomností ČSPK. Kultúrne oddelenie začalo svoju prácu 5. marca 1946. Náplňou práce kultúrnych referentov bola propagačná a náborová činnosť. Okrem propagácie ČSPK plagátmi, brožúrkami a letákmi, usporadúvali rôzne slávnosti, dni mládeže, rozličkové slávnosti, divadelné, koncertné a iné predstavenia. Hospodársko-finančné oddelenie vykonávalo svoju činnosť v troch obdobiach. Prvé trvalo od 5. marca 1946 do konca roku 1946, kedy zabezpečovalo činnosť ČSPK a jej práce po stránke finančnej, úverovanie a finančnú podporu jednotlivých akcií. Druhé obdobie od začiatku roku 1947 do októbra 1947 sa nazývalo konsolidačným a súviselo s ustálením práce oddelenia. Tretie obdobie od októbra 1947 do 31. decembra 1948 bolo obdobím kontrolným. Vykonávali kontrolu finančnej a hospodárskej agendy a revíziu celej činnosti oddelenia. Pomerne zložitá bola práca dopravného oddelenia, ktoré vypracovávalo plány a rozkazy pre prepravu presídlencov po železnici a autotransportmi, ako aj návrhy dopravných poriadkov. Toto oddelenie malo pôvodne vo svojej agende aj odsunové práce. Samostatné odsunové oddelenie vzniklo 6. marca 1946 a zabezpečovalo transporty administratívne, zostavovalo ich a vybavovalo záležitosti presídlencov. Zdravotné a sociálne oddelenie sa staralo najmä o zdravotný a hygienický stav prihlásených osôb. Sociálne oddelenie sa od 14. septembra 1946 osamostatnilo a riešilo i sociálne a hospodárske pomery Slovákov v Maďarsku. Organizovalo tiež rekreácie slovenských detí a sociálnu starostlivosť o presídlencov v transportoch. Činnosť preverovacieho oddelenia bola rôznorodá. V prvom rade sledovali život Slovákov v Maďarsku, „objavovali ich“, získavali pre výmenu a preverovali. Potom kontrolovali transporty, sprevádzali a odovzdávali ich na hraniciach. Vydávali aj reemigračné legítimácie a vybavovali spisy súvisiace s presídľovaním. Súpisové a oceňovacie oddelenie začalo svoju prácu 28. marca 1947 a ako to z jeho názvu vyplýva, robilo súpis a oceňovanie zanechaného majetku presídlencov na základe podrobných oceňovacích smerníc.

Prihlásenie k presťahovaniu bolo záväzné najmä voči maďarskej vláde. Komisia mala reagovať na momentálnu situáciu a pre činnosť na vidieku zriadila oblastné úradovne a ex-

pozitúry. Do ich práce sa mala zapojiť široká verejnosť, napríklad profesori, učitelia, študenti, robotníci, roľníci a iní. ČSPK a jej orgány mohli robiť propagáciu, rozširovať tlač, organizovať v každej obci dva verejné prejavy a v priebehu šiestich týždňov od podpísania dohody používať pre tieto účely budapeštiansky rozhlas. Na základe slovenského osídlenia v Maďarsku vytvorila 18 oblastí, v ktorých prostredníctvom oblastných úradovní (a expozitúr) uskutočňovala propagáciu a nábor: Budapešť, Pilis, Aszód, Kiskőrös, Ostrihom, Bahhida, Felsőpetény, Balassagyrmat, Salgótarján, Miskolc, Forró (5. decembra 1946 zlúčená s oblasťou Miskolc), Sátoraljaújhely, Nyíregyháza, Szarvas, Békéscsaba, Komlós, Gyöngyös a Pécs. Z expozitúr treba spomenúť bratislavskú, ktorá začala pracovať už od konca februára 1946. Školila pracovníkov komisie a vybavovala ich potrebnými cestovnými dokladmi. Expozitúra sa delila na referáty, z ktorých najpočetnejšiu agendu vybavovali tri: administratívny, ktorý mal na starosti aj organizáciu úradu, hospodársko-finančný, starajúci sa o financovanie ČSPK a ZK a colný referát, ktorý sprostredkoval spojenie s colným úradom v Bratislave. V máji 1946 vznikla expozitúra aj v Bakonycsernye. Niektoré oblasti spájali s ČSPK rádiostanice s vojenskou obsluhou a samotná komisia mala rádiové spojenie s OÚ. Okrem rádiového spojenia existovala ešte aj nepretržitá kuriérna služba.¹⁰

Maďari zriadili v auguste 1946 vládnu presídľovaciu komisiu (Magyar áttelepítési Kormány Bizottság), ktorá mala úzko spolupracovať s ČSPK. Na čele maďarského presídľovacieho orgánu bol vládny presídľovací komisár so sídlom v Budapešti.¹¹ ČSPK s ním spolupracovala a nadviazala spoluprácu aj s československou delegáciou pri Spojeneckej kontrolnej komisii a s Antifašistickým frontom Slovanov v Maďarsku, ktorý už 29. júla 1946 na svojom kongrese v Békéscsabe schválil rezolúciu o tom, že „Slováci majú ísť na Slovensko a Maďari do Maďarska“.¹²

Samotná propagačná a uvedomovacia činnosť trvala šesť týždňov, od 5. marca do 14. apríla 1946 a okrem ČSPK ju uskutočňovali i sektory zriadené komisiou pre tieto účely, predovšetkým tlačový, knižný, rozhlasový, divadelný a koncertný. Zaoberalo sa ňou takmer 700 ľudí. Kvôli propagácii celej akcie usporiadala československá delegácia pri Spojeneckej kontrolnej komisii v Budapešti schôdze (brífingy) so zahraničnými novinármi. Zväz Slovanov v Maďarsku ju spolu so svojimi odbočkami propagoval vo svojom časopise Sloboda. Výmenu obyvateľstva propagovali na verejných zhromaždeniach v Maďarsku aj československí vládni činitelia Viliam Široký, Karol Šmidke, Gustáv Husák, Ladislav Novomeský a iní. Po tomto období boli mnohé z akcií zastavené, dokonca aj vysielanie pre Slovákov v budapeštianskom rozhlase.¹³ Výmena obyvateľstva sa stretla s nezáujmom vtedajšej maďarskej vlády, ktorá si neželala urýchliť jej tempo, a mnohokrát i s nepochopením Slovákov žijúcich v Maďarsku a „hoci slovenskému

10 SNA Bratislava, fond ÚP ZP, Inv. č. 267, šk. 5.

11 SNA Bratislava, fond PV-sekr. /ČSPK, Rozhodnutie ZK č. 57 o presídlení osôb nepojatých do zoznamu presídlenecov, č. 573/1948.

12 SNA Bratislava, fond PV-sekr. /ČSPK, Správa Zväzu Slovanov v Maďarsku, č. 22/1948, taj. Pôvodne Strana slovenskej národnej jednoty. Neskôr sa Antifašistický front Slovanov nazýval Zväz Slovanov v Maďarsku a bol podporovaný hospodársko-finančným oddelením ČSPK. SNA Bratislava, fond PV-sekr. /ČSPK, ČSPK – správa o finančnej podpore Zväzu Slovanov v Maďarsku, č. 22/1948, taj.

13 Najplodnejšie boli tlačový a knižný sektor, ktoré dohromady vylepili, vydali a rozdelili 118 100 plagátov a tlačív, 790 000 čísiel novin, 46 335 kníh, 540 000 letákov a 490 000 brožúr. Medzi Slovákov v Maďarsku

rolníkovi na Dolnej zemi osud rodného Slovenska nebol nikdy ľahostajný, keď prišla chvíľa rozhodnutia a mal opustiť vlastnú pôdu, otcovský dom, zaváhal a zakolísal“.¹⁴ Aby bol počet tých, ktorí váhali, čo najmenší, organizovala ČSPK v spolupráci s OÚ zájazdy dôverníkov a delegátov z dedín a miest v Maďarsku spolu so slovenským obyvateľstvom na Slovensko a do Čiech. Prvé takéto zájazdy sa konali už v apríli 1946. Nasledovali rekreácie slovenských detí z Maďarska na Slovensko.¹⁵ Sociálne oddelenie ČSPK sa zaoberalo aj sociálnou výpomocou slovenským rodinám v Maďarsku formou balíčkov, ale aj starostlivosťou o presídlencov v transportoch. Výsledok náborovej akcie však nesplnil očakávanie československých orgánov. Od 27. mája do 25. júna 1946 preto prebiehal dodatočný nábor. V jednomesačnej lehote do konca náboru odovzdala ČSPK zoznamy prihlásených Slovákov maďarskej vláde a 12. júla 1946 aj zoznamy dodatočne prihlásených.¹⁶ Konečný počet prihlásených na presídlenie z Maďarska dosiahol číslo 97 610 osôb, ktoré vlastnili nehnuteľný majetok asi 51 979 ha pôdy a 14 750 domov. Po skončení propagačného a náborového obdobia mala komisia spracovať priestorové a časové plány. Hneď na začiatku sa však vyskytli problémy s určovaním týchto plánov kvôli odporu maďarskej vlády. Výmena obyvateľstva sa mohla uskutočniť až po odovzdaní zoznamov Maďarov určených na vysídlenie zo Slovenska. OÚ ich predložil maďarskej vláde až 26. augusta 1946. Ani potom sa však výmena neuskutočnila, lebo obidve strany čakali na výsledky Parížskej mierovej konferencie.¹⁷

Mierová konferencia neprijala nijaké rozhodnutie o nútenom vysídlení Maďarov z Československa a uložila Maďarsku vstúpiť do rokovania s Československom kvôli vyriešeniu problému tých obyvateľov maďarského etnického pôvodu, ktorí ostali v Československu. Maďarskí predstavitelia aj potom spomaľovali výmenu obyvateľstva. Maďarská propaganda šírila správy, že maďarskí vojaci i tak obsadia Felvidék a Slovensko bude odtrhnuté od Československej repub-

prichádzali slovenské spevokoly, napríklad spevokol slovenských učiteľov Bradlan a Robotnícky spevokol z Trnavy, ktoré usporiadali 60 koncertov v 46 obciach. Divadelný sektor reprezentoval súbor Slovenského národného divadla z Bratislavy a Komorné divadlo z Martina, ktoré usporiadali 81 predstavení v 62 obciach. Premietacia skupina ukazovala Slovákom v Maďarsku slovenské a české hrané a dokumentárne filmy. Mala k dispozícii osem premietacích prístrojov, ktoré prevážala na troch autách. 170 filmových predstavení uskutočnili v 113 obciach. Rozhlasová skupina pracovala v budapeštianskom rozhlase, kde vysielala dvakrát denne a celkom odvysielala 266 relácií. SNA Bratislava, fond PV-sekr. /ČSPK, Záverečná správa o činnosti ČSPK v Budapešti z 20. januára 1949, č. 160/1949.

14 CAMBEL, S.: Slovenská agrárna otázka 1944 – 1948. Bratislava : Pravda, 1972, s. 316.

15 Vyše 800 detí navštívilo slovenské rekreačné strediská v Štôle, Tatranskej Lesnej, Trstíne a inde. Od 15. 11. 1947 do 15. 5. 1948 sa v Rožňave a Domaníži rekreaovalo 720 slovenských detí z oblasti Miškolic, Budapešť, Ostrihom, Salgótarján, Sátoraljajhely a Nyíregyháza. Posledný turnus prišiel na Slovensko 3. 4. 1948. SNA Bratislava, fond PV-sekr. /ČSPK, Správa o sociálnych akciách sociálneho oddelenia ČSPK, č. 45/1948.

16 SNA Bratislava, fond PV-sekr. /ČSPK, Záverečná správa o činnosti ČSPK v Budapešti z 20. 1. 1949, č. 160/1949. 18. schôdza SNR, 14. 5. 1946. Člen SNR Andrej Žiak.

17 Československá delegácia na mierovej konferencii okrem iného žiadala, aby sa na území Československej republiky vylúčili akékoľvek menšinové štatúty, t. j. aj pre maďarskú menšinu, a požadovala tiež ďalší jednostranný transfer 200-tisíc tzv. etnických Maďarov z Československa. Rokovalo sa o ňom v Politicko-teritoriálnej komisii pre Maďarsko 16. 9. 1946. Západné mocnosti transfer ďalších Maďarov odmietali. Naši predstavitelia ho ústami Vladimíra Clementisa odôvodňovali tak, že „*myšlienka transferu nezodpovedá nášmu humanitnému názoru tvorenému stáročnou tradíciou. Boli sme k nej prinútení smutnými skúsenosťami*“. KRNO, D. M.: Jednali jsme o mír s Maďarskem. Praha 1947, s. 131.

liky a pričlenené k Sovietskemu zväzu, že na Slovensku je bolševizmus a slovenskí presídľenci sú na hranici oberaní o majetok a odtransportovaní do Ruska na Sibír a pod. V Bánhide sa vraj strieľalo do Slovákov, prihlásených na presídlenie. Do viacerých sporov zasahovala sovietska Červená armáda. Slovákom, ktorí sa prihlásili na presídlenie, vraj hrozilo v materskej krajine aj ekonomické strádanie. Tieto a podobné maďarské argumenty predniesol na zasadnutí pléna SNR Andrej Žiak, vedúci propagačného oddelenia ČSPK. Vyzdvihol pomoc Antifašistického frontu Slovanov, ktorého časopis Sloboda sa stal úradným tlačovým orgánom ČSPK. Vychádzal trikrát týždenne. Na Slovensku prácu komisie propagovali najmä noviny Pravda, Národná obroda, obrázková príloha Času a detský časopis Slniečko.¹⁸

Prípravy na praktické presídlenie prihlásených sa robili až po návrate predsedu komisie Daniela Okáliho z Paríža. Od októbra 1946 sa začali združovať tzv. hospodárske jednotky a presídľenci triediť podľa sociálnej štruktúry a teritória. Pripravovali sa vlaky a zoskupovali autotransporty. Na uskutočňovanie výmeny mala rozhodujúci vplyv činnosť ZK, ktorá sa v zmysle Dohody zišla na svoje prvé rokovanie 10. mája 1946 v Smokovci. Jej rozhodnutia mali rozhodujúci význam pre celkový priebeh akcie výmeny obyvateľstva. V roku 1946 vydala 17 rozhodnutí. Rozhodnutie ZK č. 8 zo 4. júla 1946 umožnilo jednosmerné presídlenie nemajetných slovenských rodín z Maďarska.¹⁹ Prvé transporty tzv. „osmičkárov“, nazývaných podľa tohto rozhodnutia ZK, odišli 18. septembra 1946. Najviac transportov vypravili z oblastí Aszód, Bánhida, Békéscsaba, Budapešť, Gyöngyös, Kiskőrös, Miškolc, Nyíregyháza, Ostrihom, Pilis, Salgótarján, Sátoraljaújhely a Szarvas. V transportoch boli prevažne tí Slováci, ktorí v Maďarsku nevlastnili nehnuteľnosti. V septembri vypravili ďalších sedem transportov, v októbri 26 a v decembri 21 transportov. Celkom sa v roku 1946 presídlilo 8612 nemajetných, tzv. „osmičkárov“. Tempo ich odsunu nebolo rýchle, jeden až dva transporty týždenne. V roku 1946 sa však nedosiahli požadované výsledky vo výmene roľníckych rodín. ČSPK preto predložila maďarskej vládnej presídľovacej komisii tri požiadavky na jednosmerný odsun 500 rodín vlastníacich nehnuteľný majetok, na presídlenie 2000 roľníckych rodín, ako aj robotníkov a poľnohospodárskych robotníkov zo severovýchodného pohraničia Maďarska za ten istý počet Maďarov zo Slovenska a na presídlenie 2000 roľníckych rodín z južného Maďarska za 1000 ro-

18 SNA Bratislava, fond ÚP SNR. Inv. č. 4. Zápisnica zo zasadnutia SNR zo 14. 5. 1946. K skvalitneniu výmeny obyvateľstva mal prispieť aj Osídľovací výbor pri SNR v Bratislave, ktorý vznikol 28. 11. 1946. Jeho predsedom sa stal Ján Myjavec. Mal osem členov. Výbor sa vo svojej správe postavil za bezpodmienečné vyriešenie maďarskej otázky v Československej republike a za vytvorenie národného štátu Čechov a Slovákov. Na schôdzke Osídľovacieho výboru SNR predniesli referáty vládny splnomocnenec a predseda ČSPK Daniel Okáli a predseda OÚ Ján Čech. Obidve spomínané inštitúcie mali s Osídľovacím výborom pri SNR úzko spolupracovať; SNA Bratislava, fond ÚP SNR. Inv. č. 4. Zápisnica zo zasadnutia SNR z 28. a 29. 11. 1946.

19 Presídľenci boli rozdelení do dvoch skupín. V prvej boli tí, ktorí už mali v Československu zamestnanie, a v druhej tí, ktorí ešte zamestnanie nemali. Týkalo sa to hlavne baníkov. Ešte v marci bolo odsunutých 250 baníckych rodín z oblasti Bánhida a presídlených malo byť ďalších 141 baníckych rodín z ostrihomskej oblasti. V skutočnosti odsunuli 11. až 15. 6. 115 baníckych rodín (606 osôb) najmä z obcí Kesztléc, Sárissáp, Dág, Dorog a Ostrihom. Transport 71 pomocníkov v domácnosti z rôznych oblastí Maďarska, ktoré mali zabezpečenú prácu v Československu, bol vypravený 26. augusta. Pre urýchlenie presídľovania sa zriadili presídľovacie stanice pre odsun v Bratislave, Komárne, Štúrove, Fiľakove, Ipeľských Šahách a Košiciach. Okrem toho sa vytvorili dva dopravné automobilové oddiely v Budapešti a v Bratislave. SNA Bratislava, fond PV-sekr. /ČSPK, Záverečná správa o činnosti ČSPK v Budapešti z 20. 1. 1949, č. 160/1949. Príloha B.

dín Maďarov zo Slovenska. Tieto požiadavky opakoval Daniel Okáli osobne aj maďarskému ministrovi zahraničných vecí Jánosovi Gyöngyösimu.²⁰ Maďarskí predstavitelia v tom čase protestovali proti reslovakizačnej akcii na juhu Slovenska, ale aj proti náboru Maďarov na práce do Čiech. Tento nábor považovali za porušenie dohody a podali protestnú nótu československej vláde a Rade veľmocí. Tvrdili, že pracovný nábor do Čiech je vlastne deportáciou za vojenskej asistencie.²¹ Maďari 29. novembra 1946 suspendovali i jednosmerné transporty. Čakajúci presídlenci proti tomu protestovali formou deputácií, memoránd a petícií obom vládam. Narastali obojstranné ilegálne („na čierno“) prechody hraníc a oficiálna výmena sa na konci roku 1946 predčasne ukončila. V súvislosti so spomínanými udalosťami v ČSR čelila ČSPK v Maďarsku viacerým protestom, incidentom a provokáciám. Proti protestujúcim na školách v Csepeli a továrenským robotníkom v Budapešti zasiahla sovietska Červená armáda.

Prvá a druhá etapa presídľovania a výmena transportov v roku 1947

Na začiatku roku 1947 ČSPK a budúci presídlenci usporiadali mnohé podujatia na ovplyvnenie verejnej mienky v Maďarsku v prospech presídľovacej akcie, napríklad aj zbierku pre hladujúce deti v Budapešti. Z iniciatívy pracovníkov slovenského rozhlasu sa začali vysielat' kurzy slovenčiny pre Slovákov v Maďarsku. Československá delegácia pri Spojeneckej kontrolnej komisii v Budapešti zriadila pre presídlencov konzulárne oddelenie. Tajné rokovania obidvoch strán v Bratislave z konca januára neprekonali odpor maďarskej strany k pracovným náborom a reslovakizácii na Slovensku. Proti úpravám na združovacích hárkoch, ktoré uskutočňoval OÚ v súvislosti s reslovakizáciou, rozhodne protestovala aj ČSPK. Kladný výsledok nezaznamenali ani porady medzi Danielom Okálím a predsedom maďarskej komisie Lajosom Jócsikom vo februári a v marci 1947. Nové rokovanie o začiatku presídlenia z 23. marca 1947 v Bratislave bolo napokon úspešné. Po ňom odchádzali vôbec prvé obojstranné výmenné transporty po 130-dňovej prestávke 11. apríla 1947.²² Medzitým Maďari obnovili presídľovanie na základe rozhodnutia ZK č. 8 a od 19. mája bolo vysídlených ďalších 67 jednosmerných transportov so 7337 nemajetnými osobami. K nim sa pridružili tzv. „štyridsiatnici“ (podľa rozhodnutia ZK č. 40 z 3. júna 1947 o vysídlení 1407 menej majetných rodín, ktoré vlastnili domčeky a do dvoch katastrálnych jutár pôdy). V roku 1946 a 1947 bolo z Maďarska odsunutých 21 186 tzv. „osmičkárov“ a „štyridsiatnikov“. OÚ mal však problémy s ich umiestňovaním. Pre ich ubytovanie na tzv. dohodové majetky vznikol neskôr v združení presídlencov chaos. Nedostatok osídľovacích možností zapríčinil, že sa porušila zásada „Slováci na Slovensko“.²³

20 SNA Bratislava, fond PV-sekr. /ČSPK, Záverečná správa o činnosti ČSPK v Budapešti z 20. 1. 1949, č. 160/1949. Príloha B.

21 Prezidentský dekrét o všeobecnej pracovnej povinnosti (č. 88/1945 Zb. z. a n. z 1. októbra 1945) postihol najviac práve Maďarov. Boli násilne deportovaní do českých zemí (hlavne z vtedajších okresov Nitra, Galanta, Šaľa, Nové Zámky, Želiezovce, Šamorín a i.). Deportácie sa uskutočňovali za asistencie ozbrojených síl, v Želiezovciach a v Dunajskej Strede sa strieľalo. Maďarskí nádenníci boli napr. v Táboře a v Milevsku rozdeľovaní ako otroci. HEJL, V.: Zpráva o organizovaném násilí. Praha : Univerzum, 1990, s. 44-45.

22 Z Maďarska sa presídlili Slováci z oblasti Nyíregyháza, Komlós, Szarvas, Békéscsaba, Budapešť, Gyöngyös a Sátorajújhely. Do Maďarska boli súčasne presídlení maďarskí obyvatelia z Galantského a Levického okresu. Obidva štáty opúšťalo denne až 14 transportov. CAMEL, S.: Slovenská agrárna ..., s. 319.

23 Minister pôdohospodárstva Július Ďuriš dal presídlencom k dispozícii usadlosti v českom pohraničí a Ministerstvo národnej obrany dalo výnimočné povolenie na osídlenie v colnom pásme. V Čechách tak vznik-

V máji 1947 prišli Maďari s novou požiadavkou dodržiavania majetkovej štruktúry presídľencov. Druhá etapa výmenných transportov bezprostredne súvisela s rokovaniaми ministrov zahraničných vecí oboch krajín v Piešťanoch. Dokument, ktorý v máji 1947 prijali, nazvali *Piešťanský protokol*. Hoci sa naň obidve strany často odvolávali, nikdy nebol ratifikovaný. Pre Československo bol významný § 18 o ustálení kvóty. Podľa neho sa počet maďarských vysídľencov určoval na základe počtu Slovákov, ktorí sa nielen prihlásili a budú vysídlení, ale i podľa počtu Slovákov, ktorí sa po oslobodení Slovenska presťahovali na Slovensko z Maďarska. Započítavali sa aj tí Slováci a Maďari, ktorí boli zaradení do zoznamov a presídlili sa s využitím vlastných prostriedkov, nie však vyše 33-tisíc osôb, ktoré odišli do Československej republiky pred účinnosťou dohody, a ani vyše 1000 Maďarov, ktorí opustili ilegálne Československo. Ťažké bolo zistiť aj výmeru pôdy zanechanej v Československu a v Maďarsku, lebo mnohé doklady boli zničené. Maďari presadili do Protokolu paragrafy 22 a 23, ktoré sa týkali majetkovej a sociálnej štruktúry presídľencov a trvali na nej až do konca akcie. S dodržiavaním kvóty mala československá strana, zastupovaná ČSPK, veľké problémy.

Medzitým sa v Maďarsku zmenila politická situácia a nová maďarská vláda nebola ochotná rokovať o Piešťanskom protokole. Ešte v júni 1947 sa predseda ČSPK stretol s nástupcom Lajosa Jóscika, Dr. Hajduom, ktorý tvrdil, že zloženie transportov z Československej republiky nezodpovedá sociálnej štruktúre osôb maďarskej národnosti na Slovensku. Z tohto dôvodu sa v júni presídľovanie prerušilo. Presídľenci ťažko prekonávali náhle zmeny v odosielaní transportov. Stávalo sa, že po zastavení vlakov alebo autotransportov a po ich neskoršom znovuvypravení odpadla mnohým slovenským presídľencom chuť nastúpiť do transportu a zotrvali v mieste svojho doterajšieho bydliska. Vracali sa do svojich dedín a mestečiek rozčarovaní. Naliehavo sa museli riešiť aj problémy technického charakteru. Patrilo medzi ne aj ubytovanie Slovákov z Maďarska na Slovensku. Mnohí presídľenci museli zostať vo vagónoch, provízorne sa ubytovať po domoch, či dokonca ostať pod holým nebom. Takáto situácia sa vyskytla v Nových Zámkoch. Osemnásť roľníckych rodín z Békéscsaby zostalo vyše 10 dní vo vagónoch na novozámočkej stanici, kvôli tomu, že osem maďarských rodín nenastúpilo do transportov. Podobne to bolo v Rimavskej Sobote, Galante, Leviciach a inde. Veľa ťažkostí pri presídľovaní spôsobilo aj sucho v lete a na jeseň v roku 1947.²⁴ Výmenné transporty s menšími prestávkami opúšťali obe krajiny do 8. decembra z maďarských oblastí Komlós, Szarvas, Kiskőrös, Bánhida a Békéscsaba a do 20. decembra 1947 sa uspokojivo presídlili i tzv. „osmičkári“ a „štyridsiatnici“.²⁵

la možnosť osídlenia pre takmer 1000 rodín deputátnikov, drevorubačov, pastierov, povozníkov a iných. V roku 1947 bolo v Čechách umiestnených 899 rodín (4280 osôb), ktorým prisľúbili, že sa do 1. 4. 1948 vrátia späť na Slovensko. SNA Bratislava, Fond PV-sekr. /ČSPK. Záverečná správa o činnosti ČSPK v Budapešti z 20. 1. 1949, č. 160/1949. Príloha A.

24 Československá strana preverovala presídľencov. Už podľa Dohody sa do Československa mali presídlit osoby slovenskej a českej národnosti s kladným vzťahom k republike. Piešťanský protokol a rozhodnutie ZK č. 39 tiež stanovili preverovanie presídľencov, a to nielen ich národnosti. V ČSPK túto prácu vykonávalo predovšetkým preverovacie oddelenie nazývané tiež H-10 a odsunové oddelenie; SNA Bratislava, fond PV-sekr. /ČSPK, Správa ČSPK o ťažkostiach pri presídľovaní, č. 172/1948, taj.

25 SNA Bratislava, fond PV-sekr. /ČSPK, Záverečná správa o činnosti ČSPK v Budapešti z 20. 1. 1949, č. 160/1949. Príloha B.

Na Slovensku bola horúca jeseň 1947 poznamenaná politickou krízou. Gustáv Husák, predseda nového Zboru povereníkov s prevahou komunistov, ubezpečil prítomných na zasadnutí pléna SNR 1. decembra 1947, „že orgán, ktorý vedie, urobí opatrenia smerujúce k prekonaniu nedostatkov pri návrate Slovákov zo zahraničia“.²⁶ V januári 1948 maďarská strana hrozila úplným zastavením presídľovania. Odvolávali sa na čl. VI. rozhodnutia ZK č. 26, podľa ktorého mali byť národné správy, zriadené na majetkoch osôb maďarskej národnosti určených na presídlenie, zrušené najneskôr do augusta 1947. Poukazovali na to, že na Slovensku sa toto rozhodnutie neplnilo.²⁷

Tretia etapa presídľovania a výmenných transportov v roku 1948

Po podpísaní parížskej mierovej zmluvy pristúpila maďarská vláda na pokračovanie výmeny so zníženým denným tempom 16 hospodárskych jednotiek. ČSPK navrhovala harmonogram vývozu na február 1948 24 rodín, v marci 32 rodín a od 1. apríla už 48 rodín denne.²⁸ Posledné porady s Maďarmi pred februárovým prevratom prebiehali 3. až 6. februára 1948. Na nich maďarská strana pohrozila, že po uplynutí marcového dopravného poriadku nebude vo výmene obyvateľstva pokračovať, pokiaľ sa nevyrieši otázka majetkovej štruktúry. Československí predstavitelia sa zasa pokúšali presadiť zvýšené tempo výmeny 48 hospodárskych jednotiek denne. Spornou ostala aj otázka presídľovania živnostníkov, pretože Maďari požadovali ich recipročnú výmenu (živnostníka za živnostníka). Nepodarilo sa vyriešiť ani problém vojnových odsúdených.²⁹

Do týchto rokovaní zasiahol komunistický prevrat v Československu, po ktorom bol predseda ČSPK Daniel Okáli menovaný povereníkom vnútra. Výmena obyvateľstva sa začala prehodnocovať v snahe o jej rýchle ukončenie. Zriadila sa nová subkomisia, ktorá mala rozhodnúť o maďarskej požiadavke započítať do kvóty 33 090 osôb, ktoré sa odsťahovali zo Slovenska pred účinnosťou Dohody. V marci sa po 73-dňovej prestávke obnovilo presídľovanie, ktoré trvalo do 18. mája 1948.³⁰ Od marca do mája 1948 sa uskutočnilo niekoľko porád maďarských a československých zástupcov, viaceré bez účasti zástupcov ČSPK, ktoré mali prekonať pre-

26 SNA Bratislava, fond PV-sekr./0-zas. ZP z 8. marca 1948. Programové vyhlásenie VIII. ZP, arch. škat. 10. V rozprave člen Zboru povereníkov a predseda Osídľovacieho výboru SNR J. Myjavec vyhlásil, že tomuto výboru nebola daná možnosť presvedčiť sa, ako sa vykonával nábor slovenských presídľencov v Maďarsku. Tvrdil to aj napriek tomu, že Presídľovacia komisia v Budapešti zasielala správy o svojej činnosti Osídľovaciemu výboru SNR; SNA Bratislava, fond ÚP SNR. Inv. č. 5. Zápisnica zo zasadnutia SNR z 2. 12. 1947.

27 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Rozhodnutie ZK č. 26 z 1. 4. 1947, č. 896/1947.

28 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa ČSPK o ťažkostiach pri presídľovaní z 3. 5. 1948, č. 158/1948.

29 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa ČSPK o vyriešení niektorých problémov súvisiacich s presídlením, č. 6/1948, taj.

30 Najviac transportov odchádzalo z oblastí Bánhida, Sátoraljaúhely, Felsőpetény, Szarvas, Békéscsaba a Kiskőrös. Presídľenci si mohli vziať so sebou všetok hnutelný majetok. Vlastníkom nehnuteľností sa stal štát. Aby sa nepoškodili ich záujmy, mala ZK určiť výšku náhrady za zanechané nehnuteľnosti. Podľa čl. VII rozhodnutia ZK č. 11 bolo miestom oceňovania majetku maďarských presídľencov ústredie v Bratislave a slovenských presídľencov ústredie v Budapešti. K oceňovaniu dochádzalo striedavo na území jedného a potom na území druhého štátu; SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa československej zložky

kážky organizačného charakteru. Maďarská strana žiadala vysporiadanie finančných požiadaviek a odmietla československými zástupcami navrhované denné tempo presídľovania 32 hospodárskych jednotiek. Hrozili jednostranným prerušením výmeny, ak sa nevyrieši otázka kvóty a majetkovej štruktúry do 15. apríla 1948.³¹ Členovia ČSPK si boli vedomí, že tento problém nedokážu uspokojivo vyriešiť. Československá strana sa snažila vyviezť čo najviac majetných rodín roľníkov a živnostníkov do Maďarska, a presídlenci z Maďarska boli oveľa menej majetní. Z tohto dôvodu sa problém majetkovej štruktúry ťahal celým presídľovaním a nikdy sa nevyriešil. Od porady v Budapešti 12. až 16. apríla 1948 trvali zástupcovia Maďarskej ľudovej republiky na novej požiadavke zachovania parity v majetkovej štruktúre presídlencov, čím ešte viac skomplikovali priebeh celej výmeny. Napriek protestom ČSPK bola zásada zachovania parity prijatá. Chaos, ktorý nastal, vyústil v opätovné prerušenie výmeny od 18. do 28. mája 1948.³² Pokračovaním aprílovej porady bola májová v Bratislave bez účasti ČSPK, na ktorej československá strana ustúpila maďarskej v otázke kvóty. O náhradných transportoch na dodržiavaní parity rokovali v Bratislave predsedovia ČSPK a OÚ. Dohodli sa, že prvé náhradné transporty odídu 21. mája, a to jeden s 48 a druhý s 32 hospodárskymi jednotkami.

ČSPK v pravidelných správach informovala OÚ, SNR a aj československú vládu o maďarskej protipropagande. V súvislosti s ňou podala 29. apríla 1948 protestnú nótu na veľvyslanectve ČSR v Budapešti. Mnohí presídlení Slováci však skutočne neboli spokojní s ubytovaním a do Maďarska prenikali správy o ich zlom postavení. Potom vznikli ďalšie problémy spôsobované samotnými presídlencami, ktorí nenastúpili do transportov. Odsunové oddelenie ČSPK hlásilo, že v obci Csomád nastúpilo do transportov málo presídlencov kvôli nesúhlasu s tým, že obyvatelia jednej obce sú rozmiestňovaní do viacerých transportov. V Bakonycsernye dokonca nikto do vypraveného vlaku nenastúpil.³³ Narastala disparita a maďarský vládny zmocnenec opäť upozornil predsedu ČSPK, že ak sa nevyriešia sporné otázky, Maďari nebudú vo výmene pokračovať. V apríli 1948 sa do celého procesu priamo zainteresovali slovenskí komunisti, ktorí rozhodli o zriadení politickej komisie. Vo svojom stanovisku podporovali proces výmeny, po zastavení ktorého by vraj československé hospodárstvo postihli veľké škody. Československí zástupcovia si boli vedomí, že by dodržiavaním parity výrazne poškodili záujmy presídlencov z Maďarska. Tí pri prihlasovaní na výmenu predpokladali, že na Slovensku získajú viac pôdy a majetku, ako zanechali v Maďarsku.³⁴ Maďarská strana napokon súhlasila s presídlením 60-tisíc Slovákov a Čechov a rovnaký počet Maďarov. Do tohto počtu zahrnuli i 10 654 Maďarov, ktorí opustili Československo v zmysle dodatku k čl. V. Dohody. Podmienkou bolo, že medzi vysídlenými Maďarmi mohlo byť len 40 560 roľníkov s výmerou

Hospodárskej znaleckej komisie pri ZK o československom návrhu na podrobné oceňovacie smernice podľa rozhodnutia ZK č. 11, č. 7/1948.

31 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa ČSPK o rokovaní s maďarskou vládou o dopravnom pláne presídlenia na apríl 1948 zo 16. až 18. 3. 1948, č. 33/1948.

32 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Hlásenie ČSPK o prerušení výmeny obyvateľstva z 18. 5. 1948, č. 246/1948, taj.

33 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa ČSPK o ťažkostiach pri presídľovaní, č. 172/1948, taj.; SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Hlásenie ČSPK o nenastupovaní presídlencov do transportov, Budapešť 3. 5. 1948, č. 14/1948, taj.

34 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa ČSPK o ťažkostiach pri výmene obyvateľstva z 3. 5. 1948, č. 158/1948.

pozemkov 96 127 at. jutár. Do apríla 1948 sa presídlilo 29 423 roľníkov s výmerou 94 572 kat. jutár pôdy. Tento očividný nepomer pri presídľovaní maďarských rodín sa mohol vyriešiť len zvýšením tempa (32 rodín), čo Maďari opäť odmietli.

Vo výmene obyvateľstva nastala v apríli 1948 kríza. ČSPK zrušila niektoré oblasti v Maďarsku, v ktorých robila nábor. V máji 1948 skončila výmena z oblastí Felsőpetény, Kiskőrös. Oblasť Bánhida pričlenila k ústrediu. V septembri zrušila oblasť Aszód a Szarvas a v októbri oblasti Sátoraljaújhely a Komlós. Z iniciatívy generálneho sekretára ČSPK odišiel napokon 28. mája prvý transport z oblasti Aszód a druhý z oblasti Csaba. Maďarský veľvyslanec v Prahe podal 4. júna 1948 ultimatívnu verbálnu nótu československej vláde, v ktorej žiadal do siedmych dní odpoveď na správy o krivdách na občanoch maďarskej národnosti v ČSR a hrozil suspendovaním výmeny obyvateľstva.³⁵ Sankcie, ktoré Maďari do nóty zahrnuli, aj skutočne dodržali a 12. júna 1948 prerušili výmenu obyvateľstva bez nádeje na jej pokračovanie. Bezúspešné boli aj intervencie členov ČSPK a petície presídlencov maďarskej vláde. Odišli len pripravené transporty z oblasti Aszód, Csaba a Mišolc, ďalšie už nepovolili. Záujem o pokračovanie výmeny v oboch zainteresovaných štátoch podmieňovali politické zmeny. Na zasadnutí ÚV KSČ 9. júna 1948 komunisti rozhodli o poskytnutí všetkých občianskych práv maďarským občanom, ale nedovolili zavedenie osobitného menšinového štatútu či vytvorenie maďarskej politickej organizácie a strany.³⁶

Kríza zasiahla aj prácu ČSPK. V júli 1948 zastavila činnosť niektorých svojich oddelení, dopravného, evidenčného, preverovacieho a súpisového. Výmena sa však oficiálne neskončila a bolo potrebné začať ďalšie rokovania, ktoré by prispeli k urýchleniu jej poslednej fázy a vysídleniu vojnových previnilcov.

Štvrtá etapa presídľovania a výmenných transportov v roku 1948

Poslednej etape presídľovania predchádzali politické rokovania, ktoré sa začali 4. augusta 1948 z iniciatívy predsedu ČSPK Daniela Okáliho. Ich výsledkom bola politická dohoda z 9. augusta 1948 o pokračovaní výmeny. Stanovila začiatok presídľovania od 1. septembra a jeho definitívny koniec 31. decembra 1948. ČSPK z tohto dôvodu zastavila likvidáciu niektorých oddelení. Na jej žiadosť sa 20. augusta 1948 obnovila dopravná skupina v Komárne, ktorú ministerstvo národnej obrany zrušilo.³⁷ Dohodli sa aj na výmene vojnových previnilcov a tzv. režimistov. Právnu a technickú stránku ich vysídlenia vyriešila ZK rozhodnutím č. 51 zo 4. septembra 1948, ktoré schválili obidve vlády.³⁸ Maďari vystríhali ČSPK pred vznikom disparity

35 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Nóta vyslanca Maďarskej republiky o zlom postavení Maďarov v ČSR zo 4. 6. 1948, č. 138/1948. Československá vláda na túto nótu nereagovala, lebo ju považovala za zasahovanie do vnútroštátnych pomerov.

36 VARTÍKOVÁ, Marta: Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944-1948. Bratislava : 1971, dokument č. 96, s. 700-701.

37 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK. Žiadosť ČSPK o pozastavení likvidácie dopravného oddielu ČSPK, č. 437/1948.

38 S vysídlením maďarských vojnových previnilcov sa malo začať 15. 9., denne 16 rodín. Podľa Osídľovacieho úradu bolo do tohto termínu vysídlených 541 rodín (2414 osôb). Čo sa týka vývozu hospodárskych jednotiek režimistov, do 1. 12. sa malo odsunúť 1182, ale v skutočnosti bolo vyvezených 602; SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa OÚ pre Slovensko o presídľovaní vojnových previnilcov z 22. 11. 1948, č. 181/1948.

a dbali na dodržiavanie majetkovej štruktúry. Komisia mala problémy aj s OÚ, ktorý bol vraj až príliš opatrný pri zostavovaní transportov a dával si záležať na tom, aby sa do transportov vybrali menej majetní Maďari, a tak sa dodržala majetková a sociálna štruktúra. Presídlení Slováci boli nespokojní s jej dodržiavaním. Stávalo sa, že celé dni vyčkávali na vyhovujúce ubytovanie vo vagónoch. Správy o takýchto pomeroch opät' odrádzali nepresídlených. Keď maďarská strana nesúhlasila s určením jednotiek mimo zoznamu, ČSPK sa obrátila na OÚ, aby spoločne zostavili zoznam tisíc Maďarov určených na vystaňovanie z Československa, ktorý zodpovedal zoznamu presídľencov z Maďarska po stránke zamestnaneckej a majetkovej. Výmena sa mala uskutočňovať tromi spôsobmi:

1. Obojstranné transporty kombinovať s transportmi vojnových previnilcov – roľníkov;
2. Prezdužiť presídľencov podľa čl. V. Dohody;
3. Na väčšiu jednotku umiestniť dve alebo tri rodiny nemajetných alebo málo majetných osôb, najmä príbuzných.³⁹

O ďalšom presídľovaní rozhodoval vládny zmocnenec ČSPK a maďarský vládny presídľovací komisár v Budapešti. Maďari povolili presťahovanie režimistov aj po 25 septembri. Ich problém riešila ZK v rozhodnutí č. 57 o presídlení osôb nepojatých do zoznamov presídľencov a pravidelne sa začali vymieňať od 2. septembra 1948. Napriek tomu bola len malá nádej, že sa výmena do 31. decembra 1948 úspešne ukončí.⁴⁰ ČSPK chcela vyrovnať vzniknutú disparitu, ktorá k 30. septembru dosahovala 266 osôb, započítaním režimistov do kvóty. Maďarská strana s tým nesúhlasila a od 21. októbra znížila tempo výmeny maďarských transportov opät' na 16 hospodárskych jednotiek.⁴¹ Potom nasledovali výmenné listy medzi obidvomi zmocnencami, v ktorých predseda ČSPK bezúspešne protestoval proti maďarským sankciám. ČSPK sa vzniknutú disparitu rozhodla riešiť jednosmernými slovenskými transportmi. Do 15. novembra 1948 sa ju zaviazala znížiť o 199 osôb a ďalší dopravný poriadok zostaviť tak, že ju úplne vyrovná do konca novembra. Sankcie Maďarov aj napriek tomu ostali v platnosti spolu s novou hrozbou zastavenia výmeny.⁴²

Ukončenie výmeny obyvateľstva sa približovalo a jednotlivé porady sa stali formálnymi a prakticky nič podstatné nevyriešili. V novembri sa ešte stretol Daniel Okáli s nástupcom Jenő Heltaya Dr. Beckom a rokovali predovšetkým o režimistoch. ČSPK urýchlene vybavovala ich žiadosti a vzájomne ich združovala kvôli rýchlejšiemu vystaňovaniu. Ale problém s paritou sa stále vracal. V poslednej fáze výmeny mala rozhodujúce slovo ZK. ČSPK hradila v roku 1948 jej výdavky priamo zo svojho riadneho rozpočtu.⁴³ ZK na svojom ôsmom zasadnutí prijala dôležité rozhodnutie č. 50 o zachovaní celistvosti rodín pri presídľovaní, na základe ktorého sa dodatočne presídľili aj rodinní príslušníci vystaňovaných.⁴⁴ Až do vydania rozhodnutia ZK č. 57 o presídľo-

39 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa ČSPK Osídľovaciemu úradu pre Slovensko o prezdužení presídľencov, č. 436/1948

40 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Rozhodnutie ZK č. 57, č. 543/1948.

41 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa ZK o preťahovaní výmeny, č. 277/1948.

42 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Záverečná správa o činnosti ČSPK v Budapešti z 20. 1. 1949, č. 160/1949.

43 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Smernice pre ČSPK v likvidácii, č. 733/1948.

44 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Zápisnica z 8. zasadnutia ZK z 13. 4. až 11. 5. 1948, č. 42/1948.

vaní osôb nepojatých do zoznamu presídľencov, postupovalo sa aj voči tým, ktorí sa neprihlásili na presídlenie podľa čl. I. Dohody na základe dobrovoľnosti. Oba vládni zmocnenci im priznali tzv. „režim na presídlenie“, čo znamenalo, že sa opäť vykonával nábor v oblastiach s kompaktným slovenským osídlením. Ich odsun sa uskutočňoval buď pričlenením k normálnym výmenným transportom, alebo zvláštnymi transportmi.⁴⁵ Pri ich presídľovaní vznikali problémy kvôli zlým poveternostným podmienkam, ale aj veľkým vzdialenostiam a rozptýlenosti. Po ich vysídlení sa však ČSPK aspoň čiastočne priblížila ku kvóte stanovenej politickou dohodou.

Ukončenie činnosti ČSPK v Budapešti a v Bratislave

Členovia ZK žiadali zánik právnej účinnosti Dohody na svojom zasadnutí v Budapešti v decembri 1948.⁴⁶ Rozhodnutím č. 66 z 21. júla 1949 komisia upravila presídlenie a spätné presídlenie osôb vo výnimočných prípadoch, najmä vojnových zajatcov a príslušníkov roztrhnutých rodín. Umožnila tak viacerým maďarským rodinám presťahovať sa späť na Slovensko, čo mnohé z nich aj využili.⁴⁷ Posledný transport vypravili z oblasti Budapešť a Ostrihom 20. decembra 1948. Dodatočne opustila Maďarsko ešte jedna rodina 1. januára 1949. Tým sa výmena v hrubých rysoch skončila. Sporné ostali naďalej otázky týkajúce sa vojnových previnilcov.⁴⁸ Na Slovensko sa vysťahovalo aj 25 členov Zväzu Slovanov v Maďarsku.⁴⁹

Samotná ČSPK bola v poslednom období svojej existencie v kritickej situácii. Jej práca sa už nehodnotila tak pozitívne, ako na začiatku výmeny obyvateľstva. Po odchode Daniela Okáliho zostali pracovať v Budapešti (zo šesťčlenného predsedníctva a generálneho sekretariátu) iba jeden generálny sekretár a jeden vojak. Komisia napriek tomu všemožne dementovala kritiku poklesu pracovnej morálky, ktorú jej vyčítal OÚ.⁵⁰ ČSPK postupne rušila ďalšie oblasti, z ktorých sa presídľovalo. V novembri zrušila oblasti Ostrihom, Miškolc, Balassagyarmat a Békéscsabu. Ako posledná náborová oblasť, označená č. 1, zanikla Budapešť. Zanikali aj oddelenia a expozitúry. Zamestnanci ČSPK odišli 23. decembra 1948 do Bratislavy. V Budapešti vznikla likvidačná zložka ČSPK, ktorá skončila svoju činnosť 6. apríla 1949 a svoju agendu odovzdala

45 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa o činnosti ZK v roku 1948, č. 1504/1948.

46 S výnimkou osôb, ktoré boli uvedené v zozname Osídľovacieho úradu z 31. 12. 1948; SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa o presťahovaní komisie, č. 277/1948.

47 ZK pokračovala vo svojej činnosti aj po 31. 12. 1948, resp. ju znovu zriadili na základe čl. 11 Štrbského protokolu z 25. 7. 1949; SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Zápisnice z rokovaní ZK v roku 1949, č. 4118/1948.

48 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa ČSPK o dokončení výmeny obyvateľstva a návrh na riešenie zostávajúcich problémov, č. 645/1949. Rozmanitú činnosť komisie dokladá aj jej žiadosť maďarskej vláde v marci 1948 o povolenie vykonať pracovný nábor 2000 poľnohospodárskych robotníkov z Komlósa, neprihlásených Slovákov a Čechov, na dočasné zamestnanie do Čiech. Napriek zlej hospodárskej situácii v Maďarsku jeho vláda rázne odmietla takéto povolenie vydať; SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Žiadosť ČSPK o dočasné zamestnanie slovenských robotníkov z Maďarska v Čechách, č. 15/1948.

49 Členovia Zväzu si už na svojom zhromaždení v Budapešti 28. 10. 1947 zvolili do svojho vedenia aj nepresídľencov. Tí sa zaslúžili o vznik novej organizácie, Demokratického zväzu Slovákov v Maďarsku, ktorý mal svoj ustanovujúci kongres 19. 12. 1948; SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa Zväzu Slovákov v Maďarsku za rok 1948, č. 93/1948.

50 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Hlásenie Osídľovacieho úradu o poklese pracovnej morálky v ČSPK, č. 43/1948.

Generálnemu konzulátu ČSR v Budapešti. Likvidačná zložka pravidelne posielala správy o svojej práci komisii presťahovanej do Bratislavy. Jednou z jej najdôležitejších úloh bolo faktické ukončenie presídľovania. Likvidačné práce sa definitívne skončili v priebehu roku 1950.⁵¹

Činnosť ČSPK v likvidácii sa začala v Bratislave 1. januára 1949 s 39 úradníkmi a pomocnými pracovníkmi a 42 vojakmi. K 31. decembru 1949 mala už len dvoch zamestnancov, jedného likvidátora a jedného archívára. Písomnosti a zariadenie ČSPK previezli z Budapešti do Bratislavy cez pohraničné stanice v Rusovciach a v Komárne a uložili v dvoch miestnostiach v budove OÚ v Bratislave. V januári 1950 ich premiestnili na Povereníctvo vnútra. Tam sa nachádzali i záznamy vládneho splnomocnenca, generálneho sekretára, ústredia, expozitúr, likvidačný archív, archív oblastí, ZK a Antifašistického frontu Slovanov spolu s účtovnými písomnosťami.⁵²

Záver

ČSPK vznikla a vykonávala svoju činnosť v období plnom politických zmien. Bola produktom momentálnej politickej požiadavky. Svoju prácu zameriavala najmä na nábor Slovákov v Maďarsku a na zabezpečovanie výmeny obyvateľstva. V priebehu 34-mesačného pobytu komisie v Maďarsku sa presídľovalo 480 dní (16 mesiacov), s priemerným denným tempom 124 osôb a asi 32 hospodárskych jednotiek.⁵³ V roku 1946 odchádzali hlavne jednosmerné transporty tzv. „osmičkárov“. Najviac osôb sa transportovalo v roku 1947. V roku 1948 odišlo iba niekoľko výmenných transportov a uskutočnil sa odsun vojnových previnilcov.⁵⁴ Majetkové pomery presídlenecov a ich sociálna skladba sa v Maďarsku a v Československu odlišovali. Zatiaľ čo z československej strany bola tendencia vysídliť zámožnejších Maďarov, do vlasti prichádzali väčšinou tí najchudobnejší Slováci. Na jednu rodinu presídlenú z Československa do Maďarska pripadalo priemerne šesť železničných vagónov vyvezených hnutelností, zatiaľ čo na jednu rodinu, ktorá prišla z Maďarska na Slovensko, štyrikrát menej. Maďari zanechali na Slovensku trojnásobne väčšiu výmeru pozemkov, ako občania slovenskej národnosti v Maďarsku.⁵⁵

Počas dlhého trvania výmeny sa niekoľkokrát menil názor na celú akciu. Spočiatku mala v Československu mimoriadny vnútropolitický význam a posudzovala sa kladne, vzhľadom na záujem vytvoriť štát bez národnostných menšín, ako to stanovil Košický vládny program. Na sklonku akcie, po nastolení komunistickej diktatúry v Maďarsku a najmä v Československu

51 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Správa o činnosti likvidačnej zložky ČSPK v Budapešti za obdobie od 23. 1. až 28. 2. 1949, č. 161/1949. Správa o činnosti ČSPK v likvidácii za rok 1949 z 11. 1. 1950, č. 485/1950.

52 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Hlásenie ČSPK v likvidácii o jej presťahovaní na PV, č. 216/1950.

53 Od 27. 8. 1946 do 21. 12. 1948 sa nepresídľovalo v 367 dňoch (čo je v podstate viac ako rok, v roku 1946 52 dní, 1947 159 dní a v roku 1948 156 dní).

54 SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK, Záverečná správa o činnosti ČSPK v Budapešti z 20. 1. 1949, č. 160/1949; ZVARA, J.: Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945. Bratislava 1969, s. 64.

55 Maďari zanechali na Slovensku 109 295 kat. jutár pôdy a 11 207 „hospodárskych jednotiek“. Slovanskí roľníci zanechali v Maďarsku iba 38 372 kat. jutár pôdy a až 11 999 hosp. jednotiek. SNA Bratislava, fond PV-sekr./ČSPK. Záverečná správa o činnosti ČSPK v Budapešti z 20. januára 1949, č. 160/1949; CAMBEL, S.: Slovenská agrárna..., s. 319-320. Pozri aj BOBÁK, J.: Výmena obyvateľstva medzi Česko-Slovenskom a Maďarskom (1947 – 1948). Bratislava 1996.

v roku 1948, sa stala nepopulárnou. Dokončením poslednej fázy výmeny obyvateľstva sa riešenie slovenskej otázky v Maďarsku a maďarskej otázky na Slovensku neskončilo. Ani podpísanie dohody o priateľstve, spolupráci a vzájomnej pomoci medzi Československou republikou a Maďarskou ľudovou republikou v marci 1949 nevyriešilo sporné otázky presídľovacej akcie. Patrili medzi ne spätné presídlenie rozlúčených rodín, majetkové problémy, otázka výmeny a vrátenia kultúrnych pamiatok. Následky a spôsob výmeny Maďarov a Slovákov, akokoľvek tragické alebo prínosné pre jednotlivcov, nemožno porovnať s odsunom nemeckej menšiny.⁵⁶

Prílohy:

Tabuľka č. 1

Počet presídlených Slovákov a Maďarov v rokoch 1946 – 1948

Presídlení v roku	Slováci	Maďari
1946	8612	
1947	37 679	30 637
1948	13 483	14 838 výmennými transportmi
		1032 režimisti
		2905 vojnoví previnilci
		6000 dobrovoľne
		75 z Rusoviec
Podľa § 16 Piešťanského protokolu pred účinnosťou dohody	4230	33 090
Podľa rozhodnutia ZK č. 47 (na čierno)	7783	1083
Spolu	71 787	89 660

Tabuľka č. 2

Odsunutý hnutel'ný majetok Slovákov z Maďarska a Maďarov zo Slovenska

Národnosť	Počet odsunutých	Hnutel'ný majetok odsunutý vozňami	Hnutel'ný majetok odsunutý autami
slovenská	59 774	19 355	8926
maďarská	55 487	39 771	-

⁵⁶ Prezidentským dekrétom č. 33/1945 Zb. z. a n. boli všetci československí Maďari – polmiliónová menšina! – zbavení štátneho občianstva a majetku. Pôvodný zámer československých politikov v roku 1945 odsunúť Maďarov z Československa podobne ako Nemcov (rasisticky definované „neslovanské obyvateľstvo“), sa nevydaril. V rámci tzv. repatriácie a výmeny obyvateľstva do republiky prichádzalo viac Rómov ako Slovákov. HEJL, V.: Zpráva o ..., s. 44-45.

Tabuľka č. 3

Nehnutel'ný majetok Slovákov v Maďarsku a Maďarov na Slovensku

Národnosť	Pozemkový v kat. jutrách pôdy viníc		Celé domy obyt. hosp.		Podielové domy obyt. hosp.		Zast. plocha v m ² obyt. hosp.	
	slovenská	38 774	807	8000	20 000	2000	4800	798 375
maďarská	109 295	1633	8936	21 605	3101	5515	1 212 200	1 039 792

Tabuľka č. 4

Preprava presídlených Slovákov a Maďarov v rokoch 1946 – 1948 železnicou a motorovými vozidlami

Rok	Preprava železnicou			Preprava mot. vozidlami	
	Počet			Počet	
	Presidl.	Transporty	Železn.	Auto-	Automobily
	osôb	vozne		transporty	
1946	8612	–	–	56	2104
1947	37 679	238	13 076	71	2679
1948	13 483	121	6 279	104	4143
Spolu	59 774	359	19 355	231	8926

Oblastné úradovne osídľovacieho úradu v regióne východného Slovenska

Soňa Gabzdilová

DISTRICT OFFICES OF THE RESETTLEMENT AUTHORITY IN THE REGION EASTERN SLOVAKIA

The inception and activities of the Resettlement Authority (RA) in Bratislava, which was a government institution, it is necessary to perceiving context of a concrete social and political situation after World War II. The Czechoslovakian government strove to renew the Republic as a national state of Czechs a Slovaks, without German and Hungarian minorities. The Resettlement Authority was constituted in the frame of stated goal and its whole activity was led in this direction. In the condition of Slovakia, it was primarily an activity connected with exchange of population between Czechoslovakia and Hungary, with so called Reslovakization and with the transfer of persons of Hungarian origin to the Czech part of country and with deportation of Carpathian Germans. The Resettlement Authority existed from year 1945 to 1950. With the aim to operate in a more flexible and translucent fashion, the Presidium, as an executive organ of RA created a network of district offices with precisely delineated territorial authority. In the region of Eastern Slovakia during years 1945 – 1950 operated district of fices in Košice, Kráľovský Chlmec, Poprad, Spišská Nová Ves and for short time also in Rožňava.

JÁRÁSI ÁTTELEPÍTÉSI IRODÁK A KELET-SZLOVÁKIAI RÉGIÓBAN

A második világháború után a pozsonyi áttelepítési bizottságnak, mint kormány-szervnek a megalakulását és tevékenységét konkrét szociális és politikai környezetben kell értelmezni. A csehszlovák kormány a magyar és német kisebbségek nélkül igyekezett megújítani a köztársaságot, mint a csehek és a szlovákok nemzetállamát. Az áttelepítési bizottság a céljainak megfelelően volt kiépítve és egész tevékenysége e célok végrehajtására irányult. Elsődleges tevékenysége a csehszlovák-magyar lakosságcserevel, az ún. reszlovákizációval, a magyar lakosság cseh földre való kitelepítésével és a kárpáti németek deportálásával volt kapcsolatban. Az áttelepítési bizottság 1945 – 1950 között működött. A lakosságcsere rugalmas és áttekinthető végrehajtása végett az Elnökség – az áttelepítési bizottság végrehajtó szerve – létrehozta az irodák járási hálózatát, pontosan behatárolva azok tevékenységi területét. 1945-1950 között a kelet-szlovákiai régióban Kassán, Királyhelmeceken, Poprádon, Iglón és egy rövid időszakban Rozsnyón is működött járási áttelepítési iroda.

Nová československá vláda, vláda Národného frontu Čechov a Slovákov, sa v roku 1945 usilovala o obnovenie Československej republiky (ČSR) ako štátu dvoch slovanských národov – Čechov a Slovákov, bez existencie nemeckej a maďarskej minority. Keďže realizácia uvede-ného zámeru predpokladala radikálne zníženie počtu príslušníkov nemeckej a maďarskej mi-

nority, snaha o ich odsun z územia ČSR sa stala základným činiteľom novej československej politiky vo vzťahu k spomenutým menšinám.

Uskutočnenie uvedeného zámeru predpokladalo veľké materiálne, technické, finančné, personálne o organizačné nasadenie, veď podľa pôvodného plánu išlo o vysídlenie vyše troch miliónov sudetských Nemcov z Čiech a Moravy, približne 150 000 karpatských Nemcov a necelých 500 000 osôb maďarskej národnosti zo slovenského územia. Sudetskí i karpatskí Nemci boli v roku 1946 z Československa vysídlení a postavenie príslušníkov maďarskej menšiny bolo postupne v rokoch 1946 – 1948 riešené výmenou obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, reslovakizáciou a odsunom niektorých z územia Slovenska do Čiech a na Moravu. Československá vláda, jednotlivé ministerstvá, armáda, bezpečnostné orgány, ale i nižšie zložky štátnej správy vynaložili veľké úsilie a pracovné nasadenie pri realizovaní vysídlenia nemeckého obyvateľstva a uvedených opatrení vo vzťahu k Maďarom.

Dôležitým aspektom bola legislatívna sféra celého procesu. Prezident republiky vydal niekoľko dekrétov upravujúcich postavenie maďarskej a nemeckej menšiny. Národné zhromaždenie i Slovenská národná rada (SNR) prijali viaceré legislatívne normy. Vládny kabinet situáciu riešil prostredníctvom nariadení, jednotlivé ministerstvá a povereníctva veľkým počtom vyhlások a obežníkov.

Dôležitú úlohu v celom procese tvorila inštitucionálna stránka a v tomto smere nezanebateľnú prácu vykonával osídľovací úrad (OÚ). Z iniciatívy Ministerstva národnej obrany kompetentné miesta v Prahe najskôr uvažovali o konštituovaní Úradu pre riešenie nemeckej a maďarskej otázky v ČSR. Nakoniec však rozhodli o zriadení Ústrednej komisie pre vnútorné osídlenie pri Ministerstve vnútra a osídľovacích úradoch v Prahe a v Bratislave.

V uvedenom kontexte je potrebné chápať vznik a činnosť osídľovacieho úradu, štátnej inštitúcie, ktorá pracovala v konkrétnej povojnovej situácii. Bola utvorená v rámci naplňovania spomínaného cieľa československej vlády a celá jej činnosť bola týmto smerom orientovaná. V podmienkach Slovenska sa jednalo predovšetkým o práce súvisiace s výmenou obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, reslovakizáciou, odsunom osôb maďarskej národnosti do Čiech a vysídlením karpatských Nemcov. Jej existencia bola časovo ohraničená rokmi 1945 – 1950.

Osídľovací úrad so sídlom v Prahe pre regióny Čiech, Moravy a Sliezska a Osídľovací úrad so sídlom v Bratislave pre územie Slovenska bol zriadený na základe dekrétu prezidenta republiky č. 27/1945 Zb. z. a n. zo 17. júla 1945 o jednotnom riadení vnútorného osídlenia¹. Určujúcou náplňou ich činnosti bolo jednotné riadenie a usmerňovanie vnútorného osídlenia, pričom pod uvedeným pojmom sa rozumel súbor všetkých opatrení, ktorými sa podľa zvláštnych, k tomu vydaných predpisov malo dosiahnuť navrátenie všetkých oblastí Československej republiky pôvodnému slovanskému obyvateľstvu. Kým v Čechách a na Morave išlo o územia obývané Nemcami, na Slovensku predovšetkým o regióny južného Slovenska, kde žila maďarská minorita.

Podľa §3 stál na čele každého osídľovacieho úradu predseda, ktorého na návrh vlády menoval prezident republiky. Oba úrady, v Prahe i v Bratislave, boli organizačne podriadené Ústrednej osídľovacej komisii pri Ministerstve vnútra, ktorej predsedom bol minister vnú-

1 Sbíрка zákonů a nařízení republiky Československé. Ročník (roč.) 1945, vydaná 19. júla 1945, s. 45-46.

ra.² Predsedovia osídľovacích úradov sa zúčastňovali rokovaní ústrednej komisie len s hlasom poradným. Na požiadanie ústrednej komisie i osídľovacích úradov boli na základe §5 všetky verejné úrady a orgány povinné s nimi spolupracovať.

Dekrét č. 27/1945 Zb. z. a n. nadobudol účinnosť dňom vyhlásenia, t. j. 19. júla 1945 a platil na území celej ČSR. Zloženie, organizáciu a činnosť osídľovacích úradov mal podrobnejšie upraviť štatút, vydanie ktorého bolo v kompetencii vládneho kabinetu a za vyhlásenie ktorého v Zbierke zákonov a nariadení zodpovedal minister vnútra. Vyhláška Václava Noska o štatúte Osídľovacieho úradu v Prahe pre pôsobnosť v Čechách a moravskosliezskej krajine bola v Zbierke zákonov a nariadení Československej republiky publikovaná 29. septembra 1945³ a smernice o zriadení oblastných úradovní zverejnené vyhláškou Osídľovacieho úradu a Fondu národnej obnovy 23. novembra 1945. Radikálne odlišná situácia bola na Slovensku. Vyhláška o štatúte Osídľovacieho úradu pre Slovensko v Bratislave bola datovaná až 12. decembra 1946 a spolu s prílohou bola v Zbierke zákonov a nariadení republiky Československej publikovaná 28. decembra 1946. Do tej doby, teda temer jeden a pol roka Osídľovací úrad na Slovensku pracoval bez štatútu.

Osídľovací úrad pre Slovensko v mesiacoch január – apríl 1946 fungoval podľa dočasnej úpravy rozvrhu práce. 30. apríla 1946 vydalo prezídium OÚ Organizačný a pracovný poriadok na rok 1946.⁴ Osídľovací úrad mal podľa uvedeného dokumentu vedúce a poradné, ako aj výkonné orgány. Vedúcimi a poradnými orgánmi boli predseda (Ján Čech), podpredseda (Andrej Djuračka), rada a poradný zbor; výkonnými prezídium a 3 odbory. Predseda vykonával svoju funkciu v súlade s dekrétmi prezidenta republiky č. 27/1945 Zb. z. a n. a 108/1945 Zb. z. a n., s nimi súvisiacimi právnymi normami a tiež ustanoveniami československo-maďarskej dohody o výmene obyvateľstva. Rada usmerňovala činnosť OÚ a Fondu národnej obnovy (FNO), bola ich spoločným orgánom. Vymedzenie poradného zboru nebolo v poriadku uvedené, pretože prezídiu a J. Čechovi nebolo zrejme známe pripravované znenie štatútu OÚ, čo špecifikovali vyjadrením, že zriadenie „poradného zboru pri Osídľovacom úrade je predvídané v Štatúte Osídľovacieho úradu, ktorý podľa návrhu Ústrednej komisie pre vnútorné osídlenie má vydať vláda“.⁵

Do kompetencie prezídia, ako výkonného orgánu osídľovacieho úradu, patrili všetky „základné veci týkajúce sa Osídľovacieho úradu a veci spoločné pre viaceré odbory, pokiaľ niektoré z nich nie sú ponechané výslovne niektorému odboru“.⁶ Prezídium okrem vlastnej agendy zabezpečovalo aj úlohy pre riadiace a poradné orgány. Štruktúrované bolo do 5 oddelení (1. právne, 2. osobné, 3. organizačné a hospodársko-rozpočtové, 4. všeobecné osídľovacie a premiest-

2 Členmi Ústrednej osídľovacej komisie boli zástupcovia úradu Predsedníctva vlády a ministerstiev národnej obrany, priemyslu, poľnohospodárstva, vnútorného obchodu, ochrany práce a sociálnej starostlivosti, financií, spravodlivosti a dvaja zástupcovia Slovenskej národnej rady.

3 Sbíрка zákonů a nařízení republiky Československé. Roč. 1945. Čiastka 33, vydaná 29. septembra 1945, s. 123.

4 Štátny archív (ŠA) Košice, fond (f.) Oblastná úradovňa osídľovacieho úradu (OÚOÚ) a Fond národnej obnovy (FNO) Košice, doplnok (1945 – 1953), škatuľa (šk.) 1, číslo (č.) 584.

5 ŠA Košice, f. OÚOÚ a FNO Košice, doplnok, šk. 1, č. 584.

6 Tamže.

nenia priemyslu, 5. tlačové a informačné).⁷ Činnosť prezídia viedol a jeho prácu koordinoval František Foltín.

Popri prezídiu výkonnými orgánmi osídľovacieho úradu boli 3 odbory. Do okruhu pôsobnosti prvého odboru – vysídlenia, ktorý viedol A. Djuračka, patrili všetky činnosti spadajúce do rámca odsunu a výmeny obyvateľstva. Odbor sa členil na oddelenia koordinačno-organizačné, kontrolné, evidenčné a odsunové. V poradí druhý odbor – presídlenie zahraničných Slovákov riadil Anton Granatier. Zabezpečoval všetky nevyhnutné záležitosti týkajúce sa náboru Slovákov v zahraničí, viedol evidenciu presídencov, ale vydával tiež smernice pre reslovakizáciu. Štrukturovaný bol do 7 oddelení – koordinačno-organizačné, plánovacie a štatistické, dopravné, oddelenie presídlenia Slovákov z Maďarska, piate oddelenie zabezpečovalo presídlenie Slovákov z Juhoslávie a Bulharska, šieste z Rumunska a posledné z ostatnej cudziny. Tretí odbor bol odborom vnútorného osídlenia. Činnosť vykonával najprv pod vedením Felixu Vašečku, neskôr Karola Naništu. Ako vyplýva zo samotného označenia, jeho úlohou boli všetky záležitosti týkajúce sa vnútorného osídlenia Slovenska. Mal 4 oddelenia – organizačno-koordinačné, kontrolné, umiestňovacie a sociálne.

Osídľovací úrad pre Slovensko nevykonával len práce organizačného či technického charakteru, ale jeho pracovníci boli autormi, resp. spoluautormi dokumentov koncepčného charakteru, pripravovali a vypracovávali veľké množstvo rôznych smerníc a pokynov. Príkladom môže byť tajný materiál *Medzinárodné aspekty riešenia maďarského problému* pripravený osídľovacím úradom, v ktorom boli analyzované ďalšie možnosti postupu voči maďarskej menšine v ČSR po skončení mierovej konferencie v Paríži v októbri 1946. Jeho súčasťou bol *Presídľovací plán Osídľovacieho úradu pre Slovensko*, prvý komplexný materiál uvažujúci o odsune Maďarov do Čiech a na Moravu, ako o jednej zo základných foriem riešenia maďarskej otázky.⁸ Celá akcia vysídľovania sa mala uskutočniť podľa smerníc OÚ zo 4. novembra 1946.

O dôležitosti a význame činnosti osídľovacieho úradu vypovedá aj list zaslaný v apríli 1946 prednostom odborov i oddelení a oblastným úradovniam, v ktorom jeho predseda J. Čech uviedol, že v „*záujme zachovania jednotnej línie pri informovaní verejnosti vyhradzujem si predbežné schválenie prejavov hocakého druhu, určených funkcionármi i zamestnancami Osídľovacieho úradu pre verejnosť vo veci osídľovacej agendy, ako aj agendy výmeny obyvateľstva*“.⁹

Osídľovací úrad pre Slovensko vydával svoj vlastný vestník, ktorého prvé číslo vyšlo 16. júna 1946.¹⁰ Vyhlasovali sa v ňom v nadväznosti na charakter a zameranie činnosti OÚ zákony, ale i dekréty prezidenta republiky, medzinárodné zmluvy, vládne nariadenia, ale tiež všetky právne predpisy, oznamy, vyhlášky, obežníky, opatrenia, rozhodnutia, vydané predovšetkým Predsedníctvom SNR, poverenictvami, Osídľovacím úradom, FNO, štátnymi úradmi a okresnými i národnými výbormi. Koncentrovanie legislatívnych a ďalších noriem publikovaných na jednom mieste malo zlepšiť činnosť oblastných úradovni.

7 Právne oddelenie riadil Jozef Krotký, osobné Gustáv Fiačan. V čele organizačného a hospodársko-rozpočtového stál J. Dobrovodský. Juraj Krotkovský viedol všeobecno-osídľovacie a premiestnenia priemyslu a Ján Hollý tlačové a informačné oddelenie.

8 ŠUTAJ, Š.: Nútené presídlenie Maďarov do Čiech. Prešov : Universum, 2005, s. 39.

9 ŠA Košice, f. OÚOÚ a FNO Košice (1945 – 1951), šk. 1, č. 395.

10 Oficiálny názov: Vestník Osídľovacieho úradu pre Slovensko.

Predseda Osídľovacieho úradu pre Slovensko v prvom čísle vestníka uviedol, že „*riešenie nemeckej a maďarskej otázky a osídlenie prináša so sebou celý komplex otázok medzinárodnopolitických, vnútropolitických, právnych, organizačných atď. Veľkosť a význam dnešnej doby javí sa predovšetkým v možnostiach veľkorysého vyriešenia národnostných, hospodárskych i sociálnych problémov, ktoré v minulosti život a rozvoj nášho národa znemožňovali. V historickom zlome, ktorý nastal po tejto vojne, treba vidieť skvelé perspektívy vývoja a života nášho národa v oslobodenej republike*“.¹¹ Domnievam sa, že v uvedených intenciách vnímali pracovníci svoju prácu takých inštitúcií, akými boli Osídľovací úrad pre Slovensko i Fond národnej obnovy.

Neodmysliteľnou súčasťou Osídľovacieho úradu pre Slovensko bola práca spojená s činnosťou Fondu národnej obnovy, ktorý vznikol na základe dekrétu prezidenta republiky č. 108/1945 Zb. z. a n. o konfiškácii nepriateľského majetku a Fondoch národnej obnovy zo dňa 25. októbra 1945.¹² Paragraf 3 legislatívnej normy stanovil, že na zabezpečenie úloh súvisiacich s dočasnou správou konfiškovaného majetku a jeho rozdelením sa pri osídľovacích úradoch v Prahe i v Bratislave zriaďuje Fond národnej obnovy.¹³ Na čele oboch stáli predsedovia, ktorých na návrh ministra vnútra menovala vláda. Predsedom FNO v Bratislave sa stal F. Vašečka. Fond však podliehal osídľovaciemu úradu, pri ktorom bol zriadený. Predseda osídľovacieho úradu s námestníkom a predseda i podpredseda fondu tvorili už spomínanú radu, ktorá usmerňovala činnosť príslušného osídľovacieho úradu a fondu mu podliehajúcemu. Okrem toho bol zo zástupcov príslušných povereníctiev SNR a člena Hospodárskej rady ustanovený aj Stály poradný zbor. Hospodárenie FNO v Prahe i v Bratislave podliehalo kontrole ministerstva financií. Agendu fondu obstarávali zamestnanci osídľovacieho úradu.

Činnosť OÚ bola spojená aj s reslovakizáciou. Evidenciu i sčítanie reslovakizantov vykonával Osídľovací úrad pre Slovensko a rozhodnutie o prijatí, resp. neprijatí prihlášky bolo v kompetencii Ústrednej reslovakizačnej komisie. Súpis priamo v „teréne“ však robili sčítací komisári (okresné reslovakizačné, sčítacie komisie). Osídľovací úrad pre Slovensko zhromažďoval a usporadúval súpisový materiál pre potreby Ústrednej reslovakizačnej komisie. Podľa jej príkazov vykonával prípravné práce a po prerokovaní s ňou aj technickú prípravu a samotnú realizáciu akcie. Osídľovací úrad pre Slovensko vydal 20. júna 1946 *Pokyny na prevedenie reslovakizácie*, ktoré spresňovali pojem maďarská národnosť a podrobne stanovili spôsob a postup súpisu reslovakizantov.

Na vykonávanie úloh súvisiacich s vnútorným osídlením, ktoré vyžadovali priamy styk s obyvateľmi, prezídium osídľovacieho úradu zriaďovalo podľa potreby jeho pobočky s označením Oblastná úradovňa osídľovacieho úradu. Zároveň určovalo ich sídla a obvody (na základe územia správnych okresov). Oblastné úradovne vznikali od konca roku 1945 a organizačne sa dotvorili v nasledujúcom roku.

Pracovní náplň oblastných úradovní vymedzovali pokyny *Pôsobnosť, organizácia a rozvrh práce pre oblastné osídľovacie úradovne*, ktoré vydalo prezídium osídľovacieho úradu. Na základe uvedených inštrukcií agendu osídľovania a výmeny obyvateľstva na území určenej ob-

11 Vestník Osídľovacieho úradu pre Slovensko. Roč. 1946, č. 1, 16. jún 1946, s. 1-2.

12 Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé. Roč. 1945. Čiastka 48, vydaná 30. októbra 1945, s. 248-254.

lasti vykonávali oblasťné úradovne. Na ich čele stáli prednostovia, ktorých do funkcií menoval predseda OÚ. Prednostovia zastupovali úradovne navonok, viedli a zaeľovali prácu jednotlivým referentom a osobne zodpovedali za riadny chod úradovne.¹⁴ V rámci všetkých úradovných nachádzajúcich sa na území Slovenska pracovali 4 referáty – výmenný, majetkový, osídľovací a referát starostlivosti o presídlencov. Ďalšími dôležitými zložkami oblasťných úradovných boli pracovné skupiny a presídľovacie stanice, zriaďované a spravované na základe zvláštnych úprav prezídia osídľovacieho úradu.

Činnosť jednotlivých zložiek oblasťných úradovných podrobnejšie, resp. bližšie vymedzovali *Smernice pre oblasťné úradovne osídľovacieho úradu*,¹⁵ ktoré pracovné zameranie oblasťných úradovných špecifikovali do 46 bodov. Jednou z najdôležitejších úloh úradovných bolo vykonať kontrolu evidovaných osôb nemeckej a maďarskej národnosti (podľa obcí), a to aj po stránke majetkových pomerov. Pracovníci úradovných mali založiť a viesť evidenciu Maďarov a Nemcov podľa obcí s osobnými a majetkovými údajmi. Ďalej podávali návrhy príslušníkov maďarskej komunity na výmenu obyvateľstva z oblasti obvodu, pripravovali rozvrh výmeny po stránke technicko-organizačnej, ako aj plán na osídlenie uvoľnenej oblasti Slováckmi, vrátane organizačného postupu. Úloha úradovných spočívala tiež v organizovaní a vykonaní všetkých prípravných prác k vysídleniu Nemcov zo slovenského územia i výmene Maďarov a vyvezenia ich hnutel'ného majetku.¹⁶ V spolupráci s ďalšími úradmi v rámci svojho obvodu zisťovali pôdohospodársky a živnostenský majetok, nepôdohospodársky a neživnostenský domový majetok osôb maďarskej národnosti,¹⁷ ako aj majetky fyzických a právnických osôb spadajúcich pod konfiškáciu v zmysle dekrétu č. 108/1945 Zb. z. a n. Ich úlohou bolo dozerať na spôsob hospodárenia Maďarov a menovaných dočasných správcov na konfiškovaných majetkoch, napomáhať pri výkupe inventára.¹⁸ Povinní boli viesť kataster hospodárskych jednotiek zanechaných príslušníkmi maďarskej národnosti na základe dohody, resp. konfiškovaných podľa dekrétu č. 108/1945 Zb. z. a n., prostredníctvom dočasných správcov zaistiť hospodárenie na dohodových a konfiškovaných majetkoch a oceňovať prevzaté majetky odborníkmi. Nemenej dôležitá práca ich čakala v súvislosti s presídlencami z Maďarska. Zástupca oblasťnej úradovne v spolupráci s Československou presídľovacou komisiou rozdeľoval výmery prideleného majetku Slovákom už v Maďarsku a celý transport určený pre obvod oblasťnej úradovne sprevádzal na miesto určenia. Úradovne zabezpečovali presídlencom finančné zálohy. V prípadoch, keď sa jednalo o definitívne prídely, vytyčovali a zameriavali ich priamo na mieste, vyhotovovali o nich príslušné listiny, zaknihovali ich, resp. vykonali príslušné úkony na patričných úradoch.

13 Tamže.

14 ŠA Košice, f. OÚOÚ Spišská Nová Ves, Poprad, doplnok (1946 – 1949), šk. 4.

15 V úvode textu smerníc je uvedené: „Do vydania Štatútu pre Osídľovací úrad v Bratislave vydávam smernice, ktoré obsahujú...“ ŠA Košice, f. OÚOÚ a FNO Košice, šk. 1. Smernice pre oblasťné úradovne Osídľovacieho úradu.

16 V prípade vysídľovaných Nemcov sa však podľa *Smerníc pre sústavný odsun Nemcov zo Slovenska* jednalo len o symbolických 70 kg. Išlo o osobné veci, vrátane zásob trvanlivých potravín na 7 dní. Bližšie GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, S. – OLEJNÍK, M.: Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953. Bratislava : Spoločenskovedný ústav SAV, Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2004, s. 99-124.

17 V spolupráci s PPPR zisťovali tzv. nepriateľský pôdohospodársky a v spolupráci s FNO tzv. nepriateľský nepôdohospodársky majetok Maďarov.

Ich povinnosťou bola aj starostlivosť o zapojenie presídlencov do verejného, hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho života. Záverečné ustanovenia smerníc definovali povinnosti oblastných úradovní v oblasti účtovnej agendy.

Začiatkom mája 1946 prezídium rozčlenilo dočasné zadelenie okresov patriacich do okruhu pôsobnosti nasledovných šiestich oblastných úradovní: Poprad, Rimavská Sobota, Handlová, Levice, Nové Zámky a Šamorín.¹⁹ Okrem nich v tej dobe v Košiciach pracovala expozitúra osídľovacieho úradu.

V regióne východného Slovenska tak činnosť vykonávala expozitúra v Košiciach a oblastná úradovňa v Poprade. Obvod pôsobnosti expozitúry tvorili územia 7 správnych okresov – Košice, Moldava nad Bodvou, Trebišov, Kráľovský Chlmec, Veľké Kapušany, Michalovce, Sobrance. Oblastná úradovňa OÚ v Poprade zahrňovala rovnaký počet nasledovných okresov – Poprad, Kežmarok, Spišská Nová Ves, Spišská Stará Ves, Stará Ľubovňa, Gelnica a Levoča. Z uvedeného je zrejmé, že z aspektu menšinovej problematiky expozitúra v Košiciach mala riešiť hlavne opatrenia súvisiace s maďarskou minoritou a úradovňa v Poprade s nemeckou.

V lete 1946 kulminoval súpis maďarského obyvateľstva určeného v rámci výmeny obyvateľstva na presídlenie do Maďarska, ale tiež vysídlenie nemeckého obyvateľstva, ktoré na východnom Slovensku žilo predovšetkým v regióne Spiša. Vzhľadom na rastúce pracovné zaťaženie sa na základe vyhlášky prezídia osídľovacieho úradu zo dňa 3. júna 1946 počet oblastných úradovní zdvojnásobil. Na území Slovenska malo k 16. júnu začať svoju činnosť celkovo 15 úradovní, vrátane košickej, ktorá bola nástupkyňou expozitúry.²⁰ Na juhu západného Slovenska bolo zriadených 8 oblastných úradovní OÚ so sídlom v Šamoríne, Dunajskej Strede, Komárne, Galante, Šali nad Váhom, Nových Zámkoch, Štúrove (Parkan) a v Leviciach, na strednom Slovensku dve – v Rimavskej Sobote a v Handlovej a na východe päť, sídla ktorých sa nachádzali v Rožňave, Košiciach, Kráľovskom Chlmcí, Poprade a v Spišskej Novej Vsi.²¹ V rámci zriadených oblastných úradovní boli aj také, ktorých obvod pôsobnosti bol vymedzený územím jedného správneho okresu, čo bolo podmienené vysokým počtom príslušníkov maďarskej minority – Šamorín, Dunajská Streda, Komárno, Galanta, Šaľa nad Váhom, ale tiež úradovne s viacerými okresmi, napr. úradovňa v Poprade zahrňovala už spomenutých sedem spišských okresov.

Uvedená norma nebola v platnosti ešte ani mesiac, keď predseda osídľovacieho úradu J. Čech 10. júla 1946 signoval vyhlášku osídľovacieho úradu o stanovení obvodov oblastných úradovní OÚ, ktorá začala platiť 15. júla.²² Na jej základe došlo k čiastkovým zmenám v územ-

18 Zo strany správy majetkov pre pozemkovú reformu, štátnych majetkov.

19 ŠA Košice, f. OÚOÚ a FNO Košice, doplnok, šk. 1, č. 501. Oblastná úradovňa v Nových Zámkoch zahrňovala okresy Nové Zámky, Galanta, Šaľa nad Váhom, Hurbanovo (vtedy Stará Ľala), Vrábľa. Do pôsobnosti oblastnej úradovne v Leviciach patrili okresy Levice, Želiezovce, Štúrovo (v tej dobe Parkan), Šahy. Oblastná úradovňa v Rimavskej Sobote bola vymedzená okresmi Rimavská Sobota, Modrý Kameň, Lučenec, Jesenské (v tej dobe Feledince), Tornaľa, Rožňava. Pod oblastnú úradovňu v Handlovej spadali okresy Handlová, Prievidza, Kremnica, Nová Baňa a oblastná úradovňa v Šamoríne zahrňovala okresy Šamorín, Dunajská Streda a Komárno.

20 Vyhláška stanovila, že oblastné úradovne začnú vykonávať svoju činnosť dňom jej uverejnenia, teda 16. 6. 1946.

21 Vestník Osídľovacieho úradu pre Slovensko. Roč. 1946, č. 1, 16. júna 1946, s. 18-19.

22 Vestník Osídľovacieho úradu pre Slovensko. Roč. 1946, č. 3, 15. júla 1946, s. 52-53.

nom členení a v jednom prípade k zmene sídla úradovne. Jednalo sa práve o región východného Slovenska, kde sídlo v Rožňave, s pôsobnosťou správnych okresov Rožňava a Tornaľa, bolo zrušené. Okres Rožňava bol pričlenený k úradovni v Košiciach a Tornaľa k Rimavskej Sobote. Počet oblastných úradovní však ostal zachovaný, nakoľko došlo k zriadeniu úradovne so sídlom v Šahách pre okresy Šahy a Modrý Kameň.

Na základe uvedenej vyhlášky v regióne východného Slovenska pracovali štyri oblastné úradovne – v Košiciach, na Spiši boli zriadené v Spišskej Novej Vsi a v Poprade, a na juhovýchode v Kráľovskom Chlmci. Do pôsobnosti úradovne v Košiciach patrili tri okresy, Košice, Rožňava a Moldava nad Bodvou. Úradovňa v Kráľovskom Chlmci spravovala okresy Kráľovský Chlmec a Veľké Kapušany. K úradovni v Spišskej Novej Vsi patrili okresy Spišská Nová Ves, Levoča a Gelnica, k popradskej okresy Poprad, Kežmarok, Spišská Stará Ves a Stará Ľubovňa.

Úradovňa v Spišskej Novej Vsi bola ustanovená vyhláškou zo dňa 3. júna 1946 a zrušená výnosom prezídia OÚ z 18. marca 1947, predovšetkým v súvislosti s ukončením odsunu Nemcov. Jej územná pôsobnosť bola v celom rozsahu prenesená na úradovňu v Poprade.²³ Z oblastných úradovní na východnom Slovensku pôsobila najkratšiu dobu, necelý rok. Jej prácu viedol prednosta Emil Albrecht.

Oblasťná úradovňa OÚ v Poprade začala pracovať 4. marca 1946. Rozhodnutím prezídia OÚ z 30. marca 1948 bola s účinnosťou od 8. apríla zrušená a jej pôsobnosť bola prenesená na oblasťnú úradovňu OÚ v Košiciach.²⁴ Počas fungovania úradovne jej činnosť viedol Karol Danielis. Na východnom Slovensku od apríla 1948 pracovala len jedna oblasťná úradovňa so sídlom v Košiciach, do pôsobnosti ktorej spadali okresy Košice, Rožňava, Moldava nad Bodvou, Kráľovský Chlmec, Veľké Kapušany, Gelnica. V druhom polroku 1948 pôsobilo na Slovensku z pôvodných 15 oblastných úradovní 11,²⁵ ale ani uvedený stav nebol konečný. Niektoré oblasťné úradovne boli rušené, iné nanovo konštituované, ako napríklad Oblasťná úradovňa Osídľovacieho úradu so sídlom v Poprade. Začiatkom roku 1950 pôsobilo na Slovensku sumárne 9 oblastných úradovní OÚ a FNO – v Bratislave, Galante, Komárne, Leviciach, Nových Zámkoch, Prievidzi, Rimavskej Sobote a v regióne východného Slovenska v Košiciach a v Poprade.²⁶

Oblasťné úradovne OÚ z dôvodu pružnejšieho, presnejšieho a operatívnejšieho zvládnutia zverených úloh mohli na základe zvláštnej úpravy prezídia OÚ zo 7. septembra 1946 ustanoviť v svojom obvode miestne úradovne pre pracovné skupiny. Boli zriaďované v obciach, kde existovali úrady národných výborov, resp. správnych komisií. Oblasťná úradovňa OÚ v Košiciach mala 5 pracovných skupín – vo Veľkej Ide, Períne, Moldave nad Bodvou, Buzici a v Rožňave, oblasťná úradovňa v Kráľovskom Chlmci 3 – v Kráľovskom Chlmci, Strede nad Bodrogom, Veľkých Kapušanoch. Vykonyvali „všetky práce spojené s presídlením, vnútorným osídlením a úlohami vyplývajúcimi z dekrétu prezidenta republiky č. 108/1945 Zb. z. a n.“²⁷ Vzhľadom na to, že ich

23 ŠA Košice, f. OÚOÚ a FNO Košice, doplnok, šk. 6, inv. č. 1035.

24 ŠA Košice, f. OÚOÚ a FNO Košice, doplnok, šk. 9, inv. č. 10.

25 Oblasťné úradovne OÚ na Slovensku mali okrem uvedených Košíc sídla v Dunajskej Strede, Komárne, Galante, Šali nad Váhom, Nových Zámkoch, Štúrove (Parkani), Leviciach, Rimavskej Sobote, Handlovej a v Bratislave.

26 ŠA Košice, f. OÚOÚ a FNO Košice, doplnok, šk. 134, č. 129/50.

27 ŠA Košice, f. OÚOÚ Spišská Nová Ves, Poprad (1946 – 1949), šk. 2, inv. č. 5.

udržiavanie vo všeobecnosti vyžadovalo značné finančné náklady, ako aj v súvislosti s uvoľnením tempa výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, J. Čech 4. februára 1947 vyzval predsedov oblastných úradov, aby činnosť miestnych úradov pre pracovné skupiny zastavili na miestach, kde to považovali za účelné. Po šiestich mesiacoch, začiatkom augusta, už ale s poukázaním na skutočnosť, že „výmena obyvateľstva pokračuje v plnom prúde a oblastné úradovne nemôžu technicky zvládnuť zo svojho sídla úkony od nich požadované“, ²⁸ oslovil prednostov, aby aktivovali činnosť pracovných skupín tým spôsobom, že na jednu nemalo pripadnúť viac ako 250 hospodárskych jednotiek. V tom období, v lete 1947, musela pracovná skupina disponovať evidenciou Maďarov – obyvateľov obce, súpismi osôb maďarskej národnosti určených na výmenu, zoznamami Maďarov už vysídlených výmennými transportmi, evidenciou osôb maďarskej národnosti odsunutých do Čiech a na Moravu, domovým katastrom maďarského obyvateľstva, ako aj údajmi o výmere ich pôdohospodárskeho majetku.

Organizačnou súčasťou oblastných úradov boli presídľovacie stanice. Ich činnosť bola zameraná predovšetkým na prechodné ubytovanie, sociálnu i zdravotnícku pomoc, ako aj základnú evidenciu prichádzajúcich presídľencov, reemigrantov a repatriantov. V regióne východného Slovenska pracovala jedna – v Košiciach. ²⁹

12. decembra 1946 minister vnútra vyhlásil už spomenutú vyhlášku o štatúte Osídľovacieho úradu pre Slovensko v Bratislave. ³⁰ Štatút v § 1 uvádzal samostatnosť úradu, kde prácu vykonávali štátni a verejní zamestnanci pridelení prechodne štátnymi a verejnými úradmi i orgánmi na výkon služby na osídľovacom úrade, resp. oblastných úradovniach. Štatút uvádzal možnosť utvorenia poradného zboru zloženého zo zástupcov hospodárskych, technických, kultúrnych, politických a odborových organizácií. Vymedzil pracovné zameranie a náplň činnosti osídľovacieho úradu. OÚ mal evidovať štatistické údaje, z ktorých sa vychádzalo pri jednotnom vedení a usmerňovaní vnútorného osídlenia, navrhovať smernice pre odsun, vypracovať plán pre osídlenie uvoľnených oblastí slovanským obyvateľstvom, určiť tiež postup osídlenia a organizovať jeho realizáciu. Jeho úlohou bolo riadiť presun potrebných kategórií slovenského, českého, prípadne iného slovanského obyvateľstva podľa smerníc Ústrednej komisie pre vnútorné osídlenie tak zo zahraničia, ako aj z územia Československej republiky. OÚ mal v súlade so zásadami vydanými Ústrednou komisiou pre vnútorné osídlenie pripraviť podrobné smernice pre prídel majetkov konfiškovaných Maďarom, Nemcom, ako aj tzv. zradcom i nepriateľom Čechov a Slovákov. V spolupráci s príslušnými poverenictvami mal koordinovať činnosť orgánov miestnej správy, ktoré sa problémami osídľovania priamo zaoberali – miestne a okresné národné výbory, správne komisie, roľnícke komisie. Úlohou OÚ bolo podieľať sa na realizácii všetkých medzištátnych dohôd, týkajúcich sa návratu Čechov a Slovákov do vlasti, za predpokladu, že tým bude poverený. Paragraf 13 stanovil, že dozor nad činnosťou Osídľovacieho úradu pre Slovensko vykonáva Ústredná komisia pre vnútorné osídlenie pri Ministerstve vnútra. Osobné a vecné výdavky osídľovacieho úradu boli hradené zo štátnych prostriedkov v rámci osobitnej rozpočtovej kapitoly.

28 ŠA Košice, f. OÚOÚ Spišská Nová Ves, Poprad, doplnok (1946 – 1949), šk. 4. Dohoda o výmene obyvateľstva – miestne úradovne pre pracovné skupiny OÚ – obnovenie činnosti.

29 Ďalšie presídľovacie stanice pracovali v Bratislave-Griňave, Komárne, Štúrove, Šahách a Fiľakove.

30 Sbíрка zákonů a nařízení republiky Československé. Roč. 1946. Čiastka 105, vydaná 28. decembra 1946, s. 1658-1660.

Zmeny, ktoré nastali po februári 1948, mali vplyv aj na ďalšie pôsobenie OÚ. Koncom februára 1948 pri Osídľovacom úrade v Bratislave vznikol akčný výbor, ktorý sa 6. marca obrátil na všetkých zamestnancov s výzvou. S demagogickou rétorikou príznačnou pre to obdobie apeloval, aby „*si uvedomili, že víťazstvom ľudovo-demokratických ideí nastala nová doba v živote jednotlivca i celého národa. Z poznania sociálnych výhod zabezpečených týmto režimom a uvedomenia si skutočnosti, že tvorením nových hodnôt budujeme lepší zajtrajšok zase len pre seba, bude každé naše dianie charakterizovať radosť, povedomie, ale i zodpovednosť*“.³¹ Vo funkcii predsedu OÚ pôsobil aj naďalej J. Čech, ktorý bol členom Komunistickej strany Slovenska.

Už 15. júna 1948 vstúpil do platnosti nový organizačný poriadok a rozvrh práce, na základe ktorého bolo uskutočnené administratívne spojenie osídľovacieho úradu s FNO do jedného úradu pod názvom Osídľovací úrad a Fond národnej obnovy v Bratislave. Mal spoločné prezídium a 8 odborov. Oblasťné úradovne pracovali ako spoločné zložky celého úradu. Dovtedajšie pracovné skupiny FNO sa stali pracovnými skupinami oblastných úradovní.³² Vo funkcii predsedu OÚ a FNO v Bratislave pracoval J. Čech.

V septembri 1948 prezídium OÚ a FNO prijalo ďalší organizačný poriadok a rozvrh práce. Podľa nového dokumentu boli územia okresov Poprad, Spišská Nová Ves, Spišská Stará Ves, Kežmarok, Stará Ľubovňa a Levoča vyňaté z pôsobnosti oblastnej úradovne v Košiciach s tým, že pre územia uvedených spišských okresov mal byť vytvorený zvláštny referát pri Expozitúre FNO v Poprade.³³

Ani tento poriadok neostal dlho v nezmenenej podobe. Prezídium osídľovacieho úradu a FNO prijalo už začiatkom roka 1949 organizačný poriadok a rozvrh práce, ktorý vstúpil do platnosti 1. februára 1949. Dovtedajšie oblastné úradovne boli administratívne zlúčené s expoziťurami FNO, pričom obvody takto utvorených úradovní boli, až na niektoré výnimky, prispôsobené obvodom krajských národných výborov.

Hlboké spoločenské zmeny, dôsledok implementácie marxisticko-leninskej ideológie v Československu, nevyhnutne predurčili aj ďalšie smerovanie politiky Komunistickej strany Československa v národnostnej otázke. Postulát „proletárskeho internacionalizmu“, ktorý sa komunisti do februára 1948 snažili obháďať, sa stal kategorickým imperatívom bez ohľadu na nacionálne postoje časti vedenia Komunistickej strany Slovenska. V uvedenom kontexte boli všetky opatrenia, prijaté vo vzťahu k postaveniu maďarskej menšiny na Slovensku radikálne revidované. Ďaleko dôležitejšia než etnický pôvod sa stala triedna príslušnosť, čo v praxi znamenalo, že robotníci a roľníci bez ohľadu na národnosť mali mať v ČSR privilegované postavenie. V novej spoločnosti neostal priestor ani pre pôsobenie osídľovacieho úradu. Ako inštitúcia, riešiacia otázky spojené s etnickým pôvodom obyvateľstva, prestala byť akceptovateľnou.

Národné zhromaždenie Československej republiky 9. marca 1950 prijalo zákon č. 18/1950 Zb. z. o zrušení osídľovacích úradov. Na základe uvedenej legislatívnej normy boli k 15. marcu zrušené osídľovacie úrady v Prahe i v Bratislave, všetky oblastné úradovne, poradné zbory ako aj Ústredná komisia pre vnútorné osídlenie pri Ministerstve vnútra. Ich pôsobnosť prešla podľa

31 ŠA Košice, f. OÚOÚ Kráľovský Chlmec (1946 – 1949), šk. 3, č. 304.

32 ŠA Košice, f. OÚOÚ a FNO Košice, doplnok, šk. 7, inv. j. 9.

33 ŠA Košice, f. OÚOÚ Kráľovský Chlmec, šk. 3, č. 76/48.

§ 1 na príslušný Fond národnej obnovy.³⁴ Na uvedený zákon nadväzovalo vládne nariadenie prijaté kabinetom Československej republiky 15. marca 1950, ktoré bližšie špecifikovalo postup rušenia osídľovacích úradov. Podľa neho pôsobnosť predsedu osídľovacieho úradu prešla na predsedu príslušného Fondu národnej obnovy. FNO, zriadený pri osídľovacom úrade v Prahe, pracoval pri ministerstve financií a FNO pôsobiaci pri osídľovacom úrade v Bratislave pri Povereníctve financií.

Povereníctvo financií už 17. marca 1950 v pokynoch informovalo národné výbory všetkých stupňov, oblastné úradovne a FNO o likvidácii osídľovacieho úradu a o prenesení niektorej agendy na orgány ľudovej správy.³⁵ Do pôsobnosti ONV prešla agenda týkajúca sa predaja hnutelností (okrem drahých kovov a známok), všetku ostatnú, vykonávanú oblastnými úradovňami OÚ a FNO prevzali krajské národné výbory. Na Slovensku však, okrem Bratislavy a Košíc, oblastné úradovne mali sídla mimo krajských miest, pretože boli zriaďované uprostred čo najväčšieho počtu presídlencov (napr. Komárno, Nové Zámky a i.), resp. v centre veľkého počtu konfiškátov (Prievidza, Poprad). Povereníctvo financií ponechalo zlikvidované oblastné úradovne na dovtedajších miestach, čo v praxi znamenalo rozčlenenie ich pôsobnosti medzi viaceré krajské národné výbory. Oblastné úradovne v Košiciach a v Poprade tak v rámci svojich obvodov prevzali KNV v Košiciach a v Prešove.

34 Sbíрка zákonů republiky Československé. Roč. 1950. Čiastka 9, vydaná 15. marca 1950, s. 33.

35 Tamže, s. 34.

Sťažnosti Slovákov k výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom

Zlatica Sáposová

THE GRIEVANCES AND COMPLAINTS OF HUNGARIAN SLOVAKS DURING THE PROCESS OF CZECHOSLOVAK – HUNGARIAN POPULATION EXCHANGE

The study provides an overview of Slovak resettlers within the period / process of population exchange based on documents from the Archive of Czechoslovak. Only those documents were chosen which contain grievances and complaints of Slovaks (real or alleged disparagements) having been addressed to the Czechoslovak Committee for Resettlement. The study points to the rich content of archive documents which were not treated up to date being very sensitive and needed an objective analysis. The archive sources still contain a lot of materials which are of a big help to cover and present the fates of the people who were the „agents“ or „patients“ of this migration process.

A MAGYARORSZÁGI SZLOVÁKOK SÉRELMEI A CSEHSZLOVÁK MAGYAR LAKOSSÁGCSERE FOLYAMÁN

A tanulmány levéltári dokumentumok alapján az áttelepülők életének nehézségeivel foglalkozik. A levéltári anyagból csak azok a dokumentumok lettek kiemelve, melyek a szlovákok panaszaival, sérelmeivel (valódi vagy állítólagos méltatlanságokkal) foglalkoztak és a Csehszlovák Áttelepítési Bizottságnak voltak címezve. A tanulmány rámutat az eddig még feldolgozatlanul marad levéltári anyagok gazdagságára, érzékenységére és objektív értelmezésük szükségességére is. A levéltári forrásanyagok tartalmaznak még olyan dokumentumokat, melyek tovább segítik felfedni és bemutatni azoknak az embereknek a sorsát, akik károsultjai voltak ennek a kényszermigrációs folyamatnak.

Cieľom tejto štúdie je podať obraz o niektorých aspektoch postavenia Slovákov prihlásených na presídľovanie alebo v čase ich presídľovania prostredníctvom archívnych materiálov z Archívu Ministerstva zahraničných vecí Československa. Z archívnych materiálov boli vybrané len tie dokumenty, ktoré obsahovali sťažnosti slovenských presídlencov.

Pohľad na túto problematiku je oboma zainteresovanými stranami, československou aj maďarskou, vnímaný kontroverzne. Cieľom však nie je hodnotiť tieto kontroverzné interpretácie, ale poukázať na bohatosť nespracovaných archívnych materiálov a na citlivosť problematiky a význam objektívneho chápania získaných údajov.

Po druhej svetovej vojne v strednej a juhovýchodnej Európe nastal silný pohyb obyvateľstva, dobrovoľný aj vynútený. Formou vysídlenia bolo približne 10 miliónov ľudí nútených opustiť svoju rodnú krajinu a presídliť sa na územie iného štátu.

Pohyby obyvateľstva v Maďarsku po druhej svetovej vojne začali v prvom rade vystáňovaním väčšiny nemeckého obyvateľstva, neskôr dobrovoľným presídlením časti maďarských

Slovákov na územie Československej republiky a tiež presídľovaním významnej časti maďarského obyvateľstva z okolitých krajín, najmä z územia Slovenska.

Už v prvých mesiacoch vysídľovania bolo zjavné, že tieto akcie nedosiahnu svoj cieľ, pretože nie je možné presunom obyvateľstva riešiť etnické problémy v určitých štátoch a nie je možné zmeniť rozloženie multietnickej podstaty štátov strednej a východnej Európy a urobiť z nich jednoznačne národné štáty. Už v prvých mesiacoch realizácie týchto akcií vyplávala na povrch aj ich neľudskosť. Potvrdilo sa, že aplikácia princípov kolektívnej viny je ľudsky nespravodlivá, pretože jednotlivcov, na základe ich príslušnosti k etnickej skupine alebo pôvodu, volala na zodpovednosť za činy a previnenia politických špičiek, a preto by mala byť neprípustná.

Po pražských rokovaníach bola 27. februára 1946 v Budapešti podpísaná československo-maďarská dohoda o výmene obyvateľstva.¹ Už počas bilaterálnych diplomatických rokovaní československé vedenie vypracovalo plán, ktorý mal motivovať na presídlenie čo najväčšiu časť slovenského obyvateľstva v Maďarsku. Každopádne v ďalších dňoch, vo veľmi krátkom čase po podpísaní dohody (od 4. marca 1946), Československá presídľovacia komisia zriaďovala náborové okrsky, ktorých úlohou bolo získať čo najväčší počet Slovákov pre dobrovoľné presídlenie do Československa.²

V náborovej a propagandistickej činnosti Československej presídľovacej komisie popri úsilí o prebudenie slovenského národného povedomia dôležitú úlohu zohralo aj poukazovanie na zlú hospodársku situáciu v Maďarsku spôsobenú vojnou a postavením Maďarska v povojnovej Európe, teda na maďarské ekonomické problémy a s tým súvisiacu existenčnú neistotu tu žijúceho obyvateľstva. Dialo sa tak neraz aj prostredníctvom nezodpovedných a nesplniteľných príslubov a výhod, ktoré malo získať obyvateľstvo slovenskej národnosti po presídlení na Slovensko.

Na propagačných letákoch sa objavili napr. texty: *„Chcete sa stať občanmi víťazného československého štátu? Chcete dobre platenú prácu v továrňach? Vás, maďarských Slovákov, Československá republika nielen presídli, ale zabezpečí Vám aspoň také, ale aj lepšie ekonomické, kultúrne a sociálne prostredie, než v akom ste doteraz žili. Slovenský roľník z Maďarska bude obrábať úrodnú slovenskú zem, remeselník a živnostník bude pracovať v slovenských podnikoch, robotník v slovenských fabrikách a inteligencia v slovenských úradoch...*

-
- 1 Problematiku výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom zo slovenských historikov na báze archívnych materiálov analyzuje v práci ŠUTAJ, Š.: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava : Veda, 1993. Z maďarských historikov môžeme spomenúť aspoň práce: KUGLER, J.: *Lakosságcsere a délkelet-alföldön 1944 – 1948*. Budapest : MTA, Kisebbségkutató Műhely, 2000; POPÉLY, Á.: *A csehszlovák-magyar lakosságcsere és az áttelepítésre kijelölt szlovákiai magyarok névjegyzékei*. In: *Fórum Társadalomtudomány Szemle*, X, 2008, 1, 125-144; SZÁRKA, L.: *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944 – 1949*. Komárom : MTA Etnikai-nemzeti kisebbségkutató intézet, Kecskés László Tarság, 2005; TÓTH, Á.: *Telepítéssk Magyarországon 1945 – 1948 között*. Kecskemét : BKMÖL, 1993.
 - 2 Ústredie sa umiestnilo v budove bývalého Československého vyslanectva na Rózsa Ferenc u. 61. Podľa sídlisk Slovákov v Maďarsku bolo vytvorených 18 oblastí: 1. Budapest, 2. Pilis, 3. Aszód, 4. Kiskörös, 5. Ostrihom, 6. Bánhida, 7. Pelsőpétény, 8. Balassagyarmat, 9. Salgótarján, 10. Miskolc, 11. Forró, 12. Sátoraljaújhely, 13. Nyíregyháza, 14. Szarvas, 15. Békéscsaba, 16. Tótkomlós, 17. Gyöngyös, 18. Pécs. POPÉLY, Á. (ed.): *Spisy k dějinám Maďarov v Československu v rokoch 1948 – 1956*. I. Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2008. 430 s.

*Československá republika bola jedným z ekonomicky najsilnejších štátov a aj po ukončení vojny má najlepšie vyhliadky v Európe.*³

Podstatnou časťou agitácie bolo zdôrazňovanie skutočných či údajných krívd, ktoré postihli Slovákov v Maďarsku. Rečníci a domáci spolupracovníci komisie sa snažili svojim poslucháčom zdôrazňovať, že maďarské vedenie sa tak v minulosti, ako aj teraz snaží o úplnú asimiláciu Slovákov a menšinovým požiadavkám necháva priechod len z taktických dôvodov a Slovákom najlepšie bude, keď sa presťahujú na územie Slovenska (keď sa vrátia domov medzi svojich).⁴

Výsledkom agitácie bolo, že približne 100 000 Slovákov, alebo pôvodom Slovákov, sa dobrovoľne prihlásilo na presídlenie na Slovensko (pozri tabuľku 1).

V počte prihlásených presídlencov sa slovenskí a maďarskí historici zhruba zhodujú.⁵

1. Podľa rozhodnutia č. 8, 40, 29, 56, a 57 SK bolo presídlených.....	59 774 osôb
2. Podľa rozhodnutia č. 47 SK sa presťahovalo.....	6 991 osôb
3. Podľa paragrafu 16 Protokolu účinnosťou Dohody bolo presídlených.....	4 340 osôb
Podľa bodu 1, 2 a 3 celkovo bolo presídlených.....	71 105 osôb ⁶

Medzi dôsledky, s ktorými sa Slováci prihlásení na presídlenie v krátkom čase stretli, boli vážne spoločenské problémy. Museli bojovať s pocitom „vylúčenia“ (kirekesztés) – zo strany orgánov maďarského štátu, okolitej maďarskej komunity, v ktorej žili (obyvatelia dediny, susedia), vlastnej slovenskej komunity (Slováci, ktorí sa neprihlásili na presídlenie) a dosť často aj od vlastnej rodiny. Teda s problémami súvisiacimi s nepochopením ich rozhodnutia prihlásiť sa na výmenu obyvateľstva, ktoré sa prejavovalo v komunite, v ktorej doteraz žili, napr. opovrhovaním, odmietaním či vylučovaním z tradičných činností.

3 KUGLER, J.: Nehéz honcsere, Dilemmák a második világháború után. Príspevok je možné nájsť na stránke: <http://www.napkut.hu/naput_2007/2007_07/012.htm>.

4 „Vychádzajúc zo skutočnosti, že na území Maďarska žije vyše 450 000 Slovákov a Čechov bez menšinových práv a vopred odsúdených k národnej smrti a naopak na južných hraniciach Slovenska existuje silné maďarské kompaktné etnikum, došlo zo strany slovenských menšinových pracovníkov v Maďarsku k myšlienke vzájomnej výmeny obyvateľstva a návratu do ich vlasti. Ostatne zbaviť sa občanov maďarskej národnosti – obdobne ako vysídlenie Nemcov z ČSR – bolo integrujúcou súčasťou Košického vládneho programu, ktorého splneniu mala výmena obyvateľstva z Maďarska a ČSR napomáhať. Konečne i pracovný nábor do historických zemí, ako aj reslovakizačná akcia mala slúžiť k tomu účelu.“

Národný archív ČR Praha, f. Úrad predsedníctva vlády, šk. 1115. Bratislava 20. január 1949. Z konečnej správy o činnosti Československej presídľovacej komisie a o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom.

5 73 273 presídlencov uvádza slovenský historik Š. Šutaj (ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava : Veda, 1993, s. 139), 59 774 osôb uvádza maďarský historik J. Kugler, a ten istý počet je podaný v konečnej správe o činnosti Československej presídľovacej komisie o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom s tým, že do úvahy je potrebné brať aj osoby presťahované pred účinnosťou Dohody podľa §16 Piešťanského protokolu v počte 4340, a osoby, ktoré odišli ilegálne, podľa rozhodnutia Zmiešanej komisie č. 47, v počte 7783. To znamená, že sa ešte približne 12 000 osôb presťahovalo z Maďarska mimo rámca presídľovacieho procesu.

6 Národný archív ČR Praha, f. Úrad predsedníctva vlády, šk. 1115, Prehľad počtu prihlásených a presídlených Slovákov z Maďarska do ČSR.

Tabuľka 1: Prehľad počtu prihlásených a presídlených Slovákov z Maďarska do ČSR

Obvod	Prihlásení na presídlenie	Skutočne presídlení	Časový harmonogram presídlenia											
			1946		1947		1948 podľa mesiacov						1948	
			III	IV	V	VI	IX	X	XI	XII				
Budapešť	9350	4375	1486	2142	32	4	34	8	108	92	92	245	747	
Pilis	2980	1901	240	1647	-	-	3	1	10	-	-	-	14	
Aszód	5283	2630	283	912	32	5	124	462	782	-	-	30	1435	
Kiskőrös	2641	1617	40	1 491	1	-	81	-	4	-	-	-	86	
Esztergom	1386	3601	935	1 605	-	40	5	-	13	242	716	45	1065	
Bánhida	6502	3521	1003	1350	446	179	417	3	38	2	36	27	1148	
Felsőpetény	2212	1340	130	388	103	698	21	-	-	-	-	-	822	
Balassa-gyarmat	1460	783	113	122	-	2	168	-	-	109	-	269	548	
Salgótarján	2181	981	318	170	-	-	-	-	4	443	46	-	493	
Miskolc	6100	2535	862	1237	-	-	1	1	202	-	54	178	436	
Forró	612	131	60	59	-	-	-	-	12	-	-	-	12	
Sátorajújhely	2470	1844	149	670	286	55	-	8	60	-	540	76	1025	
Nyíregyháza	6065	4508	576	3417	5	2	3	-	3	432	-	70	515	
Szarvas	5691	4229	846	2823	1	197	2	8	304	-	-	52	564	
Békéscsaba	17 266	11 743	618	7340	3	752	902	461	1129	160	270	128	3785	
Tótkomlós	12 956	10 832	446	9940	1	9	1	3	16	-	416	-	446	
Gyöngyös	3308	2405	297	1905	-	-	-	8	195	-	-	-	203	
Pécs	958	750	214	441	2	-	-	-	1	-	-	92	95	
Mimo obvodu	-	84	-	-	-	-	-	-	-	-	48	-	48	
Spolu	95 421	59 774	8612	37 679	912	11 923	1762	963	2882	1480	2249	1312	13 463	

Zdroj: Národný archív ČR Praha, f. Úrad predsedníctva vlády, šk. 1115

Neraz dochádzalo k incidentom medzi rôznymi skupinami obyvateľstva. Slovenský denník *Národná obroda* v článku *Metódy barbarických Maďarov* napr. obvinil farára reformovanej cirkvi v obci Oroszlány, že vyhnal z kostola ľudí, ktorí sa prihlásili na presídlenie, a ich deťom zakázal konfirmáciu. Obecny notár tieto obvinenia odmietol a žiadal podžupana, aby urobil vhodné kroky, „*lebo vzťah medzi presídlencami a ostatnými v obce je vyostrený*“.⁷ Bez ohľadu na opodstatnenosť či neopodstatnenosť tohto obvinenia, aj v súvislosti s ďalšími podobnými prípadmi a obvineniami sa ukazovalo, že situácia medzi prihlásenými na presídlenie a zostávajúcimi obyvateľmi obcí sa komplikovala a narušali sa tradičné dedinské vzťahy a rodinné, susedské a iné väzby v dedinských komunitách.

Vážnym zásahom do života Slovákov v Maďarsku bolo aj to, že podľa pokynov Maďarskej presídľovacej vládnej komisie (*Magyar Áttelepítési Kormánybizottság*, MÁB) od júla 1946 postupne poslali na nútenú dovolenku tých štátnych zamestnancov, ktorí boli zaregistrovaní na presídlenie v Československej presídľovacej komisii (ČsPK). Pre prepustených zamestnancov a ich rodiny tieto opatrenia znamenali vážne sociálne ťažkosti. Časopis Antifašistického frontu Slovanov v Maďarsku *Sloboda* nie v jednom prípade na svojich stránkach upozorňoval slovenskú a maďarskú verejnosť na bezvýhodiskovú situáciu prihlásených ľudí na presídlenie.

Problémy Slovákov čakajúcich na presídlenie a Maďarov na Slovensku, ktorí sa stali predmetom organizovanej politiky orientovanej na zníženie počtu Maďarov v Československu, sa stávali súčasťou boja propagandistov na oboch stranách hraníc. Osobitne zložitá situácia nastala na konci roku 1946, keď sa nenaplnili očakávania oboch strán, ktoré vkladali do mierovej konferencie v Paríži. Maďarsko sa snažilo oddaľovať začiatok výmeny obyvateľstva a ako prejav dobrej vôle súhlasilo s jednostranným presídlením sociálne slabších skupín Slovákov z Maďarska (rozhodnutie Zmiešanej komisie č. 8 a 40). Československá strana v snahe posúriť začiatok výmeny začala v novembri 1946 s deportáciami Maďarov do Čiech.⁸ To bol hlavný dôvod, pre ktorý maďarská strana rozhodla o zastavení dvoch pripravených transportov sociálne slabších Slovákov z Maďarska v rámci tejto jednostrannej presídľovacej akcie. Výsledkom bolo utrpenie na oboch stranách. Slováci, ktorí už boli pripravení na presídlenie, zostali v ešte ťažšej sociálnej situácii v Maďarsku ako predtým a Maďari zo Slovenska boli v zimných mesiacoch násilne za pomoci armády a Zboru národnej bezpečnosti deportovaní v rámci naplnenia prezidentského dekrétu č. 88/1945 Sb. o pracovnej povinnosti, na práce do Čiech.

Správy, ktoré prinášala tlač, často z propagandistických dôvodov prekračovali hranice reality, snažili sa situáciu prikrášľovať alebo dramatizovať na etnickom či štátnom princípe. Ukazuje sa to napr. v článku „*Kto vlastne porušil zásady ľudskosti. Hrozné postavenie našich budapeštianskych bratov – Bieda, hlad a zima žalujú – Nastane konečne náprava?*“⁹ časopisu *Sloboda*

7 Podobné prípady sú spomenuté v sťažnosti Slovákov adresovanej predsedovi vlády Maďarska „*Áttelepítésre váró magyarországi szlovákok propagandisztikus panaszlevele a Magyar Miniszterelnöknek*“, 1946. december 16., *Budapest*. <http://www.natarch.hu/archivnet/old/rovat/forras.phtml?forras_kod=858>.

8 Podrobnejšie o tejto problematike ŠUTAJ, Š.: *Nútené presídlenie Maďarov zo Slovenska do Čiech. Deportácie obyvateľstva maďarskej národnosti zo Slovenska do Čiech po druhej svetovej vojne*. Prešov : Universum, 2005; ŠUTAJ, Š.: *Akcia Juh. Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949*. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Sv. 8. Praha 1993.

9 *Sloboda*, roč. III., 1947, č. 3.

vydávaného v Maďarsku. Sloboda napísala: „Dva transporty budapeštianskych Slovákov, ktoré mali odísť na Slovensko pred Vianocami na základe rozhodnutia maďarských úradných činiteľov, boli zastavené. 1300 budapeštianskych Slovákov, ktorí už boli pripravení na cestu, musia v dôsledku toho vyčkávať na ďalší termín. Transporty boli zastavené pre deportáciu Maďarov na Slovensku do Čiech. Aký je však rozdiel? Kým Maďari odišli do Čiech na základe vládneho nariadenia o pracovnej povinnosti, dostali tu prácu, sú ubytovaní v teplých bytoch, za prácu sú slušne honorovaní a na stravovanie sa tiež nemôžu sťažovať, Slováci v budapeštianskom obvode v dôsledku jednostranného zastavenia transportu sú v najťažšom postavení. V 20-stupňovej zime sedia v nevykúrených bytoch pri svojich chorých starcoch a deťoch, nemajú žiadnu zásobu potravín a v skutočnosti hladujú. Zo zamestnania ich povyhadzovali, lebo sa prihlásili za Slovákov a svojou nečinnosťou rozmnožujú rady aj tak početných nezamestnaných. Či to nie je hrozné postavenie? Ľudia, ktorí by chceli pracovať, musia hľiviť, mrznúť a hladovať, len preto, že sú Slováci. Nepohne sa vo vás svedomie, budapeštianski páni, keď sa na všetko toto dívate? Nariekate nad tými, ktorí sa majú dobre, a našu hroznú biedu tu nevidíte?“

Časopis maďarských Slovákov prirodzene poukazoval na rôzne krivdy, ktoré sa diali voči Slovákom v Maďarsku. V článku *O čom nepíše maďarská tlač. Prenasledovanie Slovákov – presídlencov – Sústavné porušovanie Dohody pokračuje*¹⁰ kritizovali postup maďarských policajných orgánov voči prihláseným na presídlenie: „Oveľa krikľavejšie sú však prípady, keď voči presídlencom, celkom samovoľne a surovo postupujú maďarské policajné orgány... maďarskí policajní úradníci si na presídlencoch vybíjajú svoju nenávisť voči Československej republike. ...vrhli a zbili rendőri (policajti) na presídlenca len preto, že mal na kabáte slovenskú trikolóru ...polícia zatkla a zbila Slováka, ktorý len pri legitimovaní podotkol, že je presídlenec... policajti zbili presídlencov, keď sa lúčili so svojimi príbuznými pri odchode.“

Slováci prihlásení na presídlenie sa chceli čím skôr presťahovať na územie Slovenska. Ich trpezlivosť sa s predĺžovaním začiatku výmeny zo dňa na deň strácala. Jednou z ciest, ktorými sa usilovali upozorniť na svoje postavenie, boli vyhlásenia, memorandá a listy rôznym inštitúciám, aj čelným predstaviteľom štátov, od ktorých si sľubovali pomoc a riešenie svojej komplikovanej situácie. Podľa správ Slobody zo 4. decembra 1946 bolo zaslané Memorandum¹¹ pre OSN, pre maďarskú a slovenskú vládu s 20-tisícami podpisov presídlencov, v ktorom žiadali urýchlenie výmeny obyvateľstva. Nie je známe, kto bol iniciátorom akcie, ale podpisovú akciu mohla organizovať aj ČsPK. Aj tieto aktivity čakajú ešte na vyjasnenie historikmi.

Vo všeobecnosti môžeme konštatovať, a dokumenty z Archívu MZV ČSR to tiež potvrdzujú, vyostrenú situáciu medzi presídlencami a obyvateľmi, ktorí sa neprihlásili na presídlenie. Ľudia na jednej aj druhej strane, tí, ktorí sa nahlásili na presídlenie a neboli presídlení, ale aj tí, ktorí zostávali na území, kde dlhodobo žili, boli často vyprovokovaní vzniknutou situáciou

10 Sloboda, roč. III., 1947, č. 2.

11 Memorandum bolo uverejnené v Slobode dňa 5. decembra 1946. Podľa konštatovania Maďarskej presídľovacej komisie (MÁK – Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság) len 25 % podpisov v memorande bolo pravých (ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/116.-Jelentések 1946. december 27.) KUGLER, J.: A Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság tevékenysége a kétoldalú csere megindulásáig (1946 júliusától 1947 márciusáig), pozri: <www.mtaki.hu/docs/cd1/kugler/k_mak.htm>.

okolo presídlenia k nepremysleným činom, boli zúfalí, bezmocní pri riešení vlastných problémov. Neraz strácali zábrany a robili kroky, ktoré nemohli vyriešiť ich problémy.

V ďalšej časti sa pokúsime na príklade archívnych dokumentov ukázať, aké sťažnosti predkladali úradom, resp. Československej presídľovacej komisii Slováci, ktorí sa prihlásili na presídlenie.

Najčastejšími dôvodmi pre podávanie protestov a sťažností Slovákov boli porušenia článkov Dohody o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom a rozhodnutí Zmiešanej československo-maďarskej komisie, ktorej rozhodnutia upravovali spôsob realizácie výmeny obyvateľstva.¹² Úradníci Československej presídľovacej komisie ich rozčlenili do nasledovných skupín:

1. Protiprávne prepustenie verejných a súkromných zamestnancov zo služieb.
2. Odňatie pôdy presídlencom v rámci pozemkovej reformy.
3. Vypovedanie z bytu.
4. Odopieranie prídely potravín a iných náležitostí.
5. Bezdôvodné ublíženie na tele.
6. Protiprávne zaistovanie presídlencom.
7. Vymáhanie reparačných dávok, daní, rekvirácia dobytku a iných hnutelností.
8. Odopieranie vydávať mlecie povolenia.
9. Odopieranie vystavovať bezplatné doklady.
10. Rôzne neprístopnosti.

Sťažnosti boli podávané prostredníctvom Ministerstva zahraničných vecí a Ministerstva vnútra Maďarska 320 sťažností
Prostredníctvom Konzulárneho oddelenia Úradu vládneho delegáta
ČSR pri Spojeneckej kontrolnej komisii (SKK) v Budapešti 400 sťažností
Prostredníctvom maďarských úradov..... 299 odpovedí

Pokiaľ ide o vecnú stránku sťažností, zo 441 Ministerstvom zahraničných vecí vyhodnotených sťažností, 249 sťažností sa týkalo bodov 4, 5, 6, 7, 8 a 10 a 149 prípadov sa týkalo bodov 1, 2, 3 a 9.

Od maďarských úradov bolo doručených 304 odpovedí na tieto sťažnosti, z nich 209 bolo bez konkrétnej odpovede, 43 sa týkalo bodov 4, 5, 6, 7, 8 a 10 a 52 maďarských odpovedí sa týkalo bodov 1, 2, 3 a 9.

Z 95 konkrétnych odpovedí maďarských úradov došlých na prípady uvedené v sťažnostiach: uznávajú odôvodnenosť slovenských sťažností v 16 prípadoch, nezaujali stanovisko s odôvodnením, že nemohli prípad vyšetriť v 8 prípadoch a neuznali odôvodnenosť slovenských sťažností v 71 prípadoch.

Okrem úradne evidovaných sťažností zasielaných maďarským úradom existovali aj ďalšie ťažkosti Slovákov prihlásených na presídlenie, ktoré sa nachádzajú v zápisniciach spísaných v úradovniach Československej presídľovacej komisie.

12 Národný archív ČR Praha, f. Úrad predsedníctva vlády, šk. 1115. Približná štatistika o podaných sťažnostiach a došlých maďarských odpovediach (v Budapešti dňa, 6. 1. 1947).

Tieto zápisnice potvrdzujú, že mnohí z prihlásených na presídlenie stratili prácu v štátnych úradoch (pošty, železnice, žandárstvo a na úradoch ...), že v súvislosti s presídlením boli vážne postihnutí roľníci, ktorí sa nemohli zamestnať napr. pri sezónnych prácach. Na ilustráciu uvedieme niekoľko takýchto zdokumentovaných prípadov.

Zápisnica¹³

„Zápisnica spísaná dňa 20. júla 1947 v miestnostiach v oblastnej úradovni Československej presídľovacej komisie v Pilisi za prítomnosti podpísaných.

Do oblastnej úradovni sa dostavil bez predvolania p. Pavol Lašan, nar. 19. septembra 1915 v Pilisi, náboženstva ev. a. v., národnosti slovenskej. Menovaný je prihlásený na presídlenie do ČSR dňa 16. mája 1946 pod číslom 155/Pilis a sťažuje si, že nebol prijatý k mlatbe na mlatobné obdobie v roku 1947, a to z dôvodov prihlásenia sa na presídlenie.

„V minulých rokoch pracoval som sezónne u mlátačky Michala Halusku, poslanca maďarského parlamentu, kde bol bandagazdom Štefan Fazekaš, tiež prihlásený na presídlenie. V tomto roku som sa tiež hlásil Fazekaš tam tiež není zamestnaný ako bandagazda, avšak nový bandagazda Jozef Tóth mi povedal, že prijať ma nemôže, lebo prišiel taký rendelet na kozségháza, že presídľencov prijať do prác nesmú.

Pri tejto mlátačke som bol zamestnaný po tri roky, kde som si zarobil obyčajne 500 kg pri slabšej úrode, keď bola úroda lepšia, zarobil som 800 kg (rok 1938). Tým je moja rodina ochudobnená o chlieb, ktorý som takto zarobil.

Bandagazda, prípadne zamestnávateľ bol som mnou spokojný a keď by nebol zákaz, bol by ma prijal do práce. Inak nemám čo poznamenať, iba to, že by nám mali dať aspoň možnosť zakúpiť si potrebné obilie ako by som si ho bol zarobil.’

Zápisnica bola stránkou prečítaná a touto podpísaná na znak súhlasu.“

Maďarská historiografia však uvádza, že počas realizácie pozemkovej reformy maďarská vláda akceptovala požiadavky roľníkov slovenského pôvodu, ba naopak, snažila sa ich požiadavky splniť a aj tak ich povzbudiť pre to, aby sa rozhodli zostať vo svojom bydlisku.¹⁴ Medzi spomínanými zápisnicami sa však nachádzajú sťažnosti súvisiace s pozemkovou reformou, ktoré otvárajú pre historika ďalšiu veľmi podstatnú a dnes ešte stále nie celkom objasnenú otázku. Prihlásení na presídlenie sa sťažovali ČsPK, že im maďarské úrady odobrali pozemky, ktoré dostali počas realizácie pozemkovej reformy v Maďarsku.

Tabulárny sudca, vedúci právneho oddelenia Krajinského pozemkového úradu v Budapešti dr. Árvay sa k slovenským sťažnostiam vyjadril takto: „*Úradným maďarským stanoviskom je, že všetky prídely z maďarskej pozemkovej reformy presídlením strácajú platnosť a že právnym nákladom toho je ustanovenie §7 nar. č. 5300/1947 M. E., podľa ktorého prídely, ktoré sa v prospech osôb presídľencov do Československa stali na základe nar. 600/1945 M. E. a právnych pravidiel, toto nariadenie doplňujúcich alebo pozmeňujúcich, strácajú faktom presídlenia platnosť. Pokiaľ ide o sťažnosti presídľencov, zostavené právnym oddelením ČsPK, ktoré sa sťažuje prevažne na prípady z doby pred platnosťou cit. §7, bolo by treba každý jednotlivý prípad osobitne preskúmať, ale že iste došlo k odňatiu právom, lebo buď neboli prídely prá-*

13 Národný archív ČR Praha, f. Úrad predsedníctva vlády, šk. 1115.

14 KUGLER, J.: Lakosságsere Délkelet-Alföldön. Budapest : Osiris-MTA, 2000.

voplatné, buď bol tu právny dôvod pre ich odňatie, alebo napr. presídlení na pôde riadne nehospodárili.“¹⁵

Prípad odobratia pozemkov z pozemkovej reformy ilustruje ďalšia ukážka zo zápisnice napísanej v úradovni Československej presídľovacej komisie.

Zápisnica¹⁶

„Zápisnica napísaná dňa 25. júla 1947 v miestnostiach oblastnej úradovne ČsPK v Pilisi za prítomnosti podpísaných.

Do oblastnej úradovne dostavil sa dnešného dňa Andrej Valkai, obyvateľ z Maglódu, Harmat ul. 46., ktorý je prihlásený na presídlenie do ČSR a z tohto titulu odobrali mu pozemok pridelený pozemkovou reformou v roku 1945. K uvedenej veci udáva: Dňa 29. novembra 1946 vydané nariadenie Észak Pest vármegye Földbirtok rendező Tanácsa pod číslom 78/68-1946 odoberá mi pridelenú zem z pozemkovej reformy preto, lebo som prihlásený na presídlenie. Mal som pridelenú 8 kj. oráčiny, ktorú som riadne obrábal. Po obdržaní pripojeného rozhodnutia na mne pridelenú oráčinu vstúpil Pavol Garamszeg, neprihlásený obyvateľ z Maglódu. Ja som sa viacej na moju zem nesmel ukázať a na nej hospodáriť.

Tým, že mi bola zem odobratá utrpel som škodu, lebo viacej som nemohol dorobiť pre svoju rodinu potrebné hospodárske životné potreby. Na poli sa mi normálne urodilo 700 kg pšenice, 400 kg jačmeňa, 7000 kg kukurice a 600 kg zemiakov, teraz v dôsledku rozhodnutia spomenutého úradu, bude moja deväť členná rodina na ľarchu štátu, keď sa nepresídlim ešte v tomto roku, doplatí na to štát maďarský aj so mnou, v prípade presídlenia zase štát československý. Odobrali tým možnosť pracovať a starať ako riadny občan o svoju rodinu, a tým aj o štát.’

Menovaný presídlenec bol pýtaný, či nemá viacej čo k zápisnici poznamenať a po jeho zápornej odpovedi bola zápisnica ukončená, k strane prečítaná, ktorú táto podpísala.“

Práca historika s materiálmi takejto povahy nie je jednoduchá, musí byť kritická. Je nevyhnutné získať údaje a fakty preverovať aj z iných zdrojov. Týka sa to tak maďarských, ako aj československých prameňov.

Európska politika nechcela a čiastočne ani dodnes nechce hovoriť príčinách a dôsledkoch, resp. aj o neúspechu vysídľovania. Kým žili a žijú tí, ktorých sa vysídľovanie dotklo, politici predstavitelia budú tento okruh otázok a problémov považovať za možný zdroj konfliktov, nehovoriac o dnes už neriešiteľnom materiálno-právnom aspekte podobných problémov, z ktorých prameňa myšlienky o prípadných náhradách za utrpené škody.

Napriek tomu si európske spoločnosti musia uvedomiť, že všetky neriešené či zakryvané problémy sa môžu dostať na povrch. Archívne materiály ešte skrývajú množstvo zaujímavých dokumentov, ktoré nám môžu pomôcť objasniť a ukázať osudy ľudí, ktorí boli buď realizátormi migrácií a presunov obyvateľstva, či do týchto udalostí a migračných pohybov vstúpili ako zainteresovaní alebo „postihnutí“.

15 AMZV ČR, f. právny odbor 1945 – 1954, šk. 125. Správa predsedu československej složky právnej znaleckej komisie pri SK.

16 Národný archív ČR Praha, f. Úrad predsedníctva vlády, šk. 1115.

Presídlenci z Pitvaroša pred svojim obchodom ➤

III

ETNOGRAFICKÉ KONTEXTY VÝSKUMU VÝMENY OBYVATELSTVA MEDZI ČESKOSLOVENSKOM A MAĎARSKOM

Slovenský Zemplín

V severovýchodnom čípe Maďarska medzi riekami Tisou a Hornádom žije vo viacerých obciach asi 15 000 Slovákov. Je to ľud chudobný, ale pracovitý. Napretek najväčšej maďarizácii si zachoval tento ľud staročeské zvyky a svoj najdrahší poklad, slovenskú materinskú reč. Slováci v Zemplíne sa už zobudili z národného spánku. Mnohí z nich sú už na Slovensku a mnohí sa ohýstajú. 7. septembra budú mať Zemplínčanís veľkú slávnosť, ktorú usporiada obvodový sekretariát AFS v Hársmhute.

1. Rodina Opréndeková vo Vágáshute.
2. Skupina Slovákov v Rudabányáske. V prostriedku národný pracovník J. Kováč.
3. Anna Bačinská z Vágáshute.
4. Pred úradovňou ČsPK v Sátoraljajhelyi. Na ľavej strane oby. tajomník AFS Jozef Gombos, vedľa neho vedúci oblasti L. Bartiševič.
5. Anna Opréndeková vo Vágáshute s vnúčatmi.
7. Cestou do kostola v Rudabányáske.

Slovenské deti z Maďarska do Tatier

Aj toho roku odišli slovenské deti z Maďarska na rekreáciu do Tatier. Na prvom obrázku Krizka Maršijová z Maková. Eaná neskrýva svoju radosť nad tým, že môže ísť na Slovensko. Dolu: Skupina rekreačtov pred budovou ústredia ČsPK v Budapešti.

Vpravo: Nerazluční priatelia. Vá. Alžbeta Lohotská zo Slovenského Komláša si odviezla na Slovensko i svojho osvečeného strážcu domu.

K výskumu procesov sociálnej a kultúrnej adaptácie reemigrantov v krajine ich pôvodu

Ján Botík

TO THE RESEARCH OF SOCIAL AND CULTURAL ADAPTATION OF RE-EMIGRANTS IN THE COUNTRY OF THEIR ORIGIN

The article concerns the processes of adaptation and integration of the re-emigrants after they settle in the country of their origin. There are signs which indicate that the key for understanding those processes is the past history of the re-emigrants, especially the experience and cultural habits which were formed under the circumstances of their life in emigration. These lead to a situation that a considerable part of the re-emigrants, even after fifty years of their return, were not integrated in a way as it was formerly expected. In the lives of compact re-emigrant groups, there are still visible various signs of a group difference, mostly in the groups, which were settled in an area of other ethnical and lingual background (Hungarian, Czech). The group identity of re-emigrants has two poles. On one hand, their difference meets misunderstanding and hatred from the surrounding groups. On the other hand, the re-emigrants experience the feelings of own personal value, which are accompanied with securing the identity. The core of this article concentrates on the theoretical approaches, which contribute to clear the misunderstanding of the re-emigration phenomenon. That it is not only about re-settling to the home-land, but also it gives another important insight to the research of adaptation and integration.

A VISZA TELEPÜLŐK SZOCIÁLIS ÉS KULTURÁLIS ALKALMAZKODÁSA EREDETI HAZÁJUKBAN CIMŰ KUTATÁSHOZ

A tanulmány a beilleszkedési, alkalmazkodási folyamatokra hívja fel a figyelmet, amelyek a visszatelepülőket érintették eredeti hazájukban. Különböző jelek azt sejtetik, hogy ezen folyamatok megértésének a kulcsa a visszatelepülők kivándorlásának a múltja, miképp élettapasztalatuk, kulturális sajátosságaik, melyek életük folyamán formálódtak. Ezek eredményei okozták, hogy a visszatelepülők túlnyomó része félévszázaddal visszatérésük után eredeti hazájukba nem volt képes beilleszkedni a befogadó ország társadalmába, úgy ahogyan ezt eredetileg elvárták tőlük. A reemigránsok életében mindmáig tovább élnek a csoportos különbözőség tünetei. Főleg azoknál, akiket visszatérésük után az anyaországba más etnikumú – idegen nyelvű (magyar és cseh)-környezetbe telepítettek. A visszatértek csoportos identitásának két pólusa van. Az egyik oldalon az ő különbözőségük meg nem értéssel, elzárkozással és mások ellenséges megnyilvánulásaival találkozik. A visszatelepülők különbözőségének másik pólusa a saját önértékelésük, melyet állandó igazolási kényszer kísér, tehát a visszatelepülők eredeti identitásának továbbélése. A tanulmány súlypontja azon elméleti lépésekre összpontosít, melyek hozzájárulnak, hogy a visszavándorlás jelenségét nem lehet leszűkíteni csupán

a visszavándorlók térbeli elhelyezésére az eredeti hazájukban. Ezeknél az embereknél egyformán jelentős az anyaországban fellépő adaptációs és integrációs folyamatok kutatása, melyekhez hangsúlyosan kapcsolódik a visszatelepülők identitása, szociális és kulturális különbözősége.

Problematika výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom (1946 – 1948) spada do bádateľského odvetvia, ktorému sa dostalo označenie migračné štúdie. Je to už metodologicky vyhranený, na interdisciplinárnej platforme rozvíjaný študijný úsek, ktorému vďačíme za rozpracovanie širokej škály teoretických prístupov k výskumu migrácie a jej mnohokrakých podôb. Migračné štúdiá problematiku migrácií, čiže priestorovú mobilitu jednotlivcov alebo skupín osôb cez administratívne, štátne, etnické, kultúrne a iné hranice skúmajú so zreteľom na narastanie diverzity a hľadanie identity v heterogénnych spoločnostiach súčasného sveta. Poznávacia podnetnosť migračných štúdií spočíva v tom, že k fenoménu migrácií prístupujú ako k dynamickému javu, ktorého atribútmi sú pohyb, nový sociálny a kultúrny kontakt, procesualnosť a s tým súvisiace zmeny.

V rámci migračných štúdií sa rozvíjal aj výskum návratových migrácií – reemigrácia, repatriácia, opcia, transfer a iné. Na tomto úseku k najvýznamnejším prínosom patrí to, že návrat do krajiny pôvodu sa prestal vnímať ako jednorazová udalosť, ktorá sa časovo ohraničovala iba na samotný akt presídlenia. Produktívnejším sa stal prístup, ktorý reemigráciu posudzoval ako vnútorne štruktúrovaný jav, v ktorom sú obsiahnuté viaceré na seba nadväzujúce vývinové fázy a procesy. Z takéhoto pohľadu sa pri návratových migráciách vyčleňujú dva základné segmenty. Jedným je presídlenie, čiže priestorové premiestnenie navrátilcov. Tým druhým sú procesy, v ktorých prebiehalo usídľovanie, adaptácia a integrácia reemigrantov po ich návrate do krajiny pôvodu.

Výskum masovej reemigrácie zahraničných Slovákov po druhej svetovej vojne, vrátane aj presídencov z Maďarska, už priniesol relatívne ucelenú predstavu o tejto výnimočnej historickej udalosti. K najpozoruhodnejším poznatkom patrí skutočnosť, že značná časť reemigrantov ani po uplynutí viac ako polstoročia od ich návratu sa ešte stále nezačlenila do spoločnosti prijímajúcej krajiny v takej podobe, aká sa pôvodne očakávala. Najmä v živote kompaktnejších skupín reemigrantov doposiaľ pretrvávajú rôzne prejavy sociálnej, kultúrnej aj etnickej inakosti. Pri hľadaní odpovede na otázku, čo zapríčinilo takúto zdĺhavú readaptáciu, ako aj pomerne zložitú integráciu reemigrantov do sociálneho organizmu krajiny predkov, viacerí bádatelia poukázali na zvláštnosti sociálnej, jazykovej a kultúrnej situácie po usídlení reemigrantov, ktorá spôsobila, že väčšina z nich sa ocitla v postavení menšín.¹ Jedným z faktorov, ktorý podmieňoval minoritnú pozíciu reemigrantov, bol ten, že drvivá väčšina z nich nebola po návrate do materskej krajiny usídlená v slovenskom, ale opäťovne, tak ako dovtedy, v cudzom svete, v inojazyčnom a inoetnickom prostredí. Niektoré novšie výskumy však ukázali, že minoritnú pozíciu reemigrantov nepodmieňovalo iba to, že po návrate do niekdajšej domoviny predkov boli usídlení v domi-

1 PARÍKOVÁ, M.: Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 48. Etnokultúrne a sociálne procesy. Bratislava : Stimul, 2001, s. 115; NOSKOVÁ, H.: O pôvodu Slovákov v Čechách. Praha : Klub slovenskej kultúry, 2001, s. 184; VACULÍK, J.: K výmene obyvateľstva medzi Maďarskom a ČSR. In: Bajaník, S. – Dend'úrová-Tapalagová, V. (eds.): Slováci v zahraničí. Bratislava: Matica slovenská, 2008, č. 24, s. 106.

nantne maďarskom či českom prostredí. Do menšinového postavenia by sa zrejme boli dostali aj vtedy, keby boli usídlení v regiónoch s prevládajúcim alebo aj čisto slovenským obyvateľstvom. Ako príklad takéhoto vývinu môžu poslúžiť českí reemigranti z ukrajinskej Volyne, alebo aj časť slovenských reemigrantov z Bulharska, ktorí sa po presídlení do Československa usadili, resp. dodatočne zoskupili v prostredí ich materského, čiže českého alebo slovenského etnika. Aj napriek tomu ich vývin vyúsťoval do menšinového postavenia.

Vo svojom príspevku upriamujem pozornosť na teoretické prístupy, ktorým vďačíme za výraznejší prínos pri výskume procesov adaptácie a integrácie reemigrantov po návrate do krajiny ich pôvodu. Viaceré indície naznačujú, že kľúčom k pochopeniu týchto procesov sú vystaňovalecké osudy reemigrantov, ako aj zvláštnosti ich životných skúseností a kultúrneho uspošobenia, ktoré sa sformovali v špecifických podmienkach ich vystaňovaleckého života. Tie sa totižto najrozhodujúcejším spôsobom podieľali na tom, že zahraniční Slováci a zahraniční Česi namiesto toho, aby posilnili predpokladanú národnostnú homogenizáciu povojnového Československa, stali sa faktorom nepredvídanej sociálnej, kultúrnej a aj etnickej diverzifikácie spoločnosti v Čechách a na Slovensku. Aspoň v stručnosti sa pokúsim charakterizovať, ako sa na týchto procesoch zúčastňovala najpočetnejšia skupina povojnových reemigrantov, ktorou boli presídlenci z Maďarska.

Obrisy naznačenej diverzity začali kryštalizovať už v procese usídľovania reemigrantov. Ich veľkým sklamaním bolo, že sa len v nepatrnej miere zohľadnila ich požiadavka, aby príslušníci jednotlivých slovenských komunít v Maďarsku boli aj po ich presídlení sústredení do spoločných sídiel. Rozptýlenie do viacerých lokalít, navyše medzi etnicky a konfesionálne odlišné obyvateľstvo, reemigranti pociťovali ako veľkú nespravodlivosť a krivdu. Mnohí z nich sa preto dodatočne presídľovali, aby sa dostali bližšie k svojim príbuzným a ďalším rodákom. Ich snahou bolo zoskupiť sa do viac alebo menej kompaktných sídiel, ostrovčekov či enkláv pôvodom totožných alebo blízkyh presídlencov. Takéto rodácke či krajanské zoskupenia vytvorili napr. presídlenci z Níredházy v okolí Levíc, Pitvarošania v okolí Senca, Malokerešania v Nesvadoch, Veľkobánhedešania v Nedei, Berinčania v Kollárove, Čabänia, Sarvašania a Kondorošania v Tekovských Lužanoch atď.² Určité názznaky enklávno-diasporických útvarov reemigrantov z Maďarska sa sformovali aj v českom a moravskom pohraničí, napr. na Sokolovsku, Karlovarsku, Kaplicku, Prachaticku, Ostravsku a Jesenícku.³ Analogické tendencie boli zaznamenané aj u slovenských reemigrantov z Rumunska, Bulharska a Juhoslávie. Takéto trendy sídelnej konvergencie reemigrantov sú dokladom toho, že v procesoch ich usídľovania, ako aj v procesoch ich sociálnej a kultúrnej adaptácie po návrate do krajiny predkov významnými činiteľmi boli ich vystaňovalecký pôvod a spoločne prežitá minulosť. No hlavne spoločné rodisko v ich vystaňovaleckej krajine, v ktorom sa sformovali najpodstatnejšie danosti ich kultúrnej výbavy a spôsobu života. Tie predstavovali aj po presídlení kontinuálne pretrvávajúce hodnoty, nerozrušený stimul vedomia ich spolupatričnosti, a preto aj hlavný zdroj ich skupinovej identity.

2 HOLBOVÁ, K.: Príspevok k výskumu slovenských repatriantov z rokov 1947 – 1948 v okrese Levice. In: Zborník Tekovského múzea v Leviciach 1. Levice 1992, s. 65; KOŽUCH, M. – MAJO, J.: Pitvaroš a Pitvarošania. Pitvaroš : Slovenská samospráva, 2007, s. 341; JANČOVIC, J.: Navrátilci. Martin : Matica slovenská, 2007, s. 94-162.

3 NOSKOVÁ, H.: O pôvodu Slovákov v Čechách. Praha : Klub slovenskej kultúry, 2001, s. 178.

Špecifickou črtou kolektívnej identity reemigrantov, ktorá sa utvárala v podmienkach vysťahovaleckého života a dlhotrvajúcich medzietnických a interkultúrnych kontaktov, je jej synkretický obsah. To znamená, že v jednotlivých zložkách identity, hlavne však v kultúre zahraničných Slovákov, ako aj v kultúre spomedzi nich oddelených reemigrantov, boli zastúpené reálie trojakej proveniencie:

- prvky kultúry materského etnika prinesené z rodných krajov vysťahovalcov,
- prvky kultúry, ktoré vznikli v dôsledku inovačných a enkulturačných procesov v novoutvorených vysťahovaleckých komunitách,
- prvky kultúry prevzaté ako výpožičky z obklopujúceho inoetnického prostredia, resp. z prostredia nových domovských krajín.⁴

Synkretizmus bol určujúcou črtou aj v identite slovenských presídlencov z Maďarska. Možno ho vystopovať v ich historickom vedomí, v ich jazyku, v ich tradičnej kultúre a spôsobe života, ako aj v ďalších zložkách ich kolektívnej identity. Ich skupinová inakosť sa azda najzreteľnejšie prejavovala na ich jazyku a na ich kultúrnych tradíciách, ktoré sa vyznačovali mnohými archaizmami, ako aj slovnými a kultúrnymi výpožičkami z maďarského prostredia. Napospol všetci títo presídlenci boli aktívnymi bilingvistami, pričom maďarčina bola ich silnejším a slovenčina slabším jazykom. To spôsobovalo, že značná časť týchto reemigrantov sa v rodinách, ale aj na verejnosti, medzi sebou dorozumievala v maďarčine. Vo vysťahovaleckej krajine nadobudnuté znaky kolektívnej identity a skupinovej inakosti sa premietali aj do ich skupinového pomenovania. Popri najrozšírenejšom označení *maďarskí Slováci*, v Čechách a na Morave ich často nazývali aj *Maďarmi*.⁵ Na južnom Slovensku bol zaznamenaný aj pejoratívny názov *prindiši* čiže prisťahovalci.⁶ V okolí Levíc sa udomácnil názov *Tirpáci*, čo sa pôvodne vzťahovalo iba na presídlencov z Nireďházy, neskôr sa tak začali označovať všetci reemigranti z Maďarska.⁷

K činiteľom, ktoré určovali základné smerovanie spôsobu života reemigrantov z Maďarska, patrí ich prevládajúce roľnícke zamestnanie, ako aj ich usadzovanie sa v dedinskom prostredí. S tým súviselo, že ich vývin bol aj po presídlení rámcovaný princípmi tradicionalistickej spoločnosti. Pre takúto spoločnosť je príznačná dominantnosť jej vlastného reprodukovania, opakovania ustáleného a vžitých foriem života, ako aj vernosť tradícií. Konanie podľa zdedených a osvedčených noriem malo prednosť pred inováciami.⁸ Pri takejto profilácii spôsobu života a skupinovej identity, presídlenci z Maďarska všade tam, kde sa zoskupili do početnejších komunit, ich príslušníci sa navzájom solidarizovali a spolupracovali, aby naplnili svoj zdedený a do značnej miery aj sebestačný spoločenský a kultúrny život.

4 BOTÍK, J.: Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov. Bratislava : Lúč, 2007, s. 193.

5 NOSKOVÁ, H.: O pôvodu Slovákov v Čechách. Praha : Klub slovenskej kultúry, 2001, s. 174.

6 HASZICS, M.: K repatriácii Slovákov z Nyíregyházy. In: Bajaník, S. – Dendúrová-Tapalagová, V. (eds.): Slováci v zahraničí. Bratislava : Matica slovenská, 2008, č. 24, s. 164.

7 HOLBOVÁ, K.: Príspevok k výskumu slovenských repatriantov z rokov 1947 – 1948 v okrese Levice. In: Zborník Tekovského múzea v Leviciach I. Levice 1992, s. 65.

8 NOVOSÁD, F.: Fenomén hranice. In: Civilizačno-kultúrne procesy v transformujúcej sa slovenskej spoločnosti. Nitra : FF UKF, 2006, s. 20.

Publikačné výstupy doterajších výskumov sprostredkovávajú široký register dokladov o tom, že v komunitách presídlencov z Maďarska sa donedávna, niekde až doposiaľ, uchovávajú mnohé prejavy špecifických čabianskych, komlóšskych, pitvarošských, veľkobánhedešských, berinských, čabianskych, malokerešských, tirpáckych a ďalších variantov slovenských nárečí a tradičnej kultúry dolnozemskeho typu. K najdlhšie uchovávaným prejavom patria z dolnozemských rodísk prinesené rôzne dekoratívne textilie, špeciality tradičnej kuchyne, obyčajové, piesňové, tanečné a ďalšie tradície, ktoré sa stali neprehliadnuteľným koloritom kultúrneho profilu týmito presídlencami osídlených lokalít a regiónov južného Slovenska a českého pohraničia.

Inakosť a pocit odlišnosti skupinovej identity má akoby dva póly. Na jednej strane sa prejavuje uvedomovaním si svojej odlišnosti, ktorá sa stretáva s neporozumením, dištancom a aj nevráživosťou tých druhých, čiže najbezprostrednejších spoluobčanov. V prípade presídlencov z Maďarska išlo o netolerantnosť spoluobčanov maďarskej alebo českej národnosti, čo sa prejavovalo hlavne v počiatkoch spolunažívania. Druhou stranou skupinovej identity, akousi protiváhou neporozumenia od tých druhých, sú pocity vlastnej hodnoty, ktoré sú sprevádzané neustálym potvrdzovaním identity. V týchto súvislostiach sa zvykne poukazovať na to, že jedinci si realitu svojej minulosti, ako aj obsah svojej skupinovej identity uvedomujú, ale jediný spôsob, ako sa dajú spomienky osviežovať a identita utvrdzovať, je kontakt s tými, pre ktorých sú príslušné reálie rovnako významné.⁹ Týmto možno vysvetliť, že v prostredí reemigrantov z Maďarska, ale aj z ďalších krajín, ktorých presídlenecké komunity majú skôr disperzný ako kompaktný charakter, schádzajú sa na svoje svadobné hostiny a pohrebné zhromaždenia vo výnimočne veľkom počte, aj z väčších vzdialeností. V skupinovej identite presídlencov z Maďarska neobyčajne významnú úlohu, predovšetkým z hľadiska ich usídľovania, vzájomnej solidarity a skupinovej kontinuity, zohrávalo ich luteránske vierovyznanie. Hlavne preto, lebo v prevažne maďarskom prostredí južného Slovenska a v českom prostredí pohraničných oblastí v Čechách a na Morave príslušníkmi tamojších evanjelických cirkevných zborov boli takmer výlučne reemigranti zo slovenských dolnozemských ostrovov. Spravidla vysoká členská základňa, ako aj vysoká návštevnosť bohoslužobných obradov v týchto cirkevných zboroch sú prejavom nielen konfesionalnej identity, ale aj prejavom totožného vystaňovaleckého pôvodu a s ním spätých historických a kultúrnych reminiscencií.¹⁰ V ešte vyššej miere sa stmelujúce a identifikačné funkcie prejavili už pri formovaní, ako aj pri doterajšom pôsobení menších cirkevných denominácií. Spomedzi nich si zmienku zaslúži najmä účinkovanie Cirkvi bratskej v Leviciach, ktorá sa tu udomácnila s príchodom níred'házskych Tirpákov.¹¹ Taktiež aj Bratská jednota baptistov v Slovenskej republike, ktorej cirkevné zbory v Podunajských Biskupiciach,

9 NOSKOVÁ, J.: Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury. Brno : Ústav evropské etnologie FF Masarykovy univerzity, 2007, s. 165.

10 KVAS, A.: Presídlenie Slovákov z Maďarska a evanjelická a. v. cirkev na Slovensku (1946 – 1952). In: Zelenák, Š. (zost.): Konečne doma : zborník materiálov z odborného seminára : Dlhé hľadanie domova : 22. novembra 1997 Galanta. Bratislava : Slovenská technická univerzita, 2000, s. 34; JANČOVIC, J.: Slovenskí evanjelici z Maďarska a prvé roky organizovaného cirkevného života na Slovensku. In: Bajanič, S. – Dend'urová-Tapalagová, V. (eds.): Slováci v zahraničí. Bratislava : Matica slovenská, 2008, č. 24, s. 135.

11 PRIŠTIAK, O.: Z pokolenia na pokolenie. Dejiny levického zboru Cirkvi bratskej. Bratislava : ECM, 1995.

Nesvadoch, Tekovských Lužanoch a Lučenci vznikli a aj pôsobia z iniciatívy presídlencov z Maďarska.¹²

Evanjelická a. v. cirkev a ďalšie protestantské cirkevné zbory boli dlhý čas, až do pádu komunistického režimu, jedinou inštitucionálnou platformou, ktorá sa aspoň nepriamo podieľala na stmelujúcich a identifikačných procesoch reemigrantov z Maďarska. Ak sa nemýlim, prvou a takmer polstoročie aj jedinou inštitúciou, ktorú vytvorili slovenskí reemigranti bezprostredne po presídlení, bol Spolok Slovákov z Juhoslávie. Založený bol vo februári 1947, avšak už v roku 1950 bol aj zlikvidovaný.¹³ Podobne zamerané občianske združenia a spolkové ustanovizne si reemigranti mohli zakladať až po páde totalitného režimu v roku 1989. Ako prvý vznikol v roku 1990 Spolok Slovákov z Bulharska, zakrátko aj spolky slovenských reemigrantov z Juhoslávie, Rumunska a Maďarska. Vznik týchto spolkov predstavoval novú dimenziu v kolektívnej identite reemigrantov, ktorá vniesla do ich života revitalizáciu s dovtedy nepredstaviteľnými aktivitami. Boli to pravidelné stretnutia členov týchto spolkov na celoslovenskej, ba aj československej úrovni, zájazdy do rodných dedín v príslušných vystaňovaleckých krajinách, reprezentatívne krajské plesy, tematické výstavy, konferencie, prezentácie publikácií, gastronomických tradícií, divadelných a folklórnych predstavení a ďalších podujatí. Inštitucionalizácia a ňou iniciované aktivity otvorili novú a širšiu priestor pre vzájomnú komunikáciu reemigrantov. A tým aj nové možnosti pre ich sebauvedomovanie a pre ich skupinové pretrvávajúce.

Keď sa teraz, šesť desaťročí od uskutočnenia masovej reemigrácie zahraničných Slovákov zamýšľame nad historickou zmysluplnosťou, ako aj nad sociálnymi a kultúrnymi dôsledkami tejto udalosti, vychádzame nielen z historických prameňov, ale aj z toho, čo už bolo doterajším výskumom zhromaždené k tejto téme. V týchto súvislostiach sa žiada povedať, že na tvorbe obrazu povojnovej reemigrácie sa nezúčastňovali iba vedecké, či inak na tejto problematike zainteresované inštitúcie a odborní špecialisti. Ukázalo sa, že o túto tému prejavovali záujem aj samotní reemigranti, ktorí o nej sprostredkovali z rôznych motívov a pohľadov opísané svedectvá, uložené do mnohých rukopisných a publikovaných prác. Na autorov takejto zväčša neprofesionálnej historizujúcej, etnografizujúcej alebo kronikárskej, životopisnej a spomienkovej spisby spomedzi presídlencov z Maďarska upozornili už Juraj Antal Dolnozemský, Ján Jančovic, Michal Francisci a ďalší.¹⁴ K najznámejším a najprínosnejším predstaviteľom takýchto historizujúcich reemigrantov z Maďarska patria Ján Gerči, Michal Francisci, Michal Kalimár (Békešská Čaba), Michal Borguľa (Poľný Berinčok), Štefan Hudák, Alžbeta Dováľová, Štefan Maglocký, Michal Kožuch, Juraj Majo (Pitvaroš), Ondrej Kulík, Koloman Sokolay, Michal Hronec (Slovenský Komláš), Jozef Ondrej Markuš, Ondrej Prištiak, Ľudovít Fazekaš, Miroslav Haszics (Níredháza), Ján Kašník (Sarvaš), Pavel Kondač (Kondoroš), Ján Stehlík (Piliš) a mno-

12 KONDAČ, P.: Vývoj baptistickej cirkvi po roku 1945. In: Niesli svetlo evanjelia. Sto rokov baptistickej práce na Slovensku. Bratislava : Bratská jednota *baptistov* v SSR, 1988, s. 199; KONDAČ, P.: Bratská jednota baptistov v Slovenskej republike. In: Poláčik, Š. (ed.): Atlas cirkví, náboženských spoločností a religiozity Slovenska. Bratislava : Chronos, 2000, s. 50.

13 PODHRADSKÝ, J. – BABIAK, M.: K niektorým historickým aspektom repatriácie Slovákov z Juhoslávie. In: Zelenák, Š.(zost.): Konečne doma..., s. 32.

14 JANČOVIC, J.: Navrátilci. Martin : Matica slovenská, 2007, s. 94; FRANCISCI, M. (ml.): Pohľad do starej vlasti po 60 rokoch. In: Bajanič, S. – Dendúrová-Tapalagová, V. (eds.): Slováci v zahraničí. Bratislava : Matica slovenská, 2008, č. 24, s. 144.

hí ďalší. Títo niekdajší rodáci zo slovenských komunit v Maďarsku, alebo ich na Slovensku narodení potomkovia, opísali najrozličnejšie stránky vystaňovaleckého života, presídľovania a v mnohom aj strastiplných osudov po návrate do krajiny predkov. Na autorov z presídľeneckého prostredia neupozorňujem iba preto, že aj tvorba tohto žánru sa stala pramenným a faktografickým obohatením výskumu reemigrácie Slovákov z Maďarska. Ukázalo sa, že v tejto tvorbe je obsiahnutý aj ďalší poznávací prínos či rozmer. Z pragmatického pohľadu reemigrantov to bolo vyjadrené tak, že „*aj najmúdrejší historikovia nemôžu položiť na papier vernejší obraz o živote našich ľudí ako tí, ktorí ten život žili*“. V metodologickej polohe sa to potom mohlo formulovať tak, že reemigranti sú kategóriou ľudí, ktorí „*dbajú na to, aby konštruovali sami svoje dejiny*“.¹⁵

Literatúra a rukopisné písomnosti, ako aj svedectvá zhromaždené metódou oral history z prostredia reemigrantov, prispievajú k poznaniu historického a kultúrneho vývinu týchto sociálnych skupín aj tým, že spoločenstvo reemigrantov a ich dejiny zaľudnili konkrétnymi, dovtedy anonymnými osobnosťami, rodinami a viacgeneračnými rodmi, ktoré sa zúčastňovali na toku udalostí, na napĺňaní zásobník historickej a kultúrnej pamäti, a tým aj na utváraní noriem pospolitého života reemigrantských komunit. Publikované alebo v rukopise uchovávané svedectvá tvorivo a naratívne disponovaných reemigrantov predstavujú významný prameň a zároveň aj program sebapoznávania. Už teraz sú tieto svedectvá cenným prínosom k precizovaniu špecifických znakov kolektívnej tváre a kontinuitného pretrvávania reemigrantov. Týmto trvaním a podobou svojej skupinovej identity legitimizujú reemigranti svoju prítomnosť v presídľeneckom priestore. Tým zároveň upevňujú svoje sebavedomie a zvyšujú svoju prestíž v spoločnosti a krajine, do ktorej sa prinavrátili.

Záverom by som chcel poznamenať, že nebolo v možnostiach tohto príspevku vyjadriť sa k širšiemu spektru problémov, ktoré súvisia s procesmi sociálnej a kultúrnej readaptácie reemigrantov po návrate do krajiny predkov. Mojmým zámerom bolo poukázať na niektoré teoretické prístupy, ktoré prispievajú k rozpracovávaniu fenoménu reemigrácie z hľadiska významu vystaňovaleckej minulosti takýchto ľudí, a teda aj z hľadiska významu ich reemigrantskej identity.

Literatúra

- BITUŠÍKOVÁ, A.: Transnárodná migrácia z pohľadu antropológie. In: Luther, D. (ed.): *Migrácie a Slovensko*. Bratislava, 2006, s. 115-136.
- BOTÍK, J.: *Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Bratislava : Lúč, 2007.
- BOTÍK, J.: Synkretizmus v kultúre zahraničných Slovákov. In: Andruška, P. (zost.): *Slovenčina a slovenská kultúra v živote zahraničných Slovákov*. Nitra 2002, s. 210-213.
- BORGULA, M. – ŠVIHRAN, L.: *Tu sa usadíme*. Bratislava : Tatran, 1979.
- DOVÁLOVÁ, A.: *Spomienky pitvarošskej rodáčky*. Nadlak 2001.

15 NOSKOVÁ, J.: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. Brno : Ústav evropské etnologie FF Masarykovy univerzity, 2007, s. 167.

- FAZEKAŠ, L.: Duchovný odkaz Jozefa Ondreja Markuša. In: Tak a nie inak. Zborník k 100. výročiu narodenia Jozefa Ondreja Markuša. Levice : Zbor Cirkvi bratskej, 2001, s. 27-52.
- FRANCISCI, M. (ml.): Pohľad do starej vlasti po 60 rokoch. In: Bajaník, S. – Dend'urová-Tapalagová, V. (eds.): Slováci v zahraničí. Bratislava : Matica slovenská, 2008, č. 24, s. 144-152.
- FRANCISCI, M. (st.): Pohľad z ČSSR do starej vlasti po 20 rokoch. Fotoalbum zostavený v roku 1967. Nepochybne/Rukopis.
- HASZICS, M.: Poznámky zo spomínaní „Tirpákov“ z oblasti Nyíregyházy, ktorí v roku 1947 repatriovali na Slovensko do oblasti Levíc. Rukopis, nedatované.
- HASZICS, M.: K repatriácii Slovákov z Nyíregyházy. In: Bajaník, S. –Dend'urová-Tapalagová, V. (eds.): Slováci v zahraničí, Bratislava : Matica slovenská, 2008, č. 24, s. 153-165.
- HOLBOVÁ, K.: Príspevok k výskumu slovenských repatriantov z rokov 1947-1948 v okrese Levice. In: Zborník Tekovského múzea v Leviciach 1. Levice : 1992, s. 65-80.
- HRONEC, M.: Nenapísané pamäti alebo sen môjho otca. Bratislava : Eko-konzult, 2007.
- HUDÁK, Š.: Z dolnozemskeho zápisníka. Výber článkov zo života Slovákov v zahraničí. Zvolen : KM press, 1997.
- JANČOVIC, J.: Slovenskí evanjelici z Maďarska a prvé roky organizovaného cirkevného života na Slovensku. In: Bajaník, S. –Dend'urová-Tapalagová, V. (eds.): Slováci v zahraničí, Bratislava : Matica slovenská, 2008, č. 24, s. 135-143.
- JANČOVIC, J.: Navrátilci. Martin : Matica slovenská, 2007.
- KONDAČ, P.: Bratská jednota baptistov v Slovenskej republike. In: Poláčik, Š. (ed.): Atlas cirkví, náboženských spoločností a religiozity Slovenska. Bratislava : Chronos, 2000, s. 50-53.
- KONDAČ, P.: Vývoj baptistickej cirkvi po roku 1945. In: Niesli svetlo evanjelia. Sto rokov baptistickej práce na Slovensku. Bratislava : Bratská jednota baptistov v SSR, 1988, s. 199-206.
- KOŘALKOVÁ, K.: Reemigrace krajanů jako součást migračních změn v Československu po druhé světové válce. In: Etnické procesy v pohraničí českých zemí po roce 1945: Etnické procesy 3. Praha : Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 1986, s. 162-174.
- KOŽUCH, M. – MAJO, J.: Pítvaroš a Pítvarošania. Pítvaroš : Slovenská samospráva, 2007.
- KULÍK, O.: Slovenské ochotnícke divadlo v Tótkomlóši 1907 – 1947. Martin : Matica slovenská, 1982.
- KVAS, A.: Presídlenie Slovákov z Maďarska a evanjelická a. v. cirkev na Slovensku (1946 – 1952). In: Zelenák, Š. (zost.): Konečne doma: Zborník materiálov z odborného seminára: Dlhé hľadanie domova: 22. novembra 1997 Galanta. Bratislava : Slovenská technická univerzita, 2000, s. 34-59.
- LUTHER, D. (ed.): E/Migrácia a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít. Bratislava : Ústav etnológie SAV, Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2006.
- NOSKOVÁ, H.: O pôvodu Slovákov v Čechách. Praha : Klub slovenskej kultúry, 2001.
- NOSKOVÁ, J.: Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury. Brno : Ústav evropské etnologie FF Masarykovy univerzity, 2007.
- NOVOSÁD, F.: Fenomén hranice. In: Civilizačno-kultúrne procesy v transformujúcej sa slovenskej spoločnosti. Nitra : FF UKF, 2006, s. 13-24.

- PARÍKOVÁ, M.: Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 48. Etnokultúrne a sociálne procesy. Bratislava : Stimul, 2001.
- PODHRADSKÝ, J. – BABIAK, M.: K niektorým historickým aspektom repatriácie Slovákov z Juhoslávie. In: Zelenák, Š. (zost.): Konečne doma..., s. 28-33.
- PRIŠTIAK, O.: Z pokolenia na pokolenie. Dejiny levického zboru Cirkvi bratskej. Bratislava : ECM, 1995.
- STEHLÍK, J.: Moje živobytie. Rukopis, nedatované.
- VACULÍK, J.: Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů. Brno : Pedagogická fakulta MU, 2002.
- VACULÍK, J.: K výměně obyvatelstva mezi Maďarskem a ČSR. In: Bajanič, S. – Dend'úrová-Tapalagová, V. (eds.): Slováci v zahraničí. Bratislava: Matica slovenská, 2008, č. 24, s. 101-114.

Orálna história a možnosti jej využitia pri skúmaní etnokultúrnych procesov

**(Analýza výsledkov etnologického výskumu v prostredí
presídlencov na južnom Slovensku)**

Magdaléna Paríková

ORAL HISTORY AND THE POSSIBILITIES OF ITS USE IN EXAMINING ETHNO-CULTURAL PROCESSES

(Analysis of the results of ethnological research in the areas of displaced people in southern Slovakia)

This article focuses on the application of the possibilities of collecting narratives and their analysis in the reconstruction process of migrations of people to the new country. These are descendants of generations of Slovak origin groups living nearly three hundred years in the present-day Hungarian territory who used the opportunity to resettle to former Czechoslovakia after the Second World War. This complicated process which was implemented along with involuntary forced migration of Hungarians living in the territory of southern Slovakia was the result of introduction of the president Beneš decrees directly after the end of the Second World War (known as „Benešove dekréty”). The analysis of the particular data gained by fieldwork research using the Oral History method concludes the following: these facts offer not only relevant information documenting the real process of this post-war phase of migration but also create the network of microprobes (Case Study) on the basis of specific experienced events of the direct participants of migration, as well as the reflection in memory of the resettled. The evaluation process of the narratives' contents showed the necessity to verify the acquired knowledge /mainly using historical sources/, mainly to specify facts in some of the narratives' contents.

The aim of this approach is to interpret individually experienced „small history” of an individual in the context of „big history”, specifically, one post-war phase of migration which occurred in this area of Central Europe in the period from 1946 to 1948.

ORAL HISTORY ÉS FELHASZNÁLÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI AZ ETNOKULTURÁLIS FOLYAMATOK VIZSGÁLATÁBAN

(Kitelepítettek által lakott dél-szlovákiai területek etnológiai kutatás eredményének elemzése)

A tanulmány az oral history felhasználásának lehetőségére és a visszatelepítettek rekonstruált beilleszkedési folyamatának elemzésére összpontosít. A visszatelepítettek közel 300 éves múltú, a jelenlegi Magyarország területén élt szlovák nemzetiségű generációs csoportjának utódjai, akik kihasználták a második világháború utáni lehetőséget a Csehszlovákiába való visszatelepülésre.

Ez az összetett folyamat párhuzamosan folyt a dél-szlovákiai magyarok kitelepítésével, mely a második világháború utáni elnöki dekrétumok végrehajtásának közvetlen eredménye volt (ismertebb néven „Benesi dekrétumok“).

A terepkutatásokon a részleges időpontok elemzése révén az oral history módszereit alkalmazva megállapítható, hogy ezek a tények nemcsak releváns információkat nyújtanak a háború utáni migrációs folyamatról, hanem a migrációs folyamatban közvetlenül résztvevő személyek átélt egyedi élményei és az áttelepülők emlékezetei alapján mikrosad hálózatot hoznak létre.

Az elbeszélések tartalmának kiértékelése rámutatott az így nyert ismeretek vertifikációjának a szükségességére (főleg történelmi forrásként való használatkor) elsősorban néhány elbeszélés egyedi ténye miatt.

Ennek a megközelítésnek az a célja, hogy az egyes személyek egyénileg átélt „kis történelmét” mutatása be a „nagy történelem” kontextusában, konkrétan a második világháború utáni közép- európai migrációs folyamatban 1946-48 között.

Orálna história a jej miesto v spoločenskovednom výskume

Jednou z najstarších foriem ľudskej komunikácie je hovorené slovo, ktorému pripisujeme kľúčovú úlohu aj v súvislosti so snahou človeka uchovávať obraz minulosti vo vzťahu k súčasnosti, ako aj pre nasledujúce generácie. Napriek tomu, že písmo – ako veľký civilizačný krok v dejinách ľudstva – ponúklo jednu z foriem fixovania udalostí, ktorá sa čoskoro ujala v prostredí európskej civilizácie, odovzdávanie dejov, udalostí prebiehalo a prebieha naďalej aj prostredníctvom ústnej komunikácie. Týka sa to nielen období, kedy bola znalosť písma veľmi nízka, ale aj neskôr, možno povedať až do súčasnosti, kedy rozprávané a písané podoby komunikácie nezávisle od seba naďalej existujú.

Hovorené slovo – ústne tradované svedectvá o „prežitom“ – sa stali dôležitým prameňom reálií pre tých, ktorí dejiny spisovali, koncipovali, a tým tieto „deje“ uchovávali. Väčšina týchto rozprávání „prevtelených do písaného textu“ sa veľmi často dotýkala období, ktoré by sme z dnešného hľadiska nazvali súčasnými dejinami. Autenticita týchto udalostí a dejov, bezprostredne po ich uložení písomnou formou, bola zachovaná, nakoľko pri tomto spôsobe fixácie historických reálií nehrozilo riziko deformácie (či skôr spôsobu podania), skreslenia alebo prípadne úplnej straty. A to v prípade, ak zlyhalo živé médium prenosu – ľudská pamäť.¹

Hovorený, resp. rozprávaný text fixovaný do podoby písanej sa stal pre historikov či históriu (v staršom termíne pre dejepisectvo) veľmi dôležitým a vyhľadávaným, ale už nie len výlučným prameňom. Význam a osud orálnych prameňov, ktoré stáli pri zrode mýtov, povestí, legiend prešiel popri „zrode písanej kultúry“ rôznymi obdobiami, ktoré neubrali hodnotu ústne odovzdávanej informácie, tradície. A to napriek prevahe v historickom bádání prioritných a „objektívnejších“ archívnych a písomných prameňov. Autori práce *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví* charakterizovali zlom v používaní písomných a orálnych prameňov zo strany historikov, ktorý zaznamenávame na začiatku 19. storočia, nasledovne: „...*přestalo*

1 VANĚK, M. – MÜCKE-PELIKÁNOVÁ, H.: Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 26.

být za historii považováno pouhé psaní na historické náměty a pouhé subjektivní uvažování nad historií, a začala být za ní pokládána jen metodická práce vycházející z analýzy pramenů a řízená přesnými pravidly.“² Dokumentuje to skutočnosť, že interpretácia dejinných udalostí prestala byť „literárnym žánrom“ jednotlivých talentovaných laikov, ale presadzoval sa názor o systematickom úsilí odborníkov, ktorí ctia metódu historickej kritiky.

Vývin historického bádania, spracovávanie archívnych a písomných prameňov, ako aj pozornosť upriamená na výber objektov (dejav) bádania sa uberal svojou cestou. Percepcia orálnych prameňov, ako aj ich uvádzanie a analýza, mali v prácach historikov čoraz skromnejšie zastúpenie.

Starostlivosť o ochranu a záujem o pramene orálneho dedičstva sa tak preniesli do okruhu bádateľov na poli etnológie, antropológie, folkloristiky, psychológie, sociológie. Do svojej kompetencie včlenili orálne svedectvá aj novinári, múzejníci a ako sa uvádza, aj laickí zberatelia „starých artefaktov“.³ Politické a sociálno-ekonomické ruptúry, ktoré vyplynuli najmä z dvoma vojnami poznamenaného rušného 20. storočia, prinavrátili pozornosť na reflektovanie obsahu svedectiev priamych účastníkov jednotlivých udalostí a ich zapisovanie. V tejto súvislosti sa často uvádza názor francúzskej historičky Annete Wiewiorka, podľa ktorej sa pre súčasné dejiny zaužíval termín „dejiny svedkov“ alebo aj „éry svedkov“. Podobne aj termín „dejiny všedného dňa“ (*Alltagkultur*), ktorý sa v 70. a 80. rokoch 20. storočia spájal s výskumom robotníkov (v historicky zložitom období medzivojnového Nemecka), alebo so spracovaním vojnových udalostí – pamäť o druhej svetovej vojne. Výskum holocaustu a s ním súvisiaceho antisemitizmu, život počas nacizmu, boli dlho témy tabuizované v nemeckej, na sociálne procesy orientovanej vede. Súviselo to nielen so zložitým obdobím prvej polovice 20. storočia, ale aj povojnovým rozdelením Nemecka (západného a východného) na politicky a hospodársky odlišné sféry vplyvu. Tento stav „agónie“ v reflexii sociálnych procesov a dejinných udalostí pri aplikácii metódy orálnej histórie sa ukončil až koncom osemdesiatych rokov. „Háklivé témy“ sociálnych dejín tohto regiónu (nacizmus, antisemitizmus, holocaust, sa stali doménou výskumu skôr zahraničných vedcov, často zapojených do veľkých projektov koncipovaných centrami orálnej histórie v Európe (Francúzsko, Veľká Británia), ale i v Spojených štátoch amerických.

Nielen v pomenovaní nových prístupov, ale aj v celkovej filozofii nazerania na dejiny podľa modelu myslenia 18. a 19. storočia, ktorý deklaroval predstavy slobodného a nezávislého bádania, sa ukázali ako vzdialené realite súdobých pomerov. Bolo to obdobie, ktoré prezentovalo aj nové cesty predmetu bádania rozvíjajúcich sa sociálnych vied. Napriek určitému odmietavému postoju historickej vedy sa však orálna história začala čoraz viac presadzovať. Priaznivci a zástancovia tejto metódy od počiatku zdôvodňovali aplikáciu orálnej histórie ako kvalitatívnej metódy výskumu, ktorej viditeľnou charakteristikou je „demokratizujúca“ interpretácia dejín. Spoločným menovateľom bádateľov, ktorí vo svojej práci uplatňujú túto metódu, je úsilie „dať priestor“ tým vrstvám spoločnosti, ktoré svojimi naratívami ku konkrétnej udalosti presved-

2 KUTNAR, F. – MAREK, J.: Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví. Praha : NLN, 1997, s. 198.

3 VANĚK, M. – MÜCKE-PELIKÁNOVÁ, H.: Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 26.

čivejšie reflektujú tzv. malé dejiny, individuálne zážitky, dejiny „písané zdola“ (history from below).⁴

Naším cieľom nie je zmieňovať sa o prioritnom postavení jednotlivých „škôl“ orálnej histórie v amerických a európskych reláciách. Napriek tomu však venujeme určitý priestor prezentácii niektorých medzníkov, ktoré nie vždy dokladajú priamočiare a bezkonfliktné etablovanie metódy orálnej histórie v sociálnych vedách o spoločnosti.

Odborná literatúra prívlastok „vlajkovej lode“ orálnej histórie najčastejšie prisudzuje Spojeným štátom americkým, kde sa inšpirátorom myšlienky „demokratizácie dejín“ stal A. Nevins. Uvedenie jeho ideí do praxe oddialila druhá svetová vojna, keď po jej ukončení spolu so svojím žiakom L. Starrom stál aj pri zrode prvého centra orálnej histórie (r. 1948). Tento smer bádania má i svoje periodikum *Oral History Review* (1973), ktoré reprezentuje výsledky vedeckej organizácie Oral History Association.

Podľa interpretácie niektorých historikov sa dodatočne hľadá dôvod konštituovania metódy orálnej histórie a snahy uchopenia súčasných dejín pomocou nej, v súvislosti s názorom, že americký kontinent v podstate nedisponuje „žiadnymi dejinami“ a z tohto dôvodu si „musel dopomôcť“ k ich vytvoreniu. Je to názor značne rozšírený, avšak nemení nič na skutočnosti, že poznatky zhromaždené o jednotlivých etapách alebo udalostiach sociálnych dejín v Európe (ale i poza jej hranice) orálnou históriou (ako kvalitatívnou metódou) sa dostali popri iných do pozície akceptovaných – relevantných prameňov. Dokumentuje to aj skutočnosť, že od 80. rokov 20. storočia sa orálna história stala legitímnou metódou historickej vedy. Vedeckým programom a metodologickou oporou tohto smeru sa stala práca britského historika P. Thompsona *The voice of the Past: Oral History* (1978).⁵

Zaujímavé je však sledovať aj zmeny vo výbere sociálnych vrstiev, ktorým sa jednotlivé prúdy vo vývine orálnej histórie venovali. Zatiaľ čo empiricky orientované sociologické výskumy zameriavali pozornosť na štúdium „elitných“ vrstiev spoločnosti, čo korešponduje azda i so snahou zhromaždiť pramene k dejinám, kde absentovali písomné pramene, druhý smer sledujúci tiež aplikovanie kvalitatívneho výskumu, lokalizoval výskum medzi nižšie spoločenské vrstvy amerických veľkomiest. Výrazný akcent sa v tejto súvislosti kládol najmä na „živý terénny výskum“. Tieto metodologické prístupy, reprezentované konkrétne pri výskume poľských roľníkov v Európe a Amerike, sa stali podnetom na realizáciu idey „životných príbehov (*life stories*). Vo svojom jadre predstavujú uvedené výskumné a metodologické pozície konštruktívny konflikt či diskusiu medzi akademicky formulovanou interpretáciou dejín (sociálnych procesov) a ambicióznou generáciou tzv. chicagskej školy preferujúcou kvalitatívny prístup. Okrem toho, že výskum bol ukotvený predovšetkým v „živom teréne“ a priniesol konkrétne svedectvá o spôsobe života početných sociálnych a socioprofesionálnych skupín (až po marginálne skupiny), poskytovali výskumné projekty mnoho podnetov pre prax. Konkrétne pre usmerňovanie sociálnych procesov (nezamestnanosť, zrovnoprávnenie a ľudské práva).

Veľká Británia prebrala v procese formovania orálnej histórie viaceré vzory z amerických skúseností, avšak s oveľa čitateľnejším výberom sledovaných sociálnych procesov, s akcentom

4 VANĚK, M. – MÜCKE-PELIKÁNOVÁ, H.: Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 16.

5 THOMPSON, P.: The voice of the Past: Oral History. New York : Oxford University Press, 1978.

na robotnícke vrstvy a sociálne dejiny ako také. Táto viditeľne marxistickými myšlienkami poznamenaná orientácia mala oporu v dvoch skutočnostiach: prvá súvisela so silnou skupinou historikov (tzv. *Communist Party Historian's Group*), druhá nadväzovala na dlhodobý záujem výskumu o dejiny práce (od 19. storočia), ktorých genéza je spojená s existenciou rozvinutej manufaktúrnej, neskôr továrenskej produkcie na britských ostrovoch. S uvedenou skutočnosťou sa dáva do súvislosti ďalší rozvoj orálnej histórie a problematika pamäti. Tie sa sústredili okolo osobností pôsobiacich na viacerých univerzitách. Tematický zámer problémov tiež vyplýva zo starších tradícií, napr. v oblasti nových sociálnych dejín sa sledovali „triedne boje“, hospodárske a sociálne dejiny a v rámci nich aj materiálna kultúra, každodennosť, trávenie voľného času, gender studys – rodové štúdiá a pod. Tematicky veľmi významný okruh sa v britskej orálnej histórii sústredil na vplyv „miestnych“ zberateľských aktivít a výskumu (etnologického, jazykovedného, antropologického).

Analogické konfrontácie starších „pozitivistických“ a novších metodologických orientácií sa odohrávali aj vo Francúzsku, kde orálno-historický výskum prechádzal od konca 19. storočia niekoľkými fázami. Inšpirujúca bola činnosť vedeckých osobností (okrem sociológov, historikov aj filozofov) zoskupujúcich sa okolo časopisu *Annales d'histoire économique et*

Sociale. Snaha o formovanie modernej reflexie a definície súčasných dejín v kontexte historických udalostí 20. storočia vyústila v uplatnení kvalitatívnych výskumov realizovaných historikmi v pestro stratifikovanom sociálnom a profesionálnom prostredí (armáda, polícia, generáli, úradníci, technici) alebo len v prostredí „prostých ľudí“. V tejto súvislosti zaujme pozornosť úvaha D. Voldmanovej o „veľkých“ a „malých“ svedkoch (respondentoch), ktorí spôsobom „face to face“ v nahrávanom interview viditeľne (a počuteľne) odlišným spôsobom podávajú svoje životné príbehy a skúsenosti. Približuje to podstatu zorného uhla pohľadu bádatelky vo vzťahu k hodnoteniu respondentov a výsledkov výskumu: „veľkí“ svedkovia – formulujú svoje rozprávanie do značnej miery sformulované, uzatvorené a štylizované – ako „reprezentanti dejinnej úlohy“. „Malí svedkovia“ reagujú na otázku, či by mohli vyrozprávať svoj príbeh, protiotázkou: „Prečo práve ja? Ved' som len obyčajný človek a v dejinách nič neznamenám?!“ Ak sa však výskumníkovi predsa len podarí presvedčiť respondenta, aby za pomoci (otázok) výskumníka rozprával, sú výpovede snád' i čiastočne rozporné, váhavé a nejednoznačné. O to však spontánnejšie a úprimné.⁶

Napriek snahám zástancov orálnej histórie bol tento prístup pohltený „vedami o človeku“ a výsledky takto orientovaného bádania boli hodnotené ako doplnková metóda k archívnemu štúdiu.

Podrobnú faktografickú a metodologickú orientáciu európskej orálnej histórie podáva práca autorov Vaněk – Mücke-Pelikánová: *Naslouchat hlasům paměti*.⁷

6 VOLDMAN: *La Bouche de la vérité? La recherche historique les sources orales*. Les Cahiers de l'IFTP, nr 21, Paris, 1992. Citované podľa: VANĚK, M. – MÜCKE-PELIKÁNOVÁ, H.: *Naslouchat hlasům paměti*. Teoretické a praktické aspekty orální historie. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 14.

7 VANĚK, M. – MÜCKE-PELIKÁNOVÁ, H.: *Naslouchat hlasům paměti*. Teoretické a praktické aspekty orální historie. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. 224 s.

Orálna história ako metóda etnologického výskumu

Na konci 80. rokov 20. storočia, keď som sa pri terénnom výskume v obciach južného Slovenska koncentrovala na iný okruh problémov, stretla som obyvateľov, ktorí pri rozhovore niekoľkokrát na „vlastnú adresu“ poznamenali: „*My sme tí presídlenci*“, „*tí – čo sme prišli z maďarskej (Maďarska) domov*“, „*čo nás do slovenskej (Slovenska) zavolali domov z Dolnej zeme*“, „*my sme zadunajskí Slováci z Maďarska, čo prišli sme domov*“. Najskôr som len spozornela. Avšak po opakovaných návštevách v teréne počet obyvateľov s rovnakým osudom vzrastal a mne sa začali ukazovať kontúry na tento problém zameraného etnologického a neskôr systematicky pripraveného terénneho výskumu.

Priblížme najskôr oblasť, kde som v 90. rokoch 20. storočia viac ako tri roky robila terénny výskum. Bola to oblasť okresov Komárno a Nové Zámky (výskum v 15 obciach), ktoré boli dotknuté povojnovými migračnými procesmi v rokoch 1946 – 1948. Šlo o presídľovanie Slovákov z Maďarska, ktoré sa uskutočnilo v rámci medzištátnej Dohody o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom.⁸

Táto oblasť sa v uvedenom období stala novým domovom početných rodín slovenského pôvodu prichádzajúcich nielen z Maďarska, ale aj z Rumunska a bývalej Juhoslávie. Vyplývajúce z obsahu jednotlivých rozprávání o svojom osude, ako aj osude tých, čo najprv museli nedobrovoľne odísť (Maďari žijúci na Slovensku), aby „tí presídlenci“ mohli prísť, padlo už v teréne pevné rozhodnutie: venovať sústredenú pozornosť tomuto dôležitému sociálnemu, etnokultúrnemu a napokon i politickému medzníku dejín Slovákov a Maďarov. Už od počiatku bolo zjavné, že k rozuzleniu a popísaniu tejto kapitoly povojnových migračných pohybov vedie cesta najskôr cez poznanie historických reálií. Len tak bolo potom možné pripraviť metodiku a výskumné problémy zo zorného uhla etnológie – pri aplikácii metódy orálnej histórie. Pri príprave na výskum som vychádzala z odbornej historickej a skromne zastúpenej etnografickej a o čosi bohatšej lingvistickej literatúry. Až potom, v ďalšej etape, som mohla začať v teréne zaznamenávať konkrétne životné príbehy respondentov, ktorí predtým ochotne otvárali kontexty, k analýze ktorých bolo v čase výskumu nedostatok dostupnej historickej slovenskej i maďarskej literatúry. Napriek tomu, že cieľom môjho príspevku nie je hodnotiť literatúru tohto tematického zamerania, dovoľm si konštatovať, že niektoré práce často charakterizovala príliš jednostranná (na oboch stranách), skôr obranárska ako faktografická, alebo tento zložitý proces vysvetľujúca dikcia. Výnimkou boli práce koncipované slovenskými historikmi publikované začiatkom 90. rokov 20. storočia.⁹

Vtedy, ale i v súčasnosti sme mohli povedať, že hĺbka rozpracovania, počet titulov súvisel zaiste aj s tabuizovaním tejto problematiky na oboch stranách, možno i nechotou alebo menšou gurážou zo strany odbornej komunity, k čomu chýbal i dostatočný spoločenský (rozumej politický) záujem otvoriť jednu z trinástich komnát spoločne prežitých udalostí. Alebo sa čakalo, že ešte nenastal vhodný čas?

8 ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava : Veda, 1993. 286 s.; PARÍKOVÁ, M.: Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 48. In: Etnokultúrne a sociálne procesy. Bratislava, 2001. 284 s.

9 ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Political and Human Aspects of the Repatriation of Slovaks from Hungary after 1945. In: Human Affairs. Volume 2/1992, Number 2, SAP Bratislava, s. 173-182; ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava : Veda, 1993. 286 s.

Ako sa však ukázalo aj po viac ako 60-tich rokoch, tento postoj pôsobil kontraproduktívne, a to nielen pre absentujúcu exaktnosť a analýzu na odbornej pôde (najmä histórie), ale aj z hľadiska percepcie a vedomostí širších vrstiev spoločnosti. V tejto súvislosti neváham vysloviť názor, že je to krivda najmenej na dvoch generáciách. Dovolím si vyjadriť aj presvedčenie, že by to snáď i otupilo hrany a počet príležitostí „použiť“ tento úsek historickej reality nezriedka ako konfrontačný predmet diskusií.

O tejto skutočnosti ma presvedčili i rozprávania respondentov, ktorí farbisto a nezriedka emocionálne, ale faktograficky presne odvíjali konkrétne životné príbehy spojené s presídlením. V tejto otázke bola možná „verifikácia“ historického kontextu s publikovanou literatúrou. Okrem toho, už v čase výskumu bola medializovaná spomienková história udalostí spojených s presídlením (tlač, vizuálne médiá), ritualizovaná (vykonávaním jednotlivých obyčají tradícií dolnozemskej Slovákov nielen v rodinnom prostredí, ale aj stretnutiami rodákov z Maďarska) a podporovaná sociálnymi inštitúciami. Spomienková história presídlencov, ktorých napriek tomu, že často prišli z od seba vzdialených lokalít Maďarska, spájala niť kolektívnych spomienok na presídlenie. Táto história bola založená na spoločnej vôli a sociálnom konaní (počnúc rozhodnutím na presídlenie až po obdobie adaptácie na nové prostredie). Uvedená skutočnosť prítomná v zaznamenaných naratívoch respondentov ako prejav skúsenostnej subjektívnej pamäti je zakotvená v kolektívnych spomienkach širokého rozsahu, tie sú založené na sociálnej interakcii a kultúrnej identite prevažnej časti presídlencov (priamych účastníkov migrácie z Maďarska do Československa).¹⁰

Analogický obsah k tomuto názoru vyjadruje Halbwachsova koncepcia autobiografickej pamäti, ktorá tiež zdôrazňuje potrebu pripomínať zdieľanú skúsenosť, uchovanú a ukotvenú nielen vo vedomí konkrétneho jedinca, ale i širšieho spoločenstva.¹¹ Na základe skúseností folkloristicky zameraných výskumov rozprávania zo života, je výstižná charakteristika potreby zdieľania, aj ako potvrdzovania a precieňovania skupinovej identity a statusu jednotlivca v skupine.¹²

V korpuse respondentov rozprávali o tomto historickom fakte popri presídlencoch, ktorí našli svoj nový domov na južnom Slovensku, aj pôvodní maďarskí obyvatelia, ktorých sa vysídlenie zo Slovenska nedotklo, vysídlení Maďari v Maďarsku, ako aj tí obyvatelia slovenského pôvodu, ktorí nevyužili možnosť presídlenia do bývalého Československa. Zvolená vzorka respondentov, ktorá vlastne „kopírovala“ etnickú a sociálnu skladbu rurálnych spoločenstiev v oblasti, kde som vykonávala výskum na Slovensku (ale aj v Maďarsku), predstavovala v mojej koncepcii práve možnosť určitej verifikácie a na druhej strane, v otázke snahy o autentičnosť prezentácie problémov, poskytovala pluralitu názorov. Znalosť maďarského jazyka mi umožnila zaznamenávať naratívy všetkých respondentov (resp. ich rodinných príslušníkov), ktorých

10 RUISEL, I.: O konštruktívnosti dlhodobej pamäti. In: Zuzana Profantová (ed.): Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I. Etnologické štúdie 13. Bratislava : Ústav etnológie SAV-Ústav pamäti národa, 2005, s. 21.

11 HALBWACHS, M.: On Collective Memory, ed., introd. and trans. L. A. Coser. Chicago : University of Chicago Press, 1992, s. 24. (Orig. pub. 1941/1952.)

12 HLÔŠKOVÁ, H.: O dialogickosti autobiografických naratívov (orálna história z komunikačného aspektu). In: Zuzana Profantová (ed.): Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I. Etnologické štúdie 13. Bratislava : Ústav etnológie SAV-Ústav pamäti národa, 2005, s. 70.

sa dotklo presídlenie a vysídlenie obyvateľstva. Bolo to možné i napriek upozorneniam psychológov, že „... trojgeneračná orálna pamäť je labilná a môže postupne zanikať s každým novým cyklom...“. Pravda, súčasne však konštatujú, že „znižovanie presnosti zapamätávanej histórie je normálny, prirodzený a nevyhnutný proces sociálneho zabúdania, ktorý uvoľňuje priestor pre nasledujúce generácie a umožňuje im získavať vlastné skúsenosti“. Uvedené konštatovanie ale neznižuje relevantnosť a hodnotu uchovaných výpovedí. Príklon k tomuto názoru a presvedčeniu mi dovoľuje psychológiou overené poznanie, že „...výnimkou z tohto pravidla sú spomienky s heroickým alebo traumatizujúcim charakterom“, kde sociálna pamäť naopak vedie k stabilizácii prežitých skúseností, a tým aj k ich fixovaniu, a to často v procese naliehavého odovzdávania ďalšej generácii.¹³ Dokladajú to konkrétne životné príbehy respondentov (iste by sa neradi „pasovali“ za héroov, či traumatizovaných). Mnohé z nich majú v širšom kontexte mnoho spoločného s vyššie uvedenými prívlastkami, lebo chybné rozhodnutie, nepružne a necitlivo realizované presídľovanie kládlo nemalé nároky na psychiku ľudí pri ich adaptácii v novom prostredí (nespokojnosť s nesplnením prísľubov presídľovacej komisie, napätie medzi presídlencami a pôvodným obyvateľstvom, nepriaznivá etnokultúrna skladba spoločenstva ich nového domova, ktorá sa odlišovala od ich predstáv „žiť na Slovensku“, prečo mnohí z nich našli po určitom čase odvahu odísť do iných oblastí Slovenska). Analogická bola percepcia týchto procesov u pôvodného, napospol k maďarskej etnickej príslušnosti deklarujúceho sa obyvateľstva, ako aj vysídlených Maďarov, ktorí sa už nikdy do svojich pôvodných sídel na Slovensku nevrátili.

Opakované rozhovory a autobiografické rozprávanie o presídľovaní (z pozície rozprávača a jeho blízkych), prepis materiálu, jeho etnologická analýza dáva za pravdu výroku nemeckého bádateľa H. J. Schrödera, ktorý na základe výskumu druhej svetovej vojny z pohľadu bývalých vojakov v práci *Die gestohlenen Jahre* (Ukradnuté roky) vyslovil názor, že „...žiaden príbeh nie je totožný s druhým, ale i napriek tomu nie málo príbehov je si pozoruhodne podobných“.¹⁴

Toto konštatovanie legitimizuje aj výber širšej vzorky názorového a generačného spektra pri rekonštrukcii orálnych prameňov so snahou o objektivizáciu sledovaných procesov. V tomto prípade procesu a dôsledkov presídlenia, príchodu presídlencov do nových sídel či procesu ich adaptácie a integrácie do nového sociálneho prostredia. Validitu autobiografických naratívov podporuje i dlhodobá skúsenosť: predtým ako historické udalosti registrujú, udržiavajú a interpretujú profesionálni historici, prežívajú a zapamätávajú si ich súčasníci.¹⁵

Na inú dôležitú stránku hodnotenia autobiografických naratívov upozorňuje skúsenosť získaná pri analýze konkrétneho materiálu z terénu. Spočíva v tom, že čím väčší je skúsenostný odstup aktérov komunikácie (kvôli veku, vzdelaniu) k opisovanej minulosti, tým sa v komuni-

13 RUISEL, I.: O konštruktivnosti dlhodobej pamäti. In: Zuzana Profantová (ed.): Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I. Etnologické štúdie 13. Bratislava : Ústav etnológie SAV-Ústav pamäti národa, 2005, s. 21.

14 SCHRÖDER, H. J.: Die gestohlenen Jahre. Erzählgeschichten und Geschichtserzählung im Interview: Der Zweite Weltkrieg aus der Sicht ehemaliger Mannschaftssoldaten. In: Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur, Bd. 37. Tübingen : Max Niemeyer, 1992, s. 71.

15 RUISEL, I.: O konštruktivnosti dlhodobej pamäti. In: Zuzana Profantová (ed.): Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I. Etnologické štúdie 13. Bratislava : Ústav etnológie SAV-Ústav pamäti národa, 2005, s. 23.

kačnej situácii zvyšuje status pamätníka ako „experta dejín“.¹⁶ V tejto súvislosti je aktuálna aj otázka objektivity faktov a orálnej histórie. Najfrekvencovanejším argumentom proti poznatkom získaným metódou orálnej histórie je zdôrazňovanie prílišnej subjektivity (a nepriamo vyslovenej „nespolahlivosti“) takto získaných poznatkov. V žiadnom prípade nemožno údaje získané na základe individuálneho rozprávania posudzovať cez prizmu kvantifikovateľnej hodnoty aplikovateľnej pri práci s inými druhmi prameňov.

Keď som začala s výskumom, žili ešte priami účastníci presídlenia z Maďarska (v rôznej vekovej kategórii – presídlení v dospelom veku, ale aj ako dospievajúci a deti), čo umožňovalo fixáciu ich priamej reflexie presídľovania. Z tohto dôvodu sa podarilo analýzou výpovedí doplniť poznatky o priebehu tejto etapy povojnovej migrácie v európskom regióne a poskytnúť viaceré podnety aj historickému bádaniu. V tejto súvislosti zaujme aj skúsenosť psychológov, zaoberajúcich sa konštruktívnosťou dlhodobej pamäte. Z hľadiska mnou aplikovanej metódy oral history sa uvádza poznatok, že pluralita prežívaných zážitkov a uniformná rekonštrukcia nie sú výrazne protikladné. Oba póly majú styčné plochy, ktoré približujú súčasné skúsenosti konkrétnej osoby k retrospektívnej histórii.¹⁷

Zo strany psychológov vychádza aj podnet či výzva smerovaná do radov historikov a etnológov orientovaných na ústnu tradíciu, overiť hodnovernosť výpovedí porovnaním analýzy životných príbehov s výpoveďou prameňov striktnie „historickej“ povahy. A to i napriek tomu, že nasledovné konštatovanie môže vyznieť rigidne: spoznávať individuálne a kolektívne spomienky ako historické zdroje a analyzovať udalosti zdola zbieraním názorov ľudí, ktorí síce históriu neplánovali ani nekontrolovali, no napriek tomu boli jej súčasťou a ona ich výrazne ovplyvňovala a postihovala.¹⁸ Verifikáciou tohto poznania sú aj terénnym výskumom fixované rozprávania, zamerané na proces presídľovania. Súčasne si však uvedomujem, že z viacerých dôvodov nemožno jedinečnosť a interioritu spomienok preceňovať.

Vlastnosť naratívov zhromaždených orálnou históriou nevnímam výskumník ako nevýhodu a považuje ju za špecifikum získavania reálií, kvôli ktorým rozhovory s respondentmi vykonáva. Zvolená metóda dovoľuje doplniť skúmaný problém o nové poznatky a fakty interpretáciou priamych účastníkov konkrétnej udalosti. Tak, ako je to výstižne dokumentované v práci *Naslouchat hlasům paměti*¹⁹ – snaha o „zaldnění dějin“.

Z mnohých výsledkov výskumu zaujmú pozornosť aj problémy, ktoré len zdanlivo nesúvisia so sledovaním priebehu presídľovania a jeho percepcie v spoločenstve zúčastnených ľudí na presídlení. Ako príklad poslúžia naratívy ilustrujúce podnety k vytváraniu, zmene či zániku stereotypov v názoroch presídľencov a pôvodných obyvateľov obcí, v ktorých sa usídlili (napr.

16 HLŮŠKOVÁ, H.: O dialogickosti autobiografických naratívov (orálna história z komunikačného aspekt). In: Zuzana Profantová (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I. Etnologické štúdie 13.* Bratislava : Ústav etnológie SAV-Ústav pamäti národa, 2005, s. 69.

17 RUISEL, I.: O konštruktívnosti dlhodobej pamäti. In: Zuzana Profantová (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I. Etnologické štúdie 13.* Bratislava : Ústav etnológie SAV-Ústav pamäti národa, 2005, s. 21.

18 LEWIS, B.: *History-remembered, recovered, invented.* Princeton : Princeton University Press, 1975.

19 VANĚK, M. – MŮCKE-PELIKÁNOVÁ, H.: *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie.* Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007.

v mnohých prípadoch akoby prestala byť aktuálna „parketa“ vytvárania stereotypu o zlom Maďarovi či Slovákovi, oveľa podstatnejšie boli podnety ukotvené v sociálnej či konfesionálnej príslušnosti. Na strane druhej, v popredí stáli aj morálne vlastnosti jedincov, bez ohľadu na etnicitu).

Pri terénnom výskume procesu prisídl'ovania z Maďarska do Československa v rokoch 1946 – 1948 sa ukázalo, že metóda orálnej histórie ponúka jeden z viacerých pohľadov priblíženia tejto sociálnej reality z pohľadu jej aktérov. Úlohou etnológa je obrátiť pozornosť na ľudskú pamäť – na prežitú udalosť a pomôcť jednotlivcovi nájsť či vyjadriť názor na špecifické položky uložené v archíve jeho „privátnej“ pamäti. Pri citlivom prístupe k analýze naratívov a súčasnom skĺbení s poznatkami histórie je možné prispieť k precizovaniu doteraz získaných poznatkov k jednotlivým okruhom problémov.

Analogický prístup prezentujú mnohé projekty (napr. Stavby mládeže v spomienkach, Pamäť žien, Proces prisídl'ovania Slovákov, Odsun Nemcov) a publikované práce v slovenskej etnologickej literatúre posledných desaťročí.²⁰

Záverom s radosťou konštatujem, že vďaka sústredenej pozornosti historikov, právnych odborníkov, kooperácii bádateľov na oboch stranách dotknutých etníc, má etnológ možnosť – na rozdiel od začiatkov môjho záujmu o problém – priestor venovať sa aspektom etnologických a kultúrno-antropologických zreteľov. Vyjadrujem presvedčenie, že v nasledujúcom období ďalší návratný výskum u prisídlencov aj v generácii ich potomkov dovoľí precizovať tie výsledky, ktorým som venovala doteraz pozornosť.

20 HLŔŠKOVÁ, H.: Kategória minulosti v rozprávačskej stratégii. In: Slovenský národopis, 1996, č. 44, s. 319-334; HLŔŠKOVÁ, H.: O dialogickosti autobiografických naratívov (orálna história z komunikačného aspektu). In: Zuzana Profantová (ed.): Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I. Etnologické štúdie 13. Bratislava : Ústav etnológie SAV-Ústav pamäti národa, 2005, s. 67-74; BOTÍKOVÁ, M.: Spôsoby prežívania kríz podľa výskumov pamäti žien. In: Zuzana Profantová (ed.): Malé dejiny veľkých udalostí ..., s. 157-168; PARÍKOVÁ, M.: Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 48. In: Etnokultúrne a sociálne procesy. Bratislava 2001. 284 s.; PROFANTOVÁ, Z.: Malé dejiny veľkých udalostí z pohľadu etnológie. In: Zuzana Profantová (ed.): Malé dejiny veľkých udalostí ..., s. 13-20; LETAVAJOVÁ, S.: Orálna história a výskum cudzincov na Slovensku (Úskalia a výhody). In: Zuzana Profantová (ed.): Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. II. Etnologické štúdie 13. Bratislava : Ústav etnológie SAV-Ústav pamäti národa, 2005, s. 150-169; VESELSKÁ, N.: Svedectvo perzekvovaných. In: Zuzana Profantová (ed.): Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I. Etnologické štúdie 13. Bratislava : Ústav etnológie SAV-Ústav pamäti národa, 2005, s. 136-143.

Povoynové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom

Zostavili:

Zlatica Sáposová – Štefan Šutaj

Obálka:

PaedDr. Stanislav Šalko

Jazyková redaktorka:

PhDr. Anna Švorcová

Sadzba:

Ing. Stanislav Kurimai

Vydalo:

vydavateľstvo UNIVERSUM-EU, spol. s r. o.,

Javorinská 26, 080 01 Prešov

(www.universum-eu.sk)

Prešov 2010

ISBN 978-80-89046-64-5

ISBN 978-80-89046-64-5

9 788089 046645